

ЖІНКИ

ЦЕНТРАЛЬНОЇ
ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ
У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ:

ГЕНДЕРНА СПЕЦИФІКА ДОСВІДУ
В ЧАСИ ЕКСТРЕМАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА

ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ ДОСЛІДНИКІВ
ЖІНОЧОЇ ІСТОРІЇ

УКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ
УСНОЇ ІСТОРІЇ

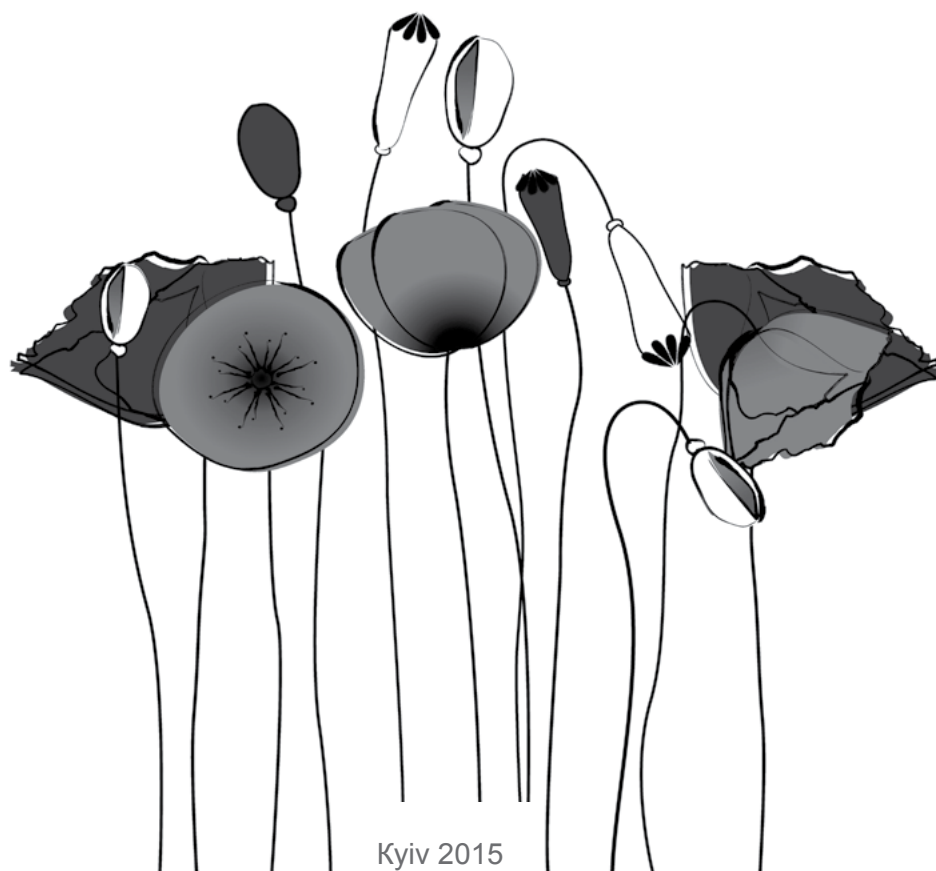
ПРЕДСТАВНИЦТВО ФОНДУ
ІМЕНІ ГАЙНРІХА БЬОЛЛЯ В УКРАЇНІ

CENTRAL AND EAST EUROPEAN WOMEN

AND THE SECOND
WORLD WAR:

GENDERED EXPERIENCES
IN A TIME OF EXTREME VIOLENCE

Edited by Gelinada Grinchenko,
Kateryna Kobchenko,
Oksana Kis

Kyiv 2015

ЖІНКИ

ЦЕНТРАЛЬНОЇ
ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ
У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ:

ГЕНДЕРНА СПЕЦИФІКА ДОСВІДУ
В ЧАСИ ЕКСТРЕМАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

За науковою редакцією
Гелінади Грінченко, Катерини Кобченко та Оксани Кісь

Київ 2015

УДК 305-055.2"364"(4-191.2-11)
ББК 60.54(44+45)в6+68.49(44+45)23
Ж72

Ж72

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту народознавства НАН України (протокол № 1 від 27 січня 2015 р.)

Рецензенти:
Оксана Маланчук-Рибак, докторка історичних наук, професорка;
Олександр Лисенко, доктор історичних наук, професор

Дизайн Ольги Ващевської

Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства : зб. наук. праць / за наук. ред. докторки істор. наук Г. Грінченко, канд. істор. наук К. Кобченко, канд. істор. наук О. Кісь. — Київ : ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. — 335, [1] с.

ISBN 978-617-7242-12-2

У збірнику наукових праць представлено розвідки українських та зарубіжних дослідниць і дослідників, в яких проаналізовано найрізноманітніші аспекти специфічно жіночого досвіду Другої світової війни на теренах Центрально-Східної Європи. Висвітлено маловивчені питання участі жінок у бойових діях та особливості перебування у військовому полоні, гендерні виміри жіночого досвіду радянського та національного підпілля, життя на окупованих територіях і примусової праці в Третьому райху, розкрито гендерну специфіку Голокосту, порушено складні питання насильства над жінками та співучасті жінок у насильстві в роки війни, окреслено проблеми повоєнних репрезентацій жіночого досвіду війни. Прагнучи вийти за рамки стереотипного бачення жінки у межах трикутника «зрадниця – жертва – героїня», вчені показують складну і суперечливу картину жіночого повсякдення у надзвичайних історичних обставинах. Поставлені завдання вирішуються з міждисциплінарних позицій, шляхом аналізу різноманітних історичних джерел, із застосуванням різних наукових підходів та методів. Збірник також дає уявлення про сучасні феміністські підходи до вивчення теми «жінка і війна».

Для фахівців у галузі історії, гендерних студій, інших гуманітарних наук, а також усіх, хто цікавиться заявленою проблематикою.

УДК 305-055.2"364"(4-191.2-11)
ББК 60.54(44+45)в6+68.49(44+45)23

© Українська асоціація дослідників жіночої історії, 2015
© Українська асоціація усної історії, 2015
© Представництво Фонду імені Гайнріха Бьолля в Україні, 2015
© Авторки та автори публікацій, 2015

ISBN 978-617-7242-12-2

ЗМІСТ

Передмова	9
Катерина Кобченко, Оксана Кісь, Гелінада Грінченко	
I	
ЖІНКИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ПАМ'ЯТЬ	
Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у західній феміністській історіографії	15
Оксана Кісь	
Жіночі долі та жіноча пам'ять про війну	40
Олена Рождественська, Вікторія Семенова, Ольга Нікітіна-ден Бестен	
II	
РАДЯНСЬКІ ЖІНКИ: ВІД ПАРАМІЛІТАРНИХ ПРАКТИК ДО БОЙОВОГО ДОСВІДУ	
Жінки як військовий ресурс тоталітарної влади: радянські гендерні стратегії передвоєнного часу	61
Катерина Кобченко	
«Сталінські соколиці»: радянські жінки-льотчиці у Червоній армії під час Другої світової війни	79
Кармен Шайде	
III	
ЖІНКИ-ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ: СТАТУС І ДОЛЯ	
«Баба з рушницею» як образ ворога: військовополонені червоноармійки у концентраційному таборі Равенсбрюк	89
Бернхард Штрелель	
Радянські жінки-військовополонені: стратегії виживання, досвід, долі	103
Тетяна Пастушенко	

IV ЖІНОЦТВО В УПА: ДОСВІД І РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ

Заборонене кохання: фактичні дружини учасників підпілля ОУН та УПА 1940–1950-х років 123

Марта Гавришко

Літературні обрАзи «бандерівок» у контексті ідеологічних воєн 142

Олена Петренко

V ВІЙНА ПОЗА МЕЖАМИ ФРОНТУ: ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ ПІДПІЛЛЯ ТА ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ

Чоловіки й жінки у партизанських загонах 157

Володимир Гінда

Підпілля в роки Великої Вітчизняної війни в пам'яті його учасниць (на матеріалах Північного Кавказу) 171

Ірина Реброва

VI ЖИТТЯ В ОКУПАЦІЇ: ЖІНОЧІ ШЛЯХИ ВИЖИВАННЯ ТА ЇХ СУЧАСНЕ ОСМИСЛЕННЯ

«Окуповані» жінки: чинники, ресурси та стратегії виживання 185

Олена Стяжкіна

Гендерний досвід Другої світової війни в Угорщині: жінки як жертви та учасниці злочинів 196

Андреа Пето

VII ГЕНДЕРНІ ВИМІРИ ГОЛОКОСТУ

Гендер і Голокост 209

Паскаль Бос

Єврейські жінки України в добу Голокосту та нацистської окупації (1941–1944): спроби дослідження трагічної долі 219

Анатолій Подольський

VIII ЖІНОЧІ ОБЛИЧЧЯ ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ

Радянські жінки на примусових роботах Третього району: (об)риси (по)воєнних (ре)презентацій 233

Гелінада Грінченко

Досвід примусової праці у пам'яті колишніх українських оstarбайтерок з Канади 252

Марія Меленчук

IX ТІЛО І ВЛАДА: СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО ПІД ЧАС ВІЙНИ

Незаперечний злочин. Сексуальне насильство німецьких вояків під час «війни на знищення» в Радянському Союзі у 1941–1945 рр. 269

Регіна Мюльхойзер

Сексуальне насильство в Європі під час Другої світової війни (1939–1945) 278

Джеффри Бурдс

X СПАДОК ВІЙНИ І ПОВОЄННІ ДОЛІ ЖІНОК

Досвід переселення 1944–1946 рр. у біографічних наративах польських і українських жінок 309

Анна Вилеґала

«Была я рядовою / На войне, / В поэзии / Осталась рядовою»: поетеса Юлія Друніна і статус жінки-ветерана (1945–1986) 321

Едрієн Гарріс (США)

Про авторок і авторів 335

Передмова

Цей збірник наукових праць є складовою частиною проекту, розпочатого восени 2013 р. конкурсом робіт молодих українських дослідників і дослідниць під назвою «Жінки України у Другій світовій війні: історія, пам'ять, репрезентації», який проводився за ініціативи Міжнародного фонду «Взаєморозуміння і толерантність»¹. Наступним етапом проекту стала міжнародна наукова конференція з цієї ж проблематики, що відбулася за підтримки Представництва Фонду імені Гайнріха Бюлля в Україні 28–29 листопада 2013 р.² Своєю успішною реалізацією обидва заходи завдячують організаційним зусиллям двох громадських об'єднань професійних науковців-гуманітаріїв – Української асоціації дослідниць жіночої історії та Української асоціації усної історії.

Восени 2013 р. ми не могли навіть уявити, що трохи згодом проблема «жінка і війна», як і власне війна, матимуть для України не лише історичне значення, а стануть щоденною реальністю, і багатьом нашим співгромадянам та співгромадянкам доведеться на особистому досвіді пережити чимало з того, про що йдеться в опублікованих тут дослідженнях подій сімдесятирічної давнини.

Ми переконані, що важливою ідеологічною причиною нинішньої війни проти України є те, що досвід Другої світової війни на теренах Східної Європи не було всебічно вивчено та осмислено. Натомість знання та розуміння значною мірою підмінено ідеологічними міфами і пропагандистськими штампами, які нині успішно актуалізуються у суспільній свідомості. Протидією цьому може стати ґрунтовний аналіз Другої світової війни як передовсім величезної людської трагедії та злочину проти людяності – зокрема, через дослідження її маловідомих або замовчуваних сторінок, розкриття досі ігнорованих аспектів, переведення дискусії про війну в гуманітарну площину. Сподіваємося, певним внеском у таке переосмислення досвіду минулої війни – як дієву запоруку її неповторення – буде і пропонований збірник.

У цьому виданні малодосліджену проблему жіночого досвіду війни вперше поставлено у центр наукового обговорення. Тривалий час радянська історіографія та суспільний дискурс класифікували учасників війни в межах схеми «герої – жертви – зрадники» і, коли йшлося про жінок, зосереджували увагу насамперед на історіях героїнь фронту й тилу. Водночас на маргінесі або й за межами дослідницького поля залишалися інші численні групи жінок, чий досвід війни не вписувався в героїчний наратив «Великої Перемоги»: табу на вивчення історії національного підпілля на десятиліття унеможливило наукове осмислення жіночих внесків у діяльність ОУН та УПА; довго залишалися небажаними студії Голокосту, і зокрема аналіз гендерних аспектів цієї трагедії; не вартими уваги істориків вважалися й теми, які показували темні сторони війни і могли затьмарити міфологізований «тріумфально-визвольний» образ Червоної армії (передовсім йдеться про сексуальне насильство). Тривалий час замовчуваними були проблеми військового полону (як німецького, так і радянського), примусової праці на території Третього райху, а також життя в умовах окупації, колабораціонізму тощо. Усі згадані питання почали привертати увагу істориків лише наприкінці 1980-х років.

¹ Докладніше див.: Відбувся конкурс наукових робіт з жіночої історії [Електронний ресурс] // Українська асоціація дослідників жіночої історії : [сайт]. – Режим доступу: <http://www.womenhistory.org.ua/index.php/novini/70-konkurs-naukovykh-robot-z-zhinochoyi-istoriyi>.

² Огляд цієї події див.: *Маслійчук В., Кобченко К.* Міжнародний форум «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: специфіка гендерного досвіду у часи екстремального насильства» (м. Київ, 28–29 листопада 2013 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/990-mizhnarodnyi-forum-zhinky-tsentralnoi-ta-skhidnoi-yevropy-u-druhii-svitovii-viini-spetsyfika-hendernoho-dosvidu-u-chasyi-ekstremalnoho-nasyistva-kyiv-28-29-lystopada-2013-r>.

У радянський період вивчення ролей та внеску жінок під час Другої світової війни цілком вкладалося у схему героїчного наративу про Велику Вітчизняну війну й полягало переважно в уславленні ратних і трудових подвигів радянських жінок³, залишаючи поза науковим та суспільним дискурсом долю великих груп жіноцтва з інакшим воєнним досвідом.

Початок новому погляду на власне жіночий досвід війни, включно з його раніше замовчуваними сторінками, поклат у середині 1980-х років публікація спогадів жінок-червоноармієць, яку здійснила Світлана Алексієвич⁴. В українській історіографії суто «жіночі» сюжети історії Другої світової війни привернули пильну увагу науковців тільки з початком нового тисячоліття⁵.

Проблема «жінка і війна» складна, багатогранна і вельми контрверсійна, у ній нерозривно переплетені офіційна політика, ідеологічні імперативи, військові стратегії, повсякденні практики, гендерні норми та стереотипи, колективні травми, особисті спогади, політики пам'яті тощо. Саме тому вивчати будь-який аспект цієї теми можна лише у міждисциплінарній перспективі, на стику жіночої/гендерної історії, воєнної історії, студій з історії повсякдення, історичної антропології, усної історії, досліджень пам'яті й травми. Період Другої світової війни є надзвичайно важливим, передовсім з огляду на її тотальний характер: так чи інакше вона торкнулася практично всіх жінок на теренах Центрально-Східної Європи, змусивши їх певним чином реагувати на відповідні драматичні зміни звичного трибу життя, виробляти та застосовувати різні стратегії й тактики виживання, пристосування, спротиву в ситуації, коли різні форми насильства стали невід'ємною частиною повсякдення.

Аналізуючи гендерні аспекти війни і війська з феміністського погляду, маємо вийти за межі кількох усталених у вітчизняній історіографії підходів та прийомів, які неминуче спрощують (а отже – збіднюють і спотворюють) загальну картину та наше розуміння жіночого досвіду збройного конфлікту. Один з них – мислення в системі бінарних опозицій, де фронт протиставлено тилові, цивільне населення – війську, мілітаризм – пацифізму, зраду – подвигів, а фемінність – маскулітності. В умовах тотальних воєн ХХ ст. усі ці межі розмиваються і загалом втрачають сенс, адже утворюються значно складніші композиції, які годі аналізувати та оцінювати у двійковій системі чорного і білого.

Інша звична, але помилкова схема роздумів про жінок і війну передбачає віктимізацію жіночого досвіду, надмірну (якщо не виключну) увагу до жіночих страждань і втрат, що не дає змоги побачити різні прояви жіночої дієздатності (англ. *agency*) та певні емансипаційні ефекти війни як на особистісному, так і на суспільному рівнях.

³ Див., зокрема: *Мурманцева В. С.* Советские женщины в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Мысль, 1979. – 293 с.; *Галаган В. Я.* Ратный подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны. – К.: Вища шк., 1986. – 304 с.; *Галаган В. Я.* Женщины Советской Украины в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Галаган Валентина Яковлевна; КГУ им. Тараса Шевченко. – К., 1991. – 44 с. Низку публікацій, переважно біографічного характеру, присвячено жінкам – Героям Радянського Союзу: Героїни війни. Очерки о женщинах – Героинях Советского Союза. – М.: Госполитиздат, 1963. – 719 с.; Героини. Очерки о женщинах – Героинях Советского Союза. – М.: Политиздат, 1969. – Вып. 1. – 447 с.; Вып. 2. – 463 с.; Звитязниці: Жінки – Герої Радянського Союзу в боях за Україну в роки Великої Вітчизняної війни / [Сафонова Є. В., Галаган В. Я., Данилюк Г. В., Сільченко З. О.]; Організація ветеранів України. – К.: Україна, 1995. – 247 с.

⁴ *Алексієвич С. А.* У войны – не женское лицо. – Минск: Мастацкая літаратура, 1985. – 317 с. (перше вид.)

⁵ Досі немає монографічних досліджень з історії чи досвіду жіноцтва часів Другої світової війни, у загальних дослідженнях з воєнної історії ці питання висвітлено лише фрагментарно, і певну кількість публікацій присвячено вузькотематичним проблемам жіночого виміру війни. Однак уже є перша узагальнювальна кандидатська дисертація: *Мамроцька О. А.* Жінки України в роки Другої світової війни: історіографія: автореф. ... канд. істор. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 20 с. Історіографічні огляди конкретних аспектів вивчення історії та досвіду жінок Центрально-Східної Європи під час Другої світової війни подано у статтях цього збірника.

Ще однією потенційною хибою аналізу часопростору війни з гендерного погляду є змішування державної політики у військовій сфері (включно з відповідним правовим полем, урядовими рішеннями, інституційним оформленням, офіційною пропагандою) і особистого досвіду служби у війську та участі у воєнних діях звичайних чоловіків та жінок.

Задля заявленого виходу за усталені рамки дуже важливо, по-перше, побачити ширше коло жінок, які безпосередньо чи опосередковано були причетні до війська/війни, і, по-друге, надати слово самим жінкам, котрі пережили війну. Перш ніж робити припущення, а особливо висновки про вплив війни на жінок або про суспільне значення жіночої участі у війні, необхідно з'ясувати, що самі жінки думають про свій досвід перебування на фронті, у тилу, в умовах окупації, полону, рабської праці, насильства. Якими мотивами вони керувалися, вступаючи до лав збройних сил чи беручи участь у збройному конфлікті, співпрацюючи з окупаційною владою або саботуючи роботу на німецькому підприємстві? Як цей особливий досвід вплинув на їхні світогляд, особистість та життєву траєкторію? Як вони самі оцінюють пережите?

При цьому не слід забувати, що жіноцтво – не однорідна маса, а представниці різних соціальних верств, мешканки міст і сіл, відмінні за регіональним та етнічним походженням, віком й освітою, сімейним і матеріальним становищем, релігійними переконаннями. Оскільки жінки загалом не підлягали обов'язковій мобілізації, то в умовах війни мали певну свободу вибору на користь тієї чи іншої лінії поведінки порівняно із чоловіками, і вивчення чинників та обставин цього вибору становить значний інтерес. Мотиви поведінки жінок, їхні переживання, їхні оцінки свого досвіду та його наслідків можуть виявитися дуже різними. Лише врахувавши ці чинники, зможемо осягнути все розмаїття, складність і суперечливість індивідуальних та групових смислів явища, яке ми вкладаємо у стислу формулу «жінка і війна».

У збірці вміщено матеріали, що стосуються країн Центральної та особливо Східної Європи: крім України та Росії географічні межі публікацій охоплюють, зокрема, Польщу й Угорщину. Саме на цих теренах, які пережили нацистську окупацію та подальше звільнення від неї військами Червоної армії, сукупно представлені практично всі об'єктні та суб'єктні ролі, виконувані жінками у роки Другої світової війни: ролі під час воєнних дій та в умовах окупаційних режимів, а також у рухах опору різного політичного спрямування; форми колабораціонізму; використання жінок на примусових роботах та подальша депортація на батьківщину; досвід евакуації частини населення – головно жінок і дітей – та їхня тилова праця для потреб фронту (що стосувалося переважно РСР); долі жінок – військовополонених та в'язнів концтаборів і, звичайно, Голокост, що саме у Центрально-Східній Європі, і зокрема в Україні, набув найбільших масштабів та найжаскіших форм.

Упорядниці мали на меті передусім представити заявлену тематику як наукову проблему, охопивши її основні аспекти – від активної ролі жінок як бійців на фронтах війни до різних груп жертв збройного протистояння та воєнного насильства, а також тих, хто у різний спосіб пристосовувався до обставин, дбаючи насамперед про власне виживання за всяку ціну. Автор(к)и та редакторки не мали наміру дати вичерпні відповіді на численні складні питання, а прагнули показати порушені проблеми у різних дослідних та дискусійних ракурсах. Саме тому у збірнику в рівній пропорції представлено доробок українських та іноземних вчених. Частина вміщених тут текстів зарубіжних авторів і авторок є перекладами праць, раніше опублікованих за межами України, проте маловідомих і загалом не доступних українському читачеві. Поєднання в одному збірнику доробку дослідників і дослідниць з України, де ґрунтовне вивчення гендерних аспектів війни розпочато порівняно недавно, та праць учених з тих країн, в яких такі студії здійснюються вже тривалий час і нині становлять невід'ємну частину наукового дискурсу, мало на меті

показати засадничу релевантність гендерного підходу до вивчення воєнної історії та евристичний потенціал його застосування до власне українського матеріалу.

Зібрані тут статті різні за своєю спрямованістю: це й праці, в яких подано критичні огляди історіографії та джерельних ресурсів, і дискусії з методологічних питань, і дослідження конкретно-історичних явищ, і постановка наукових проблем. Запропоновані підходи до вивчення окреслених тем, як і дослідницькі методи та використані джерела, є дуже різними. Серед авторок та авторів – фахівці з гендерної/жіночої історії, «класичні» історики та представники усної історії. Для одних учених підняті у збірнику теми є центральними в їхніх дослідженнях, тоді як для інших це частина ширших студій з історії Другої світової війни чи її пізніших репрезентацій. Частина авторок та авторів – досвідчені науковці, визнані експерти у відповідній науковій царині, тоді як дехто перебуває лише на початку свого академічного шляху. Окремі вміщені тут розвідки є результатом багаторічної дослідницької праці, натомість інші – чи не першою спробою постановки наукової проблеми. Зокрема, до збірника увійшли статті переможців уже згаданого всеукраїнського конкурсу робіт молодих науковців – Володимира Гінди та Марії Меленчук.

Такий підхід дав змогу упорядникам торкнутися більшості центральних тем у межах загального питання «жінки у Другій світовій війні», водночас показавши всю різноманітність підходів до його вивчення, а також окреслити можливі напрями майбутніх студій із цієї тематики.

Звісно, порушені проблеми різною мірою розроблено в українській науці. Причини цього різні – від браку джерел до відвертого недооцінення важливості дослідження певних аспектів війни, від табуованості та травматичності певних тем до андроцентричних упереджень і необізнаності з гендерною методологією історичних студій. Однак навіть ті проблеми, які, здавалося б, мають чималу історіографію (наприклад, участь жінок у діях регулярних частин Червоної армії або в радянському підпіллі), можна і потрібно критично переглядати у гендерній перспективі, щоб досягнути смисли і значення передовсім жіночого досвіду.

Упорядниці вважають науково доцільним вживання терміна «Друга світова війна» стосовно всіх її періодів і територій, а надто щодо України, для якої вона розпочалася у вересні 1939 р.; вживання назви «Велика Вітчизняна війна» в окремих статтях є рішенням їхніх авторів, а також використовується у контексті аналізу офіційного радянського дискурсу.

У процесі підготовки цього збірника до публікації було здійснено значну працю з перекладу, наукового редагування та упорядкування текстів, яку на громадських засадах виконали його наукові редакторки.

Ми надзвичайно вдячні всім авторам статей за надані матеріали власних досліджень та продуктивну співпрацю з редакторками під час підготовки збірника до видання.

Упорядниці висловлюють щире подяку літературній редакторці збірника Лесі Кирпич, яка фахово й ретельно опрацювала складні та різноманітні тексти, а також дизайнерці Ользі Ващевській, завдяки професіоналізму та творчому хисту якої цей збірник набув довершеного вигляду.

Усі ці чималі зусилля великої групи фахівців були б марними без фінансової та організаційної підтримки Представництва Фонду імені Гайнріха Бьоля в Україні, завдяки якій пропонуване видання побачило світ.

Катерина Кобченко, Оксана Кісь, Гелінада Грінченко

ЖІНКИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ПАМ'ЯТЬ

**ЖІНОЧІ ОБЛИЧЧЯ
ВІЙНИ: КЛЮЧОВІ ТЕМИ
І ПІДХОДИ У ЗАХІДНІЙ
ФЕМІНІСТСЬКІЙ
ІСТОРІОГРАФІЇ**

Оксана Кісь

**ЖІНОЧІ ДОЛІ
ТА ЖІНОЧА ПАМ'ЯТЬ
ПРО ВІЙНУ**

Олена Рождественська,
Вікторія Семенова,
Ольга Нікітіна-ден Бестен

ЖІНОЧІ ОБЛИЧЧЯ ВІЙНИ: КЛЮЧОВІ ТЕМИ І ПІДХОДИ У ЗАХІДНІЙ ФЕМІНІСТСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Оксана Кісь

Споконвіку стан війни передбачав жорсткий гендерний розподіл простору та ролей: поле битви вважалося місцем, що належить виключно чоловікам-воїнам, тоді як жінки мали залишатися вдома, опікуючись сімейним вогнищем далеко від лінії зіткнення. «Узвичаєний погляд на взаємозв'язок між гендером і війною полягає в тому, що чоловіки творять війну, а жінки творять мир. Чоловіки як представники своїх народів чи соціальних груп воюють з чоловіками іншої групи, а жінки тим часом лишаються осторонь бою, під захистом своїх чоловіків. Жінки зазвичай залишаються невидимими для воєнних стратегій, що відображає поширене припущення щодо суто чоловічої природи війни»¹.

У цій статті буде здійснено огляд основних проблем, обговорюваних у межах феміністських досліджень жіночого досвіду двох світових воєн в англomовній (європейській і північноамериканській) історіографії від кінця 1970-х років дотепер. Буде висвітлено ключові концепції та підходи, які дали змогу історикам вийти за межі вивчення великих збройних конфліктів у традиційному політично-мілітарному ракурсі та побачити ширші гуманітарні, соціальні, ідеологічні виміри війни. Завдяки застосуванню категорії гендеру можна зрозуміти внутрішні, приховані механізми і наслідки політичних, військових та урядових рішень і програм, відчитати приховані смисли воєнної пропаганди, простежити динаміку взаємодії поміж окупантами й окупованими, переможцями і переможеними, військовими/ветеранами і цивільними як під час, так і після війни.

Феміністки і війна: політичні дослідницькі вектори

Століттями жінки так чи інакше брали участь у війнах, однак їхнє становище при війську було маргінальним. Будь-яка війна в той чи інший спосіб зачіпала інтереси жінок,

¹ Tulpin, Jennifer. Many Faces: Women Confronting War // The Women and War Reader / ed. by Lois Ann Lorentzen and Jennifer Tulpin. – New York : New York University Press, 1998. – P. 3.

впливала на їхнє життя, змінюючи або навіть руйнуючи його усталений триб, завдаючи болю і втрат, змушуючи винаходити та використовувати певні стратегії виживання, пристосовуватись і протидіяти її руйнівному впливові. Інколи надзвичайні обставини війни відкривали жінкам нові нагоди і можливості для самореалізації та опанування раніше недоступних ролей, частіше – змушували страждати фізично і психологічно, працювати на межі сил, часом спонукали до нестандартних вчинків і рішень, зрідка перетворювали на героїнь. Жінки по-різному переживали війну та у різний спосіб були залучені у збройні конфлікти, однак майже до кінця XX ст. складний, розмаїтий і неоднозначний жіночий досвід війни (за невеликими винятками) залишався поза увагою істориків. Лише парадигматичні зміни в історичній науці, відомі як «антропологічний поворот», завдяки чому у фокусі студій опинилися людина та її досвід проживання історії, з одного боку, та піднесення жіночої історії як відносно самостійного критичного напрямку історичних досліджень з притаманним йому теоретико-методологічним інструментарієм – з іншого, привели до зміни історіографічної ситуації та дали поштовх систематичному вивченню і всебічному осмисленню величезного спектру проблем, які охоплює тема «жінка і війна».

Власне, історики феміністської школи звернули увагу на той факт, що загалом через властивий історичній науці андроцентризм жінки та їхній специфічний історичний досвід значною мірою залишалися «невидимими» для дослідників. Більше того, навіть тоді, коли про жінок писали, їхнє життя вивчали та оцінювали крізь призму чоловічих норм і цінностей, ще більше маргіналізуючи жіноцтво як соціальну групу в історіографії. Від 1970-х років починається стрімкий розвиток жіночої історії у межах феміністської дослідницької парадигми, розробляються нові (досі ігноровані науковцями) теми і формуються такі підходи, які дають змогу не лише описувати життя жінок різних верств, культур та епох, а й простежити і пояснити соціокультурні механізми, що визначали становище жінок у суспільстві та в історичних студіях². «Жінка і війна» належить до тем, на які звернули увагу дослідниці феміністського спрямування, хоча перші ґрунтовні праці з відповідного кола питань з'явилися тільки на початку 1980-х років.

Однією з тих, що найбільше інтригують і водночас належать до найбільш контроверсійних, стала тема безпосередньої служби жінок у війську та участі у бойових діях. Через міцний зв'язок поміж фемінізмом і пацифізмом перебування жінок у збройних силах певний час випадало з поля зору феміністських істориків³. У феміністській воєнній історіографії досвіді жінок-військовослужбовців приділяли не надто багато уваги. Натомість, з огляду на пацифістські настанови значної частини феміністок, дослідниці схильні були насамперед зосереджуватися на участі жінок у миротворчих рухах та ініціативах національного й міжнародного рівнів, а також вивчати, як жінки потерпали від війни і ставали жертвами чоловічого насильства у воєнний час. Ставлення до жінок-військових серед феміністок завжди було неоднозначним, оскільки саме військо є одним з найдавніших символів гегемонної маскуліності та плацдармів чоловічої ідентичності й влади.

Мішель ШOVER звертає увагу на протиріччя, яке виникало між патріотичною мобілізацією жіноцтва країн, що воювали, та пацифістською настановою багатьох феміністок ще у часи Першої світової⁴. Активістки жіночого руху опинялися у двозначній ситуації та зазнавали суттєвого тиску: з одного боку, від них вимагали підпорядкувати еґоїстич-

ні інтереси й цінності жіночої емансипації інтересам своїх націй, які воювали; з іншого боку, війна створювала додаткові можливості для розширення спектра професій та сфери зайнятості жінок. Елісон Коль слушно зауважує: «Війна позначалася на фемінізмі парадоксальним чином: вона перешкоджає фемінізму, підсилюючи патріархатні структури, та водночас часто вимагає від жінок діяти без чоловіків, що може стати каталізатором фемінізму»⁵. Саме через цю суперечність у феміністському середовищі й досі наявні дуже різні погляди щодо жіночої служби у війську. Назагал вирізняють три основні позиції залежно від спрямування феміністок⁶. Радикально налаштована частина вбачає в образі жінки-воїна ознаку жіночої сили та влади (на кшталт амазонки), прояв давніх матріархальних традицій гінократичних та гіноцентричних культур минулого. Однак основу філософії радикального фемінізму становлять ідеї жіночого сепаратизму, що у цьому контексті означає відмову від інтегрування жінок у патріархальні військові структури.

Феміністки ліберального спрямування вбачають у військовій службі для жінок одну з можливостей досягнення чи прояву гендерної рівності. На їхню думку, жінки можуть довести своє право на рівноправність, входячи у чоловічі сфери, виконуючи чоловічі ролі, досягаючи чоловічих стандартів і в такий спосіб демонструючи свою рівноцінність. Для ліберальних феміністок не останнім аргументом на користь жіночої участі у війську є ті соціальні пільги та гарантії, що їх зазвичай отримують військовослужбовці. Їхня позиція ґрунтується на мілітаризованому понятті громадянства, коли громадянські права частково пов'язані зі здатністю особи воювати за свою країну. На думку ліберальних феміністок, політична влада була недоступна для жінок почасти тому, що у багатьох країнах військова служба є передумовою для здобуття високої політичної посади. У межах такого підходу служба в армії дає жінкам змогу позбутися статусу «слабких і беззахисних»⁷.

Третя група – феміністки критичного спрямування – застерігають від ідеалізації образу жінки-воїни, який насправді пропагує мілітаристські та маскуліністські цінності, а не переозначає гендерно зумовлені соціальні норми і структури влади. У війську жінки є об'єктами ще більших маніпуляцій з боку тих, хто контролює ці інституції: жінок мілітаризують, але не надають їм більших суспільних повноважень. Жіночі ролі у війську визначаються потребами війська, а не потребами жінок. Останні рідко досягають високих військових звань та чинів і найчастіше служать у тих підрозділах, які вважаються більш відповідними для жінок. Щоб стати вояком, жінка має уподібнитися до чоловіка, котрий є еталоном бійця. Збільшення кількості жінок-військовослужбовців, на думку феміністок критичного спрямування, свідчить про мілітаризацію суспільства, а не про гендерну рівність. Тож військова служба жінок не розхитує, а підсилює патріархальний гендерний уклад армії та суспільства загалом, оскільки створює ілюзію рівноправності⁸. Як влучно помітила Ніколь Енн Домбровські, «було б наївно наполягати, що жінки можуть змінити мілітарну культуру, не розуміючи, як мілітарна культура може змінити жінок»⁹.

Визнаючи слушність антимілітаристської критики та пацифістської риторики, їхні опонентки зауважують, що досягти окресленого ідеалу демілітаризації суспільства вкрай непросто. У заданих політичних та історичних контекстах жінки не можуть ігнорувати

² Докладніше про це див.: Кісь О. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології // Український історичний журнал. – 2012. – № 2. – С. 159–172.

³ Oldfield S. Women Against the Iron Fist: Alternatives to Militarism 1900–1989. – Oxford : Blackwell, 1989.

⁴ Shover, Michele J. Roles and Images of Women in World War I Propaganda // Politics & Society. – 1975. – No. 5. – P. 473.

⁵ Cole, Alyson V. The Postfeminist Dilemma // Women's Review of Books. – 2008. – Vol. 25 (4). – P. 22.

⁶ D'Amico, Francine. Feminist Perspectives on Women Warriors // The Women and War Reader / ed. by Lois Ann Lorentzen, Jennifer Turpin. – New York : New York University Press, 1998. – P. 120–121.

⁷ Stiehm, Judith Hicks. Arms and the Enlisted Women. – Philadelphia : Temple University Press, 1989.

⁸ D'Amico F. Feminist Perspectives on Women Warriors. – P. 122.

⁹ Dombrowski, Nicole Ann. Soldiers, Saints, or Sacrificial Lambs? Women's Relationship to Combat and the Fortification of the Home Front in the Twentieth Century // Women and War in the Twentieth Century: Enlisted with or without Consent / ed. by Nicole Ann Dombrowski. – New York ; London : Routledge, 2004. – P. 3.

військо як потужний суспільний інститут чи відмежуватися від війни. Важко не погодитися з думкою Ілене Роуз Фейнман: «Допоки ми як нація не вийдемо за межі мілітарної політики, жінки мають таке саме право та відповідальність нести військову службу, як і чоловіки. Ми мусимо враховувати економічні й громадянські мотиви служби, вимагаючи прямого визнання відповідальності жінок як громадянок бути військовослужбовцями. Мусимо протистояти намаганням правих сил вилучити жінок з армії та нав'язати жінкам потребу в захисті й схильність до миротворчості»¹⁰.

Не таємниця, що класична воєнна історія зосереджується на бойових діях та їхніх учасниках, на політичних стратегіях ведення війни та воєнних тактиках армій і командирів. Оскільки політику щодо війни визначають здебільшого чоловіки, і саме вони становлять абсолютну більшість серед учасників бойових дій, жіночого погляду на війну немає у більшості історичних студій на цю тему. Замовчування жіночих голосів особливо виявляється у вибірковості включення індивідуальної пам'яті про війну в колективні наративи. Хоча жінки залишили по собі яскраві спогади, мемуари, щоденники та інші автобіографічні документи про власний досвід війни, в офіційній історії їхні свідчення значною мірою оминали. Досліджуючи і фронт, і тил, науковці набагато частіше послуговуються чоловічими мемуарами¹¹. Подібна тенденція характерна і для воєнної літератури, яка «віддає перевагу досвіді вояків, віддзеркалюючи особливий суспільний статус тих, хто воює, вбиває і, можливо, вмирає за інтереси нації»¹². Окреслюючи напрями та перспективи феміністських студій в історії світових воєн, Джоан Скотт зауважила, що характерною рисою феміністської історіографії є оцінка війни як певного вододілу, поворотної точки, котра спричинилася до знакових змін у становищі жінок у країнах — учасницях світових воєн. У цьому контексті, стверджує вчена, ключовими для дослідників є чотири теми, в межах яких вони стверджують (або заперечують) вирішальну роль війни у зміні суспільного становища жінок¹³.

Перша тема стосується нових можливостей самореалізації, що відкриваються перед жінками під час війни (праця у престижних високооплачуваних галузях промисловості та урядових установах, служба у військових структурах). Саме упродовж війни жінки мали нагоду показати свої здібності, вміння та спроможність і таким чином зруйнувати безпідставні упередження, які обмежували їхню роль приватною сферою. Друга тема пов'язана з розширенням політичних прав жінок після Першої та Другої світових воєн (наданням виборчих прав), що фактично стало визнанням жінок як громадян. Інша справа, що за відсутності серйозних правових, економічних та соціальних змін ці політичні права мали радше символічний характер і не давали жінкам реального доступу до влади. Третя тема — про роль війни в розвитку пацифістського феміністського руху на противагу маскуліністському мілітаризму, що справило вирішальний вплив на феміністську свідомість. Четвертою темою постає питання про коротко- і довготривалі наслідки війни в тому сенсі, що воєнний досвід жінок мав, по суті, революційний характер, спричинивши зміни в їхній свідомості та поклавши початок докорінним суспільним перетворенням, які вповні проявилися лише десятиліття потому.

Феміністська оптика у вивченні жіночого досвіду війни дає змогу роздивитися це питання в усій повноті та виявити приховані або замовчувані аспекти, а також зрозуміти, чому жінки і чоловіки по-різному реагували на воєнні події, який гендерно-специфічний вплив ті чи інші

події та явища воєнного часу справили на жінок і якими були їх віддалені наслідки, яким чином стан війни актуалізує гендер як фундаментальну категорію суспільного устрою і як змінює гендерні відносини та норми в різних суспільних інститутах.

Джоан Скотт закликає істориків використовувати «гендер» як категорію аналізу не лише для вивчення стосунків між чоловіками та жінками у країнах, що воюють, а й для більш тонкого розуміння політики, влади, державних стратегій тощо. Для цього, переконана вчена, треба ставити інші запитання, як-от: гендерна система була трансформована чи відтворена в контексті надзвичайних обставин, спричинених війною? Війна посилила чи послабила визначені культурою межі гендеру? Чи була гендерна політика (в сенсі дискурсів, розподілу ресурсів, доступу до влади, відносин між статями) частиною державної воєнної політики? Вивчаючи жіночу історію (жіночий досвід, дії та саморепрезентації, а також урядові програми і законодавчі ініціативи, спрямовані на них) як частину політичної історії та з'ясовуючи, як жіноча історія фігурувала в національній та міжнародній політиці, ми маємо змогу краще зрозуміти саму політику. Таким чином, досліджуємо не «як війна вплинула на жінок», а «які сторони воєнної політики розкриває нам жіноча історія»¹⁴.

Серед найважливіших питань, які ставлять перед собою дослідниці-феміністки, є такі: «Що відбувається з нашими усталеними ідеалами про «жіноче», «чоловіче», родину і країну, коли жінки беруть до рук зброю? Або, що важливіше, яких змін зазнає сама категорія «жінка» як соціальний конструкт, коли жінки стають вояками? І що відбувається з інститутом і практиками ведення війни, коли до них долучаються жінки?»¹⁵

Державна політика vs. гендерна ідеологія: жінки у війську та на фронті

Війна актуалізує питання гендерного укладу суспільства. Дослідниці зауважили, що під час війни у суспільстві зазвичай відбувається чітка поляризація сфер чоловічого (фронт) та жіночого (тил) з відповідним закріпленням згаданих вище нормативних соціальних ролей. «Підтримання гендерних ролей у воєнний час означає, що суспільство, яке перебуває у стані війни, зберігає певну засадничу стабільність, незважаючи на величезні соціальні, родинні та економічні зсуви, зумовлені війною»¹⁶. Проте війна зумовлює потужну мобілізацію всіх людських ресурсів на всіх рівнях, що приводить до часткового (і найчастіше тимчасового) розмивання та послаблення жорстких меж маскуліності й фемінності: під час війни жінки часто виконують суто чоловічі ролі (годувальника, глави родини), а іноді навіть беруть безпосередню участь у бойових діях, тоді як поранені чи полонені чоловіки-воїни опиняються у слабкій і залежній позиції. Однак радикальні зміни воєнного часу далеко не завжди зберігаються у повоєнному суспільстві: навпаки, щойно війна закінчується — найчастіше відбувається реставрація довоєнного гендерного ладу, і жінки хоч-не-хоч зазвичай повертаються до своїх традиційних ролей та занять.

Для пояснення гендерної динаміки у часи війни Маргарет і Петріс Гайґонет запропонували модель «подвійної спіралі», яка складається з двох переплетених струменів: жіночого і чоловічого, причому жіночий не лише протистоїть чоловічому, а й підпорядкований йому. Щоразу, коли жіночий струмінь рухається, чоловічий також рухається у тандемі, підтримуючи протилежність та ієрархію. Наприклад, упродовж Першої та Другої світових воєн жінки просувалися вгору по соціальній драбині, опановуючи доти виключно чоловічі сфери та ролі, однак у той самий час чоловіки рухалися вгору, здобуваючи ще вищий суспільний статус воїна. Отже, попри те, що жінки масово прийшли у

¹⁰ *Feinman, Ilene Rose. Women Warriors/Women Peacemakers: Will the Real Feminists Please Stand Up! // The Women and War Reader / ed. by Lois Ann Lorentzen, Jennifer Turpin. — New York : New York University Press, 1998. — P. 138.*

¹¹ *Wingfield, Nancy M., Bucur, Maria. Introduction: Gender and War in Twentieth Century Eastern Europe // Gender and War in Twentieth Century Eastern Europe / ed. by Nancy M. Wingfield, Maria Bucur. — Bloomington : Indiana University Press, 2006. — P. 10.*

¹² *Higonnet, Margaret. «Not So Quiet in No-Woman's Land» // Gendering War Talk / ed. by M. Cooke and A. Wollacott. — Princeton, NJ : Princeton University Press, 1993.*

¹³ *Scott, Joan W. Rewriting History // Behind the Lines: Gender and the Two World Wars / ed. by Margaret Higonnet et al. — New Heaven : Yale University Press, 1989. — P. 23–25.*

¹⁴ *Scott J.W. Rewriting History. — P. 22, 30.*

¹⁵ *Dombrowski N. A. Soldiers, Saints, or Sacrificial Lambs?... — P. 3.*

¹⁶ *Noakes, Lucy. Women in the British Army: War and the Gentle Sex, 1907-1948. — New York : Routledge, 2006. — P. 4.*

професії, які раніше належали лише чоловікам, гендерні відносини по суті не змінилися¹⁷. Перше, що помітили історики, – надзвичайний суспільний опір самій ідеї участі жінок у війську зі зброєю в руках (зокрема, й під час Другої світової війни). Це пояснюють вкрай глибокими і сильними гендерними стереотипами та есенціалістським баченням жіночої місії: жінка покликана давати життя, а не відбирати його. «Оскільки війна і вбивство є широко визнаними «природними» аспектами маскулінності (які, втім, мають перебувати під суворим контролем законів та моральних норм), жінка-вбивця переходить усталені межі фемінності, тому (за винятком випадків, коли за покликом материнського інстинкту вона вбиває, захищаючи власних дітей) її демонізують як таку, що поводиться «неприродно». Саме тому уряди та командування намагалися визначити для жінок таке місце у війську, яке б виключало можливість перебування у цій ролі [вбивці]»¹⁸.

Хоча упродовж історії людства жінки так чи інакше все одно брали участь чи не в кожній війні (у різних іпостасях – від постачальників провізії, працівниць допоміжних служб чи похідних борделів до сестер милосердя і власне вояків), їх присутність у збройних силах завжди була мінімальною і тому ніколи не становила загрози панівному гендерному ладові. Лише у ХХ ст., коли, як влучно зауважила Ніколь Енн Домбровські, «жінок вербували до війська за згодою і без неї»¹⁹, чітке розмежування гендерних ролей у воєнний час було поставлено під сумнів та переглянуто. За слушним спостереженням Люсі Ноакс, «усталені гендерні ролі можуть практично не зазнати змін через звичини незначної кількості індивідів, які заповзлялися зруйнувати умовності. Лише коли багато людей починають діяти у спосіб, що переходить встановлені соціальні межі, – як тоді, коли жінок масово залучають до війська, – ті ролі виявляються зміненими»²⁰.

Аналізуючи та узагальнюючи досвід низки масштабних воєнних конфліктів, американська дослідниця Меді Сігал запропонувала власну теоретичну модель, яка окреслює основні чинники, що сприятимуть чи навпаки перешкоджатимуть ширшому залученню жінок до служби у війську під час війни²¹. На думку дослідниці, найважливішими з них є: військові аспекти (стан національної безпеки, військові технології, структура армії, воєнний стан та формат військової служби), соціальна структура (демографічна ситуація, структура родини, участь жінок у ринку праці та гендерний розподіл професій, економічна ситуація) та культура (соціальні конструкції гендеру та родини, соціокультурні цінності, дискурси і норми щодо гендеру, рівності та сімейних ролей). Серед чинників, які збільшують присутність жінок у війську, авторка називає високий рівень загрози національній безпеці; технологічні вдосконалення у війську; службу у війську на добровільній (контрактній) основі; недостатню кількість чоловіків, придатних для військової служби; високу участь жінок у ринку праці; егалітарні соціальні цінності; розмаїття сімейних форм. Натомість, шанси жінок на військову службу зменшуються, коли загроза національній безпеці є невисокою; роль наземних бойових дій зростає; наявна висока гендерна сегрегація праці; рівень безробіття серед чоловіків є високим; на жінок покладено основну відповідальність за сім'ю; панують стійкі гендерні стереотипи; в країні впливовим є релігійний фундаменталізм.

Запропонована Меді Сігал концепція вповні виправдовує себе при накладанні на історію двох світових воєн. Особливе значення в осягненні докорінних змін гендерних ролей у воєнні часи має вивчення досвіду Першої світової війни, яка фактично розмила межі поміж фронтом і тилом настільки, що тил почали звично називати «домашнім фронтом», адже тепер усі труднощі воєнного часу стосувалися не тільки чоловіків-воїнів, а й усього суспіль-

ства загалом²². Перша світова війна та Лютнева революція в Росії мали величезний мобілізаційний і трансформативний вплив на ціле російське суспільство, розмиваючи соціальні та гендерні межі, що існували раніше. «У такому контексті чи не вперше виникли правові, символічні та моральні підстави для новоспечених жінок-громадянок стати громадянами-воїнами»²³. Саме тоді стався справжній відхід від традиційного гендерного сценарію воєнного часу: жіночі батальйони в російській царській армії та численна участь жінок у Червоній армії вперше внесли радикальні зміни в гендерну структуру війська як доти суто чоловічого інституту.

Однак найбільший прорив у гендерному розподілі воєнних ролей стався вже під час Другої світової війни, коли молоді жінки масово почали зголошуватися до служби в лавах Червоної армії в перші місяці після нападу Німеччини на СРСР. Перші докладні праці про це явище з'явилися на Заході у 1980-х роках, і саме тоді було окреслено основні напрями наукових пошуків²⁴. Монографія Анни Крилової стала, мабуть, найбільш систематичним і цілісним дослідженням жіночого досвіду участі в бойових діях²⁵. Масштаби участі радянських жінок у регулярному війську в часи Другої світової війни були справді безпрецедентними: за різними підрахунками, загалом близько 1 млн жінок служили в Червоній армії та перебували у партизанських загонах, і половина з них використовувала зброю та брала безпосередню участь у бойових діях. У 1943 р. жінки становили до 8 % радянського війська.

Анна Крилова та інші дослідниці аналізували причини цього явища та виявили, що виняткову роль у масовій добровільній мобілізації радянських жінок на фронт відіграло передвоєнне десятиліття. У згаданий період на тлі загальної мілітаризації суспільного дискурсу в СРСР відбувалася широкомасштабна кампанія з парамілітарного вишколу та цивільної самооборони. Характерними ознаками цієї кампанії була її вікова спрямованість (на молодь) та гендерна нейтральність (хлопців і дівчат однаково заохочували до участі). Внаслідок дії потужної радянської пропаганди відбулася мілітаризація цілого покоління молодих жінок: їхня гендерна ідентичність тепер включала військову службу як один з нормальних вимірів емансипованої радянської жіночності, місцем прояву якої може стати поле бою. Формуванню позитивної громадської думки про жінок в уніформі сприяла й радянська преса²⁶. Утім, не тільки уряд СРСР виявився не готовим до масових звернень жінок-добровольців у воєнкомати, а й тогочасна державна політика

²² Röger, Maren, Leiserowitz, Ruth. Introduction: Gender and World War II in Central and Eastern Europe // *Women and Men at War. A Gender Perspective on World War II and Its Aftermath in Central and Eastern Europe* / ed. by Maren Röger and Ruth Leiserowitz. – Fribre, 2012. – P. 17–18.

²³ В армії Російської імперії було створено 11 жіночих батальйонів, у яких загалом служило від 5,5 тис. до 6,5 тис. жінок різного соціального походження; у роки громадянської війни в Червоній армії служило до 2 % жінок. Див. докладніше: Stockdale, Melissa K. «My Death for the Motherland Is Happiness»: Women, Patriotism, and Soldiering in Russia's Great War, 1914-1917 // *The American Historical Review*. – 2004. – Vol. 109 (1). – P. 78–116; Johnston, Richard. The Role of Women in the Russian Civil War (1917-1921) // *Conflict*. – 1980. – Vol. 2 (2). – P. 201–217.

²⁴ Cottam, Kazimiera J. Soviet Women in Combat in World War II: The Ground/Air Defense Forces // *Women in Eastern Europe and the Soviet Union* / ed. by T. Yedlin. – New York : Praeger, 1980. – P. 115–127; Cottam, Kazimiera J. Soviet Women in Combat in World War II: The Ground Forces and the Navy // *International Journal of Women's Studies*. – 1980. – Vol. 3(4). – P. 345–357; Cottam, Kazimiera J. Soviet Women in Combat During World War II: The Rear Services, Partisans and Political Workers // *Soviet Armed Forces Review Annual*. – 1981. – Vol. 5; Erickson J. Soviet Women at War // *World War II and the Soviet People: Selected Papers from the Forth World Congress for Soviet and East European Studies*. – New York, 1993; Pennington R. Offensive Women: Women in Combat in the Red Army // *Time to Kill: The Soldiers' Experience of War in the West, 1939-45* / ed. by P. Eddison and A. Cadler. – London, 1997; Conze, Susanne, Fieseler, Beate. Soviet Women as Comrade-in-Arms: A Blind Spot in the History of the War // *The People's War. Responses to World War II in the Soviet Union* / ed. by Robert W. Turston and Bernd Bonwetsch. – Chicago : University of Illinois Press, 2000. – P. 211–234.

²⁵ Krylova, Anna. Soviet Women in Combat: A History of Violence on the Eastern Front. – New York : Cambridge University Press, 2011. – 338 p.

²⁶ Krylova, Anna. Stalinist Identity from the Viewpoint of Gender: Rearing a Generation of Professionally Violent Women-Fighters in 1930s Stalinist Russia // *Gender and History*. – 2004. – Vol. 16 (3). – P. 626–653. Див. також статтю Катерини Кобченко у цьому збірнику.

¹⁷ Higonnet M. R., Higonnet Patrice L. R. The Double Helix // *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars* / ed. by Margaret Higonnet et al. – New Heaven : Yale University Press, 1989. – P. 31–47.

¹⁸ Noakes L. Women in the British Army... – P. 9–10.

¹⁹ Dombrowski N. A. Soldiers, Saints, or Sacrificial Lambs?... – P. 3.

²⁰ Noakes L. Women in the British Army... – P. 3.

²¹ Segal, Mady Wechsler. Women's Military Roles Cross-Nationally: Past, Present, and Future // *Gender and Society*. – 1995. – Vol. 9 (6). – P. 757–775.

фактично не передбачала мобілізації жінок – на початку війни для цього не існувало жодних інституційних структур чи механізмів²⁷.

Ситуація з масовою присутністю жінок у лавах Червоної армії була радше винятком: жодна інша країна, що воювала, не допустила жінок до участі в бойових діях на лінії фронту. Доволі показовим був досвід Великої Британії, де під час Другої світової війни значну кількість жінок залучили до військової служби у підрозділах протиповітряної оборони²⁸. Це дало змогу уряду країни вивільнити десятки тисяч чоловіків для участі в бойових діях на континенті. Упродовж війни британський уряд намагався балансувати між консервативними гендерними стереотипами та нормами і нагальними воєнними потребами. Тогочасне суспільство не сприймало ідею «жінки зі зброєю в руках», тому було ухвалено компромісне рішення: жінкам, які обслуговували бойові зенітні установки, формально заборонялось натискати на гашетку²⁹. «Жінок було залучено до оборонних завдань, щоб чоловіки могли брати участь в наступальних операціях. Існував ризик, що їх могли вбити, однак імовірність полону була дуже невисокою», – підсумовує свій аналіз участі жінок у британських збройних силах в часи Другої світової війни Д'Анн Кемпбел³⁰. Попри загалом сумлінну службу та відсутність серйозних нарікань з боку командування, жінки у британському війську залишалися на другорядних і допоміжних ролях, а також потерпали від гендерної дискримінації на рівні повноважень і оплати праці³¹.

Повторити британський експеримент намагалося й командування збройних сил США. Попри значний рівень залучення жінок на військову службу і видимі успіхи, продемонстровані ними в опануванні військової справи, зрештою уряд США обмежив використання жінок в армії лише офісними та адміністративними функціями на теренах США. Суспільне несприйняття жінок у війську, навіть більше за відповідні настрої у Великій Британії (з огляду на відносну безпеку американських територій), фактично спонукало керівництво країни провести чітку межу поміж (суто чоловічим) фронтом і (доступним для жінок) тиловим забезпеченням війська³².

Чи не найцікавішою з точки зору взаємодії та адаптації гендерної ідеології до реалій війни країною є Німеччина. Нацистська ідеологія чітко визначала дім і родину як єдине місце жінки, тому на самому початку Другої світової війни жодна німкеня не працювала навіть у військовій промисловості. У 1941 р., коли воєнно-політична ситуація для Німеччини погіршилася і країна потребувала ширшої мобілізації населення для потреб фронту, жінок почали залучати до праці на підприємствах військово-промислового комплексу та для виконання адміністративних функцій при Вермахті. Масштаби участі жінок у цих сферах зростали в міру зміни (на гірше) ситуації на фронтах, що давало змогу вивільнити більше чоловіків для участі в діючій армії³³. А з липня 1943 р. жінок почали навчати та активно залучати до служ-

би у підрозділах ППО³⁴, хоча, як і у Великій Британії, жінки не мали права стріляти. Таким чином, з огляду на військові потреби, гендерна ідеологія зазнала певних компромісів, однак суспільна свідомість не була підготовлена до сприйняття образу «жінки зі зброєю», що й зумовило половинчастість рішень стосовно мобілізації жінок до війська.

Панівні гендерні ідеології позначилися на форматі жіночої участі у збройних силах у часи війни: декларована в СРСР рівність прав жінок і чоловіків мала наслідком реальну масову мобілізацію жіноцтва на фронт, тоді як значно консервативніші у трактуванні гендерних ролей країни Заходу обмежили участь жінок у війську рівнем допоміжних небойових підрозділів. Однак навіть найбільш патріархальна з погляду гендерної ідеології нацистська Німеччина змушена була тимчасово пом'якшити імператив «трюх К» і допустити жінок до праці у військовій промисловості та служби у війську. Жінки, які служили у допоміжних військових підрозділах як клерки, перекладачки, медсестри або водії, не виходили за межі усталеного status quo.

Більшість жінок було звільнено з лав Червоної армії одразу по війні (за винятком певної кількості інструкторок, лікарів, перекладачок та політруків). Це недовозначно свідчить: уряд вважав їхню військову службу доцільною в часи лихоліття, однак у принципі вона суперечила жіночій «природі»³⁵. У США досвід воєнного часу також був корисним для поглядів жінок і чоловіків на жінок та армію – жінка в уніформі все ще виглядала аж надто радикально для американців³⁶.

Аналіз державної політики та урядових рішень щодо залучення жінок до воєнних дій дає змогу побачити гендерні процеси на макрорівні: війна внесла корективи у гендерний лад та до певної міри скоригувала панівну гендерну ідеологію. Щоб збагнути трансформації на рівні гендерних режимів суспільних інститутів (війська, промисловості, сім'ї) та гендерних ідентичностей, необхідно перевести аналіз на рівень безпосереднього досвіду жінок, що служили в діючій армії та працювали у військовій промисловості в тилу.

Маскулінність і фемінність у просторі війни: культурні імперативи, воєнні виклики і соціальні практики

У всі історичні епохи поняття маскулінності і військової справи були щільно пов'язані, воєнна звитяга становила осердя чоловічої честі. Водночас жінок зазвичай пов'язували з мирним життям та миротворчістю, пацифізмом у широкому сенсі. Цю дихотомію вперше було серйозно порушено у ХХ ст., коли війни набули тотального характеру, а військові технології практично знищили межу поміж фронтом і тилом. У часопросторі війни основні суспільні уявлення про маскулінність і фемінність постають перед серйозними викликами, а усталені культурні норми зазнають ревізій у відповідь на потреби воєнного часу. До якої міри гендерні стереотипи руйнуються під тиском воєнних обставин і коли стають інструментом державної воєнної політики задля мобілізації суспільства?

Спробуймо, услід за дослідницями феміністського напрямку, простежити зв'язок між військовою/військом та панівними уявленнями про жіночність і мужність у контексті масштабного збройного конфлікту. Під час війни традиційно маскулінні чесноти (фізична сила, від-

27 Conze S., Fieseler B. Soviet Women as Comrade-in-Arms... – P. 219.

28 У грудні 1941 р. на службу до британських збройних сил було призвано 125 тис. жінок, і ще 430 тис. зголосилися добровольцями; до вересня 1943 р. близько 56 тис. жінок успішно несли службу у ППО навколо Лондона. Див. докладніше: Thomas, Patricia J. Women in the Military: America and the British Commonwealth // Armed Forces and Society. – 1978. No. 4. – P. 629; Bidwell, Shelford. The Women's Royal Army Corps. – London, 1977. – P. 118–119.

29 Campbell, D'Ann. Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany, and the Soviet Union // The Journal of Military History. – 1993. – Vol. 57 (2). – P. 313.

30 Ibid. – P. 313.

31 Ibid. – P. 308–312.

32 Протягом війни у збройних силах США налічувалося 140 тис. жінок, у військово-морських силах та на флоті – ще понад 123 тис., близько 13 тис. – у береговій охороні, а ще 74 тис. були медсестрами в армії та на флоті. Докладніше див.: Campbell, D'Ann. The Regimented Women of World War II // Women, Militarism and War: Essays in History, Politics and Social Theory / ed. by Jean Elshtain and Sheila Tobias. – Savage : Rowman and Littlefield, 1990. – P. 119.

33 Загалом близько 450 тис. жінок фактично служили в підрозділах Вермахту, виконуючи функції офісних працівників, адміністраторів, перекладачів, бухгалтерів, лаборантів тощо. Жінки становили до 85 % такого персоналу, вони носили військову уніформу й підкорялися військовій дисципліні, але формально не

вважалися військовослужбовцями. Див. докладніше: Tuten, Jeff M. Germany and the World Wars // Female Soldiers: Combatants or Non-Combatants? Historical and Contemporary Perspectives / ed. by Nancy Loring Goldman. – Westport : Praeger, 1982. – P. 47–60.

34 Наприкінці війни від 65 тис. до 100 тис. німкеней перебували на службі Люфтваффе, обслуговуючи зенітні установки та прожектори. Tuten J. M. Germany and the World Wars... – P. 47–60.

35 Conze S., Fieseler B. Soviet Women as Comrade-in-Arms... – P. 225–227.

36 Campbell, D'Ann. The Regimented Women of World War II. – P. 118.

вага, агресивність тощо) набувають особливого статусу в системі суспільних цінностей. Дослідження гендерної міфології війни є особливо плідним, коли зосередитися на аналізі соціального конструювання військової служби та її психологічних вимірів для чоловіків: військо і війна залишаються царинами, де чоловіки доводять і утверджують свою мужність та особливий статус захисників. Як влучно помітила Люсі Ноакс, «жінки в уніформі, навіть якщо вони не беруть участі у бойових діях, руйнують усталену схему гендерних ролей: чоловіки, які несуть службу у збройних силах поруч із жінками, не можуть вважатися захисниками жінок і домівок. Жінки-вояки <...> становлять певну загрозу соціальній стабільності та ладу, що існує»³⁷. Адже для молодих чоловіків військова служба була способом перевірки їхньої власної чоловічої зрілості та можливістю довести свою мужність. Однак таке випробування втрачає сенс, якщо те саме можуть робити і жінки³⁸. Фактично, озброєна жінка-воїн загрожує усталеному зв'язку поміж маскулінністю і військовою справою. Фемінізуючи роль вояка, жінка-солдат знецінює її, підважуючи і статус цієї ролі, її ексклюзивність, і виключно чоловічий доступ до неї. Річ у тому, що жінка зі зброєю більше не потребує чоловіка-захисника – вона сама може захистити себе, свою родину і навіть чоловіків. Жінка-воїн зазіхає на усталений століттями виключний привілей чоловіка на героїчну смерть та воєнне насильство³⁹. Джоанна Бурке навіть припускає, у дусі психоаналізу, що «оскільки війна є найвищим атрибутом маскулінності, жінка символічно каструє збройні сили»⁴⁰.

Під час війни, в умовах загальної мілітаризації всіх сфер суспільства і тотальної мобілізації всіх ресурсів для потреб фронту, гіпермаскулінні моделі поведінки (з притаманною їм домінантністю, агресивністю, безстрашністю, безкомпромісністю, нехтуванням суспільними нормами тощо) набували особливої актуальності для чоловіків-воїнів, їх очікували чи навіть вимагали. Психіка фронтовиків, які виконали свій традиційний обов'язок захищати жінок та дім і через власний героїзм реалізували основну норму маскулінності, зазнала серйозних змін. Пізнавши смерть, насильство та безсилля, вони трансформували власне розуміння маскулінності у бік посилення її зв'язку з насильством. Дослідники підкреслюють, що ті, хто був свідками насильства, кривдниками та жертвами, зазнали глибокої травми і часто не могли відновити нормальних стосунків ані з жінками, ані з чоловіками, які не були на фронті. Чимало ветеранів принесли насильство у свої родини. Психологічним проблемам ветеранів та зумовленим цим соціальним проблемам не приділили належної уваги, натомість спрямувавши її на відновлення «нормального» гендерного ладу у повоєнний час⁴¹. Дослідники, які відмовилися від трактування військових як однорідної маси і почали вивчати досвід участі у війні на індивідуальному рівні, виявили вкрай неоднозначне сприйняття солдатами пережитих подій, їхні дуже різні почуття і думки стосовно війни, що далеко не завжди вкладаються в панівні уявлення про чоловіків як природжених воїнів, агресивних і відважних від природи⁴².

Від жінок під час війни також очікували проявів цілої низки умовно-чоловічих рис (фізичної та психологічної витривалості, опанування чоловічих професій, роботи у важких і шкідливих умовах, цілковитої відповідальності за дім і родину тощо). Натомість після війни в умовах демобілізації й відновлення мирного життя спостерігалися процеси, які дослідники позначили як гіперфемінізацію. З одного боку, звільнені з війська чоловіки почувалися фемінізованими у зв'язку із втратою значущого елемента їхньої маскулінності (статусу воїна) і

намагалися це компенсувати через відновлення своєї влади у родині (статусу патріарха) та через захоплення парамілітарними хобі й насильницькими видами спорту. З іншого боку, певна частина жінок, які упродовж війни змушені були нести тягар відповідальності за родину і дім, важко працюючи в оборонній промисловості чи на військовій службі, з готовністю поступалися місцем чоловікам і поверталися до звичного розподілу гендерних ролей у суспільстві⁴³.

Виклики і трансформації, що їх зазнали суспільні уявлення про жіночність у часи світових воєн, були значно серйознішими та глибшими. Це пов'язане з двома новими аспектами цих воєн: їх тотальністю (втратою чіткої межі поміж фронтом і тилом) та масовою мобілізацією населення – включно з жінками – до війська і військової промисловості.

Коли жінки ставали до лав діючих армій, усталені уявлення про жіночність і про військо зазнавали дуже серйозних викликів і ревізій. Військо традиційно сприймається як особливий виключно чоловічий інститут, тому, як слушно зауважила Меді Сігал, «аби жінки могли брати в ньому участь, необхідні зміни: або населення та уряд мають змінити своє бачення війська настільки, щоб пристосувати його до існуючих уявлень про жінок, або ж уявлення про жінок мають змінитися до тієї міри, щоб відповідати стандартам військової служби»⁴⁴. Проблему (не)сумісності жінок і військової служби відображено не лише у публічному дискурсі на рівні пропаганди та державної політики (як уже було показано), а й в особистих спогадах жінок-воєн.

Саме дослідниці феміністської школи першими звернули увагу на особисті переживання жінок-військовослужбовців у контексті їхнього армійського досвіду та почали вивчати, як цей новий статус і образ сприймали самі жінки і ті, хто їх оточував (військові й цивільні), що стало наріжним каменем феміністських студій жіночого досвіду під час і після війни. Виявилось, однією з проблем, з якими зіткнулися жінки у війську, стало відчуття втрати жіночності: «Стаючи солдатами, вони мали перестати бути жінками <...> їхню жіночність цілеспрямовано стирали»⁴⁵. Найдраматичніших змін зазнавала зовнішність: військова уніформа чоловічого крою та відповідних для чоловіків розмірів була незручною і робила вигляд жінок карикатурним, завдаючи значного психологічного й побутового дискомфорту. Під час Першої світової війни волосся жінок-рекрутів ще й коротко стригли⁴⁶. У спогадах про воєнний досвід жінки-ветерани часто розповідають про дошкульне відчуття розмивання і втрати власної жіночої ідентичності⁴⁷.

Військова справа була також серйозним випробуванням для жіночого тіла, чимало жінок проявили вражаючу відвагу й військову вправність, проте одиницям з жінок-військовослужбовців вдалося досягти високих військових звань та командних посад. І попри те, що жінки наражалися на такий самий ризик та нерідко демонстрували героїзм, їхню звитягу визнавали і винагороджували значно рідше⁴⁸.

Чималий вплив на досвід жінок у збройних силах мало й те, як їх сприймали військові-чоловіки. У спогадах про Першу світову війну жінки засвідчували зміну ставлення до себе: якщо на початку солдати схильні були сумніватися та кепкувати з жінок-новобранок, то з часом поступово усвідомлювали серйозність намірів останніх, і стосунки змінювалися на товариські. Тобто жінок-воєн сприймали не як легковажних осіб, що шукають пригод, а як воїнів, котрими рухає патріотична жертвність. Цікаво, що спроби якісь категоризувати новий феномен – жінок-військовослужбовців – та вкласти його в межі традиційної системи

37 Noakes L. Women in the British Army... – P. 4.

38 Arkin, William, Dobrofsky, Lynn R. Military Socialization and Masculinity // Journal of Social Issues. – 1978. – Vol. 34. – P. 151–168.

39 Krylova A. Stalinist Identity from the Viewpoint of Gender... – P. 648.

40 Bourke, Joanna. An Intimate History of Killing: Face to Face Killing in Twentieth Century Warfare. – London : Granta, 1999. – P. 341.

41 Wingfield N. M., Bucur M. Introduction: Gender and War in Twentieth Century Eastern Europe. – P. 6–7.

42 Higonnet M. R.; Janson, Jane; Michel, Sonya; Weitz, Margaret C. Introduction // Behind the Lines: Gender and the Two World Wars / ed. by Margaret Higonnet et al. – New Heaven : Yale University Press, 1989. – P. 2–3.

43 Higonnet M. R., Higonnet P. L. R. The Double Helix. – P. 38–41.

44 Segal M. W. Women's Military Roles Cross-Nationally... – P. 758.

45 Stockdale M. K. «My Death for the Motherland Is Happiness»... – P. 102.

46 Ibid. – P. 102.

47 Alexiyevich S. War's Unwomanly Face. – Moscow : Progress Publishers, 1988. – 247 s.

48 Від 100 до 150 тис. радянських жінок отримали військові нагороди за героїчні вчинки у роки Другої світової війни, а 91 з них було нагороджено найвищою військовою відзнакою СРСР – званням «Герой Радянського Союзу» (Sakaida, Henry, Hook, Christa. Heroines of the Soviet Union 1941-45 (Elite). – Osprey Publishing, 2003). Див. також: Higonnet M. R., Janson J., Michel S., Weitz M. C. Introduction. – P. 8.

гендерних ролей виливалися в актуалізацію родинних моделей у війську. Дослідники звертають увагу, що у публікаціях воєнного часу та у мемуарній літературі виразно простежується тенденція: у радянському війську молодих дівчат солдати трактували як «доньок» чи «сестричок», а зрілих жінок сприймали як «матерів», відтворюючи родинні моделі стосунків у війську. Негласно на жінок покладали опіку над чоловіками в сенсі підтримання належного санітарно-гігієнічного рівня та організації побуту, що, як засвідчували командири, позитивно впливало на поведінку та боєздатність військових підрозділів⁴⁹. Таким чином, на додачу до суто військових функцій жінки на фронті продовжували виконувати традиційні жіночі ролі. У Червоній армії формувалося подвійне ставлення: повага та визнання їхніх воєнних заслуг з боку солдатів існували поруч із сексуальними домаганнями з боку офіцерів⁵⁰. Амбівалентність становища жінок у війську полягала в тому, що «зادля їх прийняття, визнання їхньої компетентності та здатності слугувати прикладом патріотизму самі жінки-вояки та чоловіки, які їх підтримували, повинні були одночасно і наголошувати на жіночих чеснотах жінок у війську, і заперечувати їхню жіночність»⁵¹.

Історики-феміністки також привернули увагу дослідників до проблеми недооцінення ролі допоміжних і обслуговувальних підрозділів, де переважали жінки, у забезпеченні ефективності та боєздатності військових підрозділів. Жінки, які в них служили, хоч і не воювали зі зброєю в руках, але фактично перебували у польових умовах в безпосередній близькості до лінії фронту. Історики війни не схильні були звертати увагу на тих, хто займався постачанням провізії, варив їжу, прав білизну для вояків, доглядав поранених та хворих. Стереотипно цю роботу вважають не просто цілком, але буквально домашньою. Та позірною тривіальністю такої жіночої праці набуває цілком нового сенсу в умовах фронту, на чому наголошує Лінда Кербер: «Справді, куховарство, прання та догляд [за пораненими] вважаються жіночими справами, тож у війську, у воєнній обстановці, жінки робили те саме, що вони зазвичай робили б і вдома. Але це не причина, щоб не цінувати оті послуги <...> Жінки, що обслуговували військові підрозділи, виконували вкрай важливі функції, що забезпечували дієздатність армії. Вони не жили у спокійному оточенні, і умови їхнього життя аж ніяк не були приємними»⁵². Гендерна ієрархія у війську проявляється якраз у тому, що сам статус таких служб, де переважають жінки, є нижчим за статус бойових підрозділів, де абсолютну більшість становлять чоловіки, а це відображає і відтворює гендерні нерівності, наявні в суспільстві у мирний час⁵³. Дослідниці феміністського спрямування показали, що в різний спосіб працюючи у допоміжних службах для потреб фронту, жінки вийшли за межі власне приватної сфери, тому навіть найбільш традиційна жіноча робота в цьому форматі набула нового значення – вона стала важливою у воєнному і політичному аспектах.

Як неодноразово наголошували історики-феміністки, дві світові війни мали дуже складний і багатовимірний вплив на гендерні ідентичності жінок, їхні соціальні статуси та загалом на гендерний лад у країнах, які воювали. Окрім того, що жінки є основними жертвами війни (як цивільне населення на окупованих теренах), сучасні європейські та північноамериканські жінки довели свої бажання та спроможність реалізувати власну дієздатність на полі битви через активну участь у збройних силах та допоміжних військових підрозділах. Мотиви, що спонукають жінок йти до війська, як стверджують дослідниці, можуть бути різні: «від безкорисливої любові до батьківщини, ненависті до ворога чи турботи про братів на фронті – до більш особистих прагнень слави, втечі чи пригод. Та якими б не були мотиви чи їх поєднання, ці особи вірили, що жінки здатні фізично воювати за свою країну <...> і вони

49 Conze S., Fieseler B. Soviet Women as Comrade-in-Arms... – P. 225.

50 Dombrowski N. A. Soldiers, Saints, or Sacrificial Lambs?... – P. 16.

51 Stockdale M. K. «My Death for the Motherland Is Happiness»... – P. 102–104.

52 Kerber, Linda K. «May all our citizens be soldiers and all our soldiers citizens»: The Ambiguities of Female Citizenship in the New Nation // Women, Militarism, and War: Essays in History, Politics, and Social Theory / ed. by Jean Bethke Elshtain and Sheila Tobias. – Rowman & Littlefield Publishers, 1990. – P. 96–97.

53 Noakes L. Women in the British Army... – P. 4.

пишалися цим»⁵⁴. Одні жінки розглядали свої військові обов'язки як тимчасовий, зумовлений надзвичайними обставинами відхід від нормативних гендерних ролей у зв'язку із загальною мобілізацією всіх людських ресурсів, інші вважали участь у війні лише ще одним проявом, виміром чи продовженням їхньої звільненої (емансипованої) жіночності⁵⁵.

Радянські газетні публікації воєнного часу найчастіше наголошували на патріотизмі й ненависті до фашистських окупантів як основних чинниках, що спонукали жінок ставати до лав Червоної армії. При цьому поштовхом до прийняття такого рішення незмінно називали загибель від рук ворога близької людини, внаслідок чого й виникала жага помсти за зруйновану родину⁵⁶. Таким чином у суспільній свідомості закріплювався образ жінки як хранительки сімейного вогнища, котра змушена зі зброєю в руках боронити свій дім і родину. Однак в особистих спогадах жінки-ветерани зазначають, що вирушали на фронт з різних причин, у тому числі й у пошуках пригод, особистої самореалізації або щоб наслідувати приклад своїх кумирів – жінок-героїнь⁵⁷. Не менш різноманітними є жіночі оцінки того, як воєнний досвід вплинув на їхнє життя⁵⁸.

«Залучення жінок до війська було найбільш драматичним <...> експериментом усіх часів зі зміни гендерних ролей. Участь жінок-вояків у боях є радикальним підривом традиційних жіночих ролей «подруги-дружини-коханки», головним завданням яких було чекати на повернення своїх мужніх чоловіків з їхнього суто чоловічого завдання – битися і вмирати»⁵⁹. Масова участь жінок у реаліях війни підривала предвічні поняття про жіночність, що виключали саму можливість насильства чи вбивства з боку жінки.

Не менш радикальним був вплив масового залучення жінок до праці у військовій промисловості – і на самих жінок, і на гендерні відносини в суспільстві. Не секрет, що воєнна історія рідко звертає увагу на зусилля тилу у підтриманні боєздатності війська. А позаяк під час Першої та Другої світових воєн жінки становили значну частину працівників військово-промислового комплексу і сільського господарства (заступивши там чоловіків, мобілізованих на фронт), то ігнорування цієї сфери на практиці стає нехтуванням суттєвою частиною саме жіночого досвіду війни⁶⁰. Аналізуючи різноплановий вплив реалій і досвіду війни на жінок, історики феміністського спрямування виявили парадоксальні позитивні аспекти: воєнний час посприяв доступу жінок до низки сфер та занять, що раніше були недосяжні, а також суттєво розширив спектр соціальних ролей, прийнятих для жінок. «Праця під час обох [світових] воєн надала жінкам розширений доступ до громадських – раніше суто чоловічих – сфер, оскільки жінки вийшли за межі традиційно жіночих занять та увійшли у професії, що раніше були цариною чоловіків <...> Щоденники та автобіографії жінок, які пережили обидві війни, [свідчать], що багато жінок відчували більше впевненості в собі»⁶¹. Хоча у повоєнний час більшість жінок повернулася до традиційно жіночих занять, їхній досвід праці під час війни та усвідомлення здатності жінок виконувати традиційно чоловічі ролі та брати на себе відповідальність, продовжували впливати на їхнє життя та на уявлення про власні можливості. Таке усвідомлення розхитувало усталений гендерний лад⁶².

54 Stockdale M. K. «My Death for the Motherland Is Happiness»... – P. 112.

55 Krylova A. Stalinist Identity from the Viewpoint of Gender... – P. 626–653.

56 Conze S., Fieseler B. Soviet Women as Comrade-in-Arms... – P. 223.

57 Ibid. – P. 224.

58 Summerfield, Penny. Reconstructing women's wartime lives: discourse and subjectivity in oral histories of the Second World War. – Manchester : Manchester University Press, 1998.

59 Campbell, D'Ann. Women in Combat... – P. 302.

60 Якщо у роки Першої світової війни частка жінок, що працювали, зросла лише на 5 %, то під час Другої світової війни частка жінок у виробничій сфері збільшилась дуже суттєво: в СРСР вона навіть перевищувала частку чоловіків (у 1942 р. жінки становили 60 % працівників військово-оборонної промисловості). Див. докладніше: Shover M. J. Roles and Images of Women in World War I Propaganda. – P. 478; Harrison, Mark. Soviet Planning in Peace and War, 1938–45. – Cambridge : Cambridge University Press, 1985. – P. 137–139; Erickson, John. Soviet Women at War // World War 2 and the Soviet People / ed. by John Garrard and Carol Garrard. – New York & London : St. Martin's Press, 1993. – P. 55–57.

61 Noakes L. Women in the British Army... – P. 15.

62 Summerfield P. Reconstructing women's wartime lives... – P. 256–264; Campbell, D'Ann. The Regimented Women of World War II. – P. 116.

Історики-феміністки також звернули увагу на суттєву відмінність поміж воєнним досвідом американок і британок, з одного боку, та радянських жінок – з іншого: першим не довелося ані брати участь у бойових діях на фронті, ані жити в умовах окупації. Довоєнний досвід жінок теж був неоднаковим: на відміну від інших країн, в СРСР рівність політичних та громадянських прав чоловіків і жінок було закріплено в конституції. І хоч на практиці зберігалися різні форми гендерної дискримінації, сама ідеологічна рамка була сприятливішою для жінок, які хотіли закріпитися на позиціях, здобутих за роки війни. Цьому також сприяв і демографічний фактор: внаслідок величезних втрат на фронті виник суттєвий гендерний дисбаланс у складі населення СРСР⁶³, що на практиці означало набагато меншу кількість демобілізованих вояків, котрі могли б претендувати на колись залишені ними робочі місця. Дослідження гендерної динаміки на теренах Центральної і Східної Європи дають підстави стверджувати, що тут «жінки отримали поштовх до активності під час війни та завдяки цій війні, і мобілізацію жіночого населення у повоєнний період слід розуміти як продовження воєнної мобілізації»⁶⁴.

Відкритим залишається питання: чому жінкам не вдалося повною мірою використати спричинене війною (часткове) руйнування гендерних норм для того, щоб зміцнити своє суспільне становище? Справді, хоча внаслідок Першої та Другої світових воєн жінки здобули виборчі права та розширили можливості професійної праці, це ще не означало зростання їхнього політичного впливу. Практично повсюди жінки потерпали від повоєнної реакції в тому, що стосувалося гендерних відносин. Попри усвідомлення власних заслуг, незалежності й навіть свободи, жінки змушені були поступитися місцем чоловікам. Вони не змогли захистити свої економічні здобутки, зокрема, тому, що не мали політичного впливу і були недостатньо зорганізовані для зміни формату суспільної дискусії⁶⁵.

Дослідники одностайні в тому, що дві світові війни мали демократизуючий та гендерно-врівноважувальний вплив на суспільства країн, що воювали, однак здобутки жінок і чоловіків були неоднаковими. Більшість урядів, наголошуючи на потребі винагородити та реінтегрувати ветеранів, запровадили пронаталістські проекти і соціальні програми для підтримки народжуваності та зміцнення родин, але знехтували вимогами жінок щодо працевлаштування та рівної оплати праці, попри підтримку цих принципів під час війни⁶⁶. Парадоксальним чином у повоєнні роки не спостерігалось жодного масового феміністського руху, спрямованого на збереження та розширення здобутого жінками за часи війни⁶⁷. Як вважають дослідники, одна з причин може критися в тому, що ветеранки постійно стикалися з політичною систематичною замовчуванням чи ігноруванням їхнього внеску в перемогу, і це, власне, й унеможливило формування колективної ідентичності жінок-вояків⁶⁸.

Як слушно зауважила Ніколь Енн Домбровські, «жінки, що вирішують воювати, претендують на місце поміж чоловіків, які здобули повагу співгромадян за готовність ризикувати власним життям задля своєї батьківщини чи переконань»⁶⁹. Саме масова участь жіноцтва у воєнних зусиллях дала жінкам підстави вимагати ширших прав та можливостей у своїх країнах. Служба у регулярних збройних силах або участь у партизанському русі опору, праця у раніше недоступних професійних сферах та на відповідальних посадах у промисловості, необхідність самостійно приймати важливі рішення у сім'ї за відсутності чоловіків – усе це дало

змогу жінкам здобути цілком нові знання, навички та досвід, відчуття впевненості у власних силах, а також дало нагоду безпосередньо проявити свою громадянську дієздатність. Попри всю суперечливість і неоднозначність пережитого жінками у часи війни, чимало з них свідомо оцінювали той досвід як корисний і особисто значущий. Жінкам вдалося вийти за межі старих і випробувати нові – багатьом раніше не відомі – моделі емансипованої жіночності, що згодом стало певним символічним капіталом для жіночого руху 1970-х. Водночас, як зазначають дослідники, позитивні здобутки того досвіду рідко вдавалося застосувати у повоєнному цивільному житті, адже відбулася стрімка і систематична реставрація довоєнного гендерного ладу, і гендерні стереотипи залишалися міцними ще протягом кількох десятиліть. При цьому успішна участь жінок у війську не змінила і навіть якось суттєво не вплинула на сприймання війська як символічного бастиону маскуліності⁷⁰.

Тіло і сексуальність у просторі війни

Під час війни публічні дискурси про тіло та сексуальність набувають особливого – політичного – забарвлення і починають функціонувати у відмінному від повсякденних практик форматі, завдяки чому виразніше простежуються гендерні виміри війни і війська. Прихильникам феміністського спрямування в історичних студіях вдалося розглянути подібні зміни на прикладі такого масштабного воєнного конфлікту, як Друга світова війна, показавши функціонування гендерних ідеологій як інструментів ведення війни. У цьому контексті особливу увагу науковці звернули на три аспекти цього питання: 1) сексуальні стосунки поміж окупаційними військами/владою і жінками з окупованих територій; 2) сексуальне насильство та сексуальні злочини під час та після війни; 3) сексуальне життя військовослужбовців.

1. Одним з контроверсійних аспектів у вивченні теми сексуальності часів війни стало питання про характер сексуальних стосунків поміж представниками окупаційних військ та органів влади і місцевими жінками. Насправді на окупованих територіях мали місце зґвалтування, сексуальне насильство і тортури, інтимні відносини за взаємною згодою (з різних мотивів), а також проституція у різних формах. Дослідниці-феміністки підкреслюють, що в умовах окупації дуже складно чітко розмежувати добровільні сексуальні стосунки, проституцію заради виживання і примус до інтиму. Марен Рьогер наголошує: «Всі взаємодії відбувалися в чітко структурованій системі владних відносин, яка забезпечувала окупантові матеріальну перевагу та правові привілеї»⁷¹. Дослідники звертають увагу на той факт, що у воєнний час причиною проституції стають або фізичний примус (зґвалтування чи погрози), або до неї змушують економічні обставини (спосіб виживання), тож у будь-якому разі продаж власного тіла аж ніяк не є добровільним вибором жінки⁷².

На окупованих територіях набуло поширення таке явище, як проституція задля виживання⁷³. Поставлені на межу виживання в умовах війни, залишившись без засобів до існування, місцеві жінки часто самі пропонували окупантам своє тіло в обмін на їжу, одяг, гроші чи перші пільги (наприклад, звільнення від відправлення на примусові роботи в

63 У повоєнному СРСР чоловіків виявилось на 20 млн менше (*Judt, Tony. Postwar: A History of Europe since 1945. – New York: Penguin Books, 2006. – P. 3*).

64 Röger M., Leiserowitz R. Introduction: Gender and World War II in Central and Eastern Europe. – P. 28–29.

65 За деякими підрахунками, 75 % американок, які під час війни працювали у десяти ключових виробничих сферах, не хотіли віддавати свої робочі місця демобілізованим військовослужбовцям. Див.: *Higonnet M. R., Higonnet Patrice L. R. The Double Helix. – P. 44*.

66 Higonnet M. R., Janson J., Michel S., Weitz M. C. Introduction. – P. 9.

67 Ibid. – P. 7.

68 Conze S., Fieseler B. Soviet Women as Comrade-in-Arms... – P. 227.

69 Dombrowski N. A. Soldiers, Saints, or Sacrificial Lambs?... – P. 2.

70 Campbell, D'Ann. The Regimented Women of World War II. – P. 108.

71 Röger, Maren. Sexual Contact between German Occupiers and Polish Occupied // *Women and Men at War. A Gender Perspective on World War II and Its Aftermath in Central and Eastern Europe* / ed. by Maren Röger and Ruth Leiserowitz. – Fribre, 2012. – P. 147.

72 Tulpin J. Many Faces: Women Confronting War... – P. 6.

73 Про це писали чимало дослідників, див., наприклад: *Zipfel, Gaby. Blood, Sperm and Tears: Sexual Violence in War* [Electronic resource] // *Eurozine*. – 2001. – No. 11. – Mode of access: <http://www.eurozine.com/articles/2001-11-29-zipfel-en.html>; *Kundrus, Birthe. Forbidden Company: Romantic Relationships between Germans and Foreigners, 1939-1945* // *Journal of the History of Sexuality*. – 2002. – Vol. 11 (1-2). – P. 201–222; *Timm, Annette F. Sex with a Purpose: Prostitution, Venereal Disease, and Militarized Masculinity in the Third Reich* // *Journal of the History of Sexuality*. – 2002. – Vol. 11 (1-2). – P. 223–255.

Німеччину чи отримання певного місця праці)⁷⁴. Водночас, немає підстав стверджувати, що взаємини між місцевими жінками і вояками окупаційних збройних сил завжди були тільки наслідком холодного розрахунку чи лише питанням задоволення біологічних сексуальних потреб; мотиви для вступу в інтимні стосунки були різними, і серед них – потреба у турботі та любові, однаково важлива як для жінок, так і для вояків, котрі знаходили домашній затишок та ілюзію нормального життя у довгострокових зв'язках із місцевими жінками⁷⁵. Та якими б не були причини та природа інтимних чи романтичних стосунків поміж вояками окупаційної армії й місцевими жінками, вони не могли бути рівними – як слушно підкреслює Регіна Мюльхойзер: «Загалом партнери розмовляли різними мовами. Більше того, чоловіки приходили у військовій формі та мали зброю. Тому для російської жінки рішення розвивати почуття до німецького чоловіка водночас означало тісно пов'язати себе з окупаційною владою»⁷⁶.

Про подвійні моральні стандарти, які залишалися дієвими під час війни і були характерні для всіх без винятку сторін, свідчить той факт, що жінок, котрі мали сексуальні стосунки з «ворогом» (умовно-добровільні, на рівні проституції задля виживання або насильницькі, під примусом), карали (в той чи інший спосіб), і так чи інакше вони зазнавали осуду земляків. Сусіди та родичі нерідко звинувачували передусім самих жінок у тому, що з ними сталося. У суспільній свідомості жіночий патріотизм дуже тісно пов'язувався з репродуктивними функціями жінки, тому в сексуальних стосунках жінок із ворогом вбачали значно більший злочин, ніж у подібних вчинках чоловіків. Жінки, які зближувалися з ворогами, були подвійно винними у тому, що зрадили і свою родину, і свою націю⁷⁷. Це під час війни німкені, котрі мали інтимні стосунки з неарійцями, значно частіше зазнавали покарань, аніж німецькі вояки за зв'язок із місцевими жінками на окупованих теренах, бо «у нацистській ідеології жіноче тіло вважалося тотожним тілу нації, і тому його не можна було осквернити»⁷⁸. Своєю чергою, у різних країнах антигітлерівської коаліції жінки, звинувачені в «сексуальному колабораціонізмі» з окупантами, проходили через публічні ритуали ганьби, під час яких їх принижували морально та знущалися фізично, назавжди тавруючи їхні душі і тіла⁷⁹. Фактично повсюдно сексуальна поведінка жінок так чи інакше пов'язувалася з поняттям національної честі, а саме жіноче тіло до певної міри символізувало тіло нації, що мало залишатися чистим за всяку ціну⁸⁰. Наскрізною рисою життєвих траєкторій чи не всіх жінок, які зазнали сексуальної наруги в роки війни, стало їхнє мовчання про пережите, небажання говорити про те, що з ними сталося. Значною мірою це було їхньою захисною реакцією від ще більших страждань: в умовах тотальної безправності («переможців не судять») та подвійних стандартів («шукайте жінку» як причину негараздів) забути, приховати власне минуле було либонь безпечніше.

2. У роки війни жіноче тіло та сексуальність набували особливого й амбівалентного значення: з одного боку, частина жінок використовувала свої тіло та сексуальність як додатковий ресурс для виживання у надзвичайних обставинах війни; з іншого боку, тіло могло стати

також фактором ризику, наражаючи жінок на різні форми сексуального насильства в умовах правового хаосу. Тема сексуальних злочинів, скоєних окупаційними військами щодо місцевих цивільних мешканок, лише порівняно недавно стала предметом ґрунтовних наукових досліджень. Попри те, що в умовах правового хаосу і сваволі жертви насильства не мали куди скажитися на своїх кривдників і задокументованих фактів зґвалтувань вкрай мало, вчені шукали і знайшли спосіб емпіричним шляхом, на основі архівних джерел та спогадів, показати рівень і розкрити форми сексуального насильства⁸¹.

Аналізуючи проблему сексуального насильства, здійсненого окупантами, дослідники звернули особливу увагу на гендерний символізм, вкладений в акт зґвалтування. «Зґвалтування, рабська сексуальна експлуатація та інші злочини сексуального характеру проти жінок були частиною війни впродовж усієї відомої історії людства, у всіх культурах і незалежно від характеру війни – чи то релігійного, чи колонізаційного, чи революційного»⁸². Як слушно зауважила свого часу Герда Лернер, «зґвалтування місцевих жінок має подвійний вплив на підкорений народ: таким чином збезцещують жінок і водночас символічно каструють чоловіків. У патріархальних суспільствах чоловіків, які не здатні захистити сексуальну чистоту своїх дружин, сестер та дочок, вважають безславними імпотентами»⁸³. Це може почасти стати поясненням і того факту, що зґвалтування відбувалися прилюдно⁸⁴.

Дослідники прагнули дати відповідь на запитання: чим були зумовлені масові зґвалтування і вбивства жінок у країнах Осі (у Німеччині та союзних державах). Серед виявлених чинників – і брак військової дисципліни та безкарність вояків, що вийшли з-під контролю командирів, і систематично культивовані серед червоноармійців почуття ненависті та жага помсти загарбникам⁸⁵. Карати ворога шляхом наруги над жінками переможеної нації вважалося прийнятним способом ведення війни, і ретельний аналіз документів та спогадів підтвердив обґрунтованість такого припущення.

Сексуальне підкорення жінок ворожого табору споконвіку було однією з форм підпорядкування іншої нації. Дослідники сексуальних злочинів у часи війни сходяться на думці, що «сексуальні катування діють як спосіб безпосереднього залякування населення, вияв влади та форма спілкування поміж окупантами й окупованими. <...> Це не лише акт, спрямований проти окремої жінки, – це повідомлення від однієї групи чоловіків іншій про те, що останні більше не здатні захищати «своїх» жінок. У цьому сенсі сексуальне насильство переможців символізує і воєнну поразку, і приниження чоловічого населення»⁸⁶. Той факт, що більшість випадків сексуального насильства були груповими зґвалтуваннями, здійсненими з особливою жорстокістю (закінчувалися нівеченням чи вбивством жінок), і часто відбувалися при свідках, означає лише одне: на міждержавному рівні відтворювалася логіка патріархатних гендерних відносин, згідно з якою держава-переможець закріплювала власне «чоловіче» домінування, силоміць підпорядковуючи собі переможену

74 Burds, Jeffrey. Sexual Violence in Europe in World War II, 1939–1945 // *Politics and Society*. – 2009. – No. 37. – P. 40–41. Див. переклад статті Джеффри Бурдса у цьому збірнику.

75 Röger M. Sexual Contact between German Occupiers and Polish Occupied. – P. 147.

76 Mühlhäuser, Regina. Between «Racial Awareness» and Fantasies of Potency: Nazi Sexual Politics in the Occupied Territories of the Soviet Union, 1942–1945 // *Brutality and Desire. War and Sexuality in the Europe's Twentieth Century* / ed. by Dagmar Herzog. – Palgrave MacMillan, 2009. – P. 210.

77 Wingfield N. M., Bucur M. Introduction: Gender and War in Twentieth Century Eastern Europe. – P. 9.

78 Röger M. Sexual Contact between German Occupiers and Polish Occupied. – P. 152. Та більше: навіть брутально зґвалтовані німкені зазнавали остракізму і насильства у власних родинках (Tröger, Annamarie. German Women's Memories of World War II // *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars* / ed. by Margaret Higonnet et al. – New Heaven : Yale University Press, 1989. – P. 285–300; Biddiscombe, Perry. Dangerous Liaisons: The Anti-Fraternalization Movement in the U.S. Occupation Zones of Germany and Austria, 1945–1948 // *Journal of Social History*. – 2001. – Vol. 34 (3). – P. 611–647).

79 Burds J. Sexual Violence in Europe in World War II, 1939–1945. – P. 60–61.

80 Röger M. Sexual Contact between German Occupiers and Polish Occupied. – P. 154.

81 Продуктивним, наприклад, виявився аналіз документації медичних установ Будапешта щодо кількості звернень містянок з приводу венеричних захворювань безпосередньо після входу туди Червоної армії, що дало змогу робити обґрунтовані припущення про масштаби зґвалтувань угорських жінок радянськими вояками. Див.: Pető, Andrea. Women as Victims and Perpetrators in World War II // *Women and Men at War. A Gender Perspective on World War II and Its Aftermath in Central and Eastern Europe* / ed. by Maren Röger and Ruth Leiserowitz. – Fribre, 2012. – P. 87; Pető, Andrea. Memory and the Narrative of Rape in Budapest and Vienna in 1945 // *Life after Death: Approaches to a Cultural and Social History of Europe During the 1940s and 1950s* / ed. by Richard Bessel and Dirk Schumann. – New York : Cambridge University Press, 2003. – P. 129–148; Mark, James. Remembering Rape: Divided Social Memory and the Red Army in Hungary, 1944–1945 // *Past & Present*. – 2005. – No. 188. – P. 131–166. Див. також статтю Андреа Пето у цьому збірнику.

82 Farr, Kathryn. Sex Trafficking: The Global Market in Women and Children (Contemporary Social Issues). – Worth Publishers, 2005. – P. 165.

83 Lerner, Gerda. The Creation of Patriarchy. – New York : Oxford University Press, 1986. – P. 80.

84 Mühlhäuser R. Between «Racial Awareness» and Fantasies of Potency... – P. 197–220. Див. також статтю Регіни Мюльхойзер у цьому збірнику.

85 Burds J. Sexual Violence in Europe in World War II, 1939–1945. – P. 47–55.

86 Mühlhäuser R. Between «Racial Awareness» and Fantasies of Potency... – C. 200–201.

країну (символічно її фемінізуючи) в такий самий спосіб, як гвалтівник підкорює свою жертву – шляхом гвалтування⁸⁷. Отже, розправа над переможеним ворогом набуває форми розправи над жіночим тілом, яке більше не належить самій жінці і не має права на приватність і недоторканність.

Хоча нацистська доктрина вимагала дотримання «расової гігієни» і забороняла інтимні стосунки «арійців» з жінками «нижчих рас», командування Вермахту не надто пильно стежило за виконанням цієї норми – почасти тому, що вважало можливість задовольняти (гетеро)сексуальні потреби важливою для підвищення боєздатності та плекання маскулінних цінностей німецького війська⁸⁸. Вояки Вермахту та армій союзників були причетні до безлічі жорстоких зґвалтувань і специфічних форм катування місцевих жінок на окупованих теренах Європи та СРСР. Висока ймовірність сексуального насильства була проблемою гендерно-специфічною, бо стосувалася майже виключно жінок, спонукаючи їх винаходити і застосовувати певні прийоми зниження ризиків та запобігання таким випадкам – чи то шляхом самоізоляції, чи то через свідоме позбавлення себе прикмет жіночності та еротичної привабливості⁸⁹.

Окремою категорією жертв сексуального насильства були жінки, ув'язнені у концтаборах: виняткова безправність і беззахисність робила їх особливо вразливими. У межах досліджень Голокосту тривалий час цю тему не порушували взагалі. Ситуація почала змінюватися із середини 1980-х років, відколи динамічно почали вивчати гендерні виміри Голокосту, і насамперед особливості жіночого досвіду трагедії⁹⁰. Дослідниці незмінно підкреслюють присутність теми сексуального насильства у спогадах єврейських жінок про пережите⁹¹. Окрім зґвалтувань з боку в'язнів та охоронців таборів, від яких потерпали не тільки жінки, але й чоловіки, існувала практика табірних борделів, де ув'язнені жінки мали надавати сексуальні послуги в'язням-чоловікам⁹². Тобто навіть за повної безправності в'язнів обох статей у концтаборах та загалом однакових умов утримання гендерна нерівність між ними зберігалася: адміністрація визнавала сексуальні потреби чоловіків і вважала за можливе задовольняти їх шляхом експлуатації жінок, повністю відмовивши тим у праві на недоторканність власного тіла.

87 Дослідники наводять численні факти сексуальної наруги над жінками як способу приниження усієї ворожої нації з боку як Червоної армії, так і Вермахту. Див.: *de Zayas, Alfred Maurice*. A Terrible Revenge: The Ethnic Cleansing of the East European Germans, 1944-1950. – New York : St. Martin's Press, 1993; *Merridale, Catherine*. Ivan's War: Life and Death in the Red Army, 1939-1945. – New York : Metropolitan Books, 2006. – P. 283–284, 305, 309–314, 318–330; *Röger M.* Sexual Contact between German Occupiers and Polish Occupied. – P. 151.

88 Командування не мало змоги 100-відсотково контролювати сексуальну поведінку вояків та офіцерів; порушників карали вкрай рідко і порівняно м'яко. При цьому дослідники звертають увагу на те, що частота і суворість покарань вояків Вермахту за сексуальні злочини в Західній Європі були більшими, ніж у Східній Європі. Див.: *Mühlhäuser R.* Between «Racial Awareness» and Fantasies of Potency... – P. 202.

89 *Gertje Janssen, Wendy Jo*. Victims, Heroes, Survivors: Sexual Violence on the Eastern Front during World War II : Ph.D. diss. – University of Minnesota, 2004. – P. 274.

90 Ця ділянка досліджень динамічно розвивається і нині є повноцінною складовою частиною історії Голокосту. Див., наприклад: *Gender and Catastrophe* / ed. by Ronit Lentin. – New York : Zed Books, 1997; *Women in the Holocaust* / ed. by Lenore J. Weitzman and Dalia Ofer. – New Haven, CT : Yale University Press, 1998; *Mushaben, Joyce Marie*. Memory and the Holocaust: processing the past through a gendered lens // *History of the Human Sciences*. – 2004. – Vol. 17 (2-3). – P. 147–185; *Bos, Pascale Rachel*. Women and the Holocaust: Analyzing Gender Difference // *Experience and Expression: Women, the Nazis, and the Holocaust* / ed. by Elizabeth R. Baer and Myrna Goldenberg. – Wayne State University Press, 2003. – P. 23–50. Див. також статтю Паскаль Бос у цьому збірнику.

91 *Sexual Violence Against Jewish Women During the Holocaust* / ed. by Sonja M. Hedgepeth and Rochelle Saidel. – Hanover : University Press of New England, 2010; *Bergen, Doris L.* Sexual Violence in the Holocaust: Unique and Typical // *Lessons and Legacies VII: The Holocaust in International Perspective* / ed. by Dagmar Herzog. – Evanston : Northwestern University Press, 2006. – P. 179–200.

92 *Sommer, Robert*. Camp Brothels: Forced Sex Labour in Nazi Concentration Camps // *Brutality and Desire. War and Sexuality in the Europe's Twentieth Century* / ed. by Dagmar Herzog. – Palgrave MacMillan, 2009. – P. 168–196; *Goldenberg, Myrna*. Sex, Rape, and Survival: Jewish Women and the Holocaust [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.theverylongview.com/WATH/essays/sexrapesurvival.htm>.

3. Показовими у сенсі гендерної динаміки та переплетення державної політики і гендерної ідеології є підхід командування різних армій до сексуальних прав своїх вояків та практичне вирішення питання задоволення їхніх сексуальних потреб. Деякі з них створювали державні борделі з обслуговування військовослужбовців, інші запроваджували жорсткий нагляд за сексуальною поведінкою вояків, деінде проблему ігнорували, закриваючи очі на неформальні практики та позастатутні форми стосунків у війську.

У питанні про інституційно оформлену проституцію у вигляді борделів, призначених для обслуговування вояків регулярних армій під час війни, найбільш відомим є явище «жінок для комфорту»: японське військово командування створювало борделі при військових підрозділах, розташованих у Південно-Східній Азії, примусово утримуючи в них та примушуючи до сексуальних контактів з японськими вояками місцевих жінок з окупованих теренів⁹³. Німецька політика в цьому сенсі дещо відрізнялася. Вермахт визнавав сексуальні потреби своїх військових, однак, як уже було згадано, нацистська доктрина суворо забороняла «міжрасові» сексуальні стосунки. Щоб знизити кількість контактів поміж німецькими солдатами та місцевими жінками, а також для профілактики венеричних хвороб і запобігання гомосексуальним стосункам серед військових було запроваджено практику польових борделів, які супроводжували військові підрозділи під час походів⁹⁴. Окрім того, для військ, що надовго залишалися на окупованих теренах, організовували стаціонарні борделі з медичним наглядом за працівницями. Якщо у Франції окупаційна влада використала мережу будинків розпусти, що існували раніше, взявши їх під контроль Райху, то на теренах СРСР подібні структури довелося створювати, часто силоміць змушуючи працювати там місцевих дівчат та жінок, зовнішність яких відповідала арійським канонам вроди⁹⁵.

Збройні сили антигітлерівської коаліції не мали подібних інституцій, покликаних задовольняти сексуальні потреби бійців. Однак серед військових все ж існували неформальні практики використання жінок для сексуальних цілей: «похідно-польові дружини» (ППД) були справді поширеним явищем у Червоній армії. Сотні тисяч жінок, які перебували на військовій службі у часи Другої світової війни (у різних ролях і статусах – від медсестер та зв'язківців до льотчиць і снайперок, від рядових до командирів підрозділів), мали досвід сексуальних зловживань з боку командирів. Тривале перебування в переважно чоловічому оточенні неминуче наражало жінок на небезпеку сексуальних домагань та насильства, зокрема з боку командирів-чоловіків. Власна ППД була привілеєм саме командного складу, який мав реальну владу та доступ до ресурсів. Жінки погоджувались на роль коханки командира з різних причин: одні – щоб отримати покровительство і привілеї, а інші змушені були відповісти взаємністю на домагання під загрозою відправлення на передову чи інших зловживань, хоча випадки взаємної симпатії також не виключалися.

У збройних силах інших країн антигітлерівської коаліції кількість жінок-військовослужбовців була порівняно невеликою, і вони несли службу виключно на території власних держав. За їхніми поведінкою, стосунками з іншими військовослужбовцями та моральними якостями стежили особливо пильно, з огляду на постійні чутки та побоювання щодо поширення розпусти. Та чи не в усіх культурних контекстах громадськість здебільшого виказувала недовіру та упередження щодо жіночої військової служби. Витоки негативного сприйняття безпосередньої участі жінок у збройних конфліктах криються в одвічних переконаннях, що «присутність жінок ставить під загрозу чоловічу згуртованість

93 За різними підрахунками, сексуальної експлуатації у таких борделях зазнали від 100 до 200 тис. китайок та кореянок (*Yoshimi, Yoshiaki*. Comfort women. – New York : Columbia University Press, 2002; *Hicks, George L.* The Comfort Women: Japan's Brutal Regime of Enforced Prostitution in the Second World War. – New York : Norton, 1997).

94 *Ringdal, Nils Johan*. Love for Sale: A World History of Prostitution. – New York : Grove Press, 2004. – P. 325–326; *Timm A. F.* Sex with a Purpose: Prostitution, Venereal Disease, and Militarized Masculinity in the Third Reich. – P. 223–255.

95 *Mühlhäuser R.* Between «Racial Awareness» and Fantasies of Potency... – P. 204–207.

та боєздатність військових підрозділів»⁹⁶, бо спричиняє ревності та суперництво серед чоловіків. Багато хто висловлював сумніви щодо сексуальної стриманості жінок-військових у переважно чоловічому середовищі⁹⁷.

Досвід японської, німецької та радянської армій в роки Другої світової у питаннях сексуальної поведінки вояків дуже відрізнявся, проте незмінним залишалося одне: військове командування визнавало сексуальні права чоловіків-військовослужбовців і знаходило способи (інституційні чи неформальні) задовольнити їхні сексуальні потреби, тоді як жінок (чи то поневоленого народу, чи співвітчизниць, чи навіть посестер по зброї) використовували інструментально – як засіб задоволення таких чоловічих потреб. Збереження в армії гендерних ієрархій у сфері сексуальності у період воєнного конфлікту проявлялося в тому, що жінок фактично позбавляли права на власне тіло та його недоторканність: на час війни воно було «націоналізоване», поставлене на службу війську та перетворилося на поле символічної битви, одним зі знарядь у якій стало сексуальне насильство.

Суспільні дискурси та культурні репрезентації жінок під час і після війни

Використання жіночих образів у пропаганді воєнного часу – одна з найпопулярніших тем у феміністських студіях історії світових воєн. Дослідниці не лише аналізують візуальний ряд та супровідні тексти на предмет віддзеркалення в них панівних гендерних стереотипів, а й простежують деякі наскрізні тенденції та закономірності, характерні для пропагандистських матеріалів воєнного часу в різних країнах, у зв'язку зі змінами політичних пріоритетів та військових стратегій. Головними об'єктами аналізу для істориків стають воєнний плакат, преса та кіно – найбільш масові й дієві інструменти впливу на суспільну свідомість у часи Першої та Другої світових воєн⁹⁸.

Високу мобілізаційну ефективність воєнного плаката показав уже досвід Першої світової війни: уряди держав, що воювали, використовували панівні гендерні стереотипи як інструмент впливу на поведінку громадян, для маніпулювання їхніми діями у воєнно-політичних інтересах поточного моменту⁹⁹. Так, на самому початку війни жіночі зображення на постерах мали на меті легітимізувати та підсилити мобілізацію чоловіків до війська: у них жінок наділяли певним контролем за поведінкою чоловіків і закликали чинити на тих моральний тиск та буквально виряджати на фронт¹⁰⁰. Через пропаганду уряди окреслювали місію жінок у воєнних зусиллях у межах цілком традиційного бачення «служіння-підтримки-жертвності», закріплюючи таким чином усталені гендерні норми¹⁰¹. Однак поширенішим і прозорішим за змістом є образ жінки як символу «Дому-Батьківщини-

Нації» – і у буквальному, і в більш абстрактному сенсі. З плакатів реальні жінки або велична символічна постать Матері-Батьківщини закликають своїх синів-захисників виконати їхній обов'язок – захистити. Ці образи дуже насичені легко впізнаваними віктимними конотаціями, адже жінки постають у них потенційними жертвами ворога, потребують захисту і порятунку¹⁰². Материнська постать Батьківщини стала осердям радянських газетних публікацій, воєнних фільмів та плакатів, щоб забезпечити перенесення синівських почуттів відданості та обов'язку з рідної матері на рідну країну. «Мати виконує у радянській пропаганді подвійну функцію – як символ нації та як символ постійно відновлюваного та навіюваного зв'язку між домом і нацією, між любов'ю до родини та відданістю країні»¹⁰³.

Водночас ідеалом чоловіка-бійця став воїн, що ризикує власним життям, захищаючи сімейне вогнище, виконуючи свій обов'язок перед сім'єю. Пропаганда воєнного часу не цуралася експлуатувати тему сексуальності задля потреб мобілізації чоловіків до війська: зображення і нерідко підписи містили двозначні натяки на еротичну привабливість чоловіка в уніформі, тобто військова служба мала символічно підсилити маскуліність вояка через невидимі паралелі між сексуальною потугою і військовою звитягою¹⁰⁴.

Пропаганда також активно експлуатувала традиційні гендерні ролі та відносини в сім'ї: працю жінок у військово-оборонній промисловості та для потреб фронту конструювали як обов'язок жінок перед своїми чоловіками-воїнами: жінки, залишаючись у тилу, мали тимчасово замінити чоловіків на всіх ділянках та підтримувати сімейне вогнище. Таким чином, воєнний патріотизм був виразно гендерованим: для чоловіків він проявлявся у захисті зі зброєю в руках сім'ї та дому (у вузькому і широкому розумінні), для жінок – у самовідданій праці в тилу замість чоловіків та збереженні сім'ї (тобто в особистій вірності). Це ще раз засвідчує, що радянська влада активно експлуатувала панівні гендерні стереотипи з метою якнайповнішої мобілізації населення для потреб війни. Зазначена тенденція стала особливо явною після переломного моменту у війні, коли символічна постать Матері-Батьківщини, яка кличе всіх на захист, поступово відійшла на другий план, поступаючись місцем постаті цілком конкретного «батька народів», що мудро веде військо до перемоги¹⁰⁵.

Попри те, що у воєнний час розширився спектр професій, доступних для жінок, і збільшилась їхня фактична участь в економіці країни, офіційна пропаганда наполегливо підкреслювала тимчасовість, невластивість, нежіночність цих жіночих ролей і внесків. Зображені на плакатах робітниця мали радше чоловічі риси зовнішності, а інші візуальні елементи, гасла та написи всіляко наголошували на аномальності такої ситуації¹⁰⁶. Усім своїм виглядом – від суворого виразу обличчя (на якому немає ознак радості від праці) до стриманого суто практичного одягу (позбавленого звичних атрибутів жіночності) – жінки на плакатах демонструють неприродність своїх ролей, натякаючи на їх виключну зумовленість надзвичайною ситуацією і тимчасовістю¹⁰⁷. Дослідниці однак не уникли в тому, що у воєнній пропаганді чи не всіх сторін, які воювали, зображення жінок-робітниць були суперечливими: вони палко закликали жінок братися за чоловічу роботу та водночас закріплювали їхню жіночність¹⁰⁸.

⁹⁶ Noakes L. Women in the British Army... – P. 1.

⁹⁷ Аналіз сексуальної поведінки жінок у військах США та Великої Британії засвідчив протилежне: поміж бійцями обох статей формувалися товариські стосунки бойових побратимів та посестер, а рівень сексуальної активності жінок-військовослужбовців був нижчим за цей показник у цивільних жінок та у вояків чоловічої статі. При цьому існували ризики для самих жінок: чимало американських ветеранок згадували про приниження і сексуальні домагання під час служби. Водночас жінки зауважили, що були готові до подібного ставлення від чоловіків. Див.: Campbell, D'Ann. Women in Combat... – P. 308–312; Treadwell, Mattie E. The Women's Army Corps / United States Army Center of Military History. – Washington, D. C., 1991. – P. 191–218; Campbell, D'Ann. The Regimented Women of World War II. – P. 114–116.

⁹⁸ У XX ст. плакати стали чи не наймасовішим засобом воєнної пропаганди: протягом Другої світової війни лише в Москві було надруковано 800 різних плакатів загальним накладом 34 млн копій; зазвичай наклад плаката становив 50 тис. примірників, найпопулярніші друкували у кількості 100 тис. Докладніше див.: Bonnell, Victoria E. Iconography of Power: Soviet Political Posters under Lenin and Stalin. – Berkeley and Los Angeles, 1997. – P. 6; Spring, Derek W. Soviet Posters from the Great Patriotic War, 1941–45 // Soviet War Posters c. 1940–1945: The TASS Poster Series from the Hallward Library of the University of Nottingham. – Chippenham : Adam Matthew Publications, 1999. – P. 6.

⁹⁹ Shover M. J. Roles and Images of Women in World War I Propaganda. – P. 469–486.

¹⁰⁰ Ibid. – P. 474–475.

¹⁰¹ Ibid. – P. 473.

¹⁰² Shover M. J. Roles and Images of Women in World War I Propaganda. – P. 481–482.

¹⁰³ Kirschenbaum, Lisa A. «Our City, Our Hearts, Our Families»: Local Loyalties and Private Life in Soviet World War II Propaganda // Slavic Review. – 2000. – Vol. 59 (4). – P. 825–847; Baraban, Elena. The Return of Mother Russia: Representations of Women in Soviet Wartime Cinema // Aspasia: The International Yearbook of Central, Eastern, and Southeastern European Women's and Gender History. – 2010. – Vol. 4. – P. 121–138.

¹⁰⁴ Shover M. J. Roles and Images of Women in World War I Propaganda. – P. 482–483.

¹⁰⁵ Baraban E. The Return of Mother Russia... – P. 121–138.

¹⁰⁶ Corbesero, Susan. Femininity (Con)scripted: Female Images in Soviet Wartime Poster Propaganda, 1941–1945 // Aspasia. – 2010. – Vol. 4. – P. 106–109.

¹⁰⁷ Shover M. J. Roles and Images of Women in World War I Propaganda. – P. 477–478.

¹⁰⁸ Rupp, Leila. Mobilizing Women for War: German and American Propaganda, 1939–45. – Princeton, 1978. – P. 132; Honey, Maureen. Creating Rosie the Riveter: Class, Gender and Propaganda during World War II. – Amherst, 1984. – P. 4.

Загалом, конструйовані пропагандою образи жінок тилу виконували цілком конкретну функцію, відповідаючи запитам держави та потребам воєнної економіки: «Уряди країн, що воювали, намагалися розширити спектр жіночих ролей з огляду на потреби воєнного часу. Водночас, вони прагнули зберегти традиційну пасивність жіночої ролі»¹⁰⁹. Це стало особливо помітним ближче до кінця війни: у радянському пропагандистському плакаті починають переважати образи жінки – хранительки дому, яка очікує на повернення чоловіка-переможця і налагоджує сімейний побут. Плакати того часу відображають зростання культу материнства, що став осердям радянської гендерної політики того часу та інструментом відновлення патріархатних довоєнних гендерних відносин¹¹⁰. Дослідники зазначають, що упродовж війни пропагандистські плакати, воєнні фільми та преса не відображали реальних жіночих ролей та внесків під час війни, а маніпулювали панівними гендерними стереотипами в політико-стратегічних інтересах урядів держав, які воювали.

У повоєнний час повсюди спостерігалось подальше витіснення жінок з історичної пам'яті та суспільних дискурсів про війну¹¹¹, натомість образ жінки на війні зазнав подальшої стереотипізації та міфологізації. Дослідники повоєнної поп-культури виявили, що для неї були характерні невизнання, викривлене представлення і замовчування досвіду жінок-воєнних: у фільмах та історичних романах цих жінок (навіть тих, які мали виняткові військові заслуги та засвідчили свою звитягу) зображали насамперед і головню як безсилим жертв чи само-відданих мучениць війни; жінка також постає метафорою захопленої загарбниками багатраждальної батьківщини¹¹². Панівний повоєнний дискурс був виразно гендерованим і розгортався на двох рівнях: глорифікація чоловічого героїзму та ушляхетнення жіночої покорності, що передбачало готовність жінок підпорядкувати власні бажання та потреби бажанням і потребам чоловіків¹¹³. Реставрація довоєнного гендерного ладу відбувалася й через літературу: популярними образами повоєнної белетристики стали не героїні війни, а дружини та подруги, що вірно чекали на переможне повернення своїх чоловіків з фронту¹¹⁴.

Історики феміністської школи вказали на ще одну крос-культурну рису – широкомасштабну маргіналізацію жінок-воєнних у повоєнних контекстах. «Хоча жінки історично виконували різноманітні ролі у часи війни, постать жінки-воїни була маргінальною як для збройних формувань, що брали участь у війнах, так і для нашої пам'яті про ці війни»¹¹⁵. Як показують феміністські історичні студії, колективна пам'ять про обидві світові війни була вкрай селективною та «гендерно ураженою». У публічному дискурсі щодо війни героїзм незмінно кодувався як чоловіча чеснота, а комеморативні практики вшановували та підсилювали вже наявні гендерні дихотомії. Ненсі Вінгфілд підкреслює: «Воєнні меморіали були знаками скорботи за героїчно загиблими воєнними. <...> Випростана і неушкоджена постать солдата була образом, що мав витіснити чи перекрити пам'ять про скалічені та сплюндровані тіла, замаскувати саму думку про те, що сутністю війни є руйнування»¹¹⁶. Більше того, у пам'яті про війну простежується характерна закономірність: «лише ті, хто

загинув у бою, заслуговують на воєнні меморіали та вшанування під час національних днів пам'яті»¹¹⁷.

Під час та після Другої світової війни жінки-воїни та ветеранки з країн, що воювали, зазнали ще одного виду дискримінації – вони зіткнулися з безпідставними образами, плітками та приниженнями через припущення щодо їхнього безладного статевого життя у війську, тоді як їхня військова звитяга залишалася поза увагою¹¹⁸. Однак під впливом сформованої негативної суспільної думки, аби уникнути подібних звинувачень на власну адресу, чимало ветеранок воліли взагалі не згадувати про свій воєнний досвід.

У художній літературі з воєнної тематики віддавна встановилася традиція, що базується на архетипі чоловіка-воїни та жінки-миролюбниці, в межах якої активну участь жінок у війнах систематично ігнорують. Дослідниці феміністського напрямку в літературознавстві заповняли виправити цю прогалину, працюючи у двох напрямках: по-перше, аналізуючи, яку роль відіграє категорія гендеру в літературі про війну, а по-друге, підважуючи прийняті літературні канони з їх усталеною есенціалістською дихотомією чоловіка-воїни і жінки-миролюбниці та показуючи значно складніший і суперечливіший зв'язок поміж жіноцтвом та війною¹¹⁹.

Повоєнна література залишала певний простір для дискусії про межі фемінності й маскулінності, і автори обох статей кидали виклик панівним гендерним міфам. Однак, на думку дослідниць, це не мало значного впливу на тогочасне суспільство – головним чином тому, що «жіночі твори залишилися на маргінесі літературного процесу, і викладені в них одкровення та викриття щодо альтернативних моделей жіночності не змогли підважити патріархальний канон. Більше того: воєнна література віддає перевагу темі битви, тому жінки, які не мали такого досвіду, виявлялися другорядними у цьому процесі. Навіть якщо письменниці описували втрати, котрих вони зазнали як жінки (дружини, матері чи кохані), їх відтісняють: для воєнної літератури першорядною втратою є насамперед смерть, а скорбота – другорядною»¹²⁰.

Аналіз особистих свідчень жінок-ветеранів показав, що вони гостро усвідомлювали та переживали власну відмінність і певне відчуження від інших жінок, які не воювали. Свою потребу донести власне розуміння воєнного досвіду, пояснити власну жіночу/мілітарну ідентичність та відновити власне право на місце в історії війни і перемоги вони нерідко реалізували через літературну творчість¹²¹. Однак через патріархатний літературний канон їхні твори найчастіше залишалися на узбіччі літературного процесу і суттєво не вплинули на художні репрезентації війни¹²².

Особливе місце у пам'яті про війну належить мемуарам ветеранів – цей жанр пережив справжній бум у 1960–1980-х роках, хоча самі твори не мали популярності у читачів. Жіночі мемуари становлять особливий інтерес для дослідників, оскільки представляють нам дещо інший образ жінки-воїни. Аналізуючи спогади жінок – ветеранок війни, Анна Крилова доходить висновку, що в них немає суперечності поміж жіночністю і статусом бійця, жінка-воїн не постає як аномалія чи парадокс. Навпаки, «ветеранки-мемуаристки наполягають

¹⁰⁹ Shover M. J. Roles and Images of Women in World War I Propaganda. – P. 469; Conze S., Fieseler B. Soviet Women as Comrade-in-Arms... – P. 218–219.

¹¹⁰ Corbesero S. Femininity (Con)scripted: Female Images in Soviet Wartime Poster Propaganda... – P. 103.

¹¹¹ Наприклад, після Першої світової «жіночі батальйони смерті» повністю зникли з підручників радянської воєнної історії (Stockdale M. K. «My Death for the Motherland Is Happiness»... – P. 113–115). Радянським жінкам-фронтівкам не дозволили брати участь у Параді Перемоги в Москві (Pennington R. Offensive Women: Women in Combat in the Red Army... – P. 260).

¹¹² Krylova A. Soviet Women in Combat... – P. 291–293; Noakes L. Women in the British Army... – P. 8; Engel, Barbara Alpern. The Womanly Face of War: Soviet Women Remember World War II // Women and War in the Twentieth Century: Enlisted with or without Consent / ed. by Nicole Ann Dombrowski. – New York ; London : Routledge, 2004. – P. 110; Baraban E. The Return of Mother Russia... – P. 121–138.

¹¹³ Hartmann, Susan. Prescriptions for Penelope: Literature on Women's Obligations to Returning World War II Veterans // Women's Studies. – 1978. – Vol. 5. – P. 223–239.

¹¹⁴ Krylova, Anna. «Healers of Wounded Souls»: The Crisis of Private Life in Soviet Literature and Society in 1944–46 // Journal of Modern History. – 2001. – Vol. 73. – P. 307–331.

¹¹⁵ Noakes L. Women in the British Army... – P. 12.

¹¹⁶ Wingfield N. M., Bucur M. Introduction: Gender and War in Twentieth Century Eastern Europe. – P. 10.

¹¹⁷ Noakes L. Women in the British Army... – P. 4.

¹¹⁸ Kerber L. K. «May all our citizens be soldiers and all our soldiers citizens»... – P. 114–115, 117; Campbell, D'Ann. The Regimented Women of World War II. – P. 304, 320; Engel B. A. The Womanly Face of War: Soviet Women Remember World War II. – P. 105–106; Stockdale M. K. «My Death for the Motherland Is Happiness»... – P. 113–115.

¹¹⁹ Arms and the Woman: War, Gender, and Literary Representation / ed. by Helen M. Cooper, Adrienne Auslander Munich, Susan Merrill Squire. – Chapel Hill : The University of North Carolina Press, 1989. – P. XV.

¹²⁰ Higdonnet M. R., Janson J., Michel S., Weitz M. C. Introduction. – P. 13–14.

¹²¹ Harris, Adrienne. After «A Youth on Fire»: The Woman Veteran in Iuliia Drunina's Postwar Poetry // Aspasia. – 2013. – Vol. 7. – P. 68–91. Див. також статтю Едрієн Гарріс у цьому збірнику.

¹²² Hodgson, Katharine. Written with the Bayonet: Soviet Russian Poetry of World War II. – Liverpool : Liverpool University Press, 1996; Hodgson, Katharine. The Other Veterans: Soviet Women's Poetry of World War II // World War II and the Soviet People / ed. by John Garrard, Carrol Garrard. – New York : St. Martins, 1993; Krylova A. «Healers of Wounded Souls»... – P. 307–332.

на легітимності своєї нової ідентичності – радянської жінки-воїна, апелюючи до історичного контексту та усвідомлюючи власні відмінності від попереднього покоління жінок. На їхню думку, досвід життя на фронті був водночас безпрецедентним і поворотним з історичного погляду. <...> Вони відкрито писали про себе як про перше покоління жінок, котрі спростували хибні припущення про несумісність жіночності та військової справи. У спогадах вони не подають себе як жінок, що виконують чоловічі ролі, – навпаки, вважають себе жінками, які реалізували свій прихований хист; вони обстоюють право брати участь у бою та здобувати знання і навички, необхідні для сучасного солдата»¹²³.

Жіночі мемуари та усні спогади про війну дають змогу краще зрозуміти сенс і значення воєнного досвіду для самих жінок – учасниць тих подій. Однак дослідники застерігають від буквального прочитання жіночих спогадів, бо хибно було б припустити, що жіночий досвід знаходиться за межами офіційно заданих контекстів та дискурсивних рамок. Свідчення очевидців та учасників подій слід аналізувати, виявляючи, як люди засвоювали і використовували політичні дискурси, яким чином панівні смисли формують свідомість людей та водночас як самі смисли змінюються в процесі обігу¹²⁴.

Висновки

Поміж цілеспрямовано сформованими під впливом державної політики і патріархальної гендерної ідеології суспільними дискурсами про жінок на війні та репрезентаціями такого досвіду в масовій культурі, з одного боку, і тим, як сприймали й відчували пережите та свою роль у війні самі ветеранки – з іншого, існували значні розбіжності, однак голоси колишніх військовослужбовців були маргіналізовані й залишалися практично непочутими аж до активізації феміністських досліджень у воєнній історії. Андреа Пето сформулювала ключову проблему, з якою стикається патріархальне суспільство, коли намагається включити жіночий досвід війни до національного наративу: «Під час війни жінок зображають як відданих матерів і громадянок, котрі відсилають своїх синів на фронт, або ж, навпаки, як колаборанток, що становлять загрозу для бойового духу вояків. Питання в тому, що робити з тими жінками, які не вкладаються в таку схему пам'яті, чи – що важливіше – як пам'ятати про них?»¹²⁵ Справді, патріархальне суспільство не знає, яким чином вводити в національні історичні наративи досвід тих жінок, чиї долі не відповідають усталеним гендерним нормам: «У повоєнних пропам'ятних ритуалах жінок зазвичай ігнорували; на них звертали увагу лише тоді, коли їхня роль у певних подіях була безпосередньо пов'язана зі статтю. Жінки-жертви, які виявляли свою беззахисність і таким чином підкреслювали важливість ролі чоловіка-захисника, викликали співчуття. Жінки-зрадниці зазнавали переслідувань за те, що мали зухвалість відстоювати своє право вибору, порушивши гендерні й патріотичні норми»¹²⁶.

Рішення проблеми слід шукати у зміні самої парадигми дослідження, у виході за межі звичних рамок вивчення жіночого досвіду війни. «Політична історіографія зазвичай вивчає вплив війни на жінок, таким чином підсилюючи образ жіноцтва як пасивного об'єкта. Зосереджуючись на жінках як жертвах, дослідники мимоволі вилучають жінок з історії»¹²⁷. Щоб побачити у жінках дійових учасниць історичного процесу, слід розширити саме поняття історичної події, тобто «вийти за межі виняткових, чітко окреслених подій, які відбуваються на особливо мілітаризованому фронті чи в громадських інституційно

оформлених локусах, аби охопити також і приватну сферу та простори свідомості»¹²⁸. Через систематичне замовчування жіночого досвіду на фронті та у війську жінки-військовослужбовці, хоч і зробили суттєвий внесок у перемогу, не стали взірцями для наслідування (рольовими моделями), завдяки яким військову службу розглядали б як одну з можливостей для жіночої професійної кар'єри. Навіть масова воєнна пропаганда, що закликала жінок до (тимчасової) активної участі у воєнних зусиллях, насправді не підривала усталеного гендерного ладу і не змінювала другорядний статус жінок у суспільстві. Підсумовуючи своє дослідження цієї теми, Лейла Рапп стверджує: «Війна не була соціальною революцією – ані для суспільства загалом, ані для жінок зокрема. Доки у жінок було визначене «місце» – чи то вдома, чи то на фронті – нічого насправді не змінювалося»¹²⁹.

Дослідниці виявили, що жіночий досвід війни, викладений в особистих спогадах, гостро контрастує з воєнними та повоєнними суспільними й офіційними дискурсами, втіленими в урядових рішеннях, пропаганді, масовій культурі та політиці пам'яті. Зіставлення жіночого досвіду війни з офіційними репрезентаціями воєнної історії потрібне для розуміння, хто і як конструє національну пам'ять¹³⁰. Феміністський підхід до вивчення жіночого досвіду війни відкриває перед дослідниками широке поле проблем, які потребують вивчення, зокрема, й у східноєвропейському та українському контекстах. Доробок істориків цього напрямку озброює науковців важливим та ефективним аналітичним інструментарієм, застосування якого допоможе розкрити цілком проігноровані, однак дуже значущі аспекти війни в її соціокультурному й гуманітарному вимірах. Десятиліттями нам майже нічого не було відомо про життя, участь і ролі наших попередниць у війнах. Та це не означає, що таке знання про минуле не має цінності нині. Інформація про внески українських жінок у боротьбу за волю України стане ще одним потужним аргументом для сучасних українок в обстоюванні гендерної рівності, для визнання жінок повноцінними громадянками та рівноправними членами молодшої української політичної нації. Знання про жіночі стратегії участі, виживання, спротиву, пристосування в умовах війни є нині вкрай актуальним, бо показує низову жіночу дієздатність та розкриває принципи дії патріархальних механізмів гендерного ладу, допомагаючи ефективніше долати їх сьогодні.

¹²³ Krylova A. Soviet Women in Combat... – P. 12–14.

¹²⁴ Scott J. W. Rewriting History. – P. 29. Докладніше про це див. у статті Паскаль Бос у цьому збірнику.

¹²⁵ Pető A. Women as Victims and Perpetrators in World War II. – P. 92.

¹²⁶ Higgonnet M. R., Janson J., Michel S., Weitz M. C. Introduction. – P. 11.

¹²⁷ Higgonnet M. R., Higgonnet P. L. R. The Double Helix. – P. 46.

¹²⁸ Higgonnet M. R., Higgonnet P. L. R. The Double Helix. – P. 46.

¹²⁹ Rupp L. Mobilizing Women for War... – P. 132; Honey M. Creating Rosie the Riveter... – P. 181.

¹³⁰ Scott J. W. Rewriting History. – P. 28.

ЖІНОЧІ ДОЛІ ТА ЖІНОЧА ПАМ'ЯТЬ ПРО ВІЙНУ¹

Олена Рождественська,
Вікторія Семенова,
Ольга Нікітіна-ден Бестен

Участь радянських жінок у Великій Вітчизняній війні була широкомасштабною. Більшість їх як цивільне населення окупованих прифронтових областей було втягнуто у воєнний конфлікт через примусову трудову мобілізацію, а також через організацію партизанського руху. За офіційною статистикою, 800 тис. жінок були призвані до армії та брали участь у бойових діях. Частка жінок у партизанських загонах на окупованих територіях сягала 9,8 %, що становило близько 28,5 тис. осіб². Колосальні втрати радянських військ на початковому етапі війни призвели до того, що 1942 р. в СРСР було проведено масову мобілізацію жінок на службу в діючу армію та в тиллові об'єднання³. Попри безпрецедентні масштаби втягнення жінок у воєнні дії, історіографія їхньої участі у війні залишається багато в чому неповною. Це стосується не стільки героїчного досвіду жінок, які воювали в Червоній армії, скільки досвіду воєнної повсякденності, що не ввійшов до офіційного дискурсу про війну. Як вважає О. Никонова⁴, дослідження участі жінок у Великій Вітчизняній війні перестало бути лише частиною перформативної акції — намагання зробити «невидимих» солдатів світової війни видимими, — нині акцент поступово зміщується на історію жіночого досвіду війни, вивчення жіночих моделей пам'яті про війну і державної політики щодо жіночого воєнного минулого, проблеми конструкції й деконструкції жіночих воєнних образів, аналіз особливостей жіночої воєнної психології та жіночої поведінки⁵.

¹ Уперше статтю було опубліковано: Nikitina, Olga; Rozhdestvenskaya, Elena; Semenova, Victoria. Frauenbiografien und Frauenerinnerungen an den Krieg // Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich / Hg. von Alexander von Plato, Almut Leh, Christoph Thonfeld. — Wien ; Köln ; Weimar : Boehlaus Verlag, 2008. — S. 273–284. До української версії статті авторки з дозволу редколегії внесли зміни та доповнення.

² Fürst J. Heroes, Lovers, Victims — Partisan Girls during the Great Fatherland War: an analysis of documents from the spetsotdel of the former Komsomol Archive // Minerva: Quarterly Report on Women and the Military. — 2000. — Vol. XVIII. — № 3–4. — P. 38–75.

³ Під час мобілізації ЦК ВЛКСМ на військову службу було призвано понад 500 тис. дівчат, 70 % з яких служили в діючій армії (Мурманцева В. С. Советские женщины в Великой Отечественной войне. — М. : Мысль, 1974. — С. 123).

⁴ Никонова О. Женщины, война и «фигуры умолчания» // Неприкосновенный запас. — 2005. — № 2–3 (40–41). — С. 282–289.

⁵ Див., наприклад: Шайде К. Коллективные и индивидуальные модели памяти о «Великой Отечественной войне» (1941–1945 гг.) // Ab Imperio. — 2004. — № 3. — С. 1–26; Fürst J. Heroes, Lovers, Victims...

Безцінним джерелом заповнення пробілів в історії жінок на війні є усна історія, тим більше, що інформантів — учасниць і свідків подій — із кожним роком залишається все менше. У рамках документального проекту «Примусова і рабська праця»⁶ нас цікавили жіночі долі й наративи кількох категорій жінок. Передусім ми розрізняємо три основні категорії жінок на війні: жінки — представниці цивільного населення, яких забрали на примусові роботи з окупованих територій, жінки-військовозобов'язані, що потрапили в полон і були залучені до примусових робіт, а також жінки, котрі працювали всупереч власній волі в умовах окупації. Вони могли трудитися на виробництві, на будівництві, у сільському господарстві та на території табору. Крім того, об'єктом нашої уваги була дитяча праця тих малолітніх членів родин, яких забрали разом із батьками. Більшу частину інтерв'ю проведено влітку 2005 р. в м. Пскові⁷.

Біографічні інтерв'ю з респондентками, яких вивезли на роботи до Німеччини і які пережили тяготи підневільної праці, дають можливість розглянути ситуацію довготривалого віддаленого ефекту раннього травматичного досвіду на рівні сенсорної пам'яті окремих жінок: що на індивідуальному емоційному рівні збереглося в пам'яті як найболючіша значущість, що і яким чином передусім спливає на поверхні й потребує озвучення у разі неочікуваної активізації цієї пам'яті після тривалих років мовчання у різних категорій, котрі пережили такий досвід⁸.

Дослідники підкреслюють, що пам'ять про війну має гендерну специфіку. Загальні особливості жіночого нарративу полягають у тому, що жінки згадують війну не тільки як героїчний наратив про втрати і страждання, але і як повсякденність, наповнену переживаннями, емоціями, деталями (розповіді будуються більше як спогади про переживання, ніж про окремі події); те, що вони озвучують, не входить до публічного гендерного дискурсу воєнного й повоєнного часу, а навпаки, є тим, що радше замовчували. Нарешті, наративи передають динаміку травматичного досвіду від латентних форм переживання, фігур замовчування до часткового їх проговорювання й далі, до дискурсивної деталізації пережитого. Крім того, згадування про події минулого включено до публічного гендерного дискурсу воєнного й повоєнного часу. І, нарешті, наративи передають травматичний досвід у термінах індивідуальної ідентичності, яка містить також особливості гендерної ідентичності респондентів на загальному біографічному континуумі минулого-теперішнього-майбутнього⁹.

⁶ Йдеться про ініціативу німецького фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» зі збирання документальних свідчень про долі людей, яких в роки Другої світової війни залучали до рабської чи примусової праці на території Третього райху. За результатами проекту окрім збірки, де було опубліковано цю статтю, створено тематичний електронний веб-архів: <http://www.zwangsarbeit-archiv.de/>. (Прим. ред.)

⁷ Через прикордонне положення (межує з Естонією і Латвією на заході та з Білоруссю — на півдні) Псковську область було окуповано відразу після початку війни — 9 липня 1941 р., і окупація тривала до 22 липня 1944 р. Якщо, за оцінкою історика Павла Поляна, загальна чисельність «східних робітників», вивезених Німеччиною та її союзниками із СРСР (за кордонами 1939 р.), становила близько 3,2 млн осіб (Полян П. М. Советские граждане в рейхе: сколько их было? // Социологические исследования (Социс). — 2002. — № 5. — С. 95–100), то, за даними громадянської комісії обліку жертв злочинів німців на території СРСР на 1 березня 1946 р., із Псковської області на примусові роботи забрали 150 тис. осіб (Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 7021, оп. 116, д. 246 б). На 1 березня 2000 р. на території Псковської області проживало 29 350 колишніх в'язнів фашистських концтаборів, при тому що, за підрахунками, із 10 осіб, які потрапили до концтаборів, живою залишалася тільки одна людина. Анкетування, проведене у м. Пскові організацією «Союз колишніх малолітніх в'язнів фашистських концтаборів» упродовж 1997–2001 рр. (брали участь 96 колишніх в'язнів), показало, що основне місце у спогадах про фашистську неволю належить темі праці (Не предать забвению : информ. брошюра / сост. : Г. Н. Кожеников. — Псков : Псков. обл. обществ. организация «Союз бывших малолетних узников фашистских концлагерей», 2004. — 79 с.). У нашій вибірці багато тих, кого забрали разом із сестрами й братами, батьками або дітьми, іншими родичами.

⁸ Sagi-Schwartz A., van IJendoorn M., Grossmann K., Scharf M., Koren-Karie N., Alkalay S. Attachment and Traumatic Stress in Female Holocaust Child Survivors and Their Daughters // American Journal of Psychiatry. — 2003. — Vol. 160, No. 6. — P. 1086–1092; Steele W. Trauma's Impact on Learning and Behaviour: A Case for Interventions in Schools // Trauma and Loss: Research and Interventions. — 2002. — Vol. 2, No. 2. — P. 1–37.

⁹ Reading A. The Social Inheritance of the Holocaust: Gender, Culture and Memory. — London : Palgrave Macmillan, 2002.

Ця динаміка пояснюється ситуацією звернення до сенсорної пам'яті тих, хто пережив досвід примусової праці, та особливо цікава в соціокультурному контексті Росії, де в публічному дискурсі панувало різко вороже ставлення до полонених і тих, кого забрали на примусову працю, і, як наслідок, існували стратегії замовчування цього біографічного досвіду вивезених до Німеччини, що перешкоджало подоланню індивідуальної травми. Люди залишались наодинці зі своїми минулими переживаннями і зберігали мовчання навіть у колі найближчих людей фактично впродовж усього свого подальшого життя. Тому переважна більшість респондентів уперше озвучували, оживляли травматичні події минулого в принципово новому смисловому контексті, з іншим ставленням, що реабілітує їхній досвід. У російському публічному дискурсі про проблему вивезених на примусову працю до Німеччини заговорили лише кілька років тому, після розпочатої міжнародної кампанії з виплати компенсацій. Це не могло не позначитися на способі оповіді про пережите, фігурах замовчування та інших наративних моделях, що кидають світло на культуру пам'яті, яка існувала поза офіційним дискурсом про війну.

ДОВОЄННЕ ДИТИНСТВО

Якщо говорити про ситуацію біографічного інтерв'ю і спогадів про прожите життя загалом, то дитинство як окрему фазу людського життя респондентки відтворюють в аномальному вигляді. Нормальні дитячі спогади про мирне сімейне життя, батьківський дім до війни витіснені й залишаються периферійним моментом пам'яті: у наративі респонденти розповідають про це стисло, двома-трьома словами, й одразу переходять до травматичних спогадів про початок війни і свій досвід воєнного дитинства в умовах окупації та перебування на території Німеччини. Часто змістом оповіді про дитинство стає перелік матеріальних втрат, пов'язаних із батьківським домом: «Будинок у нас був... Гарний новий будинок звели перед війною... Усе згоріло під час війни...» (Н. В. Данилова, 1931 р. н.).

Частково це можна пояснити логікою інституціональних анкет, які звикли заповнювати радянські люди, де значущими були тільки публічні досягнення – професійно-освітній шлях. У європейському контексті ефект втрати оповіді про дитинство¹⁰ зумовлений характерним для багатьох європейців різким контрастом заможного, навіть багатого життя до війни й полону/вивезення/окупації/втрат. Але у сталінській Росії дитинство наших оповідачок, так само як і повоєнні часи, зливалися за емоційністю із загальними важкими картинами голоду, репресіями, необхідністю виживати, а не жити. У такому разі ця амнезія дитинства й мирного життя типова для наших респонденток:

«А дитинство що? Ну, у дитинстві я... Та я, власне, не дуже й пам'ятаю. Ось де пошта нині, там була школа чотирикласна. Я тут спочатку навчалась чотири роки. Потім довелося переходити мені вже туди, у бік вокзалу, там дев'ята школа була, там я навчалася до початку війни. Якраз у червні місяці війна почалася, а я іспити складала» (Р. С. Крюкова, 1926 р. н.).

«Будинок у нас був... Гарний новий будинок звели перед війною. Будинок у нас дуже-дуже гарний був. П'ятистінка... Тато в нас хороший був, він ніколи на нас руку

¹⁰ Як пишуть автори статті, одна з причин втрати повної оповіді про життя – ідеалізація часу до травми і персонажів, які населяють той час, а також спотворення всіх пов'язаних із ними почуттів, вчинків, думок. Ідеалізація щасливого часу або ніжних, люблячих батьків, братів чи сестер може спричиняти те, що особи, які пережили травму, стануть уникали оповідей, котрі можуть зруйнувати ці ідеалізації (Halik V., Rosenthal D., Pattison P. Intergenerational Effects of the Holocaust: Patterns of Engagement in the Mother-Daughter Relationship // Family Process. – 1990. – Vol. 29. – P. 325–339).

не здіймав, щоби нас сварити за щось... І ми дбали, щоб... не робити йому погано... Трударі були, отже. Ну і... дружно жили ми» (Н. В. Данилова, 1931 р. н.).

У більшості наших респонденток наративи про життя ставали детальнішими, коли опитувані переходили до розповідей про війну (вони зазвичай починалися зі слів: «а потім почалася війна...»), оскільки саме з цих переживань життя розкручувалося іншою траєкторією, що і залишилось центральним моментом біографічної пам'яті людей того покоління. Жінки, за їхніми словами, й досі не позбулися тих дитячих страхів, які прийшли разом із війною: хтось досі боїться будь-яких вибухів, хтось боїться втратити свій дім, хтось – залишитися без хліба...

ЖІНОЧА ПІДНЕВІЛЬНА ПРАЦЯ У ВОЄННИЙ ЧАС

Дитяча праця: «Це було гірше, ніж у таборі... Це був просто жах...»

У жіночих наративах в окрему групу було виділено інтерв'ю тих респонденток, які мали досвід дитячої праці в трудових таборах. Цих дітей віком від 6 до 12 років не використовували на примусових роботах у промисловості або на будівництві, як їхніх батьків, а залишали в таборі або залучали до надомної праці в родинах табірних наглядачів чи на фермі, де вони виконували функції няньок, доглядаючи за дітьми (6 інтерв'ю). В історіографії Другої світової війни поширена думка, що праця на приватній фермі не була пов'язана зі стражданнями, аналогічними підневільній роботі в таборі, бо на фермі спосіб життя був вільнішим.

Разом із тим, пам'ять оповідачок актуалізує передусім саме ці епізоди, оскільки нормалізована, хоча й культурно чужа повсякденність різко контрастувала з моментами, що становили загрозу для життя (як, наприклад, «хазяйка з автоматом» через плече у наведеному нижче уривку). Саме ці моменти повної рабської залежності від індивідуальних настроїв і характеру наймачів збереглися як найбільш яскраві. Звичайні порушення домашнього побуту й дисципліни повсякденного життя ставали причиною деспотизму та жорстокої особистої розправи з боку наймачів навіть у поведженні з дітьми.

Зазвичай до табору приїздили представники німецьких родин і відбирали собі фізично сильних робітників. Жінок із дитиною брали тоді, коли родині потрібна була нянька. Наймачем зазвичай ставала хазяйка, оскільки хазяїн ферми був на фронті чи на службі. Як неодмінний атрибут у пам'яті респонденток – очевидно, внаслідок дитячих страхів – виринає «хазяйка з автоматом», що міг вистрілити в будь-який момент. І часто зброя насправді стріляла...

Із розповіді О. О. Мурашової (1935 р. н., співрозмовниці на той час було сім-вісім років) випливає, що життя на фермі стало найстрашнішим спогадом дитинства, навіть порівняно з розподільним трудовим табором Штропен, де її мати працювала на будівництві залізниці та розчищенні лісу, а вона з іншими дітьми залишалася в таборі.

Тут мати працювала на фермі й по господарству, а дівчинка стала нянькою для хазяйської дитини. На фермі було близько 20 інших робітників різних національностей, які жили в бараку під охороною. Мати й дочка спали в одному ліжку. Респондентка згадує страшний голод і жакливе поводження з робітниками. Усі члени німецької родини ходили з автоматами. За словами інших робітників, до їхнього приїзду хазяйка вбила одного робітника, поляка, який випив склянку молока.

«Сам хазяїн перебував в армії. На Східному фронті. А ці троє [хазяйка, її мати та брат хазяїна. – Авт.], обвісившись зброєю, так і ходили. Ось тут ми перебували довго. Ну, це навіть гірше, ніж у таборі було... Це жах. По-перше, дуже погано годували. Мама стала

вже пухнути з голоду. Варили цвітну капусту, олбарим називається. <...> Може, вона не-якісна, або що. Наллють у тарілку або в миску, а зверху пекали ... А я не гидувала, візьму ложкою, це усе позгрібаю і прямо на стіл покладу, і решту сьорбати віддавала мамі... Адаже хліба не те що... поставили, і бери, скільки тобі треба, а тільки ось у них кругла хлібина, і ось одна, така тоненька скибка. Я свою скибку віддавала мамі. А хазяйка... У неї батіг ... і автомат «Шмайссер». А пістолет, вона тут його й носила. Плюс ще примушували мене нянчити їхню дитину. Повинна була її катати, ось... раз спіткнулася й отримала п'ять разів батоном...

Звали її Фріда. А ще племінниця приходила, вона віку мого. У цьому дитячому віці я дуже добре говорила по-німецьки, так швидко схопила їхню мову, потім я розмовляла – не відрізниш, росіянка я чи німкеня. Берта звали цю дівчинку, вона приходила й одного разу уперла в цієї Фріди шоколад. А в них же плитки дуже великі, такі різьблені буфети, стоять стоси шоколаду. Вона плитку взяла, а звалила на мене, що це я нібито взяла. Я боялася, і мама мені наказувала: тільки нічого не чіпай. І ось вона, чую вже: «Ну, зараз, – говорить, – я їй покажу», – це Фріда. Куди сховатися? Я прожогом до туалету, на вулицю. Залізла в туалет, зачинилася зсередини, а ця Фріда через двері в мене стріляла. Потім Яшка підрахував – двадцять куль пустила. Ось» (О. О. Мурашова).

Оповідь про повсякденний побут чергується з описом епізодів, коли дитина зазнавала знущань, що межували з ризиком для життя. Під час розповіді О. О. Мурашовой в її пам'яті зринають не лише окремі деталі, вчинки, а й імена всіх учасників епізоду, про яких літня людина в нормальній ситуації давно вже могла забути. Це свідчить про те, що віддалений на десятиліття травматичний досвід у сенсорній пам'яті залишився стійким елементом, оскільки побутова повсякденність межувала з гранично трагічними моментами індивідуальної пам'яті¹¹.

Розмірковуючи далі про те, чому саме перебування на фермі стало центральним епізодом спогадів, можна зазначити, що окрім ситуації прямої загрози життю найбільш гострими і значущими у ньому виявилися персоніфіковане насильство та гноблення. У таборі діти працювали і жили в умовах анонімного насильства (за типом «ми – вони»), певної «зовнішньої сили», машини гноблення, армії наглядачів, які примушують і карають усіх без розбору. Спільне страждання, якого зазнають разом, пережити легше. За російським прислів'ям, «на миру и смерть красна». А тут зло і насильство мали персоніфікований одиничний характер та конкретних носіїв. Воно було спрямоване на конкретних людей у повсякденних стосунках трикутника: дівчинка – її мати – хазяйка. Розповідь побудована як протиставлення спроб дівчинки допомогти матері пережити труднощі та постійного гноблення з боку хазяйки.

У деяких описаних нами ситуаціях дітей відділяли від батьків і поселяли в окремому бараку або в іншому таборі, «очевидно, з метою забору крові» (Г. М. Удальцова, 1934 р. н.). Втрата сімейних зв'язків із батьками концентрує спогади на суто дитячих переживаннях того часу: дитячі страхи, життя в переповнених бараках на нарах у два ряди, те, як старші діти допомагали молодшим, як робили ляльок із соломи, кинутої на нари, як малювали квадратики для гри в «класики», як усіх дітей з барака наглядачі виводили на прибирання території (інтерв'ю Г. К. Парчинської, 1936 р. н.). Показово, що на запитання інтерв'юєра, чим займалися найменші, трирічні, діти, залишившись самі у таборі, респондентка відповіла, що, напевно, плакали. Одна з оповідачок зазначала, що не пам'ятає дитячого плачу, малі діти лежали мовчки.

Серед веремії побутових спогадів у пам'яті однієї з респонденток дуже «міцно засів» дрібний епізод, коли вона дуже хотіла до туалету, а наглядачка не випускала її цілу годину, вимагаючи, щоб та просилася до туалету німецькою мовою (Г. М. Удальцова). Фізичні

покарання, страхи, шмагання дітей стали причиною багатьох подальших захворювань респондентів. Так, Удальцова, яка працювала в таборі нянькою у 80-річній матері начальника табору і яку неодноразово шмагали батоном зі свинцем усередині, згодом часто непритомніла і, за її словами, не змогла навчатися в школі разом з іншими дітьми. Вона так і не здобула освіти та все життя залишалася чорноробом, неодноразово лікувалася.

У дитячих оповідях про перебування в таборі еліміновані граничні емоції: ми не зустрінемо ані радісних, ані вкрай негативних переживань. Ці оповіді більше описові й дисоційовані з об'єктом спогаду. Саме дитинство цих людей позначене вимушеним позбавленням рідної домівки, звичного локального контексту, поміщенням в інше чужорідне середовище, а також реальним і потенційним розривом із батьками.

Примусова праця жінок на виробництві

Жіночі наративи про примусову працю на виробництві, яка припала на юний вік від 13 до 17–18 років, часто сконцентровані навколо переживань, пов'язаних із важкими фізичними навантаженнями на будівництві або на заводі, а також на спробах осмислення ситуації, що часто супроводжується міфологічними нашаруваннями, мета яких – надання власного значення тому, що відбувається. Відчутний також зв'язок із темою «захисту інших», передусім брата, батька, хлопців, що працювали поруч із ними. Основним мотивом такого «захисту» стає припущення, що дівчатам покарання буде менш суворе.

Історія Раїси Крюкової (1926 р. н.), робітниця алюмінієвої фабрики в Лаутаверку (біля Дрездена): «Я ніяк не можу згадати свій номер...»

Жінка народилася у передмісті Пскова. Окупацію пам'ятає погано, батьки їх не випускали, лише іноді вони ходили до кінотеатру, роботи в підсобному господарстві було багато. Батько теслярував, заробляв пристойно, але багато німецьких замовлень виконував безкоштовно, мати хазяйнувала. Напередодні звістки про вивезення спробували сховати майно, ковдри, подушки, швацьку машинку тощо, закопати на ділянці поблизу будинку. Усю вулицю було мобілізовано на роботи в Німеччину. Раїсу забрали разом із батьками й молодшим братом 3 березня 1943 р. Два тижні вони провели в стайнях, як у в'язниці. Потім їх повезли у вагонах на захід до Лаутаверка, що на відстані 60 км від Дрездена, де знаходився алюмінієвий завод. Там вони працювали усією родиною, за винятком молодшого трирічного брата, який залишався у баракі. Раїса також працювала на виробництві, поки сильно не травмувалася і не була переведена на легші роботи, пам'ятає постійний голод і втому.

«Завантажили в товарні вагони й зачинили. Залишилися ось тільки ці вікна вгорі. Ніч везуть – день стоїмо. Ось, а коли до табору нас привезли, напевно, місяця через півтора. І коли вїхав наш вагон на територію табору, то там були українці й поляки. В основному молодь. ... Нас одразу по бараках розселили. У бараках триярусні ліжка були, блощичники, а потім коли нас на роботу гнали, то дітей залишали в баракі. І ось маленький братик мій залишався теж там. Нам давали пайку хліба. Так от ми, мама, тато і я, один шматочок з'їмо, а ці інші шматочки залишали ось цьому маленькому. А його там обкрадуть, він залишається голодний. І потім, коли приганяють нас до табору з роботи, із заводу, він плаче голодний, їсти хоче. А давали один раз на добу баланду. Ось, о четвертій ранку нас піднімали. Ідемо, там їдальня була, нам дають, миски були, цю баланду. А там трава шпинат, і добре, якщо потрапить шматочок брукви. І ось на цілу добу. Місто це було Лаутаверк, і поблизу цей алюмінієвий завод. Там на цьому заводі дуже багато людей загинуло. Там алюміній розігрівали, і він лоточком протікав, цей алюміній. Ось батько мій

11 Steele W. Trauma's Impact on Learning and Behaviour...

Дитячі світлини
Г. М. Удальцової-
Хитрової, яка дівчинкою
потрапила до табору,
на тлі документів

Джерело: цю та решту
фотографій надали
ветерки статті

там стоїть на такій ось вузесенькій платформочці, а голодні всі, в голові запаморочиться, і в цей алюміній валишся. І зваришся там. А особисто я сиділа за таким столиком, там була кругла пилка... розпилювали пластинки алюмінієві на такі штучки і штампували їх. Кажуть, для якихось літаків, не знаємо, нам давали, та й все. У мене ще палець... я заснула за столом, ось, руки-то пхала, і пилка потрапила мені прямо по нігтю. Прямо упилася сюди пилка. І туди потрапили ошурки алюмінієві. Мене зразу відправили до медпункту, ревіру, там мені його зав'язали, забинтували і все. Через три дні розв'язали – і нічого немає. Усе зажило. Потім мене з-за цього столу забрали і змусили упаковувати ці пластинки... Давали одяг на алюмінієвому, хто стояв на розплаві-то, такі грубі брезентові сірі штани й куртка брезентова. І в нас були на ланцюжках такі залізні дощечки з нашими номерами. На рукаві був знак «Ост», синій такий. Східні робітники. Я ніяк не можу згадати свій номер. Ось батьківський номер розпочинався з тисячі, а далі не пам'ятаю. Ось так і висіла ця пластинка на грудях. На завод іду, женуть, одягаєш, і з заводу, за порядком. Якщо однієї людини немає, коли женуть за порядком, триматимуть хоч до ночі, поки не знайдуть... Коротше, знущалися. І був там такий українець Дробот, ось він, якщо ти з барака не вийшов рівно о четвертій годині ранку, він заходить у барак і тебе батогом, з трьох штукок сплетеним, та й відшмагає, чому ти не вийшов вчасно з барака на роботу. А потім його, було бомбардування дуже сильне, засипало, і він, Дробот цей, там задихнувся. Тоді говорили всі, що його Бог покарав» (Р. С. Крюкова).

Жінка розповідала емоційно рівно, виникало враження, що респондентка обрала мінімально травматичну для себе форму оповіді та дотримується її. На запитання про відчуття у момент розлуки з батьком уже дорогою додому вона майже сердито зі сльозами відповіла: «А як ви вважаєте? Звичайно, переживала». Набагато охочіше жінка реагувала на розпитування про дітей, сьогоденні проблеми, скаржилася на самотність і нечасті відвідини дітей. Не давала прориватися емоціям, прагнула розповідати безособово, відсторонено. Для неї це закриті переживання, що залишилися в минулому. Її форма оповіді

В. М. Зікіна
у дитинстві
під час перебування
в таборі, її шкільна
світлина та фото
її матері

є дуже характерним прикладом свого роду колективного наративу, історії, розказаної від особи «ми». «Усю вулицю» забирали, везли, примушували працювати, усіх же й звільнили. У цій розповіді є місце спільним розділеним поневірянням, матеріальним втратам.

Окрім опису особливим видом оповіді стає смислопороджувальний наратив, де «героїні» займають активну позицію, призначення якої – продемонструвати свій опір обставинам. За нашою гіпотезою, ці оповіді мають складне походження, простимульоване тією фазою нарації, що відбувалася під час фільтрації в органах НКВС. У подальших оповідях уже був слід цієї первинної наративної конструкції переважно самовиправдувального характеру.

Історія Олександри Тебелевої (1925 р. н.): «Я... комсомолка, думаю, що ж це я тут сиджу склавши руки»

О. А. Тебелева потрапила до трудового табору Гонфгарден під Інсбруком (Австрія) з території Смоленської області разом із іншими молодими людьми, до цього була зв'язківцем у партизан. У таборі ув'язнені будували дорогу, і їй довелося разом з іншими дівчатами возити на тачці каміння й пісок (хлопці копали каміння).

Працювали, скільки могли, цілий день, лише надвечір їх приводили назад до табору. На роботі ніхто не годував, тільки потім увечері «баланду якусь дадуть». Там був дуже жорстокий комендант. Він бив усіх. «Такий злючий був, ми так його Вазист називали, він бив по морді всіх, не розбираючи... Але мене він не бив. Вони все-таки поважали [тих], хто володіє мовою. Йому доводилося через мене щось говорити. І ось був такий випадок: ішли на роботу, ну, не ївши, я стала попереду колони, іду ледве-ледве. Майстер, літній, каже: «Шуро, іди назад, іди, як хочеш, але нехай усі інші йдуть швидше». А я ні, як це так, знаю, що всіх, може, ще й покарають. Нехай мене карають. Я спеціально вела всіх довго, нога за ногу. І він все-таки сказав цьому комендантові... І ось після цього, як я саботувала, мене викликає цей Вазист. Хлопці кажуть: ну, бережися. Спочатку табори були

роздільні, а потім в одну загорожу нас і хлопців, до одного барака всіх перевели. Хлопці кажуть: ми не дамо тебе вдарити, якщо він тебе вдарить, ми його задавимо. Стали перед його вікном, він глянув. Скривив рота, посміхнувся, зрозумів – ось мій захист вийшов. Тільки сказав: «Ну, ось що, щоб це було востаннє. Ще раз так вчиниш, я відправлю до табору жорстокого режиму. Або до Бухенвальда, або в Дахау». А я: «Чим тут краще, такий самий колючий дріт. Так само жерти нічого. Такі ж голі нари, але з блохами». «Усе, – сказав, – іди». Він мене не вдарив. Це тому, що я з ним говорила німецькою мовою. Він зрозумів, що йому потрібно через мене щось говорити ще. А інших бив... Але однієї ночі якоїсь я не витримала. Я знайшла там лаз, паличку знайшла, підставила, вилізла й утекла. Мені була несила. Я... комсомолка, думаю, що ж це я тут сиджу склавши руки...

Упіймали, із в'язниці мене направили до табору, підземний завод, який ішов на знищення. Там робили снаряди. Посадили мене робити дюралюмінієві пластинки. Потрібно було дірки автоматиком пробивати. Майстер показав мені. «Ферштейн?» Я йому: «Ферштейн», «розумію». Усе, він пішов, а я думаю, дулю ви скористаєтеся моїми деталями. Я помалу все посуваю. Я зрозуміла, що це до літаків деталі якісь. Думаю, дулю ти отримаєш. Він один раз вгледів, дав мені запотиличника. «Ти дурепа?» – запитує мене. Я кажу: «Іх бін дум», «я дурепа». Я ще й шкодлива була. Значить, він знову запотиличника дав. «Розумієш?» (стукає по дереву). Я кажу: «Розумію». Знову роблю при ньому правильно. А потім знову починаю помалу посувати. Думаю, дулю тобі...» (О. А. Тебелева).

У спогадах тодішньої молодшої дівчини окрім теми «жертви», змушеної працювати на фізично важких роботах, поступово наростає і потім стає центральною тема людської гідності, власного опору нав'язаним обставинам – втеча, саботаж. Від теми важкої праці респондентка переходить до теми особистої готовності «прикрити», захистити інших ув'язнених (завдяки використанню свого додаткового ресурсу – знання німецької). Потім активніший опір обставинам – втеча – покарання і спроби саботувати виконання роботи. Її розповідь про опір обставинам і втечу забарвлена ідеологічними тонами радянського менталітету – «я все-таки комсомолка», хоча вона тут же додає: «ще цей голод».

Інша дівчина (В. В. Ковальова, 1925 р. н.) у момент облави, коли відправляли до табору, вирішила добровільно вийти з укриття:

«...стали молодь забирати й відправляти до Німеччини. І ми коли про це дізнались, стали ховатися. Підіймали мостини, і ми цілими днями там і лежали. Добу лежали. На другу я вилізла звідти і вийшла на вулицю... І в цей момент цей Власов постукав до нас. І коли він побачив мене, відразу пішов до жандармерії... А у нас був брат, старший, 24-го року, потім брат 26-го року, мамин брат і я. Усіх знайдуть. Я тоді мамі й кажу: «Мамо, я більше ховатися не буду. Прийдуть за мною, адже він мене побачив, відразу і мене знайдуть, та й там іще троє. Їх відразу до табору відправлять... Я туди не ляжу, не ховатимуся з вами...» (В. В. Ковальова).

Якщо перші дві дівчини обирають форму активного опору, щоб захистити своїх близьких, то гендерна модель «захисту своїх» у третьої дівчини (Г. К. Парчинської), навпаки, набуває пасивної форми: вона намагається поводитися тихо і не йде в партизани, щоб не викликати більшої загрози та підозр для своєї родини.

«Я не могла піти в партизани й залишилася в місті, оскільки відразу б арештували моїх батьків, а в мене вже тоді родина була під підозрою, оскільки один брат у партизанах, а другий уже був у таборі – Моглино» (нарратив Г. К. Парчинської).

Таким чином, у сенсорній пам'яті жінок селективно зринають оповіді (жінки в оповідях про свою юність воєнного часу відбирають із пам'яті епізоди), що конструюють жіночу ідентичність «захисниці», заступниці, яка бере на себе найтяжчі небезпеки або жертвує собою заради порятунку близьких. У літературі обговорюється тема специфіки жіночої оповіді й жіночої пам'яті, на відміну від чоловічої більш емоційної, деталізованої, що залучає фантазію та уяву при конструюванні нарації про воєнний травматичний досвід. На основі на-

ших інтерв'ю з чоловіками й жінками ми підтримуємо таку опозицію: чоловіки виступають у розповіді підкресленими акторами, більш логічно, послідовно й розгорнуто вибудовують оповідь, утримують контроль над емоціями, хоча їхні розповіді не менш емоційні та деталізовані (О. В. Іванов, М. Д. Зайцев, Г. М. Кожевников). Жіночі спогади вибудовуються за іншою логікою і в послідовності, що частіше відходить від хронології та розгортається в конструкції «я у взаємодії з іншими», у посередницькій функції.

Такі відхилення від подієвого ряду в жіночому наративі продиктовані ідеологічною фільтрацією первинних спогадів після війни, а також під час реабілітації й дискурсивного «відкриття» цієї соціальної групи остарбайтерів (див. «комсомольський» наратив О. А. Тебелевої та релігійне обґрунтування порятунку у К. Г. Шипової).

Жіночий ресурс у таборі: сексуальність і комунікація

Уже згадувалася характерологічна відмінність жіночого наративу, що допускає деталізації й переживання повсякденності. У цьому аспекті сексуальність має особливий статус. Підкреслені життя і нежиття тіла в його функціях та потребах набувають максимального закодowanego характеру, на відміну від західних меморатів про війну. Виникнення цих табу на тему сексуальності, на наш погляд, зумовлюють такі чинники: культура дискурсивного пригнічення сексуальності в радянському суспільстві; поширений дискурс романтичного кохання; легітимні й асексуальні ролі захисниці Вітчизни-матері (див. роботи С. Жеребкіна, О. Рябова), соратниці, сестри милосердя, трудівниці тилу; час війни як мораторій на інтимні радості й відкладання особистого життя («Усе для перемоги»); моральна заборона на інтимні контакти з ворогом. На відміну від жіночого колективного дискурсу, чоловічий дискурс допускає інтимні контакти з жінками «ворога» як спосіб владної компенсації (Сталін у розмові з Джиласом сказав, що немає нічого страшного, якщо зморений у боях солдат трохи розважиться...).

У нашому дослідженні озвучування сексуальності в жіночому наративі стає можливим у ситуації культурно іншій, «відмінній»: польки, українки. Наведений нижче наратив ілюструє спрямування сексуальності на інші національні групи ув'язнених і спробу обґрунтування віком виведення російських жінок із цих практик.

Ставлення в таборі до жінок Р. С. Крюкова описує так:

«До польок [німці чіплялися. – Авт.]. Вони й говорили, що, мовляв, росіянок ніхто не чіпає, а з польками ось так. Хто їх знає, чи їм сама нація поляків не подобалася, чи то вже просто так заведено, німці до себе навіть викликали цих польок, десь у них кабінети якісь або що, туди навіть викликали. Ось. А нас, росіянок, не чіпали. А українки... в основному, були вісімнадцять, двадцять років, молодь. З нашого російського населення там були такі, як мама, трохи за сорок, я ще зовсім дівчинкою була, інші жінки того ж віку. І вони [німці. – Авт.] якось здебільшого за тими польками бігали. Українки те ж саме наймолодші» (Р. С. Крюкова).

Інший аспект примусової сексуальності пов'язаний із домаганнями з боку російських солдатів. Про це згадували кілька респонденток (Л. В. Терехова, О. В. Александрова, О. А. Тебелева) переважно як про невдалі спроби, озвучуючи до кінця тільки при вимкненому диктофоні.

Дорогою додому вони не раз зустрічалися з російськими військами. Л. В. Терехова, повертаючись до Росії, зіткнулася з досвідом насилля, до них чіплялися. Інші солдати, навпаки, співчували. Але після повернення до Пскова респондентку часто викликали до НКВС на допити, і там вона мала поступатися сексуальним домаганням офіцерів. «Ну, ось... не хочу я деякі речі говорити... Одним словом, ... шлях назад був важкий.

(зімхає) ... Я про нього не хочу й згадувати. Ми не повинні, звичайно, ми повинні були послухатися Ельзу. І не мали ... поспішати. Тому що там ось такі командири були, які не розуміли за мапою, де дорогу знайти. Ну, ось він над ними головував, це вже наші. І мені дуже складно цей час згадувати, і я навіть не хочу згадувати, як ми дісталися, знаю, що тільки нас він, взяли наші солдатики, побачили, що ми в лісі вночі йдемо, і машиною їхали солдатики. Спочатку їхав офіцер, він, звичайно, вимагав від нас плату, а яка з нас плата. Ну, якісь гроші в нас були, ще колишні російські, так ми віддали. Увесь час берегли їх, віддали йому. Ну, а потім він став із нами погано поводитися. Ми злізли й сказали, ні, ми не поїдемо з вами, й пішли вночі самі... [Уже під час фільтрації. – *Авт.*] намагалися, ще й як намагалися, причому начальство. Так. Тільки начальство. Але... жодний солдат цього не пропонував, жодний, ось... (зімхає)» (Л. В. Терехова).

Інший жіночий ресурс пов'язаний з особливістю жіночої ідентичності, що вибудовується в комунікації з «іншими». Стратегія пристосування, уміння налагодити контакт допомагала вижити в таборі та отримати певні преференції. У багатьох оповідах наявна владна фігура з німецької адміністрації, яка здійснювала протекцію, створювала певні свободи, допомагала уникнути покарання. Більшість респонденток із особливою гордістю згадувала про такий комунікативний ресурс, як знання німецької мови, що ставило їх у роль посередника між німецьким персоналом табору й іншими ув'язненими та давало переваги, які виділяли їх і полегшували долю.

Емоції в таборі: «Я тепер гадаю, що це було перше кохання»

Оскільки більшість наших респонденток під час війни були юними, то романтична тема є природною, хоча загалом про це респондентки вважали за краще умовчувати або говорити побіжно. Тільки в наративі О. А. Тебелевої ця тема представлена досить розгорнуто: «перше кохання» в таборі та стосунки юнаків і дівчат, а також спроби радянського генерала «спокусити» її наприкінці війни. Загалом її розповідь вбудовується в гендерний дискурс романтичного, «чистого» кохання, що панував тоді в радянській культурі.

Тема любовних переживань у таборі є унікальною в цьому інтерв'ю, оскільки свідчить про співвідношення «нормального» життєвого циклу юності та юності в екстремальних обставинах, здавалося б, не сумісних із позитивними емоціями і коханням. Спогади мають ніби два складники: з одного боку, розповідь респондентки про молодого офіцера, який міг стати об'єктом її першого кохання, але не став, пізніше його перевели до іншого табору. Незабаром дівчина дізналася, що там він загинув під час роботи на шахті. Вона не «підпускала» до себе цього офіцера, оскільки вважала його ставлення до кохання суто фізіологічним («батьків поруч немає, роби, що хочеш, війна все спіше») та оскільки він намагався зав'язати любовні стосунки з кількома дівчатами одночасно, що викликало у неї ревності. З іншого боку, у спогадах багато уваги приділяється ставленню до кохання самої респондентки, її уявленню про «чисту любов», дівочій гордості, ревностям до іншої дівчини, бажанню зберегти «дівочу честь» у будь-якій ситуації.

Тільки тепер вона ретроспективно оцінює ту ситуацію з молодим офіцером як своє несправдане перше кохання. Попри дівочу потребу любити і кілька спроб спокушання в ті роки за різних обставин, вона, за її словами, вийшла з війни «чистою». Усі їй казали: треба тобі, дівчино, заміж, а вона відповідала: ось скінчиться війна, тоді й вийду.

Цей епізод у біографічній оповіді Тебелевої ілюструє юність, що не відбулася, юність, викреслену з життя воєнними обставинами і ситуацією трудового табору. Перебування в трудовому таборі не лише відсувало плани на освіту покоління тих, хто народився в середині 1920-х років, а й позбавило їх радості перших юнацьких переживань, деформувало емоційне становлення. Внаслідок цього в наративі про час, проведений у трудовому

таборі, тема інтимних любовних переживань зринала кілька разів і посіла центральне місце, хоча респондентка й коливалася, чи не викреслити ці епізоди з її інтерв'ю.

Жінки-військовополонені

Чисельність радянських військовополонених була величезною, її оцінюють у 5,7 млн осіб, причому з них до кінця війни живими залишалися щонайбільше 2,4 млн: 3,3 млн (або 57 %) померли чи загинули в полоні, у т. ч. близько 2 млн – до лютого 1942 р.¹² На жаль, немає статистичних даних про кількість жінок серед військовополонених. У цілому, як справедливо підкреслюють дослідники, офіційна статистика не виокремлює жінок в особливу групу при оцінюванні військових втрат, замовчує дані про кількість поранених військовозобов'язаних жінок тощо¹³.

Історія Катерини Шипової (1924 р. н.): табір для військовополонених Сичовка, фермерські господарства, гумова фабрика під Тріром

К. Г. Шипова родом зі Смоленської області, із заможної родини. Це одна з небагатьох респонденток, яка охоче розповідала про своє дитинство, стосунки з рідними, розмірковувала про те, що дало їй сили вижити й витерпіти всі поневіряння воєнного часу.

«Чим мені була родина? По-перше, мене родина навчила працьовитості, навчили терпіння. Я досі пам'ятаю, як мама навчала, що, хто горя не бачив, той і щастя не знає, терпи, усе в житті буває. Навчила сумлінності... батьки між собою дуже ладнали. Тому у нас в цьому розумінні було добре. Я пам'ятаю татові оповіді...» (К. Г. Шипова).

Із початком війни Катерина Шипова стає медичною сестрою, під Смоленськом її частина потрапляє в оточення¹⁴, і дівчину етапують до табору військовополонених Сичовка. Там сімнадцятирічна ув'язнена захворіла на тиф, потрапила до тифозного барака, але вижила, хоча тиф скопив багатьох:

«Тут же поруч... навіть колючого дроту не було... цей рів, куди мертвих складали. Коли я туди підходила... там закладали десяту тисячу. Я була в тому [тифозному. – *Авт.*] бараку 13 днів. Оклигала, і мене знову перевели до загального барака, мені виповнилося 18 років. Почалися холодні ночі, і ось на нари лягали всі, один до одного притискалися, закривалася з головою, скоцюрбившись, страшно боялася щурів. А по цьому лежбищу людей щури один за одним. Тільки й гасать» (К. Г. Шипова).

Розповідаючи про важку роботу на гумовій військовій фабриці, Шипова згадує як важкі моменти, так і несподівані маленькі радості:

«А потім нас якусь частину відібрали, на машину, і привезли на гумову фабрику. І був це, очевидно, листопад 44-го року. Там були в основному українці, але дуже багато французів, репатрійованих, поляки, з військовополонених були серби. А потім українці. Основна продукція для армії, якісь гумові кільця для техніки. Ось там я працювала в цеху, і Клава, моя подруга. Я поспішайко, ні хріна не виходило. (*Сміється*) Робила суцільний брак. Мене звідти вигнали. Думаю, ну й добре. Тому я працювала там, де працювали

¹² Вербицкий Г. Г. Остарбайтеры: История россиян, насильственно вывезенных на работы в Германию во время Второй мировой войны. – 3-е изд., испр. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2004. – 240 с.

¹³ Физелер Б. Женщины на войне: ненаписанная история // Mascha + Nina + Katjuscha: Frauen in der Roten Armee. 1941–1945 / Deutsch-Russisches Museum Karlshorst (Hrsg.) = Маша + Нина + Катюша. Женщины-военнослужащие 1941–1945 / Германо-российский музей Карлсхорст (сост.). – Берлин, 2002. – С. 11–12; Никонова О. Женщины, война и «фигуры умолчания».

¹⁴ У це велике оточення в районі Вязьми й Брянська потрапили війська 3-ї, 13-ї, 16-ї, 19-ї, 20-ї, 24-ї та 32-ї армій РСР. За німецькими даними, в полоні опинились 663 тис. осіб, за радянськими – від 250 тис. до 1,7 млн.

1

2

1. Л. В. Терехова розглядає альбом

2. Фото Олени Зайцевої в альбомі М. Д. Зайцева, з яким вона познайомилася у таборі

француженки, серб, працювали німці з сусідніх сіл. Жінки. Але їх дуже мало. Значить, це довгий-довгий цех. По ньому йде ця сама стрічка, конвеєр, і з обох боків стоять люди. І от ідуть на підставці гумові чоботи. І кожен робить свою операцію. Я не стояла за цим конвеєром. Поряд із конвеєром стояли два залізні столики. Біля одного залізного столика сиділа німкеня, вона намазувала клеєм підбори й підметку. Передавала мені, а я повинна була молотком прибивати на клей підбор. Ось це була моя робота. І все це потім ішло на конвеєр. <...> Працювали дуже тяжко, цех дуже важкий, це ж електрика, повітря, самі розумієте, яке. Але працювали тяжко, годин по 12. Перерва була одна, на обід. Водили нас недалеко, до того самого житлового барака, там давали якусь баланду. Важко було, дуже важко...» (К. Г. Шипова).

В оповіді військовополоненої К. Г. Шипової яскраво виявляється інший варіант такого конструювання смислу, коли жест милосердя з боку німкені інтерпретується як божественне провидіння.

«Один випадок був, милостивий Господи. Я мимоволі, знаєте, повірила в Бога. Уже наприкінці робочого дня щось мені було зовсім погано, думала, я не доживу до кінця робочого дня, і коли зупинили конвеєр ... усі пішли до туалету, я нікуди не пішла. Я просто стала до стовпа, притулилася, розуміла, що я помираю, що у мене більше немає сил. Господи, милостивий, допоможи мені! І в цей час іде німкеня, яка зі мною за столиком стоїть, із туалету. Рідко вона зі мною розмовляла, боялася, не можна було, напевно. Іде німкеня і говорить мені: я тобі бутерброд залишила, ти взяла? Я кажу: ні, де? Вона говорить, так ось же, показує, і лежить на виду цей бутерброд. Такий німецький, маленький. Я не бачила його! І ось бутерброд трошки мене підтримав. Доля» (К. Г. Шипова).

Після звільнення вона працювала вільнонайманою в різних радянських частинах і повернулася до Росії тільки наприкінці 1948 р., працювала на шахті, переїжджала, тікаючи від пропозиції поєднувати роботу й доноси. Жінка неодноразово протягом життя привертала увагу МДБ-КДБ, за нею стежили.

Одночасно навчалася, надолужуючи згаяний час. Закінчивши інженерний інститут у Москві, працювала в Мурманську, Новоросійську, Москві. Її особисте життя не склалося. Донині вона не змогла позбутися глибокої травми, пов'язаної з невдалими стосунками з одним радянським офіцером, ще в Німеччині, який покинув її через страх зіпсувати військову кар'єру поганими «біографічними даними» майбутньої дружини: її перебуванням у полоні й у таборі.

Розповідь К. Г. Шипової не тільки дає можливість у деталях (іменах і цифрах) простежити подієву канву історії життя, а сповнена переживань, страшних картин, а часом навіть майже анекдотичних ситуацій, розповідаючи про які, респондентка заходила сміхом. Епізоди війни для неї були не тільки прожитим, вона хотіла також оцінити минуле, порівнювала періоди історії, давала оцінки політичним режимам, зберігаючи свій особливий індивідуальний погляд і, як не дивно, позитивний настрій.

Жінки на окупованій території

Біографічні оповіді про примусову працю жінок на окупованій території вбачаються доволі унікальними, оскільки впродовж кількох десятиліть у Росії про це зберігали абсолютне мовчання, і тільки визнання самого факту співпраці з фашистськими окупантами жорстко переслідувалося за законом. Тому поодинокі наративи про ту повсякденність неможливо жодним чином узагальнювати, їх необхідно представити як індивідуальні документи.

Історія В. Ковальової, працівниці кушнірської фабрики в окупованому Пскові: «Я кожного разу, як іду повз, згадую...»

Історія В. В. Ковальової (1925 р. н.) примітна тим, що до війни, під час війни і після війни респондентка жила в одному місті (Пскові), і тому в її розповіді про роботу та життя на окупованій території довоєнні й повоєнні події весь час змінюють одна одну, мова йде про тих самих людей і місця. До війни Ковальова працювала на кушнірському заводі. Після окупації міста фашистами:

«...розмістили оголошення, що всім, хто працював на кушнірському заводі, з'явитися на завод. <...> І працювали ми там. Привозили з фронту закривавлені шуби, ми кроїли з них бахіли й рукавиці. Ось вони [німці] на чоботи надівали... Вони на посту стоять і на чоботи надівають. Рукавиці кроїли... Хутряні шуби, старі, з фронту, від поранених, звідти. Всі їх обробляли. Вони й криваві були, і всякі. Один раз годували в обід, хліба давали по 300 грамів. Значить, на три дні одну таку хлібінку. Поки йдеш додому, шматочок з'їси. Давали щось рідке, якась баланда. Ходили зі своїми мисками, нам наллють цієї баланди й усе. Півгодини обід, і знову йшли працювати ... Ось, були також номерки, вішали, щоб не запізналися, приходили вчасно й ішли назад. Потім привозили речі. А наглядачі були німці ... Один був німець в окулярах, суворий. Герхард його звали. І ось, коли ми йдемо вже на прохідну, щоб там не штовхалися, він «Цюрюк, цюрюк» на нас. Усе спостерігав за нами. І обшукували нас. Ну, а потім поставили обшукувати росіянку. Привозили речі, ось євреїв розстрілювали в Огуліних горах і привозили. ... У них все відбирали, розстрілювали, а їх – у яму. Як – ми цього вже не бачили. Потім привозили ці речі, відібрані в них, усякі кофточки, все. Привезуть машину, а нас змушували їх нести на склад. Одна жінка накладе, і ми несемо. ... От були дві сестри Амелкіни, Надя, а другу забула, як звали. Та десь цю кофту сховала. Але з нею що зробили: в обідню перерву нас зібрали всіх у їдальню, одну розстріляли, а другу забрали до в'язниці. І її з в'язниці привезли в їдальню. Їдальня велика була на заводі, привезли, поставили стіл. Вона була одягнена в білі трусики, і 25 батогів дали. Ось так нахилили її, поки в неї кров уже пішла. І вже обідати ніхто не міг...

А якось ми йдемо посуд мити до туалету, а начальник і каже: «Куди ви йдете?» А ми: «Та помити посуд, уже закінчується зміна». Він, значить, зійшов сходами, сказав цим німцям, що під час роботи ми ходимо... посуд мити... Так. Ми теж ухилилися. Як тільки нікого немає, то й працювали так, щоб більше норми не здавати. Це от раніше працювали всі сумлінно. І ось закінчилася зміна, нас викликали в контору, де ці німці були і цей директор росіянин, і кажуть: «Ну, що ви, казанські сироти, що ви нароби». «Та нічого ми не нароби, – говоримо. – Ходили, посуд мили». І нас кинули до карцеру, а карцер такий... Там світла немає, такі щури бігали. Там були якісь раніше сушарки, заштовхнули нас... Ні до туалету, нікуди не випускали. Потім вранці прийшов цей кат, який все говорив «Цюрюк», пройшов, ліхтариком подивився, що ми там нароби або що. Не знаю, як ми терпіли. Потім нас відпустили додому. Ми так і продовжували працювати на цьому заводі. Це 43-й рік був...» (В. В. Ковальова).

Наратив Ковальової про працю на окупованій території досить оповідний, ґрунтовний, у ньому мало емоційних переживань. В її спогадах крім теми примусової праці наявні ще дві теми: масових розстрілів євреїв і зв'язків із партизанами. Але найбільш значущим аспектом її наративу видається факт, що респондентка постійно додає до своєї розповіді те, що відбувалося із цими самими людьми і з цими географічними точками до війни чи після. Тобто в тканині її розповіді переплітаються минуле й сьогодення, якась драматургічна єдність часу, місця і дії, хоча виконавці постійно змінюють свої ролі та функції.

«...Батьків цієї дівчинки, євреїв, разом з усіма розстріляли. А цю дівчинку вона [її знайома. – *Авт.*] вберегла. Ховала між перинами. Так, відчинить двері трошки, щоб вона

хоч повітрям подихала. Це вчителька музики, у музичній школі працювала. Викладала в мого сина, коли він до цієї музичної школи ходив...

...Потім такий був випадок. Вранці вбили німця. Але нікого не знайшли. І вирішили, хто перший на вулицю вийде, тих і брали, значить... І там, де зараз ця церква Пароменська, відразу за мостом – міст, який через Пскову, через Велику, – і там були дерев'яні будинки. І там жив один суддя, Дмитрієв, і в нього двоє синів. І ось один син, Володя, вийшов із будинку, і його забрали, і так забрали десять осіб. Потім привезли 10 стовпів. Прив'язали, і їх усіх розстріляли. І вони розстріляні, напевно, дні 2–3 були. Я кожного разу, як іду повз, так не можу не згадати...» (В. В. Ковальова).

Історія Людмили Терехової (1921 р. н.), учительки на окупованій території

Батьки респондентки рано померли, і їхнє із сестрою дитинство пройшло в сиротинці. Людмила Терехова спочатку опинилася в Сіверському дитячому будинку, потім у школі-інтернаті. Закінчила педучилище і напередодні війни працювала вчителькою початкових класів у селищі Запілля Псковської області. У період окупації жінка залишалася в тому ж селищі і продовжувала бути вчителькою молодших дітей. Завдяки знанню німецької мови її залучили працювати перекладачкою. Вона супроводжувала вербувальника робочої сили, ходила по домівках селян, яких вербували для роботи в Німеччині.

Сама жінка від вивезення до Німеччини змогла відмовитися, пославшись на погане здоров'я. Насправді, і це стало початком нашої розмови, її мучили тривалі рясні менструації, під час яких вона була змушена лежати й доглядати за собою. До 1944 р. респондентці вдавалося залишатися в Запіллі. Потім починається відступ німців, вони формують валку, забирають частину цивільного населення із собою (у т. ч. і Терехову) та посуваються на захід. Це найбільш неясний період в її оповіді, який донині мучить респондентку своєю неоднозначністю.

У момент наступу росіян її та інших вчительок посадили у вантажну машину і помістили в середині валки:

«Нашу машину поставили в середину колони. Ну, ми вийшли як заручники, можливо, партизанів відлякувати або що» (Л. В. Терехова).

Зупинялися вдень у лісі, рухалися вночі, в машину до них підсаджували інших цивільних осіб, принцип відбору яких був незрозумілий, хоча оповідачка й згадує про їхню роль – прати, прибирати в поході за офіцерами й солдатами.

За її версією, що більше нагадує міф, комендант рятував від майбутньої розправи тих, у кого зупинявся в будинку. Адже після їхнього від'їзду всіх жителів зібрали у колону і за селищем, наказавши розсіпатися, розстріляли в спину.

«Одного разу [вже після війни. – *Авт.*] я поїхала туди, у Запілля. Я прийшла до вчительки, яка теж працювала зі мною в школі, і вона зі мною говорила якось неприємно. Але я не розуміла, в чому справа.

А виявляється, тоді, коли ми поїхали, вранці їх усіх зібрали і погнали дорогою. Їм сказали, біжіть, і всі побігли в різні боки, а німці почали стріляти. Хто не встиг, як-от у неї, у цієї вчительки, вбили сина. Так, бачите, ось мене це весь час гнітить, що мені-то не пояснити, що я не з власної волі поїхала, так. А... вони-то, люди, думають: самі-то ходили, попереджали, а потім взяли й поїхали. Цей самий начальник [німецький офіцер. – *Авт.*] усіх, у кого він зупинявся, тих забирав, ніби віддячував, він знав, що катастрофа-то потім буде після них. Я так розумію, що їх він ніби рятував від катастрофи, тому що, коли вони [інші люди з машини. – *Авт.*] виїздили звідти, там теж гнали людей і теж так само розстрілювали, розумієте. І він знав це, що після

їхнього від'їзду буде катастрофа. І він ніби рятував людей, свою совість, можливо, заспокоював або що, не знаю...».

Її мучать відчуття провини та неможливість виправдатися перед людьми, які їй доколяють. «А у мене і свідків нема. Ми не думали, що треба буде колись, ми думали, що весь час треба буде боятися, я ось німецьку знаю, і тут анкети весь час були, чи знаєш німецьку мову, та я й писала, що я не знаю німецької, не зізнавалася. Нам треба було, ми всі порозбігалися. І ось вічно думаю нині. Ось вчителька тоді розсердилася на мене, так сердито дивилася. Я ж не можу розповісти всьому селу, що справді вийшло... так, що ми ніби зрадили, самі всіх підготовляли і самі поїхали. Адже як на це подивитися, з якого боку подивитися, так. У собі-то щось залишається, почуття провини якесь. Без вини винуваті ми стали. Так не я одна, нас таких багато-пребагато» (Л. В. Терехова).

Везли їх Прибалтикою, Латвією, Естонією. Десь під Тарту відпустили, і Л. Терехова з трьома дівчатами почали пробиратися додому, до Пскова вони потрапили у вересні – жовтні 1944 р. Далі вона розповідала про повоєнний період. Попрацювати знову вчителькою їй не довелося. Тільки влаштувалася, як вийшло розпорядження звільнити всіх учителів, які були на окупованій території або в полоні. Потім вона працювала секретаркою, інспектором з кадрів, табельницею в автогосподарстві. Одружилися 1945 р. із ветераном, інвалідом війни, бляхарем і шофером за професією. У неї було чотири вагітності, двоє дітей померли, перенесла гінекологічну операцію з видалення кісти та яєчника.

Респондентці важко виправдатися, оскільки розповідь містить інтимні моменти, які не підлягають публічності. І, крім того, в цій історії представлено проблему людини, котра приймала індивідуальні рішення, а не мусила брати участь тільки в колективних діях. Тому у Л. В. Терехової немає рятівної допомоги колективного наративу, і вона вдається до конструювання власних версій, міфів (щодо намірів коменданта на знак подяки врятувати тих, хто працював у його оточенні).

ПОВЕРНЕННЯ ДОДОМУ Й ПОВОЄННА АДАПТАЦІЯ

Описані три жіночі долі, попри відмінність воєнного досвіду, мають спільні біографічні наслідки, які призвели до радикальних змін їхніх довоєнних біографічних траєкторій. Жінкам довелося відмовитися від улюбленої професії, коханої людини, втратити здоров'я. Спільними маркерами біографічної ситуації є маргіналізація і стигматизація колективного досвіду колишніх в'язнів.

Масове повернення колишніх в'язнів на Батьківщину закінчилося у вересні – жовтні 1945 р. Заданими псковського анкетування, після репатріації понад 75 % респондентів – колишніх в'язнів зіткнулися з нерозумінням, часом відкритою неприязню, докорами. Репресії чи стигматизація післявоєнного періоду – тема, яку розкрив Павло Полян у своїй книзі¹⁵, і стратегії нормалізації своєї біографії, застосовані жінками, – це одна із завершальних тем нашої статті.

«...Костюгов тоді в нашому будинку жив, так він і каже, що, мовляв, з'явилися! Усією Німеччиною швендяли-швендяли, з'явилися!» (Р. С. Крюкова).

Опис повернення на Батьківщину, на яке так чекали вивезені до Німеччини, у багатьох подібний до наративу Л. В. Терехової. Наприклад, О. В. Александровій і О. А. Тебелевій вдалося уникнути сексуальних домагань з боку радянських офіцерів. Деякі воліли

взагалі не повертатися до рідних місць, як це зробили мати й донька Мурашови. Після звільнення на першому ж фільтраційному пункті в них відібрали всі документи, у т. ч. паспорт матері, і сказали, що повернуть тільки після приїзду до Псковської області. Ходили чутки, що після цього всіх будуть відправляти до таборів НКВС, і Мурашови вирішили не повертатися додому. Наступні шість років вони поневірялися без документів по загублених селах Білорусі, і тільки коли дочці прийшов час отримувати паспорт, письмово звернулися за документами до рідного міста.

Деякі наші респондентки ще довгий час перебували на обліку в НКВС (історії Л. Терехової та К. Шипової), не могли влаштуватися на роботу або продовжити навчання (Г. Удальцова). Якщо від конкретних історій перейти до узагальнень на основі ширшої вибірки (30 інтерв'ю з вивезеними на роботи до Німеччини), то аналіз діапазону застосованих стратегій опанування або відновлення біографічної цілісності в життєвому шляху наших оповідачів дає змогу виокремити такі стратегії:

– нормалізація (жіноча біографія як історія одруження, зміни прізвища і народження дітей, обтяжена фактом роботи в Німеччині, та трудова зайнятість, чоловіча біографія з урахуванням «додавання»¹⁶ військової біографії плюс трудова зайнятість);

– компенсація (пошук культурних ніш зайнятості, які дають змогу вести постійний діалог, не завжди безпосередньо, про пережите, і вибір позиції експерта з роботи в архівах, організація своєї спільноти – наприклад спільноти в'язнів, малолітніх в'язнів, літературно-історична творчість¹⁷ тощо);

– гіперкомпенсація (однією з форм перероблення минулого стала зміна ролей та ідентифікація з охоронним персонажем¹⁸);

– анонімізація (класичними для сталінської Росії способами уникнення можливих репресій були – і приклади з нашої вибірки це підтверджують – трудова міграція, маніпуляції з документами: їх втрата, підміна, приховування фактів, замовчування, шлюбні стратегії);

– наративні стратегії нормалізації (подолання травми) в мові оповіді: фрагментація (випускання тем дитинства, особистого життя), деемоціоналізація, дисоційованість із сюжетами, що описують найважчі моменти війни, замовчування.

Стосовно останнього пункту, який описує наративні стратегії, необхідно зазначити, що наративна модель відстороненого, мінімально емоційного опису травматичного досвіду розходиться з описаною вище моделлю сенсорної пам'яті та опису переживань, більш поширеною у жіночих наративах західних країн. Очевидно, соціальний контекст замовчування масового досвіду вивезених до Німеччини в Росії сприяв деемоціоналізації пережитого досвіду: жінки розповідали про нього відсторонено, фактично як про іншу людину. Істотний аспект проаналізованих жіночих біографій – біографічний розрив із материнським поколінням, який виявляється в тому, що молоді жінки, котрі зазнали досвіду війни/полону/табору і не повернулися до рідних сіл, впливаються в трудову силу міста, що відроджується. Не всі з них здобули освіту, необхідність підтримувати родичів з малими дітьми в селі, що вижили, змушувала їх орієнтуватися передусім на заробіток, частину якого надсилали. Але просторова і вже культурна, внаслідок

¹⁶ Маємо на увазі приклад батька Р. Крюкової, якого після визволення з табору на шляху додому забрали до армії і тим самим доповнили його біографію армійським досвідом. Аналогічною є й доля М. Д. Зайцева, якого також забрали до штрафбату, і він, здійснивши героїчний вчинок, навіть дійшов до Берліна, набувши таким чином фронтового досвіду.

¹⁷ Багато хто з наших респондентів пише вірші, пісні, один із них (Н. Іванов) опублікував книгу.

¹⁸ Наприклад, М. Іванова, яка працювала зварницею на військовому заводі в Німеччині, після звільнення повертається не до свого села і не до Пскова, а через листування знаходить свою подругу з табору та їде на золоті копальні до Сибіру, щоб працювати там охоронницею. Нині вона вартує в'язнів, що видобувають золото.

¹⁵ Полян П. М. Жертвы двух диктатур: жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на Родине / Ин-т географии РАН. – М. : РОССПЭН, 2002. – 898 с.

набутого досвіду, дистанція щодо сільських патріархальних гендерних ролей давала певну свободу для емансипації та біографічного експериментування. Вони не хотіли повторювати долю материнського покоління. Особиста доля цих жінок багато в чому невдала, мало хто говорив про особисте щастя, їхнє жіноче здоров'я було підірване, нерідко траплялися викидні, смерті первістків, гінекологічні операції. Їхні обранці – часто алкоголіки, інваліди, котрі немов відповідали своєю фізичною маргінальністю їхній (у жіночій вибірці) соціальній маргінальності або власній жіночій закомплексованості. Ніби у відповідь на таку недореалізованість, ці жінки надактивні у професійній діяльності, ударниці праці, громадські активістки.

Отже, наратив про війну, розказаний жінками жінкам (woman-to-woman), стає кроком до розкриття суперечливої природи гендерного дискурсу, що позбавляється пут публічного маскулінного погляду на війну. Слова й образи, які оповідачки знаходять для опису воєнного досвіду, дають їм змогу відтворити біографічну цілісність і вбудувати цей досвід у свою жіночу ідентичність.

Переклад з російської Гелінади Грінченко і Марії Курушиної

РАДЯНСЬКІ ЖІНКИ: ВІД ПАРА- МІЛІТАРНИХ ПРАКТИК ДО БОЙОВОГО ДОСВІДУ

**ЖІНКИ ЯК ВІЙСЬКОВИЙ
РЕСУРС ТОТАЛІТАРНОЇ
ВЛАДИ: РАДЯНСЬКІ
ГЕНДЕРНІ СТРАТЕГІЇ
ПЕРЕДВОЄННОГО ЧАСУ**

Катерина Кобченко

**«СТАЛІНСЬКІ
СОКОЛИЦІ»:
РАДЯНСЬКІ ЖІНКИ-
ЛЬОТЧИЦІ У ЧЕРВОНІЙ
АРМІЇ ПІД ЧАС ДРУГОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Кармен Шайде

ЖІНКИ ЯК ВІЙСЬКОВИЙ РЕСУРС ТОТАЛІТАРНОЇ ВЛАДИ: РАДЯНСЬКІ ГЕНДЕРНІ СТРАТЕГІЇ ПЕРЕДВОЄННОГО ЧАСУ

Катерина Кобченко

Передумови активної участі радянського жіноцтва у Другій світовій війні не лише у «типових» для жінок ролях медсестер, санітарок чи працівниць тилу, а й насамперед як бійців у лавах Червоної армії (що можна вважати певним «радянським феноменом») слід, поза сумнівом, шукати у гендерній політиці СРСР попередніх десятиліть. У зазначений період становлення та зміцнення радянської державності у соціальній сфері відбувалося під гаслом виховання «нової» радянської людини, і зокрема «нової» жінки.

Емансипацію жінок проголосили напрямом державної політики, і, згідно з поглядами класиків марксизму та особисто Леніна, досягти її повною мірою давала змогу тільки соціальна революція, що позбавляла жінку економічної залежності від чоловіків. Таким чином, гендерна (за сучасною термінологією) політика більшовиків була тісно пов'язана з розпочатими ними соціально-економічними перетвореннями і не стільки стала наслідком власне жіночого руху¹, скільки впроваджувалася «згори» у рамках реалізації радянського модернізаційного проекту, корегуючись відповідно до державних потреб і політичних реалій.

Питання гендерних перетворень та емансипаційних практик радянської влади тією чи іншою мірою поставлені у багатьох загальних студіях із соціально-політичної історії СРСР, водночас будучи й об'єктом спеціальних досліджень. До найґрунтовніших сучасних студій жіночої історії раннього радянського періоду слід віднести монографію американської дослідниці Венді Голдман (Wendy Z. Goldman), де висвітлено проблему залучення жінок до лав промислового пролетаріату², та розвідки російської вченої Ольги Никонової, присвячені участі жіноцтва у передвоєнних парамілітарних

¹ Попри участь очільниці та однієї з ідеологів соціалістичного крила жіночого руху О. Коллонтай у широкій ідеологічній та просвітницькій кампанії з емансипації жінок, особливо на хвилі революційних перетворень початку 1920-х років, вплив цього руху на формування та зміни політики більшовиків у жіночому питанні не був вирішальним.

² Goldman, Wendy Z. *Woman at the gates: gender and industry in Stalin's Russia*. – New York : Cambridge University Press, 2002. – 294 p.; переклад російською мовою: Голдман В. З. *Женщины у проходной*. Гендерные отношения в советской индустрии. (1917-1937) / пер. с англ. В. Ю. Любовской. – М. : РОССПЭН : Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010. – 358 с.

практиках, передовсім у структурах Тсоавіахіму – Товариства сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву (рос. *Осоавиахим*)³. Упродовж останніх десятиліть вийшла друком низка публікацій російських науковців, що розкривають окремі аспекти змін соціальних ролей та статусу радянських жінок у 1920–1930-х роках, зокрема їх представлення у тогочасній пресі та пропаганді (Н. Лебіна, Ю. Градскова, О. Ярська-Смирнова та ін.). Питання жіночої історії цього періоду на прикладі Української РСР досліджують сучасні українські науковці, у т. ч. М. Вороніна, О. Лабур та авторка цього тексту. Досвід радянських жінок-військових у Другій світовій війні є окремим об'єктом студій, і серед них визначне місце належить публікаціям американської вченої Анни Крилової⁴.

Завдання цієї статті – розглянути загальні принципи політики радянської влади 1920–1930-х років у питанні емансипації жіноцтва, що мала на меті мобілізацію жіночих ресурсів у соціальній та економічній сферах, а у підсумку спричинила масову участь жіноцтва СРСР у подіях Другої світової війни.

Мілітаризм, колективізм, нормативність як радянські мобілізаційні стратегії

Загальною особливістю радянського ладу обох міжвоєнних десятиліть була мілітаризація життя та суспільної свідомості. Зазнаючи певних змін, тема захисту соціалістичної країни від ворожого оточення залишалася однією з центральних у державній риторикі. Відповідно до цієї воєнізованої логіки структурувалися різні сфери внутрішнього життя країни, позначаючись як «фронти», де слід було здобувати чергові перемоги, – трудовий, культурний, спортивний. З неписьменністю були покликані боротися «культармійці». Від середини 1930-х років підприємства змагалися за право називатися «фортецями оборони», а їхніх керівників іменували «командирами промисловості» (і відповідно «командармом промисловості» – наркома важкої промисловості Григорія (Серго) Орджонікідзе). Виробничі досягнення порівнювали з воєнними діями («битва за врожай»), а більші чи менші групи людей, включно з жінками та навіть дітьми, ставали «загонами» або «арміями». Скажімо, в одній з пропагандистських брошур середини 1930-х років зазначалося, що «дети работниц «Красного треугольника» составляют огромную армию в 47-50 тысяч человек» [курсив наш. – К. К.]⁵.

Отже, символічно мобілізованими на ті чи інші «фронти» розбудови Країни Рад виявлялися всі її громадяни. Військова риторика посилювалася зі зростанням тоталітарності суспільства, початком індустріалізації та закликком громадян до боротьби на «фронтах п'ятирічок». У логіку цієї загальнодержавної кампанії було вбудовано й боротьбу з «ворогами народу».

Важливе місце у такій структурі належало власне загальній військовій підготовці населення: на зміну системі Всевобучу (1918–1923) прийшла практика мілітарної та парамілітарної (оборонної чи захисної) підготовки цивільного населення, включно з жінками. Її здійснювали передовсім у системі заснованого у 1927 р. Тсоавіахіму, до якого входили гуртки та школи авіації, парашутного і стрілецького спорту, а також осередки набуття навичок протихімічної та протиповітряної оборони.

³ Зокрема, див.: *Никонова О. Ю.* Воспитание патриотов: Осоавиахим и военная подготовка населения в уральской провинции (1927-1941 гг.). – М.: Новый хронограф, 2010. – 488 с.

⁴ Насамперед: *Krylova, Anna.* Soviet Women in Combat: A History of Violence on the Eastern Front. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 336 p.

⁵ Жены инженеров и техников. – М.: Профиздат, 1936. – С. 25.

Мобілізаційні стратегії влади базувалися на принципах унормування досягнень і водночас системі змагальності та заохочень. Виробничий процес стимулювали соціалістичні змагання, і досягнення у різних галузях вимірювалися черговими рекордами. До нормувальних практик належала система стандартів та відповідних відзнак за їх досягнення у формі звань, значків, грамот. Кульмінацією цієї політики було запровадження у 1931 р. Всесоюзною радою фізкультури кваліфікаційних стандартів та відзнаки ГПО («Готовий до праці та оборони», рос. ГТО), розроблених відповідно для чоловіків та жінок. Відтоді у країні постала ціла когорта «значкістів» – поряд із нагородженими значками ГПО з'явилися носії звань «Готовий до ГТО» (протиповітряної та протихімічної оборони), «Ворошиловський стрілець», «Ворошиловський кавалеріст». Крім цієї системи відзнак за виконання нормативів поширювалася практика нагородження грамотами, орденами та медалями за індивідуальні заслуги, заохочення запрошеннями на численні паради та масові свята, делегування ударників та переможців на з'їзди та наради різних рівнів – у тому числі й на такі, що відбувались у Кремлі за участі самого «великого вождя» Сталіна. Основною цільовою групою, на яку було спрямовано систему нормування та заохочень, стала молодь, котрій таким чином пропонували новий набір ознак соціального престижу та визнання.

Із 1930-х років утвердилася практика публічного вшанування за видатні здобутки нових героїв, яких, за висловом Сталіна, повинна була «знати країна». Так постала ціла когорта популяризованих державою шанованих особистостей, котрі мали слугувати прикладом для інших. Крім цієї групи схвалених владою героїв поширеним було уявлення про масовий героїзм, властивий радянським людям, адже «к славному подвигу каждый готов!»⁶ У такій схемі всенародно знані й шановані особистості слугували певним збірним, узагальненим символом досягнень радянської людини, за якими поставала ціла армія «звичайних героїв».

Важливим принципом радянської соціальної політики було також прагнення охопити якомога більше громадян, насамперед молоді, колективними формами організації дозвілля. У такий спосіб влада намагалася регулювати вільний час людей, супроводжуючи різні види їхньої громадської чи спортивної активності ідеологічним вихованням і водночас все більше пов'язуючи із завданнями оборони або прямо надаючи цим формам мілітаризованого характеру.

Емансипація чи регламентація? Радянські практики вирішення «жіночого питання»

У планах держави щодо реалізації принципів колективізму, соціальної консолідації та мобілізації особливе місце належало жіноцтву. На відміну від революційної риторики 1920-х років про «рівність статей», нерідко досить радикальної, проте позбавленої дієвих механізмів втілення, у 1930-х роках емансипаційні стратегії радянської влади набували усе більш структурованих та практично-орієнтованих форм. Гасла та підходи влади були спрямовані на жінок різних вікових та соціальних груп, водночас дедалі виразніше постаючи не як самоціль, а як засіб реалізації загальнодержавних потреб. Тобто з метою залучення більшої кількості жінок до виробництва і позавиробничої активності держава намагалася представити ці сфери як поле для реалізації нових можливостей та перспектив, що завдяки їй зусиллям відкривалися перед жіноцтвом. Фактично у 1930-х роках із прискоренням радянських форм модернізації – індустріального «стрибка» та колективізації – передбачалося й завершення соціальних

⁶ Вірш Самуїла Маршака «Рассказ о неизвестном герое» (1938).

перетворень, у т. ч. змін у становищі та статусі жінки, а досягнення рівноправності статей оголошувалося здійсненням.

Разом з тим необхідність залучення жіночих ресурсів для потреб соціально-економічного розвитку держави спонукала до розгортання пропагандистської кампанії, що базувалася на емансипаційній риторичі. У руслі цих настанов у 1930 р. проведення роботи з жінками за лінією партії передали від жіночих відділів (рос. *женсоветов*) до жіночого сектору Відділу агітації та пропаганди при ЦК партії⁷. На зміну широким емансипаційним гаслам, типовим для першого радянського десятиліття, приходять тоpos радянської жінки – звільненої та наділеної нечуваними раніше правами та можливостями.

Потреба держави у використанні жіночої праці знайшла офіційне вираження у новому трудовому законодавстві 1931–1932 рр., яке значно скоротило перелік нежіночих професій. Жінки ставали основним джерелом поповнення кадрів промисловості періоду індустріалізації: наприклад, у 1932 р. нові робітниці були єдиним джерелом зростання промислового робочого класу СРСР загалом⁸. У підсумку до кінця 1930-х років жіночий пролетаріат кількісно майже зрівнявся з чоловічим: так, у 1939 р. в Українській РСР жінки становили 44 % усієї робочої сили, зокрема, у промисловості – 29 % усіх працівників, у сферах транспорту та зв'язку – 20,2 %, стільки ж – у сільському господарстві, 14,1 % – у галузі освіти⁹.

Роботу жінок у важкій індустрії, до чого їх підштовхували переважно економічні причини, влада офіційно проголошувала можливістю застосувати свою працю у будь-якій галузі промисловості: «Раньше, например, женщина никак не могла попасть в промышленность по обработке металлов и машиностроения. Теперь мы имеем там целые армии женщин» [курсив наш. – К. К.].¹⁰

Все це супроводжувалося посиленням державного контролю над приватним життям громадян, а у ставленні до жінок і тлумаченні їхньої суспільної ролі – поверненням до традиційних моделей, що мало на меті зміцнення сімейних стосунків та підвищення народжуваності. Так, у прийнятих 1936 р. законах, які закріплювали суспільні здобутки соціалістичної країни, задекларовані новою конституцією, було заборонено аборти та ускладнено процедуру розлучення. Це поєднання ролей жінки як дружини і матері та водночас працівниці прийнято називати «подвійним навантаженням» (від англ. *double burden*). А якщо врахувати ще й сферу громадської діяльності, до якої у 1930-х роках тією чи іншою мірою було залучено чимало жінок, таке навантаження могло виявитись потрійним.

Для пропаганди, дедалі відчутнішої для різних соціальних та вікових груп, жінки стали цільовою аудиторією. Так, на селянок і робітниць були розраховані стилізовані під народні оповідання зразки пропагандистсько-дидактичної «малої прози», які змальовували успіхи радянських жінок-ударниць та в яких, за законами жанру, обов'язково поставав міфологізований образ далекого і мудрого «вождя». Турботі радянської влади про жінку та змінам її становища присвячено низку агітаційно-пропагандистських брошур.

Об'єктом особливої уваги та водночас найсприйнятливішим до нових викликів з боку держави було покоління, яке виросло у радянський час. До нього пропаганда спрямовувала звернення, що містили пасажі, присвячені «романтизації» військової служби, апології техніки, спорту й сучасних взірців героїзму. З допомогою емансипаційних

паролів офіційний патріотичний дискурс адаптували для жіночої частини радянського населення і національних меншин»¹¹.

Життєві історії нових героїнь праці, військової справи та спорту були формою популяризації успіху радянських жінок і водночас мали дидактичне спрямування. Про це свідчать публікації другої половини 1930-х років, присвячені цим видатним «новим радянським жінкам». Наскільки важливим був жанр короткої біографічної прози в очах влади, доводить той факт, що есе про нових героїнь на державне замовлення писали такі знані радянські літератори, як І. Еренбург, Є. Петров, В. Катаєв. У біографічних збірниках публікували історії представниць різного фаху, передусім жінок, які опанували раніше суто чоловічі професії (серед них: перша жінка – капітан корабля Анна Щетиніна, Зінаїда Троїцька та інші жінки – машиністи паровозів, колгоспниці, трактористки, метробудівки, а також «хетагурівки» – жінки, які услід за Валентиною Хетагуровою та у відповідь на її заклик здійснювали господарське освоєння Далекого Сходу).

Для молоді такі зразки біографій офіційно визнаних та визначених «народних героїнь» мали символізувати можливості, які відкривала перед жінками радянська влада, та давали приклади для наслідування, окреслюючи нові сфери соціального престижу та визнання.

Розглянута форма пропагандистських мобілізаційних стратегій влади, апробована ще у передвоєнні роки, використовувалась також під час війни – у численних публікаціях про подвиги жінок у періодиці, окремих брошурах та альбомах¹². «Женщины в нашей стране составляют более половины населения. Это – огромная сила. Привести ее в движение, правильно использовать и мобилизовать на продуктивную работу в тылу и на помощь фронту – задача первостепенной важности»¹³. Темі успіху жінок та їхнього потенціалу належить окреме місце у радянській системі соціальної мобілізації; про цьому апріорі вважалося, що саме така поведінка та способи самореалізації мали відповідати власним бажанням жінок.

У радянській соціальній системі роль жінки як дружини та господині з огляду на згадане вище «подвійне» чи навіть «потрійне» навантаження теж набуває нового змісту: функції дружини не обмежуються лише сімейним колом, вона отримує додаткові, «освячені державою», суспільно значущі навантаження у великій «радянській родині». У середині 1930-х років влада санкціонувала створення цілого суспільного руху активісток (рос. *общественниц*), які на громадських засадах виконували низку соціально важливих функцій, і залучила до цього досі не включену до справи державного будівництва групу жінок-домогосподарок¹⁴.

У підсумку створений пропагандою образ радянської «успішної жінки» виглядав практично універсальним – працю чи навчання ця жінка успішно поєднувала і з обов'язками дбайливої дружини та матері, і з громадською роботою, результати якої були значущими для розбудови та захисту держави. Саме таких жінок змальовував у своїй промові нарком оборони К. Ворошилов: «жены, матери и сестры командного и

¹¹ Никонова О. Ю. Осоавиахим и военно-патриотическое воспитание населения в Уральском регионе (1927–1939) : автореф. ... д-ра ист. наук. – Челябинск, 2013. – С. 40.

¹² Зокрема, див.: Мы победим. Советские женщины в Отечественной войне : альбом. – М. : Изполком Союза обществ Красного Креста и Красного Полумесяца СССР : Центр. ин-т санитар. просвещения, 1943. – 134 с.; Николаева К., Карасева Л. Великая Отечественная война и советская женщина. – Йошкар-Ола : Маргосиздат, 1941. – 14 с.

¹³ Женщины в Великой Отечественной войне. (Сборник материалов из газет и журналов). – Ижевск : Удмуртгосиздат, 1943. – С. 3.

¹⁴ Більше див.: Хасбулатова О. А. Движение женщин-общественниц в 1930-е гг. как технология государственной политики по вовлечению домашних хозяек в общественное производство [Электронный ресурс] // Женщина в российском обществе. – 2004. – № 1-2. – С. 43–56. – Режим доступа: http://womaninrussiansociety.ru/wp-content/uploads/2013/12/2004_1_hasbulatova.pdf.

⁷ Голдман В. З. Женщины у проходной... – С. 68–69.

⁸ Там же. – С. 120.

⁹ Див.: Dodina, Yevgeniya. Woman and their professions in the Inter-War period in the Ukrainian Soviet Socialist Republic // Women in Europe between the Wars: Politics, Culture and Society / ed. by Angela Kershaw, Angela Kimyongür. – Aldershot [a. a.] : Ashgate, 2007. – P. 220–221.

¹⁰ Женщина страны социализма. – Сталинград : Областное изд-во, 1938. – С. 20.

начальствующего состава Красной Армии, наряду с огромной общественной работой, успевают учиться сами и учить других, занимаются физической культурой, спортом, готовят, как это многие делают, из себя настоящих бойцов различных специальностей военного дела и при этом воспитывать своих детей в духе социализма, создавать домашний уют и культурный отдых для семьи»¹⁵.

Жіноцтво у спортивних та (пара)мілітарних практиках

Однією з ділянок суспільного життя, яка відкривала жінкам нові можливості для самореалізації, були фізкультура та спорт – упродовж тривалого часу сфери виключно чоловічої активності. Тому саме тут успіхи жінок були найпомітнішими. У той час інтерес жіноцтва до спорту зростав у всіх розвинених країнах, і на заході феміністки тлумачили це як одну з дієвих форм вияву рівноправності. Проте радянська влада трактувала розвиток жіночого спорту як власну заслугу, протиставляючи «буржуазний» спорт західних жінок як форму розваги «пролетарському» спорту Країни Рад, де фізичні вправи ставали життєвою необхідністю та засобом фізичного самовдосконалення звільненої жінки.

У СРСР пропаганда культивувала образи здорового тіла та фізичного розвитку, прагнучи підвищити престиж спортивних занять. Сфера фізкультури сприяла наочній демонстрації «рівноцінності» жіночого та чоловічого тіла, що відбивалося у спортивних досягненнях. Зовнішнім виявом «розкріпачення» тілесності стала схожість форми спортивного одягу для жінок і чоловіків – його літнім варіантом були спортивні труси та майка. У мистецтві 1930-х років, за умов зростання пуританізму офіційної культури, тема спорту залишалася єдиною, де дозволялося зображення оголеного тіла. Позбавлені еротики, такі зображення прославляли фізичне здоров'я, молодість та спортивну красу, ідеал якої дедалі більше орієнтувався на античні художні зразки, що знайшло вияв у образотворчому мистецтві та фотографії¹⁶.

Фізкультурно-спортивні вистави проводилися під час державних свят і масових заходів, які у 1930-ті роки набувають поширення та певного канону, стаючи щорічними. Паради й масові свята демонстрували державне могуття, зміцнювали культ вождя та консолідували населення. Участь у таких заходах та у спортивних виставах на центральних площах міст і стадіонах ставала для молоді засобом заохочення, символічного долучення до когорти кращих, свідченням мобілізаційного потенціалу та масового героїзму радянської людини. Найпочеснішою була можливість виступу на Красній площі у присутності «великого вождя» Сталіна та інших державно-партійних посадовців. У 1939 р. в країні було запроваджено святкування Дня фізкультурника, який офіційно закріплював всенародне відзначення спортивних досягнень мас.

Водночас із кінця 1920-х років посилюються мілітарне спрямування фізичної підготовки, популяризація військових і технічних видів спорту. Це відбувалося переважно під егідою Тсоавіахіму, що розглядався як «масова оборонна організація трудящих, бойовий резерв Червоної Армії»¹⁷. Діяльність цієї організації була спрямована також на жінок, а у певних випадках і переважно на них.

В УСРР невдовзі після відкриття у 1927 р. республіканської організації Тсоавіахіму частка жінок серед її членів становила 15 % (45 тис. осіб), через три роки вона зросла

¹⁵ Ворошилов К. Е. Речь на Всесоюзном совещании жен командного и начальствующего состава РККА // Женщины в стране социализма : сб. ст. и материалов. – Воронеж : Воронеж. обл. книгоиздательство, 1938. – С. 28. – (В помощь агитатору и пропагандисту).

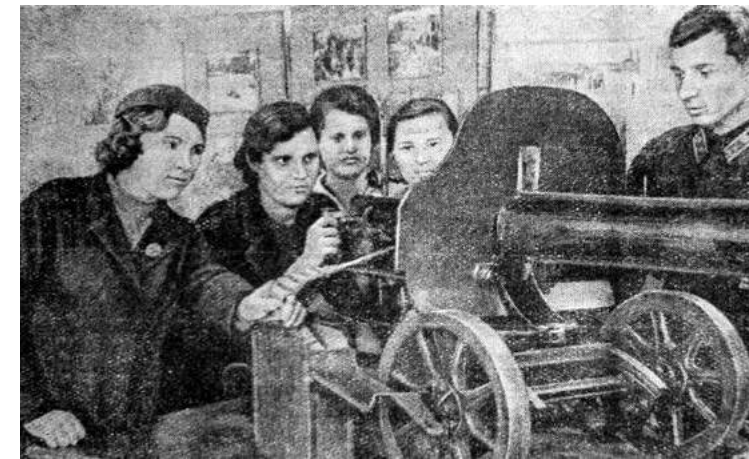
¹⁶ Levent, Nina Sobol. Healthy spirit in a healthy body: representation of the sports body in Soviet art of the 1920s and 1930s. – Frankfurt/Main : Lang, 2004. – P. 61.

¹⁷ Будь готовий до протиповітряної і протихемічної оборони. На допомогу тим, що складають норми «Готовий до ППХО першого ступеня (для міського населення)». – К. : Держ. вид-во «На варті», 1938. – С. 8.

Виступ студенток Київського технікуму фізичної культури на стадіоні «Динамо» ім. В. А. Балицького під час параду фізкультурників

Джерело: журнал «Спорт», № 7 за 1936 р.

Заняття кулеметного гуртка Дніпровського алюмінієвого заводу імені С. М. Кірова (м. Запоріжжя)

Джерело: журнал «Спорт», № 7 за 1939 р.

до 18 %, а кількість українських жінок, які тоді навчалися у створених товариством стрілецьких гуртках, на курсах радисток та телеграфісток, сягнула 25 тис.¹⁸ і надалі збільшувалася. Було розгорнуто пропагандистську кампанію із залучення жіноцтва до оволодіння військовими навичками; періодичні видання рясніли світлинами жінок під час тренувань у стрілецьких, парашутних, автомобільних гуртках та клубах, а також занять із цивільної оборони, що супроводжувалося відповідними закличками на кшталт: «Робітниче, вчися стріляти!». Інтерес молодих жінок до таких занять підсилювала тогочасна загальна романтизація технічних інновацій,

¹⁸ Вітрук Л. Д. Жінки-трудівниці в період соціалістичної індустріалізації (на матеріалах промисловості Української РСР, 1926-1932 рр.). – К. : Наук. думка, 1973. – С. 95, 98.

зокрема, у сфері авіації. У підсумку «регулярні заняття у гуртках військових знань, у стрілецьких секціях, авіахімкомандах і на курсах надання першої допомоги увійшли до повсякденного життя значної частини радянських жінок. Заняття з військової підготовки, які проводилися у позаробочий час, змінювали структуру повсякденності. У житті заміжніх жінок скорочувався час, що приділявся сім'ї. <...> Дозвілля дівчат було структуроване цим новим чинником»¹⁹.

Для багатьох дівчат поєднання праці на виробництві з громадською роботою за лінією комсомолу або участю у різноманітних гуртках на підприємстві й поза ним ставало прийнятною нормою поведінки та заохочувалось: звання комсомолки, фізкультурниці чи ударниці на виробництві передбачало таку саму успішність у різних сферах діяльності та слугувало прикладом для інших. Поширювалася практика «безвіддривниць», котрі, не полишаючи основної праці на виробництві, оволодівали додатковими навичками, передовсім військово-спортивними.

Молодь, яка приймала такі стимульовані владою стандарти поведінки, прагнула відповідати цим високим очікуванням. Наприклад, парашутистка Муза Малиновська занотувала у щоденнику: «Мне совершенно нет времени... готовится к очередному занятию полетокружка. Но изо всех сил собираюсь успевать везде! Завтра в семь утра высотный полет, а мне к восьми на работу. Как быть? От работы не освобождают. Бросить тренировку жалко и не могу. Как сделать, чтобы быть хорошей производственницей и еще лучшей парашютисткой?»²⁰.

Політика влади із залучення жінок до різних видів такої активності набувала вербувального характеру, що виявлялося в агітаційних гаслах: «Женщина-пролетарка, овладевай авиационной техникой. Иди в школы, техникумы, втузы гражданского воздушного флота», – закликав плакат Марії Брі-Бейн (1931). Іще виразнішим був лозунг з плаката Ольги Дейнеко (1939): «Женщина, на паровоз!»

За умов згаданого кількарівневого навантаження жіноцтва виробничі та громадські обов'язки зазвичай розглядалися як пріоритетні. Так, у одному зі спортивних журналів завдання фізичної культури щодо жінок було представлено в такій послідовності: «Наша фізкультура повинна виховати жінку соціалістичної праці, жінку – бійця за Радянський Союз, жінку – здорову матір»²¹.

Успіх вербувальних практик підтверджували відповідні заходи з демонстрації досягнень у спорті та оволодінні технічними навичками: походи, авіаційні перельоти, авто- та мотопробіги жіночих команд. Більшість із них мали на меті встановлення нових рекордів (за протяжністю, складністю, тривалістю) або присвячувалися важливим державним подіям та святам. Наприклад, у 1935 р. жіночий «повітряний потяг» з літака та планерів, який пілотувала Вероніка Стручко за участі ще чотирьох жінок, здійснив переліт за маршрутом Ленінград – Коктебель, встановивши світовий рекорд за дальністю буксирування²², а у 1936 р. відбувся Великий жіночий автопробіг імені Сталінської конституції за маршрутом Москва – Аральське море – Малі Кара-Куми – Москва²³; проходило й чимало інших подібних заходів. Такі акції набували суспільного резонансу і наочно демонстрували активне залучення «нових жінок» до лав будівників комунізму. У гендерному сенсі ці заходи слугували виявом рівноправності радянських жінок та їхніх особистих звершень, досягнутих

19 Никонова, Ольга. «Давайте прыгать, девушки!» или советский патриотизм в гендерном измерении [Электронный ресурс] // Гендерные исследования. – 2005. – № 13. – С. 46. – Режим доступа: <http://www.kcgs.org.ua/gurnal/gurnal-13-04.pdf>.

20 Цит. за: Никонова О. «Давайте прыгать, девушки!»... – С. 46–47.

21 За мільйони фізкультурниць // Фізкультурник України. – 1932. – № 5. – С. 1.

22 Общественница: Двухнедельный журн. / Изд. Наркомата тяжелой промышленности. – 1936. – № 7-8. – С. 13.

23 Общественница. – 1936. – № 6. – С. 1.

завдяки новим можливостям розвитку, наданим радянською владою. Для самих жінок участь у таких акціях могла бути більш чи менш усвідомленою відповіддю на виклик з боку держави та особистим втіленням сприйнятої ними ідеї рівності.

Поряд із демонстрацією визначних досягнень зростав рівень готовності до «масового героїзму», унормований стандартами ГПО. Так, на початку 1936 р. загалом по СРСР серед робітників і робітниць чотирьох галузей промисловості (машинобудування, чорної металургії, кам'яновугільної та текстильної промисловості) нормативи на значок ГПО I (базового) ступеня склали в середньому 33 % чоловіків і 10 % жінок, а ще відповідно 17 і 12 % на момент опитування не завершили складання нормативів²⁴. При цьому серед жінок, які склали нормативи ГПО I ступеня, було 13 % стахановок і 19 % комсомолок, що загалом дає підстави говорити про появу в суспільстві групи жінок (не дуже численної – у межах 10–20 %), котрі ударну працю на виробництві поєднували зі спортивною або громадською роботою, тобто того типу молоді дівчини, який пізніше було позначено дещо іронічною формулою «спортсменка, комсомолка, активістка».

У цілому по Країні Рад кількість жінок, які склали нормативи ГПО I ступеня, у 1933 р. сягнула 50 тис. осіб, а у 1935 р. – 350 тис.²⁵ Не маємо наразі точних даних про те,

24 Женщина в СССР: стат. сб. – Изд. 2-е, исправл. и дополн. – М.: Ред. изд. упр. ЦУХНУ Госплана СССР: Союзоргучет, 1937. – С. 143.

25 Там же. – С. 142.

Громадські активістки Донбасу під час навчання стрільбі

Джерело: Жены инженеров. Альбом (М., 1937)

наскільки збільшилася чисельність значкісток ГПО у наступні передвоєнні роки, але, зважаючи на динаміку цього процесу, можемо припустити, що в подальші декілька років вона зросла більше ніж удвічі й стала порівнянною з кількістю жінок, котрі брали участь у Другій світовій війні як бійці Червоної армії (за підрахунками дослідників – 800 тис. осіб²⁶). Не ставлячи знака рівності між обома показниками (вочевидь, не всі червоноармійки мали складений норматив ГПО і навпаки), можемо все ж отримати певне уявлення про кількісне співвідношення учасниць бойових дій і тих, хто у передвоєнний період виявив готовність до (пара)мілітарних занять.

Ті жінки, які самі не опановували нову техніку, мали інші можливості взяти участь у спільній справі оборони держави – зокрема, під час кампаній зі збирання коштів на виробництво військової техніки. Серед низки подібних акцій загального характеру були й суто жіночі ініціативи, що теж слугувало одним із символічних виявів рівноправності. Наприклад, восени 1929 р. міський пленум делегаток Харкова висунув ідею зібрати кошти на літак, що мав називатися «Комунарка України». Робітниці, які взяли участь у акції, перерахували на ці потреби свій двогодинний заробіток за 8 березня, а також здавали металообробку, і зрештою навесні 1930 р. було зібрано 28 тис. карбованців, завдяки чому в серпні того ж року військово-повітряний флот СРСР отримав готовий літак. Серед інших подібних жіночих ініціатив відомі акції зі збирання коштів на літак «Делегатка України», ескадрилью імені 8 Березня, літак і танк імені М. І. Ульянової²⁷ тощо.

Активність домогосподарок («общественниц») також не лишилася осторонь спільної справи захисту соціалістичної держави. Дружини інженерів-автобудівників, в родинах яких були приватні автомобілі, опановували навички водіння, – звісно, не для розваги, а для державних потреб. «В день, когда наша страна позовет всех трудоспособных граждан на защиту своих границ, на защиту мирного труда, мы с легкостью плечом к плечу с нашими мужьями пойдем на защиту нашего отечества», – рапортували дружини інженерів московського автозаводу імені Сталіна²⁸. Їм вторували дружини горьківських автобудівників: «Если будет нужно, мы легко сумеем сменить гражданские машины на военные, мы сумеем быть подлинными защитниками своего отечества, настоящими солдатами революции»²⁹.

Жінки в авіації: шляхи та ціна героїзму

На тлі вияву масової готовності «до праці та оборони» у 1930-ті роки постають «всенародні герої», визнані такими за надзвичайні досягнення у різних сферах суспільства. Зокрема, у цьому офіційному «пантеоні» опинилися жінки, котрі здобули успіх та визнання в авіації – сфері, яка доти не просто вважалася «чоловічою», а й посідала особливе місце у радянській символічній ієрархії. Серед них – Валентина Гризодубова, Поліна Осипенко та Марина Раскова, перші жінки, удостоєні у 1938 р. звання Героя Радянського Союзу за підсумками спільного безпосадкового перельоту Москва – Далекий Схід, коли було встановлено жіночий світовий рекорд дальності польоту.

²⁶ Ця цифра є загальновизнаною, її вказують дослідники різних поколінь: *Мурманцева В. С.* Советские женщины в Великой Отечественной войне. – М.: Знание, 1987. – С. 3; *Krylova, Anna.* Stalinist Identity from the Viewpoint of Gender. Rearing a Generation of Professionally Violent Women-Fighters in the 1930s Stalinist Russia // Gender and History. – 2004. – Vol. 16, № 3. – P. 627, 649.

²⁷ *Віпрук Л. Д.* Жінки-трудівниці в період соціалістичної індустріалізації... – С. 98.

²⁸ *Общественница.* – 1937. – № 7-8. – С. 37.

²⁹ Там же. – С. 41.

Ці льотчиці були символами успіху радянських жінок, улюбленицями преси та об'єктами щирого захоплення молоді³⁰. Історія П. Осипенко, дівчини з південноукраїнського села, яка завдяки власній наполегливості стала однією з найвідоміших жінок країни, поза сумнівом, надихала багатьох, відкривши «дорогу миллионм девчонок, мечтавших о покорении «пятого океана»»³¹.

Кумиром тогочасної молоді була і М. Раскова: «Комсомольцы 30-х, для которых клич ЦК ВЛКСМ стал руководством к действию, боготворили эту женщину, считая ее примером для подражания. Ее книгу «Записки штурмана» читали взахлеб, передавая из рук в руки. Раскова олицетворяла идеалы нашего поколения – мы старались быть похожими на нее во всем. Ее имя было окружено ореолом романтики и легенд»³².

Ставши відомими всій країні, ці жінки посіли особливе місце в символічній суспільній ієрархії, що накладало на них певні обов'язки скрізь бути першими, слугуючи прикладом для інших. Такий статус супроводжувала громадська чи навіть державна діяльність: Поліна Осипенко очолювала жіночу раду (рос. *женсовет*), а Валентину Гризодубову було обрано депутатом Верховної Ради СРСР. Образ ідеальної радянської жінки доповнювала картина сімейного благополуччя: пропаганда показувала В. Гризодубову та М. Раскову не лише як визначних професіоналок та активісток, а і як дбайливих матусь.

Проте професійний шлях перших жінок-пілотів до вершини слави був далеко не простим, і навіть тогочасні панегирики не могли приховати його складнощів, викликаних упередженістю, недовірою та особливою прискіпливістю з боку чоловіків-інструкторів під час навчання, а пізніше і праці.

Тому задля досягнення мрії літати В. Гризодубова звернулася за підтримкою до наркома важкої промисловості Серго Орджонікідзе, якого їй вдалося переконати у серйозності своїх намірів:

«Сказать откровенно, мне было очень нелегко в летной школе. Я училась в ту пору, когда не особенно верили в способности девушек, пришедших в авиацию. Каждую мою ошибку чрезмерно раздували. И однажды я решила обратиться лично к товарищу Орджоникидзе за советом.

Сильно побаивалась, когда я входила в его кабинет на Ильинке. Но он встретил меня так хорошо, что я сразу доверчиво рассказала ему о своем стремлении быть летчицей. Ласково, как отец, он спросил меня:

– Ты действительно хочешь летать?

– Конечно, – сказала я, – очень хочу.

Я горячо убеждала Григория Константиновича в том, что здоровая девушка может быть в полете равноценна мужчине.

Товарищ Орджоникидзе внимательно посмотрел на меня и сказал:

– Я верю тебе. Летать будешь. Станешь летчиком – заходи ко мне и рассказывай о своих достижениях.

³⁰ Особистостям ушавлених радянських льотчиць та їхнім авіаційним рекордам присвячено низку публікацій, як прижиттєвих, так і сучасних, зокрема: *Исбах А.* Отважный пилот // Женщины страны социализма. – М.: ОГИЗ, Госполитиздат, 1939. – С. 3–10; *Летчик Полина Осипенко // Советские женщины.* – М.: Социально-экономическое изд-во, 1938. – С. 121–126; *Бронтман Л.* Героический перелет «Родины». – К.: Держполітвидав при РНК УРСР, 1939. – 84 с.; *Доспанова Х.* Под командованием Расковой. Воспоминания военного летчика. – Алма-Ата: Казгослитиздат, 1960. – 84 с.; *Маркова Г. И.* Взлет: О Герое Советского Союза М. М. Расковой. – М.: Политиздат, 1986. – 112 с.; *Панин А. С.* Власть высоты: повесть о Валентине Гризодубовой. – Х.: Майдан, 1988. – 88 с.

³¹ *Долина М.* Дочери неба: «дневные ведьмы» на пикировщиках / лит. запись Елены Вавиловой. – К.: Довіра, 2010. – С. 36.

³² Там же. – С. 65.

Ушавлені льотчиці – Герої Радянського Союзу, зліва направо: П. Осипенко, В. Гризодубова, М. Раскова

Джерело: журнал «Физкультура и спорт», № 20 за 1938 р.

Как на крыльях, я вылетела из кабинета этого замечательного, чуткого человека, сталинского наркома»³³.

Участь державних мужів відіграла важливу роль і в кар'єрі П. Осипенко. Прагнення дівчини, попри недостатній рівень освіти, вступити до льотної школи підтримав особисто нарком оборони К. Ворошилов³⁴. Вищі державні посадовці й надалі мали вплив на розвиток її кар'єри авіаторки. Ось як повідомляють про це тодішні біографи льотчиці:

«В декабре 1936 г. Осипенко едет делегатом в Кремль на Всесоюзное совещание жен командного и начальствующего состава РККА. Она впервые видит здесь великого человека нашей эпохи товарища Сталина и произносит в его присутствии речь. У нее то же чувство, что во время первого полета: ощущение радости и волнения. Она дает слово товарищу Сталину летать выше, дальше и быстрее всех женщин мира, она заключает социалистический договор с военным инженером Лещинской – завоевать международные женские рекорды. Нарком обороны товарищ Ворошилов написал на договоре: «Приветствую. Дело хорошее. Хотя и нелегкое». Для Полины выполнение обещания стало теперь целью ее жизни»³⁵.

Навіть якщо відкинути стилістичні прийоми, характерні для офіційних радянських біографій 1930-х років, залишається очевидною «патерналістська» участь державних мужів у долі та кар'єрі перших льотчиць, а також помітно, як їхні особисті досягнення засобами пропаганди було «вписано» в загальний контекст емансипаційних стратегій держави. У цій та інших сферах опіка влади над жіночою активністю набувала форм державного патерналізму, що виявлялося у безпосередній «батьківській» підтримці високопосадовцями як окремих ініціатив, так і особистих долі певних жінок. Таку

символічну систему «державного патріархату» тоталітарного зразка увінчувала центральна фігура «батька народів» Сталіна.

Попри те, що перші льотчиці своїм прикладом доводили цілковиту здатність жінок опанувати складну професію авіатора, це не полегшувало шляху тим, хто йшов за ними. Стійкі упередження щодо жінок у «чоловічих професіях», які не могла легко зруйнувати емансипаційна риторика, багатьом послідовницям кумирів доводилося долати самотійно, адже розрив між задекларованою державою рівністю прав чоловіків і жінок та можливостями її втілення зберігався постійно.

Про недружнє та скептичне ставлення до жінок-пілотів згадувала Марія Доліна, котра під час Другої світової війни стала льотчицею у Червоній армії та здобула звання Героя Радянського Союзу. Наприкінці 1930-х років вона почала опановувати льотну справу в Мелітопольському аероклубі. Однак своєму непростою досвідів вступу до цього закладу і подальшого навчання М. Доліна знаходить певне виправдання: «Тогда ведь в летные школы всего один процент девушек принимали, очень строго отбирали и отсеивали, потому как к девушкам в аэроклубах не относились всерьез. Да и чего греха таить, были основания для такого отношения. Часто ведь как случалось: выучат бабу летать, время на нее потратят, деньги, бензин. А она замуж за инструктора выскочит – и поминай как звали. О девушках-инструкторах тогда говорили так: «Ваш брат приходит в аэроклуб, чтобы потратить горючее, нервы инструктора и найти жениха». Но я решила доказать всем, что я не такая, как все. И всю свою жизнь потом доказывала, что смогу, выдержу, не испугаюсь»³⁶.

Проте льотчиця навіть ретроспективно (спогади записано в наш час) не піддає критичному осмисленню тодішнє ставлення до жінок, залишаючись у патріархатній системі оцінок, що покладала відповідальність за одруження з інструкторами замість навчання виключно на жінок. Водночас М. Доліна озвучує формулу успіху радянської жінки в опануванні чоловічих професій, якою керувалася й сама: постійно доводити собі та іншим, що не гірша за чоловіків.

Саме цей шлях перманентного подолання викликів та потреби підтверджувати свої компетентність і спроможність був типовим для тогочасних жінок, які прагнули досягти успіху в нових для себе сферах. В їхніх офіційних біографіях він перетворювався на наратив про самовиховання та подолання труднощів як ознаки справжніх радянських героїв.

Фактично жінки, чії професійні здобутки перевищували середні, мусили змагатися з досвідом та досягненнями чоловіків, результати яких було взято за норматив. Тому, щоб повною мірою реалізувати свій потенціал та скористатися наданими можливостями, жінки, по суті, мали стати «не гіршими» за чоловіків. Наприклад, орієнтиром для оцінювання спортивних досягнень жінок нерідко слугували чоловічі здобутки: «...в лице лучших своих представительниц женский спорт уже далеко перергнал «средняцкий» мужской уровень»³⁷.

При цьому, як було сказано вище, передбачалося, що жінки поєднують нові для себе функції з таким самим успішним виконанням традиційних ролей дружини та матері. Частина молодих жінок приймала цей виклик як необхідність змагатися та засіб самоствердження й реалізації власних амбіцій: «Прославиться у жіночій професії – це означало мати славу другого сорту, для справжньої слави потрібна була перемога над чоловіками в чоловічій професії»³⁸.

33 Наумов В. Валентина Гризодубова // Физкультура и спорт. – 1938. – № 3. – С. 6.

34 Доліна М. Дочери неба. – С. 36.

35 Лапин Б., Харцевин З. Знаменитая летчица // Женщины страны социализма. – М.: ОГИЗ, Госполитиздат, 1939. – С. 15.

36 Доліна М. Дочери неба. – С. 23.

37 В. Я. Достижения советских физкультурниц // Физкультура и спорт. – 1929. – № 10. – С. 7.

38 Вороніна М. С. Жіноче питання в Донбасі та феномен Паші Ангеліної (20-30 рр. XX ст.) // Збірник наук. праць. Серія «Історія та географія» / Харків. нац. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – 2008. – Вип. 33. – С. 152.

Водночас перехід до когорти видатних жінок, які здобули суспільне визнання й звання «народних героїнь», передбачав низку нових зобов'язань. Потрібно було постійно підтверджувати та перевершувати власні досягнення, інколи ціною напруження всіх сил та на межі можливостей. Прагнучи дотримати дане вождю слово «летать выше, дальше и быстрее всех женщин мира», П. Осипенко загинула під час тренувального польоту в 1939 р. У роки війни М. Раскова виконала поставлене їй Сталіним завдання щодо підготовки трьох жіночих авіаполків, проте сама загинула на початку 1943 р. під час польоту: крім важких метеорологічних умов, поза сумнівом, далися взнаки недостатній досвід пілота (за основним фахом вона була штурманом) та психологічне перенапруження.

В. Гризодубова у роки Другої світової війни командувала «чоловічим» полком авіації далекої дії, але крім основних обов'язків виконувала й суспільно значущі державні доручення: очолила санкціонований владою Антифашистський комітет радянських жінок³⁹, перед цим у 1941 р. вступивши до лав комуністичної партії.

Професійний досвід радянських авіаторок було використано під час війни, адже практично всі вони стали військовими льотчицями. Відомі приклади служби жінок-пілотів у «чоловічих» полках, а зусиллями М. Раскової було створено три жіночі авіаполки – важких бомбардувальників, нічних бомбардувальників та винищувачів, з яких два перші збереглися як військові підрозділи до кінця війни. Жіночий авіаполк важких бомбардувальників тривалий час, навіть по війні, був засекреченим, натомість полк «нічних відьом» ще у воєнні роки став символом героїзму та звитяги жінок-пілотів, що знайшло відображення у літературі та кіно⁴⁰.

Санітарна сфера – жіноча ділянка оборони

Якщо спортивні та мілітарні практики були адресовані радше молодим жінкам і знаходили відгук майже виключно саме у цієї групи, то оборонні заходи (протихімічна, протиповітряна оборона) та надання першої медичної допомоги стали «масовим жіночим проектом». На думку дослідників, попри те, що частина жінок опанувала технічні та військові навички, які могли бути затребуваними під час війни, радянська влада не розглядала перспектив масової участі жінок у бойових діях, натомість передбачивши залучення їх до виконання допоміжних функцій на фронті та в тилу: «Згідно з... принципами та уявленнями про майбутню війну, жіночу участь у захисті вітчизни було обмежено службою у допоміжних і тилових військах, організацією протиповітряної оборони і роботою на виробництві»⁴¹.

На кінець 1926 р. у діяльності Товариства Червоного Хреста в УРСР брали участь близько 51,5 тис. жінок, або 23,5 % від загальної кількості його членів, наприкінці 1929 р. – уже понад 140 тис. (30 %), а у 1932 р. жіноцтво радянської України становило 41,7 % членів цієї організації⁴².

Надалі влада передала деякі допоміжні функції, визначені як «санітарна оборона», майже цілковито жінкам. 8 березня 1935 р. ЦК КПРС ухвалив рішення «о вовлечении работниц и колхозниц в санитарно-оборонную работу», яке спричинило розгортання

39 Жінщина в боротьбі проти фашизму. – Казань : Татаргосиздат, 1941. – С. 3, 11, 13–15. – (В допомогу агітаторам і пропагандистам); Советские женщины в Отечественной войне. Всесоюзный митинг женщин-участниц Отечественной войны в Москве 10 мая 1942 г. – М. : ОГИЗ, Госполитиздат, 1942. – С. 11–13.

40 Детальніше про це див. у статті Кармен Шайде, вміщеній у цьому збірнику.

41 Никонова О. Женщины, война и «фигуры умолчания» [Електронний ресурс] // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2-3 (40-41). – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ni32-pr.html>.

42 Вітрук Л. Д. Жінки-трудівниці в період соціалістичної індустріалізації... – С. 99.

Нарком внутрішніх справ Української РСР В. А. Балицький вітає льотчиць-динамівок
Джерело: журнал «Спорт», № 9 за 1936 р.

чергової масової кампанії із залучення жінок-робітниць до виконання обов'язків сандружинниць, а тих, хто досяг найбільшого успіху і здобув значок ГСО I ступеня, – санінструкторів.

Керівні органи Союзу товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця, які курирували зазначений процес, ставили за мету, щоб уже наступного року частка жінок у первинних організаціях була не меншою від 60 % (адже, наприклад, на 1 жовтня 1935 р. в УРСР цей показник становив 42,5 %)⁴³, що дало б змогу перетворити підприємства на «фортеці санітарної оборони». Наголошувалося, що «основная массовая работа – это работа среди женщин, ибо дружина Красного Креста состоит из женщин, сестры – женщины; санпосты – работницы и колхозницы; домашние хозяйки – защитницы по ПВО! Все наши формирования состоят из трудящихся женщин, – актив Красного креста и Красного полумесяца на 90 % – из женщин»⁴⁴.

Паралельно з освоєнням навичок ППО та надання першої медичної допомоги на активісток санітарної праці (переважно робітниць-ударниць та комсомолок) у мирний час покладали функції поліпшення санітарно-гігієнічних умов на виробництві та наведення елементарного порядку й дисципліни. Отже, вони виконували завдання, з якими не могла впоратись держава. Звіти про таку роботу нерідко є свідченнями про реальні умови праці та справжню ціну радянського «ударництва».

Наприклад, в одному з повідомлень за 1936 р. ішлося: «Завод имени Молотова, вырабатывающий медицинские приборы, был наиболее отстающим по краснокрестной работе. А теперь 45 % рабочих и работниц – члены Красного Креста и значкисты ГСО. На заводе организована военно-санитарная дружина. Здесь прекрасно работает комитет Красного Креста. Еще недавно, придя на завод, можно было видеть работниц, грызущих в цехе семечки или завтракающих возле ртутных приборов. Санпосты повели с этим решительную борьбу, доказывали, что это вредно для организма. Теперь здесь все, как одна, в спецодежде, специальных платках. Галоши и пальто не попадают в цехи, ртуть на платке не уносится. Теперь у каждой работницы свой индивидуальный шкафчик, она обязана сначала вымыть руки и лицо, почистить зубы, и только тогда имеет право выйти из цеха, – и это исключительное дело санпостов и актива, который в большинстве своем состоит из молодежи, из девушек»⁴⁵.

Висновки

Підбиваючи проміжні підсумки у цьому дослідженні, слід наголосити на тому, що значною мірою витоки патріотизму та мобілізаційної активності, виявлених радянськими жінками у часи Другої світової війни, слід шукати у застосованих владою стратегіях мобілізації жіноцтва до побудови соціалізму через здійснення проекту з жіночої рівноправності у сферах освіти, зайнятості, спорту та громадської активності передвоєнного часу.

І хоча радянська влада не сформулювала чіткої позиції щодо ролі жінок у майбутній війні, передовсім у бойових діях, вона не заперечувала проти їхньої добровільної участі, підставою для якої було санкціоноване державою навчання багатьох жінок

⁴³ Участие и роль трудящихся женщин в работе по укреплению санитарной обороны СССР (По докладу и заключит. слову тов. Майоровой) // Женщины в санитарной обороне СССР : материалы расшир. заседания президиума исполкома Союза обществ Красного Креста и Красного Полумесяца от 13–14 января 1936 г. – Х. : Центр. Комитет Красного Креста УССР, 1936. – С. 4–5.

⁴⁴ Там же. – С. 10.

⁴⁵ Женщина в санитарной обороне С.С.С.Р. : материалы расшир. заседания президиума исполкома Союза обществ Красного Креста и Красного Полумесяца от 13–14 января 1936 г. / Центральный комитет Красного Креста УССР. – Ростов н/Д : Азчеркрайосоавиахим : Азчерхозиздат, 1936. – С. 17–18.

певним навичкам військової підготовки вкупі з патріотичним вихованням, що стало «незапланованим та некоординованим експериментом у військовій сфері»⁴⁶. У результаті близько 800 тис. радянських жінок взяли участь, переважно з власного бажання, у бойових діях у складі Червоної армії. Отже, з одного боку, влада не мала чіткої програми використання жінок саме у військових підрозділах, а з іншого – попередньо відкривши їм доступ та заохотивши долучитися до сфери військових, спортивних і технічних практик, сприяла добровільному прийняттю жінками цієї місії.

Мобілізаційні стратегії радянської влади, котрі охоплювали промислову, а також (пара)мілітарну сфери, були випробувані ще перед війною, знайшовши певну кількість прихильниць, передовсім серед молоді, переважно міської, яка отримала освіту за більшовицької влади у контексті формування нової радянської ідентичності. Передвоєнний досвід залучення жінок у промислове виробництво став основою подальшого масового використання їхньої тилової праці на потреби фронту під час війни.

Радянську формулу жіночої рівноправності, що фактично виявлялася у «подвійному» чи навіть «потрійному навантаженні», можна визначити як гендерний виклик жінкам з боку держави. Формально проголосивши рівність жінок і чоловіків, держава насправді пропонувала жінкам проявити себе переважно у сферах традиційно чоловічої активності. Тож згідно із цією радянською моделлю рівноправності жінкам належало довести, що вони «не гірші» за чоловіків. Статус «справжньої радянської жінки» передбачав певний універсалізм, коли, виконуючи сімейні функції та працюючи на виробництві, жінка брала участь ще й у різних видах громадської роботи.

Емансипація, як і інші практики суспільних перетворень, була поставлена на службу суспільно-політичним інтересам, вплетена у символічний контекст державного будівництва. Радянська форма емансипації, таким чином, могла розглядатися як успішна лише за умови інтегрованості в радянську систему соціально-економічних перетворень, коли жінка ставала співтворцем майбутнього добробуту країни на одному з її «фронтів».

Оголосивши принципи рівноправності, держава засобами пропаганди, агітації та масових мобілізаційних кампаній прагнула водночас спрямувати зусилля та інтерес жіноцтва у галузі, які були сферою державних зацікавлень та потребували залучення людських ресурсів.

У підсумку на момент зміцнення тоталітарної влади у середині 1930-х років стратегія вирішення «жіночого питання» поєднувала репресивно-планувальну політику у «традиційній» родинній сфері (заборона абортів, сімейне законодавство) та ідеологічний «гендерний виклик» у царині праці та соціальної активності. У символічному вираженні емансипація все більше набувала характеру патерналістської опіки державної влади над формами жіночої активності, визначаючи спрямування та характер останньої. Апогеєм такого ставлення були реальна та символічна «батьківська» підтримка і контроль над громадською чи професійною діяльністю «дочок великої країни» з боку високопосадовців-чоловіків (на чолі із центральною фігурою Сталіна).

Успішність цього державного «гендерного проекту» важко оцінити однозначно. Поза сумнівом, пропагандистські та мобілізаційні кампанії, популяризація спорту, техніки та воєнізованих практик знаходили відгук у частини молоді, особливо з огляду на те, що інтерес до названих сфер не був тоді суто радянським явищем. Водночас відбувалася експлуатація ентузіазму та прагнення молоді до самореалізації – остання мала обмежені, запропоновані владою форми вияву. Для частини амбітної молоді пролетарського чи селянського походження особисті зусилля справді могли стати

⁴⁶ Krylova, Anna. Stalinist Identity from the Viewpoint of Gender... – P. 642.

соціальним ліфтом, що відкривав можливості для подальшого розвитку та навіть кар'єрного зростання. Уславлена льотчиця М. Доліна пізніше так описала свій вибір життєвого шляху: «Наверное, я потому и ухватилась за мысль об авиации, чтобы вырваться из беспросветной нищеты. Интуиция подсказывала – это мой единственный шанс. И хотя я догадывалась, что путь в небо будет непростым, упрямый характер лишь подстегивал к преодолению препятствий, которые выстраивала жизнь»⁴⁷.

Однак потрібно було постійно підтверджувати особисті досягнення та відповідати новим, додатковим очікуванням. А масові пропагандистські кампанії нерідко слугували ширмою, що відмежовувала декларований успіх від складних реалій, тоді як справжні результати таких кампаній часом були набагато скромнішими порівняно із проголошеними.

Звичайно, мотиви майбутньої участі жінок у війні не обмежуються досвідом мобілізаційних практик. Важливу роль відігравали також патріотичні міркування або сімейні обставини. Проте частковий успіх радянських гендерних стратегій та їхня роль у створенні нових сфер застосування жіночої праці, поза сумнівом, мали важливий вплив на характер та масштаби цієї участі.

«СТАЛІНСЬКІ СОКОЛИЦІ»: РАДЯНСЬКІ ЖІНКИ-ЛЬОТЧИЦІ У ЧЕРВОНІЙ АРМІЇ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Кармен Шайде

1. Вступ: радянські жінки у Червоній армії

У січні 1943 р. радянський журнал «Работница» опублікував славослівний некролог з нагоди смерті Марини Раскової, яка загинула 4 січня того ж року. Редактори вшановували видатну героїню Радянського Союзу, майора Червоної армії як «одну з кращих дочок нашої країни», котра зникла безвісти під час виконання бойового завдання¹.

Марина Раскова народилася у 1912 р. у родині вчителів. Лише завдяки випадку вона навчилася літати, але швидко досягла майстерності. У 1938 р. разом з Валентиною Гризодубовою та Поліною Осипенко вона здійснила успішний безпосадковий дальній переліт. У статті наголошувалося, що Раскова самовіддано захищала країну від німецько-фашистських загарбників під час Великої Вітчизняної війни. Журнал радив своїм читачкам і всім жінкам брати приклад з героїні та її патріотизму і допомагати у тилу або на фронті.

У січні 1943 р. проходила вирішальна фаза німецько-радянської війни. Сталінградська битва як поворотний момент війни ще не відбулася, і Радянський Союз мусив вдаватися до масової військової мобілізації. Стаття була закликом до радянських жінок жертвувати собою заради Батьківщини, як це зробила Марина Раскова.

Проте героїні дали дуже загальну та загадкову характеристику, і нічого не було сказано про те, що саме Марина Раскова у 1941 р. за сприяння Сталіна заснувала три жіночих авіаційних полки у складі Червоної армії та взяла на себе командування одним з них.

Це мовчання про роль Раскової у Червоній армії пояснювалося не лише військовою таємницею, але і її жіночою статтю. З одного боку, доля льотчиці була частиною сталінської пропаганди, адже її офіційний життєпис нагадував роман виховання,

47 Долина М. Дочери неба. – С. 19.

1 Памяти героической дочери народа // Работница. – 1943. – № 1. – С. 7.

описуючи особистісне зростання з простої дівчини до Героїні. У популярній автобіографії 1939 р. Раскова розповідала широкий публіці про те, як подолання життєвих викликів перетворило її на справжню «нову радянську людину». Досвід льотчиці був зразковим для соціального виховання та мистецтва в дусі соціалістичного реалізму. Однак попри це авіаційні рекорди та популярність Раскової справді вразили багатьох радянських дівчат, які, подібно до неї, прагнули стати пілотами².

Упродовж Другої світової війни, яку в Радянському Союзі називали Великою Вітчизняною війною, у Червоній армії служили близько 1 млн жінок. Проте вони не лише виконували типові для жінок ролі у протиповітряній обороні, службі радіозв'язку чи медичної допомоги, а також були снайперками, військовими пілотами, служили на флоті чи воювали у партизанських загонах. Таким чином вони здобували військові звання, на відміну від жінок, що служили у лавах німецького Вермахту, збройних силах США чи у британській армії³.

Отже, ситуація в Радянському Союзі була особливою: у Німеччині та Сполучених Штатах на військовій службі налічувалося по 500 тис. жінок у кожній країні, у Великій Британії – 250 тис. У Радянському Союзі у період 1942–1943 рр. кількість жінок у лавах Червоної армії була найвищою. Лише у підрозділах протиповітряної оборони служили близько 250 тис. жінок, це був рід військ з найбільшою часткою жіноцтва. Проте загалом жінки-військовослужбовці залишалися у нижчих військових званнях, не маючи шансів піднятися на вищий щабель.

2. Як сприймали війну жінки-пілоти?

У своїй розвідці я прагну показати ставлення жінок-пілотів до війни, шляхи їх мобілізації та вплив воєнного досвіду на їхнє життя.

Мою увагу буде зосереджено на тих жінках, які служили у 588-му полку нічних бомбардувальників, у 1943 р. перейменованому у 46-й гвардійський Таманський авіаційний полк нічних бомбардувальників.

Вважаю, що жінки-пілоти розглядали свою участь у воєнних діях як патріотичний обов'язок, як розширення жіночих навичок та практик, а не як порушення гендерних ролей. У радянській державі та суспільстві про жінок на військовій службі говорили мало або не говорили взагалі, за винятком загиблих героїнь, таких як Зоя Космодем'янська чи Лілія Литвак. Починаючи з 1960-х років форми публічної пам'яті змінилися, і колишні фронтовички почали публікувати свої оповіді про війну. Проте нове покоління більше цікавило особисті питання, ніж жертви в ім'я радянського народу⁴. Крім того, лише незначна частина колишніх червоноармієрок оприлюднювала свої спогади – переважно це робили лише ті з них, хто отримав високі нагороди та відзнаки. Більшість продовжувала мовчати.

3. Стан досліджень

Лише у 1985 р. вийшла друком книга Світлани Алексієвич «У войны не женское лицо»⁵, що базувалася на інтерв'ю з жінками про їхній воєнний досвід. В останні роки

2 Див., наприклад, спогади Марії Чеченової, яка боготворила Раскову: Небо остается нашим. – М., 1976. Біографія льотчиці була добре відома у Радянському Союзі та була видана накладом 15 000 примірників: Раскова М. М. Записки штурмана. – М. : Молодая гвардия, 1939. – 232 с..

3 Markwick, Roger D., Cardona, Euridice Charon. Soviet women on the frontline in the Second World War. – Basingstoke [a.o.] : Palgrave Macmillan, 2012. – 305 p.

4 Питання пам'яті та покоління показано у фільмі «Крила» Лариси Шепітько.

5 Alexijewitsch, Swetlana. Der Krieg hat kein weibliches Gesicht / Aus d. Russ. von Jihann Warkentin. – Hamburg :

з'явилися цікаві публікації Анни Крилової (Anna Krylova), Роджера Марвіка (Roger Markwick) та Еврідіки Шарон Кардони (Euridice Charon Cardona), Беате Фізелер (Beate Fieseler)⁶ та Артема Драбкіна. Напевно, жінки-пілоти найвідоміші серед вояків Червоної армії – можливо, завдяки тому, що їхні оповіді є героїчними, є історіями успіху. Проте залежно від виконуваної в армії ролі та становища жінки здобували дуже різний досвід, потерпали від сексуального насильства, зґвалтувань та дискримінації з боку чоловіків-військових.

Французький соціолог Моріс Гальбваск вважав історію «полігімнічною»⁷. Ця теза чинна також і для історії війни. Аналізуючи індивідуальні спогади, ми можемо описати самоідентифікацію, сприйняття часу, культури й суспільства та пов'язаних з ними норм, ідей та смислових горизонтів⁸. Моріс Гальбваск говорить про колективні рамки, які визначають індивідуальне сприйняття, але він також наголошує на існуванні індивідуального – того, що лише він чи вона можуть пам'ятати з перспективи власного світу.

4. Мотивація та мобілізація радянських жінок у 1930-х роках

Чому жінки у 1941 р. прагнули служити у Червоній армії та добровільно зголошувалися захищати свою країну від німецького вторгнення? Дехто з них відповів на поставлене питання одразу по закінченні війни, у вересні 1945 р., зазначивши, що це було наслідком їхнього патріотизму та свідомості радянської жінки:

«Большое было стремление у каждого защищать свою Родину»⁹.

«Каждая из нас помнила слова Марины Расковой, хранить честь и достоинство советской женщины на фронте»¹⁰. (Цитати жінок-пілотів з 46-го авіаційного полку нічних бомбардувальників, осінь 1945 р.)

Джерела містять мало інформації про їхню особисту мотивацію, на кшталт сходження соціальною драбиною¹¹ чи бажання молодшої людини відповісти на захоплюючий життєвий виклик. Загалом для покоління жінок-добровольців, котрі виросли та здобули освіту в радянській державі, можна назвати три такі причини.

- 1) захоплення авіацією як новим видом техніки;
- 2) радянський патріотизм як форма політичного, соціального та культурного досвіду;
- 3) проголошена радянською владою рівність жінок та чоловіків.

Galdenberg, 1989. – 264 s. (1. Aufl.) (оригінальне видання: Алексеевич, Светлана. У войны не женское лицо. Документальная проза. – М. : Правда, 1988. – 464 с.).

6 Krylova, Anna. Soviet women in combat: a history of violence on the Eastern Front. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2010. – 320 p.; Fieseler, Beate. Rotarmistinnen im Zweiten Weltkrieg. Motivationen, Einsatzbereiche und Erfahrungen von Frauen an der Front // Soldatinnen: Gewalt und Geschlecht im Krieg vom Mittelalter bis heute / Klaus Latzel (Hg.). – Paderborn, 2011. – S. 301–330; Pennington, Reina. Offensive Women: Women in Combat in the Red Army in the Second World War // The Journal of Military History. – 2010. – Vol. 74 (3). – P. 775–820. Див. також: Mascha + Nina + Katjuscha. Frauen in der Roten Armee 1941–1945 / Deutsch-Russisches Museum Karlshorst (Hg.) = Маша + Нина + Катюша. Женщины-военнослужащие 1941–1945 / Германно-российский музей Карлсхорст (сост.). – Berlin, 2002. – 206 S.

7 За ім'ям Полігінні – однієї з дев'яти муз, покровительки ліричної поезії та красномовства. Цим, зокрема, наголошувалося на відтворенні історії через оповідь.

8 Halbwachs, Maurice. On collective memory. – Chicago [a.o.] : University of Chicago Press, 1992. – 244 p.

9 Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф. 7М, оп. 1, д. 511, д. 129 [Колективний рапорт, написаний у 1945 р. жінками-льотчицями, про їхній воєнний досвід].

10 Там же, л. 52.

11 Деякі жінки-пілоти походили із селянських чи робітничих родин. На нашу думку, більшість із них не належала до соціальних еліт (наприклад, Руднева, Ракобольська, Чечнева, Гельман чи Бершанська). Про Є. Бершанську див.: РГАСПИ, ф. 7М, оп. 2, д. 170, арк. 1–15 [Стенограма. Євдокія Давидівна Бершанська].

1. У той час авіацією захоплювались у багатьох країнах, адже це була нова приваблива форма техніки, що давала змогу людині підкорювати новий простір та долати фізичні межі¹². У 1930-х роках у Радянському Союзі сформувався культ героїзму, покликаний дисциплінувати та мобілізувати людей на реалізацію сталінського модернізаційного проекту. Першими офіційно визначеними героями були такі пілоти, як Валерій Чкалов (1904–1938). Вони мали символізувати досягнення країни, очолюваної Сталіним. Образ пілота був популярним у масовій культурі 1930-х років, що відображено, скажімо, у фільмі «Цирк» (1936), а також у популярних піснях, плакатах та картинах.

Як згадувалося вище, перші авіаційні рекорди Расковой, Гризодубової та Осипенко заохочували молодих дівчат наслідувати приклад їхніх кумирів. Пропаганда могла перетворити звичайного радянського громадянина, який не належав до еліти, на героя, зробивши його частиною міфу. У своїх спогадах жінки-пілоти розповідають про авіаційні шоу на летищах, які масово відвідували глядачі, а також про привабливість членства у Тсоавіахімі¹³. Під егідою цієї парамілітарної організації у багатьох місцях відкривалися аероклуби, де молодь здобувала навички штурманів і пілотів¹⁴. Члени цих клубів також отримували політичну та базову військову освіту, адже вони мали бути готовими до майбутньої війни та здатними захищати свою батьківщину.

2. У 1934 р. Сталін проголосив радянський патріотизм новою парадигмою, завдяки чому стало цілком очевидно, що соціалізм буде збудовано в одній країні (Бухарін, наприкінці 1920-х років), а ідея всесвітнього революційного руху та змін зазнала провалу. Нова форма патріотизму хоч і вважалася наднаціональною, та водночас була відродженням російського націоналізму. Слова на кшталт «батьківщини» чи «вітчини» ставали популярними як складова частина нового типу мислення молодого покоління. Міф про авіацію розглядався не як інтегральна частина глобальної модернізації, але як прояв патріотичних зусиль, результат успішного радянського експерименту.

3. Для деяких радянських жінок-пілотів постійно повторювана теза про рівність радянських жінок та чоловіків, закріплена у сталінській конституції 1936 р., також могла стати підставою для ігнорування відмінності у гендерних ролях. З одного боку, жінки мали, як і раніше, виконувати звичні ролі матерів і дружин, котрі опікувалися родинами та дітьми. З іншого – вони брали активну участь у громадських справах як жінки-робітниці, членки комуністичної партії, а також опановували колись «чоловічі» професії на кшталт інженерів чи трактористів. З цієї точки зору, чому б вони не могли бути ще й солдатами? Але емансипаційний проект був обмеженим, бо традиційну патріархальну гендерну ієрархію не ліквідували, а замінили нововведеним «подвійним навантаженням». Чоловіча гегемонія та жіноча підпорядкованість залишалися «нормою», навіть якщо жінки могли опанувати нові функції. Приналежність до робітничого класу чи зумовлена війною мобілізація були нагальною необхідністю, але не ознакою рівності або частиною активної політики щодо жінок.

Оскільки початок війни проти німецького Райху став несподіванкою для Радянського Союзу, який упродовж перших тижнів зазнав величезних втрат, усе суспільство мусило мобілізуватися проти жорстокого ворога. Зазвичай за рекрутування

¹² Наприклад, у Німеччині та США.

¹³ Тсоавіахім (рос. *Осоавиахим*) – Товариство сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву (1927–1948).

¹⁴ Див., наприклад, спогади Чечнєвої: *Tschetschnewa, Marina*. Der Himmel bleibt unser. – Berlin : Militärverlag der DDR, 1989. – 200 S. (оригінальне видання: *Чечнева, Марина*. Небо остается нашим. – М. : Воениздат, 1976. – 238 с.).

новобранців відповідали місцеві відділення військового комісаріату (військкомати). Проте мобілізація жінок-добровольців (переважно містянок) відбувалася інакше. Вони зверталися до місцевих комсомольських організацій (оскільки більшість з них були членками комсомолу), повідомляючи про своє бажання піти на фронт. Не існувало жодних офіційних планів чи інструкцій, як чинити у цих випадках, але жінок-добровольців не відштовхували.

Лише взимку 1942 р. радянська держава почала активно набирати жінок до лав Червоної армії, адже, щоб компенсувати великі втрати і вплинути на результат протистояння, важливою була кожна людина.

Перша та друга хвилі мобілізації відрізнялися, адже у першій ми бачимо переважно добровольців, тоді як під час другої був можливим також тиск на жінок із метою залучення до війська¹⁵.

Підсумовуючи, зазначимо, що йти до війська під час війни жінок спонукали різні мотиви. Окрім загальної відданості радянській державі це залежало від самої особи та її персональної ситуації. Чимало мешканок прифронтових територій долучалися до партизанського руху чи руху опору, адже іноді це було єдиною можливістю спробувати вижити.

5. Вступ до лав армії

Як уже згадувалося, жінки-добровольці були переважно містянками. У 1941 р. близько 20 тис. жінок у Москві подали заяви про бажання піти на фронт, з яких задовольнили лише 8400 прохань¹⁶.

Загальне спрямування пропаганди під час війни визначало місце жінок у тилу: вони мали б замінити чоловіків на робочих місцях та в обороні міст. Однак і Червона армія потребувала персоналу для санітарної служби та протиповітряної оборони – а це місця і завдання для жінок.

У 1941 р. Державний комітет оборони (рос. ГКО) не мав жодних чітких планів щодо рекрутування жінок у випадку війни. Але згідно із законом 1939 р. про військову службу кожен радянський громадянин мав служити справі захисту батьківщини, і зазначений принцип був вкрай важливим. На практиці це становило серйозну проблему, адже жінкам-добровольцям бракувало знань чи досвіду бойових дій. Зазвичай підготовка тривала кілька років, а вони мали опанувати ці навички упродовж кількох тижнів на спеціальних курсах – і нерідко виявлялися дезорієнтованими та розгубленими, зіткнувшись із воєнними реаліями¹⁷.

Жіночі авіаційні полки

Коли Марина Раскова почула про жінок-добровольців, то особисто звернулася до Сталіна із проханням про дозвіл на створення жіночих військових одиниць у повітряних силах. У жовтні 1941 р. Сталін видав таємний декрет, який дозволяв Расковій сформувати три авіаполки, до чого вона взялася негайно і без вагань. Це поклало початок 586-му, 587-му та 588-му авіаційним полкам (останній був визначений як полк нічних бомбардувальників і впродовж усієї війни залишався суто жіночим).

¹⁵ Див.: *Markwick R. D., Cardona E. C.* Soviet women on the frontline in the Second World War. – P. 36.

¹⁶ Ibid. – P. 36.

¹⁷ Недостатній рівень освіти міг бути однією з причин негативного досвіду жінок, що викликав постійне напруження та заважав готуватись до їхніх обов'язків або очікувань.

Для жінок із цього полку шлях на фронт розпочався восени 1941 р. Усі вони були молодими, віком 18–21 рік, усі ще незаміжні. Прискорений курс військової підготовки розпочався у Москві, у Військовій академії імені М. Є. Жуковського, яку в жовтні 1941-го довелося перевести подалі від лінії фронту, що наближався. Вишкіл молодих жінок-пілотів було перенесено на Волгу, до міста Енгельса. Там їм усім коротко підстригли волосся, адже гігієнічні умови у тренувальному таборі були погані. У пізніших спогадах цей факт інтерпретували як своєрідний *rite-de-passage* – символічний перехід від цивільного до військового життя. Червона армія не була готовою прийняти жінок до своїх лав: оскільки жіночої уніформи не було передбачено, жінкам довелося носити чоловічі однострої та взуття, які не дуже їм пасували. Це стало часто повторюваним сюжетом у пізніших наративах про перший досвід в армії.

6. Набуваючи військового досвіду

Воєнний час був викликом для кожного, а не лише для жінок-льотчиць. Молоді, наївні та недосвідчені, вони від самого початку стикалися із серйозними упередженнями щодо жінок-комбатанток. Саркастично полк нічних бомбардувальників називали так, як відсталих та нерозумних жінок, – «бабським полком». Лише наприкінці війни їх вшанували в Радянській армії як героїнь. Військова служба вважалася чоловічою справою, тому жінкам надавали погане спорядження на кшталт простих фанерних літаків, майже без технічного оснащення.

Зазвичай підготовка льотчика тривала щонайменше три роки. Прискорений курс для добровольців тривав з осені 1941 р. до травня 1942 р., відколи вони розпочали вильоти на лінію фронту. Навчання через практику стало гаслом жіночого полку, який важко працював, але тримався. Цей принцип жінки засвоїли на прикладі героїв та передовиків 1930-х років.

Новачків інструктували старші однополчанки, вільний час витрачали на догляд за технічним спорядженням, навчання чи партійні збори з політичного виховання. Поза цим жінки організовували культурні заходи – лекції, танці чи театральні вистави.

Попри наявність значної кількості спогадів про «нічних бомбардувальниць»¹⁸, льотчиці дуже рідко розповідали про три рівні керівництва ними, розбіжності або конфлікти у своєму середовищі. Поряд із військовим командуванням вони мали політичного та військово-технічного інструкторів. Не кожна жінка була задіяна на вильотах, були також ті, хто виконував технічні, інженерні й навігаційні функції та надавав медичну допомогу. Полк складався з понад 200 осіб, що походили з різних регіонів та мали неоднаковий досвід. Юні студентки зустрілися у полку з менш освіченими жінками, ідейні комсомолки – з аполітичними дівчатами. Полк мав певну соціальну стратифікацію, проте загалом по війні всі розповідали про вимогливе командування, сувору дисципліну та солідарність. Зрозуміло, що перебувати у гендерно-гомогенних групах було легше, адже тут жінки-льотчиці уникали дискримінації чи сексуальних домагань з боку чоловіків. Натомість у змішаних армійських підрозділах жінок-військових нерідко сприймали як повій.

З наявних джерел нам не відомо, як жінки ставилися до Сталіна, його терористичного режиму та «великих чисток» 1930-х років. Травматичний досвід, конфлікти чи зневіра також були табуйовані у письмових спогадах. Можливо, про це йшлося лише під час особистих зустрічей. Молоді жінки з юних років засвоювали, як поводитись на публіці, і певна самооцензура була невід'ємним складником такої поведінки.

Розмови про фізичний стрес та його подолання ставали символом прийнятого виклику. Жінки-пілоти присвятили себе активній участі у перемозі. Тож вони називали себе

¹⁸ Див., зокрема: Ракобольская И., Кравцова Н. Нас называли ночными ведьмами. Так воевал женский 46-й гвардейский полк ночных бомбардировщиков. – 2-е изд., доп. – М.: Изд-во МГУ, 2005. – 336 с.

Льотчиці жіночого авіаполку нічних бомбардувальників у парадній формі
Джерело: особистий архів І. Ракобольської

«сталінськими соколами» – титулом, яким нагороджували героїчних льотчиків у 1930-ті роки, і лише пізніше почали використовувати прізвисько, дане їм німцями, – «нічні відьми».

Упродовж війни вага оснащення літаків зросла зі 150 до 200 кг. У 1944 р. Марина Чечнева встановила рекорд ваги, взявши на борт 370 кг бомб. Їхні бойові вильоти могли тривати до 10 годин, переважно у нічний час. Це ставало важким фізичним та психічним випробуванням, проте все, що стосувалося індивідуальних питань тілесності, було справою суто приватною.

У квітні 1944 р. полк супроводжував наземні частини Червоної армії під час руху на захід, дислокуючись у Білорусі та Польщі. Останні дні війни жіночий полк провів у Німеччині, де їх очікувала демобілізація у листопаді 1945 р.

7. Повернення до цивільного життя

Жінки були демобілізовані з лав Червоної армії раніше за чоловіків, більшість з яких ще продовжувала військову службу. Загалом нам небагато відомо про повоєнне суспільство, про проблеми з багатьма людьми, що приходили з фронту, про їх повернення до нормального життя.

У травні 2007 р. колишня комісарка полку нічних бомбардувальників згадувала в інтерв'ю про своє повернення до цивільного життя:

«Я прагнула залишитись в армії. Я хотіла вступити до Військової академії імені Жуковського, мій [майбутній] чоловік у той час працював там асистентом і мав допомогти

мені. Я написала листа та надіслала його адміністрації. У відповіді йшлося: жінкам не місце в армії. <...> Так я повернулася на свій факультет. Під час лекцій я спала, я звикла під час війни спати вдень. <...> Пізніше я вийшла заміж, повернулася додому і плакала. Але через деякий час життя увійшло в норму. <...> У 1949 р. я закінчила університет та розпочала працювати як фізик. Але це вже було інше життя»¹⁹.

Жінки у Червоній армії були винятком із правил, як свідчить цитата з інтерв'ю Ракобоської. Жодна з них, навіть маючи найвищі нагороди, не могла зробити кар'єру в збройних силах, бо це не було передбачено. Війна не змінила гендерних ролей – військова справа залишалася виключно чоловічим простором.

Таке ставлення до радянських жінок висловив Михайло Калінін (1875–1946) в останні дні війни, у 1945 р. Він публічно порадив жінкам-ветеранам не розповідати про те, де вони перебували під час війни. Це поклало початок маргіналізації жінок у радянських збройних силах. Лише після смерті Сталіна у березні 1953 р. це мовчання було порушено. Проте й після цього радянська історіографія тривалий час заперечувала існування жінок-військовослужбовців.

8. Згадуючи війну

Мовчати і не пам'ятати – цілком різні речі. Після закінчення війни колишні льотчиці щороку 9 травня зустрічалися у Москві, навпроти Большого театру. Полк перетворився на колектив, членки якого мали спільні воєнні спогади. Припускаємо, що там прозвучало чимало усних оповідей, які втрачено для істориків. Загалом це було схоже на зустрічі інших ветеранів, котрі також збиралися, щоб обмінятися досвідом та спогадами. Лише починаючи з 1960-х років спогади жінок-льотчиць почали публікувати.

«Нічні бомбардувальниці» були військовим підрозділом, котрий, як виняток, залишався виключно жіночим та який водночас високо оцінили та визнали в Радянській армії. Ті, хто пам'ятав про це, пишалися своїми успіхами та великою кількістю героїнь у їхніх лавах. Однак лише незначна кількість жінок (близько 200) написала про свій воєнний досвід, переважно ті з них, які досягли успіхів у цивільному повоєнному житті. Майже всі вони залишилися глибоко відданими комсомолу, пізніше – партії. Їх сформували суспільство та політична система, яку вони представляли, не ставлячи під сумнів свої погляди. Проте переважна більшість жінок з різних причин не оприлюднила спогадів.

Льотчиці становлять лише невелику групу жінок, які служили у Червоній армії та отримали там дуже різний досвід.

Переклад з англійської Катерини Кобченко

ЖІНКИ- ВІЙСЬКОВО- ПОЛОНЕНІ: СТАТУС І ДОЛЯ

**«БАБА З РУШНИЦЕЮ»
ЯК ОБРАЗ ВОРОГА:
ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ
ЧЕРВОНОАРМІЙКИ
У КОНЦЕНТРАЦІЙНОМУ
ТАБОРІ РАВЕНСБРЮК**
Бернхард Штрельбель

**РАДЯНСЬКІ ЖІНКИ-
ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ:
СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ,
ДОСВІД, ДОЛІ**
Тетяна Пастушенко

¹⁹ Інтерв'ю з Іриною Ракобоською, записане авторкою статті у травні 2007 р. у Москві.

«БАБА З РУШНИЦЕЮ» ЯК ОБРАЗ ВОРОГА: ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ ЧЕРВОНОАРМІЙКИ У КОНЦЕНТРАЦІЙНОМУ ТАБОРІ РАВЕНСБРЮК¹

Бернхард Штребель

«Уся адміністрація табору помітно занервувала, коли стало відомо, що прибувають «червоноармійки». Один з бараків було звільнено та обнесено колючим дротом. Коли російські² жінки вийшли на вокзал із товарних вагонів, деякі наглядачки зустрічали їх стусанами та ляпасами. Червоноармійки були одягнені в однострої та рухалися по-військовому дисципліновано. Вони покрокували стрункими колонами у концентраційний табір та за командою їхньої керівниці пройшли процедуру реєстрації у цілковитій тиші. Комендант табору та головний начальник над ув'язненими (нім. *Schutzhaftlagerführer*) з провокаційними намірами попрямували в душеву, де стояли сотні роздягнених жінок. [Старша наглядачка СС] Лангефельд збуджено кинулася до контори, вигукуючи потік лайки на адресу безсоромних членів СС та високу похвалу тому, як трималися ці новоприбулі росіянки, і в її словах було чути відтінки заздрості та страху»³.

Прибуття наприкінці лютого 1943 р. першої й водночас найбільшої партії, що складалася із 536 жінок-військовополонених, викликало значний інтерес не лише у керівництва концтабору Равенсбрюк, а й у жінок-в'язнів. Натомість в історіографії доля військовополонених червоноармійок загалом і тих із них, хто потрапив до Равенсбрюка, зокрема залишалася до останнього часу практично непоміченою⁴.

¹ Уперше статтю було опубліковано: *Strebel, Bernhard*. Feindbild «Flintenweib». Weibliche Kriegsgefangene der Roten Armee im KZ Ravensbrück // *Einvernehmliche Zusammenarbeit?: Wehrmacht, Gestapo, SS und sowjetische Kriegsgefangene* / Johannes Ibel (Hg.). – Berlin : Metropol-Verl., 2008. – S. 159–180. Український переклад здійснений та публікується з дозволу автора та редколегії.

² Тут і далі маються на увазі радянські жінки. (Прим. пер.)

³ *Buber-Neumann, Margarete*. Als Gefangene bei Stalin und Hitler. – Herford, 1985 ('1949). – S. 310. Бубер-Нойман у серпні 1940 р. після дворічного ув'язнення у ГУЛАГу була передана радянським НКВС німецькому гестапо. У період, про який ідеться в цитаті, вона була ув'язненою-писаркою при старшій наглядачці. Із набагато більшим пафосом про цю подію повідомлялося, зокрема, у вид.: *Buchmann, Erika*. Die Frauen von Ravensbrück. – Berlin (Ost), 1959. – S. 32 f.; *Hájková, Dagmar* [u.a.]. Ravensbrück. – Praha, 1960. – S. 201 f.; *Müller, Charlotte*. Die Klemptnerkolonne in Ravensbrück. Erinnerungen des Häftlings Nr. 10787. – Berlin (Ost), 1987. – S. 61 ff.

⁴ У класичній праці Крістіана Штрайта (*Streit, Christian*. Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945. – Bonn, 1978. – 445 S.) доля жінок-військовополонених не є

Загальний вигляд жіночого концентраційного табору Равенсбрюк в «Альбомі СС». 1940–1941 рр.

Джерело: Меморіал «Равенсбрюк» (Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück, Foto Nr. 1642)

Концтабір Равенсбрюк відомий в історії концентраційних таборів СС насамперед як «пекло для жінок». Створений у 1939 р., він був центральним і, разом із Аушвіцем-Біркенау, найбільшим табором для жінок у системі концтаборів, а з часом розвинувся у справжній табірний комплекс. Із 1940 р. туди входили індустріальні підприємства з текстильними фабриками, що належали до структури СС, невеликий табір для чоловіків (із квітня 1941 р.), збиральні павільйони електроконцерну «Сіменс і Хальске» (від липня 1942 р.) та належний до нього «Сіменс-табір» (з грудня 1944 р.). Також із цим комплексом був певним чином пов'язаний «табір захисту молоді»⁵ Укермарк, призначений для неповнолітніх жінок і заснований у червні 1942 р. на відстані 1,5 км від жіночого табору. У січні 1945 р. за розпорядженням СС більшу частину цього концтабору для молоді мали ліквідувати, змінивши його призначення на табір смерті та відбору в'язнів для страти у лагерних газових камерах. Водночас жіночий табір, де перебували близько 123 тис. жінок-в'язнів, залишався найбільшою та найзначнішою частиною лагерного комплексу Равенсбрюк⁶.

Згідно з радянськими даними, у роки Другої світової війни у різних військових підрозділах Червоної армії служили понад 800 тис. жінок різного віку, але переважно дуже молодих⁷.

окремою темою. Вперше огляд історії Равенсбрюка зроблено у праці: *Unverzagt, Vera*. «Das soll sich nicht wiederholen» – Weibliche Kriegsgefangene der Roten Armee im KZ Ravensbrück // *Frauen in Konzentrationslagern: Bergen-Belsen, Ravensbrück / Claus Füllberg-Stolberg, Martina Jung, Renate Riebe, Martina Scheitenberger* (Hrsg.). – Bremen, 1994. – S. 307–312.

⁵ Назву «табір захисту молоді» (нім. *Jugendschutzlager*) слід розуміти як евфемізм, вживаний націонал-соціалістами, котрі під словом «захист» насправді мали на увазі арешт, ізоляцію та політичне «перевиховання». (Прим. пер.)

⁶ Детальніше про табір Равенсбрюк див.: *Strebel, Bernhard*. Das KZ Ravensbrück. Geschichte eines Lagerkomplexes / mit einem Geleitwort von Germaine Tillon. – Paderborn, 2003. – 615 S.

⁷ *Алексеевич С.* У войны не женское лицо. – М.: Правда, 1988. – 464 с.; див. також: *Rürup, Reinhard* (Hrsg.). Der Krieg gegen die Sowjetunion 1941–1945. Eine Dokumentation zum 50. Jahrestag des Überfalls auf die Sowjetunion. – Berlin, 1991. – S. 173.

Військова лікарка
Антоніна Никифорова. 1941 р.

Джерело: Меморіал «Равенсбрюк»
(Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück, NL 13/7)

Любов
Конникова

Джерело: Меморіал «Равенсбрюк»
(Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück, NL 13/30)

Лідія Семенцова
в роки війни

Джерело: світлина надана автору статті
Л. Семенцовою

Щодо чисельності тих з них, хто потрапив у німецький полон, даних немає. У таборі для жінок, що входив до складу концентраційного табірної комплексу Равенсбрюк, жінки-військовополонені з Червоної армії становили лише незначну частину всіх ув'язнених. У загальному розподілі в'язнів за національністю найбільшу групу утворювали польки (близько 40 тис. осіб), наступну за ними групу (приблизно 23–25 тис.) – радянські жінки. Про більшість радянських жінок-в'язнів можна із великою вірогідністю стверджувати, що це були остарбайтерки, котрих після вивезення на територію Райху на примусові роботи внаслідок скоєння якихось «злочинів» доправили до концтабору. Кількість жінок-військовополонених можна оцінити приблизно в 1 тис. осіб⁸.

Не можна не згадати про ще одну меншину в комплексі концтабору Равенсбрюк – радянських військовополонених із табору для чоловіків чисельністю близько 20 тис. осіб. З них можна чітко назвати 125 чоловіків-в'язнів, занесених до реєстраційної книги, що повністю збереглася. До цього слід додати приблизні та важкопідтверджені дані про інших полонених, серед яких був і офіцер військово-повітряних сил Михайло Девятаєв, що в лютому 1945 р. спільно з ще дев'ятьма в'язнями на літаку «Хейнкель-111» здійснив одну з найсенсаційніших втеч із концтабору, а саме – із зовнішнього табору Карлсхаген I поблизу Пенемюнде⁹.

Женевська конвенція 1929 р. про поводження із військовополоненими не лише визначала жінок як військовополонених, але чітко забезпечувала їм особливий захист¹⁰.

⁸ Щодо окремих переслідуваних груп див.: *Strebel B.* Ravensbrück... – S. 103–183, окремо про жінок-військовополонених див. там само, с. 161–166.

⁹ *Девятаев П. М.* Побег из ада. – Саранск, 1964. – 135 с.; більше про табір для чоловіків див.: *Strebel B.* Ravensbrück... – S. 289–319.

¹⁰ Статтю 3 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 27 липня 1929 р. цит. за: Mascha + Nina + Katjuscha. Frauen in der Roten Armee 1941–1945 / Deutsch-Russisches Museum Karlshorst

Джерельна база для реконструкції їхніх доль є проблематичною, але водночас значно кращою, ніж та, що стосується набагато чисельнішої групи остарбайтерок. Тогочасні документи збереглися лише в окремих, одиничних випадках. Деякі жінки – колишні військовополонені залишили власні свідчення. Насамперед слід назвати спогади лікарки Антоніни Никифорової, а також збірник «Вони перемогли смерть» із різноманітними спогадами. Обидві книги могли бути опубліковані лише після смерті Сталіна, наприкінці 1950-х років¹¹. Крім того, наявні деякі протоколи допитів свідків, надані НДР (1964) та ФРН (1976) у відповідь на звернення СРСР про правову допомогу¹². Необхідно зважати на те, що колишні в'язні після повернення до Радянського Союзу нерідко зазнавали серйозних репресій та були вимушені таким чином легітимізувати своє примусове перебування в Німеччині. Крім того, наявна чимала кількість спогадів інших ув'язнених, у яких є детальні згадки про радянських військовополонених.

«Баба з рушницею» як образ ворога

Перші червоноармійки потрапили до рук німців уже в перші тижні після нападу Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 р. А вже у вересні в ілюстрованому пропагандистському журналі «Сигнал», який великим накладом видавав закордонний відділ Головного командування Вермахту, у фоторепортажі під назвою «Сталін посилає жінок у вогонь. Кінець смоленського батальйону «амазонок» зазначалося: «Картина, яку все частіше бачать німці на Сході: полонена радянська жінка-солдат. Вона входить до одного зі сформованих Сталіним жіночих батальйонів – цього суто більшовицького досягнення!»¹³.

З німецького боку жінок-військовополонених характеризували – у продовження літературної традиції, присвяченої «вільним корпусам», що у 1919–1920 рр. як найманці брали участь у Громадянській війні в Прибалтиці, – як «баб із рушницями і водночас заповзятих влучних стрільців», «істеричних та озвірілих мужоподібних баб, котрі давно забули про свої сім'ї», та використовували як шокуючий приклад того, що «більшовизм зробив із жінками»¹⁴. Пропагандистський образ «баби з рушницею» мав спровокувати масове brutальне ставлення німецьких солдатів на фронті до жінок, які служили у Червоній армії.

Одна з червоноармійок згадує: «У нас попала в плен одна медсестра. Так через день мы отбили ту деревню и нашли ее: глаза выколоты, грудь отрезана. Ее посадили

на кол... Мороз, и она была белая-белая. И волосы все седые... А девочке было девятнадцать лет... И мы всегда патрон для себя держали – умереть, но не сдаться в плен. Весь страх был только в плен не попасть, а остальное все не страшно»¹⁵.

Відомий наказ Головного командування 4-ї армії Групи армій «Центр» від 29 червня 1941 р., що містив коротку та чітку вимогу розстрілювати всіх жінок в уніформі¹⁶. Слідом за ним був виданий протилежний за змістом наказ – Головного командування сухопутних військ – від 3 липня, згідно з яким жінки у військових одностроях, озброєні чи ні, мали визнаватися військовополоненими¹⁷. Попри це, полонених червоноармійок і надалі вбивали, а німецьких солдатів, як і раніше, інструктували відповідним чином¹⁸. 10 жовтня головнокомандувач 6-ї армії генерал-фельдмаршал Вальтер фон Райхенау в наказі «Про поведінку військ на Східних територіях» констатував: «Війна проти ворога поза фронтом досі не сприймається достатньо серйозно. Усе ще як віроломних жорстоких партизанів, так і дегенеративних баб беруть у полон»¹⁹.

Доповнення до цього наказу від 28 жовтня 1941 р. містило розпорядження: червоноармійок, озброєних чи ні, які не здаються добровільно у полон, беззастережно розстрілювати, це ж стосувалося і тих жінок у військових одностроях, яких «не можна трактувати як представників ворожої армії»²⁰. Згадані документи дають змогу зробити висновок, що поводження з жінками-військовополоненими у окремих військових підрозділах було різним. Це підтверджується, зокрема, тим, що у Білорусі (у Бобруйську та Барановичах) діяли принаймні два табори для жінок-військовополонених²¹. Хоча наведена вище цитата червоноармійки справляє протилежне враження, можемо припустити, що після потрапляння у полон brutально гвалтували та страчували насамперед жінок, які належали до бойових підрозділів, тоді як на представниць інтендантських та санітарних служб чекала гірка та безжальна доля військового полону.

Політика сепарації (відокремлення) радянських військовополонених у таборах на території Райху та систематичного знищення їх у концераційних таборах наприкінці 1941 р. не торкнулася жінок-військовополонених²². Тому одну з небагатьох ключових письмових вказівок інспекції концентраційних таборів стосовно відокремлення було адресовано комендантам усіх концентраційних таборів, крім Равенсбрюка²³. До нечисленних документів, що

(Hrsg.) = Маша + Нина + Катюша. Женщины-военнослужащие 1941-1945 / Германо-российский музей Карлсхорст (сост.). – Berlin, 2002. – S. 34.

11 Никифорова А. Это не должно повториться... // Знамя. – 1957. – № 5. – С. 5–77; Они победили смерть / А. Злобин (сост.). – М., 1959. – 255 с. (у повідомленнях, які увійшли до цього збірника, помітна їх літературна обробка).

12 До групи досить значних джерел належать свідчення тодішніх відповідальних осіб із Комітету держбезпеки. Вони доступні в Архіві уповноваженого федерального уряду у справі опрацювання документів служби держбезпеки колишньої НДР – «Штазі» (Archiv der Bundesbeauftragten für die Unterlagen der Staatssicherheit der ehemaligen DDR-BStU, Berlin), ZUV 1, Akte 13 und RHE-West 701/4; публікація вибраних документів: Schindler-Saefkow, Bärbel. Dokumentation: Zeugenaussagen ehemaliger sowjetische Häftlinge über das Frauenkonzentrationslager Ravensbrück und das Außenlager Barth // Röhr, Werner; Berlekamp, Brigitte (Hrsg.). Tod oder Überleben? Neue Forschungen zur Geschichte des Konzentrationslagers Ravensbrück. – Berlin, 2001. – S. 195–227, тут: S. 201–227.

13 Signal, 2 Septemberheft 1941, факсиміле вміщене у виданні: Mascha + Nina + Katjuscha... – S. 58.

14 «Сигнал» публікувався 20 мовами накладом 2,5 млн примірників, див.: Paul, Gerhard. Bilder des Krieges – Krieg der Bilder. Die Visualisierung des modernen Krieges. – Paderborn, 2004. – S. 231.

15 Типи радянських військовополонених (1941, трофейний фонд), копії у Центральному архіві історії Опору та переслідувань (Zentralnachweis zur Geschichte von Widerstand und Verfolgung 1933-1945 auf dem Gebiet des Landes Niedersachsen, Hannover (ZNW)); інші тексти та зображення див.: Mascha + Nina + Katjuscha... – S. 50–65.

15 Цит. за: Алексеевич С. У войны не женское лицо. – С. 109; див. також: Streim, Alfred. Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im «Fall Barbarossa». Eine Dokumentation. – Heidelberg, 1981. – S. 190 f.; Bericht Hans Prudhoff (Angehöriger eines Panzergrenadierregiments) // «Stets zu erschießen sind Frauen, die in der Roten Armee dienen». Geständnisse deutscher Kriegsgefangener über ihren Einsatz an der Ostfront / Hannes Heer (Hrsg.). – Hamburg, 1995. – S. 81.

16 Weisung Generalfeldmarschall v. Kluge, 29.6.1941, цит. за: Gerlach, Christian. Kalkulierte Morde. Die Deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944. – Hamburg, 1999. – S. 777.

Datner, Szymon. Crimes against POWs. Responsibility of the Wehrmacht. – Warsaw, 1964. – S. 113 f., він згадує свідчення понад 60 німецьких солдатів, що перебували у радянському полоні, у Міжнародному комітеті Червоного Хреста в Женеві у січні 1942 р. (Документи Нюрнберзького трибуналу, СРСР-62), згідно з якими відповідні інструкції з'явилися якраз напередодні нападу на Радянський Союз.

17 Цит. за: Gerlach C. Kalkulierte Morde. – S. 777. Щодо інструкцій див. також свідчення Бруно Шнайдера (Bruno Schneider), що служив у одному з піхотних полків, у вид.: Heer H. (Hrsg.). Geständnisse... – S. 10.

18 Див.: Gerlach C. Kalkulierte Morde. – S. 778, який спирався на листи німецьких солдатів з польової пошти.

19 Федеральний військовий архів у м. Фрайбург – Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg (BArch-MA), RH 20-6/493, надруковано у вид.: Ueberschär, Gerd R., Wette, Wolfram (Hrsg.). Der Deutsche Überfall auf die Sowjetunion. «Unternehmen Barbarossa» 1941. – Frankfurt a.M., 1991. – S. 285 f., цитата на с. 285.

20 Цит. за: Boll, Bernd; Safran, Hans. Auf dem Weg nach Stalingrad. Die 6. Armee 1941/42 // Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944 / Hannes Heer, Klaus Naumann (Hrsg.). – Hamburg, 1995. – S. 260–296, тут: S. 293.

21 Gerlach C. Kalkulierte Morde. – S. 778.

22 Райнхард Отто (Reinhard Otto) також не згадує нічого подібного у своєму фундаментальному дослідженні: Wehrmacht, Gestapo und sowjetische Kriegsgefangene im deutschen Reichsgebiet 1941/42. – München, 1998. – 287 S.; так само, як і Карін Орт (Karin Orth) у праці: Das System der Nationalsozialistischen Konzentrationslager. Eine politische Organisationsgeschichte. – Hamburg, 1999. – S. 122–131.

23 Федеральний архів у Берліні – Bundesarchiv Berlin (BArch), Nr 3/425, Bl. 45 f.: Глюкс (Glücks) до комендантів концтаборів з приводу страт російських військовополонених від 15.11.1941, факсиміле у вид.:

збереглися, належить розпорядження гестапо «Про поводження з військовополоненими російськими жінками» від 11 квітня 1944 р., у якому є покликання на розпорядження Головного командування Вермахту від 6 березня 1944 р.:

«Оскільки у табори [для військовополонених] із зони воєнних дій доправляються військовополонені радянські жінки, відповідним службам державної таємної поліції належить, як і стосовно всіх новоприбулих полонених із цієї зони, здійснити перевірку за лінією поліції безпеки. Оскільки щодо жінок, переведених із зони бойових дій, загалом наявні підозри за лінією військової розвідки, розслідування з боку поліції безпеки, як правило, виявляє їхню політичну неблагонадійність. Таких жінок слід – подібно до інших політично неблагонадійних радянських полонених – звільняти від полону та передавати поліції безпеки.

В окремих випадках, коли розслідування з боку поліції безпеки не виявить нічого злочинного, таких жінок слід звільняти з військового полону та передавати у розпорядження відповідної біржі праці»²⁴.

«Звільняти» було певним кодом для позбавлення статусу військовополоненого. «Передавати в розпорядження відповідної біржі праці» означало примусове залучення до «цивільної» праці. Вказівку щодо того, як треба поводитись із переданими до поліції безпеки «політично неблагонадійними» жінками-військовополоненими, містило доповнення, внесене гестапо до вищеназваного розпорядження Головного командування Вермахту: «Військовополонених російських жінок слід окремо від інших передавати за встановленою процедурою до найближчого жіночого концентраційного табору. Про це відокремлення слід регулярно повідомляти, відповідно до змісту керівних вказівок № 8 та № 9»²⁵.

У керівній вказівці № 8 від 17 липня 1941 р. йшлося про визначені Гейдріхом, за погодженням із Головним командуванням Вермахту, напрями «чисток» у таборах для військовополонених, згідно з якими встановлювався порядок відокремлення певних груп осіб. За керівною вказівкою № 9, виданою Гейдріхом через чотири дні, відповідні страти слід було здійснювати не відкрито, а «непомітно, у найближчому концентраційному таборі»²⁶. Оскільки, за одиничними винятками, про страти радянських жінок-військовополонених у концентраційних таборах відомостей немає, мусимо виходити з того, що керівні вказівки № 8 та № 9 передусім мали на увазі обов'язкові щотижневі повідомлення про відокремлення до Головного імперського відомства безпеки.

Шляхи, що вели до Равенсбрюка

Згадана вище перша й водночас найбільша партія військовополонених прибула у Равенсбрюк наприкінці лютого 1943 р., більше ніж за рік до виходу розпорядження Головного командування Вермахту у квітні 1944 р. Реєстраційні списки новоприбулих не збереглися. Але їх прибуття підтверджують численні повідомлення в'язнів, складені

незалежно одне від одного, проте із певними розбіжностями у датуванні цієї події²⁷. Йшлося про лікарок, фельдшерок і тих, хто служив у підрозділах зв'язку. Упродовж їхньої багатомісячної, для деякого навіть півторарічної, одиссеї по різних організованих Вермахтом таборах для військовополонених вони нерідко залучалися до роботи санітарками в лазаретах²⁸.

Враження від пережитого важкого досвіду передають спогади Ірини Лозової: «А потом – плен, тяжкая, кровавая дорога через Крым, Украину в Германию. Одна из продолжительных остановок – Славута, близ Шепетовки. Голод, повальный тиф. Трупы складывали в дощатый сарай штабелями, а наутро вывозили на телегах. <...> Мы, девушки из госпиталя, делали все, что могли, стараясь облегчить страдания больных, – дежурили в тифозных бараках, стирали белье... Заболеть не боялись – просто не думали об этом. И, конечно, не убереглись»²⁹.

Лікарка Лідія Миколаївна Семенцова (1920 р. н.), яка потрапила у німецький полон під Сталінградом, також згадує, що чимало жінок прибували з таборів для військовополонених до Равенсбрюка із серйозними та недолікованими (якщо їх взагалі намагалися лікувати) хворобами, такими як плеврит або тиф³⁰. Із повідомлення Олександри Іванівни Геращенко (1921 р. н.) ми дізнаємося, що 2 липня 1942 р. вона як медсестра одного із санітарних батальйонів потрапила у полон при штурмі Севастополя. Потому її разом з іншими жінками-військовополоненими у грудні 1942 р. помістили в табір для військовополонених у Рівному, а в лютому 1943 р. доправили до м. Зоест у Вестфалії. Упродовж двох днів полонені перебували у спортивній залі, після чого їх перевезли до концтабору Равенсбрюк³¹. Чим пояснюється такий складний і непрямий шлях? У Зоесті знаходилися центральний збірний табір (дулаг) та розподільний центр для іноземних і примусових робітниць, підпорядкований біржі праці у федеральній землі Вестфалія. Своєю чергою йому підпорядковувався «район вербування» радянської робочої сили з біржею праці в українському місті Кривий Ріг, включно з тамтешнім табором для військовополонених³². Вочевидь, жінок звільняли з військового полону, що означало позбавлення їх статусу учасниць бойових дій. Прибувши до Зоеста, жінки-військовополонені висловили протест проти такого поводження, адже його метою було залучити їх до примусової праці у Німеччині. Оскільки побиття близько 100 із цих жінок місцевими чоловіками-гестапівцями не припинило їхньої боротьби проти позбавлення статусу військовополонених, вони були перевезені до Равенсбрюка³³. Серед 536 радянських

²⁷ Kiedrzyńska, Wanda. Ravensbrück. Kobiety obóz koncentracyjny. – Warszawa, 1961. – S. 56; Hájková D. [u.a.]. Ravensbrück. – S. 201; Buchmann E. Frauen...; а також свідчення причетних осіб див.: Schindler-Saefkow B. Dokumentation. – S. 201–227.

²⁸ BArch-MA, RW 6/v. 270: Befehlsammlung OKW / Abt. Kriegsgefangene, Nr. 577 v. 15.01.1944 та Nr. 626 v. 01.05.1944 (Збірка наказів Головного командування Вермахту, Відділ військовополонених), копія знаходиться у ZNW.

²⁹ Лозовая И. И. Боевое задание // Они победили смерть... – С. 158–170, тут: С. 158–159.

³⁰ Свідчення Семенцової Лідії Миколаївни, Дніпропетровськ, липень 2000. – С. 1 (особистий архів автора); див. також: Назарова, Лідія Іванівна. Спогади колишньої військовополоненої, Баку, б. д.; Никифорова И. Это не должно повториться. – С. 3.

³¹ Свідчення Олександри Іванівни Геращенко (про Барт), Дніпропетровськ, 1999 (міський архів м. Барт (Stadtarchiv Barth), S. 1; Семенцова, свідчення, с. 1; Свідчення Галини Семенівни Матусової, 1919 р. н., від 16.07.1976, BStU, RHE-West 701/4, цит. у праці: Schindler-Saefkow B. Dokumentation. – S. 211–215, тут: S. 212 f.; Свідчення Любова Петрівни Якучиної, 1921 р. н., від 04.06.1976, тут: S. 220 f.

³² BArch, Bestandergänzungsfilm Regierung Breslau 56302/16625, Bl. 5-14: Chef der Ordnungspolizei an die Höheren SS- und Polizeiführer und nachgeordnete Dienststellen, betr. Anwerbung und Arbeitseinsatz sowjetrussischer Arbeitskräfte, 10.02.1942 (Начальник поліції порядку до вищих керівників СС і поліції та підпорядкованих їм підрозділів з приводу вербування та застосування радянської робочої сили від 10.02.1942).

³³ Харламова Н. Ф. Мост смерти // Они победили смерть... – С. 32–50, тут: С. 24 і наст.; Назарова Л. І. Спогади. – С. 1; Інтерв'ю з Ніною П. Барановою, грудень 2001 р., цит. за: Mascha + Nina + Katjuscha... – С. 36. Відомо, що подібні протести жінок-військовополонених мали місце також у шталазі 304 (IV Н) Цайтхайн (Zeithain). Вочевидь, після цього червоноармійки були долучені до значного числа примусових «цивільних»

Tuchel, Johannes. Die Inspektion der Konzentrationslager 1938-1945. Das System des Terrors. – Berlin 1994. – S. 76 f. У деяких публікаціях вміщено копії з неправильними підписами: «До усіх комендантів концентраційних таборів» («An alle KL-Kommandanten»).

²⁴ BArch, R 58/1299: Chef Sipo und SD an Stapo(leit)stellen, betr. Behandlung kriegsgefangener russischer Frauen, 11.04.1944 (Керівник поліції безпеки та СД до керівних відділів державної поліції стосовно поводження з російськими жінками-військовополоненими від 11.04.1944) (Nürnberger Dokumente, No-4636), надруковано у вид.: Rürup R. (Hrsg.). Der Krieg gegen die Sowjetunion... – S. 210 ff.

²⁵ Ibid.

²⁶ Цит. за: Otto R. Wehrmacht... – S. 56; щодо змісту і значення керівних вказівок № 8 та № 9 див. там само, с. 48–57.

жінок, доправлених туди у лютому 1943 р., були також декілька партизанок. Одна з них – Людмила Федорівна Безногова, яка у 24-річному віці вступила в партизанський загін і також потрапила у німецький полон у Криму³⁴. Інший шлях до Равенсбрюка мусила пройти Антоніна Никифорова (1907 р. н.). Вона працювала лікаркою у стаціонарному військово-морському госпіталі на острові Езель у Балтійському морі³⁵, де в жовтні 1941 р. потрапила в полон і залишалася там до січня 1942 р. Останньою зупинкою в її одиссеї по таборах військовополонених став наприкінці 1943 р. польський Холм на схід від Любліна: «Холмский лагерь для военнопленных представлял собою огромное пространство, разгороженное в различных направлениях колючей проволокой и лишенное всякой растительности. Военнопленные ютились в жалких землянках, в которых всегда было сыро: с крыш капала вода, глинистая почва разъезжалась под ногами»³⁶.

Після того, як група з 53 жінок-військовополонених, серед яких була й Антоніна Никифорова, попри погрози ув'язнення у концтаборі, відмовилася виконувати вимогу німців зняти військові однострої, вбратись у цивільний одяг та підписати зголошення на працю в Німеччині, їх направили до Майданека – концтабору й табору смерті. Переведення цих жінок до Равенсбрюка відбулося у ході поступової ліквідації Майданека у квітні 1944 р.³⁷

Отже, на підставі фрагментарно збережених реєстраційних списків та гідних довіри свідчень можна стверджувати про перебування у Равенсбрюку близько 700 радянських жінок – полонених червоноармійок. Загальну їх кількість, виходячи з того, що не всіх в'язнів – у т. ч. й Антоніну Никифорову – було внесено до й без того неакуратно заповнених списків, можна визначити приблизно у 1000 осіб³⁸.

Ситуація у Равенсбрюку

Порівняно з пережитим жакливим досвідом умови у концтаборі Равенсбрюк, що були якими завгодно, окрім гуманних, усе ж стали певним поліпшенням становища для більшості полонених червоноармійок. Як видно із вступної цитати, партія в'язнів, котра прибула в лютому 1943 р., привернула у таборі особливу увагу. Для представників СС

робітниця, див.: *Osterloh, Jörg*. Ein ganz normales Lager. Das Kriegsgefangenen-Mannschaftsstaumlager 304 (IV H) Zeithain bei Riesa/Sa. 1941 bis 1945. – Leipzig, 1997. – S. 120.

³⁴ *Безногова, Людмила*. Никогда советские люди не склоняли головы перед врагом. Три года в фашистском лагере смерти // *Коммунист*. – 1958. – № 39 (1505), 30 марта. – С. 3; див. також повідомлення ще однієї заарештованої партизанки: *Оловянникова Е. И.* Палачи без маски. – Казань, 1965. Її відправлення до концтабору суперечило наказу «Барбаросса» Головного командування Вермахту від 13.05.1941, який вимагав «безжалісно знищувати загопи самооборони військовими частинами у бою або під час втечі» (BArch-MA, RW 4/v.577, передрук у: *Ueberschär G., Wette W.* (Hrsg.). Überfall... – S. 252 f., див. також: *Unverzagt V.* Weibliche Kriegsgefangene... – S. 308).

³⁵ Нині острів Сааремаа в Естонії.

³⁶ *Никифорова А.* Это не должно повториться. – С. 2. Про умови в таборі у Холмі див.: *Pelt, Robert-Jan van, Dwork, Debórah*. Auschwitz von 1207 bis heute. – Zürich, 1998. – S. 289.

³⁷ *Никифорова А.* Это не должно повториться. – С. 6–13.

³⁸ *Schindler-Saefkow B.* Dokumentation. – S. 195, автор виходить із загальної кількості щонайменше 900 осіб. Критичну поправку Рамона Сааведри Сантіс із цифрою у 500 осіб вважаємо непереконливою (*Santis, Ramona Saavedra*. Die fünfthundert Rotarmistinnen – Die Rekonstruktion eines Häftlingstransportes in das Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück, Vortragsmanuskript. – Berlin, 2004, in: www2.hu-berlin.de/ffz/dld/saavedra.pdf (Дата звернення: 28.08.2004)). Зробити подальші емпіричні висновки, можливо, дадуть змогу віднайдені у Подольську картки довідкової служби Вермахту, див.: *Keller, Rolf, Otto, Reinhard*. Das Massensterben der sowjetischen Kriegsgefangenen und die Wehrmachtsbürokratie. Unterlagen zur Registrierung der sowjetischen Kriegsgefangenen 1941-1945 in Deutschen und Russischen Institutionen // *Militärgeschichte Mitteilungen*. – 1998. – Vol. 57. – S. 149–180 та *Keller, Rolf, Otto, Reinhard*. Sowjetische Kriegsgefangene in Konzentrationslagern der SS. Ein Überblick // *Einvernehmliche Zusammenarbeit? : Wehrmacht, Gestapo, SS und sowjetische Kriegsgefangene* / Ibel, Johannes (Hg.). – Berlin : Metropol-Verl., 2008. – 225 s., S. 15–44.

у керівництві табору ці жінки, про яких їм у будь-якому разі було відомо з преси чи з оглядів у тижневих кіножурналах (нім. *Wochenschau*), стали новим досвідом. Відзначена Бубер-Нойман повага до військовополонених з боку тодішньої старшої наглядачки СС Йоганни Лангефельд, переконаної націонал-соціалістки, не в останню чергу могла бути зумовлена тим, що червоноармійки у день приїзду продемонстрували дисципліну, до якої вона регулярно мусила закликати інших наглядачок СС³⁹.

Партію прибулих у лютому 1943 р. спершу розмістили у відділеному колючим дротом від решти табору окремому бараку, який охороняла табірна поліція. Попри сувору ізоляцію, ув'язненим із «політичного блоку» вдалося встановити контакт із військовополоненими і навіть передавати їм дещо з власного харчового пайка⁴⁰. Маргарете Бубер-Нойман повідомляє про прояви солідарності з червоноармійками з боку решти російських та українських жінок-в'язнів, що виявлялося у таємному обміні записками, та інтерпретує це – не в останню чергу з огляду на власну історію – як «прояв відданості, продиктований їхнім страхом перед російським «керівництвом», що нині з'явилося у Равенсбрюку»⁴¹. Лише після так званого карантину було прибрано колючий дріт. Упродовж карантинного періоду, який тривав від кількох днів до декількох тижнів для усіх новоприбулих, ізоляція військовополонених додатково забезпечувалася колючим дротом або поліційною вартою, що було типовим лише для особливо чутливих ділянок табору, таких як штрафний блок або встановлений влітку 1944 р. окремий намет.

Група з 53 червоноармійок, яка на початку 1944 р. прибула до Равенсбрюка з Любліна/Майданека, після закінчення карантину, за свідченнями Никифорової, домоглася того, що радянські військовополонені отримували нашивки з літерами SU (Sowjetunion – Радянський Союз). Перед тим жінки відбули покарання за відмову носити нашивку з літерою R (позначення росіянок), простоявши день перед будинком табірної в'язниці⁴².

Пізніше військовополонені знову опинилися разом із польськими «кроликами»⁴³ та французькими полоненими, заарештованими за гітлерівською директивою «Ніч і туман», у 32-му блоці – в останньому ряду бараків. Із 1944 р. умови існування в цій частині, враховуючи все більше перенаселення, були відчутно гіршими порівняно з першим рядом бараків. У бараку порядкувала найстарша за віком німкеня Кете Кноль, яку вважали шпигункою табірної керівництва⁴⁴. Водночас спільне життя різних груп переслідуваних у цьому особливому бараку позначається як відносно гуманне та солідарне: «Ми допомагали найстаршим і наймолодшим серед нас, читали одна одній вірші та влаштовували під час національних та релігійних свят скромні святкування»⁴⁵.

Спершу табірні представники СС змушували військовополонених, як і майже всіх новоприбулих, виконувати особливо важкі або принизливі роботи. Лише трохи пізніше – внаслідок реорганізації території восени 1943 р. – декого почали використовувати як табірних лікарів чи доглядальниць у шталазі Равенсбрюк або в одному з численних

³⁹ Про скарги на дисципліну серед наглядачок див.: *Strebel B.* Ravensbrück... – S. 93 f., 99–103.

Лангефельд невдовзі потому була звільнена зі служби у концтаборі через розбіжності з чоловічим керівництвом табору.

⁴⁰ *Bruha, Antonina*. Ein Foto von Sonja // Berger, Karin; Holzinger, Elisabeth; Podgornik, Lotte; Trallori, Lisbeth N. Ich geb Dir einen Mantel, daß Du ihn noch in Freiheit tragen kannst. Wiederstehen im KZ. Österreichische Frauen erzählen. – Wien, 1987. – S. 147–156, тут: S. 155; *Buchmann E.* Frauen... – S. 32 f.

⁴¹ *Buber-Neumann M.* Gefangene... – S. 310 f. Бубер-Нойман як табірний писарка (секретарка) старшої наглядачки знала про цей обмін записками та їхній зміст.

⁴² *Никифорова А.* Это не должно повториться. – С. 14–16.

⁴³ Позначення жертв псевдомедичних експериментів на лагерному жаргоні, див.: *Über menschliches Maß. Opfer der Hölle Ravensbrück sprechen* / Wanda Symonowicz (Hrsg.). – Warschau, 1970.

⁴⁴ *Никифорова А.* Это не должно повториться. – С. 32; *Tillion, Germaine*. Frauenkonzentrationslager Ravensbrück. – Lüneburg, 1998 (Paris, 1988). – S. 180 f.

⁴⁵ *Postel-Vinay, Anise*. Eine junge Französin im Krieg // *Dachauer Hefte*. – 1987. – Vol. 3. – S. 77–100, цитата на с. 96. Ув'язнена відповідно до директиви «Ніч і туман», Постель-Віно була, як і Тіллійон, відправлена до Равенсбрюка у жовтні 1943 р.

зовнішніх таборів, що належали до структур Равенсбрюка чи Грос-Розена⁴⁶. Водночас більшість була задіяна на примусових роботах на власних текстильних підприємствах СС, об'єктах військової промисловості у самому Равенсбрюку та у його зовнішніх таборах (у т. ч. у Барті, Лейпцигу та Новому Бранденбургу) або була з цією ж метою відправлена до зовнішніх таборів іншого підпорядкування⁴⁷.

Самоствердження, солідарність і спротив

У жіночому таборі Равенсбрюк окрім солідарних груп, що об'єднували від двох до п'яти жінок-в'язнів, переважно пов'язаних родинними чи дружніми стосунками, ретроспективно можна виокремити чотири дещо більших групи з особливими взаємовідносинами: свідки Єгови, комуністки різних національностей, національно свідомі та орієнтовані на польський уряд в екзилі у Лондоні польки, а також радянські військовополонені. Попри розбіжності між усіма групами, вони були зведені разом в умовах в'язниці. При цьому не лише переконані комуністки захоплювалися дисципліною та стриманістю радянських військовополонених і насамперед їхньою готовністю чинити спротив німцям⁴⁸. До відомих акцій протесту з боку полонених належать відкритий протест, пряма відмова від роботи та саботажні заходи, а також спроби проводити політичні навчання і встановлювати контакти із зовнішнім світом.

Коли наприкінці січня 1944 р. почалися приготування до «чорного транспортування»⁴⁹ близько 800 хворих та ослаблених жінок-полонених у концтабір Люблін/Майданек, дійшло до відкритих протестів з боку радянських військовополонених: під керівництвом Євгенії Лазарівни Клемм (за цивільним фахом – професорки педагогічного факультету Одеського університету) на адресу комендантів було направлено протестний лист, написаний німецькою мовою, із закликом дотримуватися положень Женевської конвенції, а також оголошено триденний голодний страйк в'язнями цілого блоку, з якого планувалося відправити кількох жінок⁵⁰. Декому з польок також вдалося через нелегальні контакти передати до Лондона звістку про заплановане перевезення, у результаті чого про це повідомило BBC. Вони сподівалися, що про передану по радіо інформацію дізнається лагерне керівництво, і це завадить проведенню зазначеної акції⁵¹.

⁴⁶ Ницифорова А. Это не должно повториться. – С. 44 и след. (стосовно Равенсбрюка); Свідчення Мусі Нісівни Клугман, 1907 р. н., від 04./05.08.1964 (про Равенсбрюк та Барт), BStU, RHE-West 704/4, витяги з тексту опубліковано: Schindler-Saefkow B. Dokumentation. – S. 206–209; Свідчення Тамари Іванівни Чайло, 1917 р. н., від 29.07.1964 (про Равенсбрюк-Барт), BStU, ZUV 1, Akte 13, витяг з тексту опубліковано: Ibid. – S. 204 f.; Семенцова, свідчення, с. 3 (про Габерсдорф – Грос-Розен (Gabersdorf, Groß-Rosen)); письмове повідомлення Валентини Олексіївни Трайто, 1918 р. н., від 19.05.2000 (про Петерсвальдау (Peterswaldau) – Грос-Розен).

⁴⁷ Свідчення Олександри Федорівни Дєвої, нар. 1923, від 13.05.1976 (про підприємства у віданні СС), BStU, RHE-West 701/4, витяги опубліковано: Schindler-Saefkow B. Dokumentation. – S. 217 ff.; письмове повідомлення Дар'ї Прокоф'ївни Малишевої-Альба, 1922 р. н., у квіт. 2001 р. (про підприємства СС); Геращенко, свідчення про Барт; Повідомлення Валентини Петрівни Самойлової (про Барт), Київ, б. д., с. 1 і наст.; Свідчення Нори Смирнової та Валентини Федорівни Бірюкової, цит. у вид.: Barche, Heinz. Mahnung und Verpflichtung. Leben, Ausbeutung und antifaschistischer Widerstandskampf weiblicher Häftlinge in den Konzentrationslagern Neubrandenburgs (1943-1945). Dokumente, Berichte Kommentare. – Neubrandenburg 1985; FKL Ravensbrück/Arbeitseinsatz, Aufstellung über 39 Angehörige der Roten Armee im Arbeitslager Leipzig, 7.6.1944, Bundesarchiv-Zwischenarchiv Dahlwitz-Howegarten, ZM 1680, A 17, unpaginiert.

⁴⁸ Tillion G. Frauenkonzentrationslager Ravensbrück. – S. 217 f.

⁴⁹ Назва перевезення, яке для полонених означало відправлення на знищення; детальніше про «транспортування хворих» («чорне транспортування») до Майданека див.: Strebel B. Ravensbrück... – S. 338 f.; див. також свідчення військовополоненої Соні Михайлівни Сахарової, 1924 р. н., від 19.05.1976, BStU, RHE-West 701/4, витяги надруковано: Schindler-Saefkow B. Dokumentation. – S. 222 f. Сахаровій вдалося у березні – квітні 1944 р. під час звільнення Майданека повернутися назад до Равенсбрюка.

⁵⁰ Безногорова Л. Никогда советские люди... – С. 8; N. N. Как мы воевали // Они победили смерть. – С. 102–107; Харламова Н. Ф. Мост смерти. – С. 42 и след.; Hájková D. [u.a.] Ravensbrück. – S. 236 f.

⁵¹ Нелегальний лист Кристини Чиж-Вільгат (Czyż-Wilgat) від 28.01.1944, копія у: Symonowicz (Hrsg.). Über menschliches Maß. – S. 72 f.; див. також: Kiedrzyńska W. Ravensbrück. – S. 106 f.

Ці кроки, хоч і не змогли запобігти «чорному транспортуванню», та дещо його відтермінували.

Принизливий примус до роботи для німецьких військових потреб спричиняв надзвичайне психічне навантаження в усіх противниць націонал-соціалістичного режиму. Очевидною та демонстративною реакцією на нього була відкрита відмова від праці. Відомо, що в Равенсбрюку та його зовнішніх таборах такі акції проводили дві дуже різні групи, які підтримували між собою особливий зв'язок: свідки Єгови та жінки-військовополонені з Червоної армії⁵².

У лютому 1944 р. велику групу росіянок, серед яких було близько 12 червоноармієць, перевели у Барт – один з найбільших зовнішніх таборів у структурі концтабору Равенсбрюк⁵³. За свідченнями тих, хто вижив, йшлося про свого роду штрафну акцію, котра мала на меті розірвати зв'язки у групі військовополонених⁵⁴. Попри оголошення СС про використання цих в'язнів у Барті відповідно до їхнього фаху, тобто як медичного персоналу, самі жінки передчували, що насправді їм доведеться працювати у військовій промисловості. Вже у ході транспортування військовополонені почали інформувати про це своїх товаришок по ув'язненню та мотивувати тих до відмови від роботи.

Щойно СС доправило їх до фабричних приміщень «Хайнкель-Верке» з метою залучити до праці, військовополонені та жінки, які до них приєдналися, виголосили своє тверде рішення: «ніколи не допомагатимемо вам [СС] знищувати нашу батьківщину та дорогих нам людей»⁵⁵. Першою реакцією СС на цю відмову стало побиття в'язнів лагерною поліцією. Потім жінок намагалися, з одного боку, підкупити (обіцяли хліб, масло, варення та час для відпочинку), з іншого – залякати, погрожуючи стратою. Обидва методи не мали помітного для СС успіху. Військовополонена Валентина Самойлова описує тортури, застосовані СС для подолання опору жіноцтва: «Потом нас вновь били. Начальник дал команду снять обувь и чулки, мы сняли, стояли босые, но не сдавались. Через некоторое время опять команда – снять косынки и штаны. Остались мы только в платьях. Ветер, холод, снег. <...> Нас обливали водой, били, кричали, пускали на нас собак. Тем, кто стоял в первом ряду, собаки искушали руки, ноги. Инквизиция продолжалась трое суток. На вторые сутки люди стали падать, сильные духом падали, но не сдавались»⁵⁶.

Від прямого протесту проти роботи в'язні відмовилися після того, як представники СС забрали трьох полонених жінок (Валентину Самойлову, Марію Лашхі та Людмилу Малигіну), попередивши, що їхнє життя залежить від подальшої поведінки протестувальниць. «Имели ли мы право обрекать подруг на смерть? Конечно, нет. Но и согласиться работать на фашистском военном заводе тоже было невозможно. Что делать? Переговорили друг с другом по цепочке и решили: условия дирекции принять, но в цехах начать планомерный, систематический саботаж»⁵⁷.

⁵² Про протестні акції свідків Єгови див.: Strebel B. Ravensbrück... – S. 535 f.; Hesse, Hans, Harder, Jürgen. «Und wenn ich lebenslang in einem KZ bleiben müsse...» Die Zeuginnen Jehovas in den Frauenkonzentrationslagern Moringen, Lichtenburg und Ravensbrück. – Essen, 2001, особливо с. 147–151 та 162–165.

⁵³ Детальніше про історію зовнішнього табору Барт див.: Radau, Helga. Nichts ist vergessen und Niemand. Aus der Geschichte des KZ Barth. – Kückenshagen, 1994; Strebel, Bernhard. «Verdammt sind meine Hände». Zwangsarbeit für die deutsche Rüstungsindustrie in den Außenlagern des KZ Ravensbrück // Zeitgeschichte Regional. Mitteilungen aus Mecklenburg-Vorpommern / Geschichtswerkstatt Rostock (Hrsg.). – 4. Jg., Heft 1. – Rostock, 2000. – S. 4–8.

⁵⁴ Свідчення Валентини Петрівни Самойлової, 1920 р. н., від 17/18.07.1964, BStU, ZUV 1, Akte 13, вміщені у вид.: Schindler-Saefkow B. Dokumentation. – S. 201–204, тут: S. 201 f.; Свідчення Марії Олексіївни Лашхі, 1921 р. н., від 28.07.1964, там само; вміщено у вид.: Schindler-Saefkow B. Dokumentation. – S. 205 f.

⁵⁵ Самойлова, свідчення про Барт, с. 1 і наст.

⁵⁶ Там само, с. 2; див. також: Лозовая И. И. Боевое задание // Они победили смерть... – С. 161–162; Свідчення Тамари Іванівни Чайло від 29.07.1964, BStU, ZUV 1, Akte13, надруковано у вид.: Schindler-Saefkow B. Dokumentation. – S. 204 f.

⁵⁷ Лозовая И. И. Боевое задание // Они победили смерть... – С. 163; Свідчення Марії Олексіївни Лашхі від

Із групи, переведеної на початку 1944 р. з Майданека до Равенсбрюка, 43 полонені одразу відмовилися виконувати роботи з виготовлення боєприпасів для протитанкових гранатометів у зовнішньому таборі фірми «Хуго Шнайдер AG» у Лейпцигу, куди їх привезли на початку червня. Заклики та погрози з боку СС тут також не мали успіху. Зрештою військовополонені своїми протестами домоглися того, що їх було залучено до відбудовних робіт та до праці на кухні⁵⁸.

Із тих самих мотивів, спираючись при цьому лише на власні сили, військовополонена лікарка Любов Семенівна Конникова у січні 1944 р. відмовилася від роботи на фабриці боєприпасів у зовнішньому таборі Гентін (Genthin). Оскільки, попри неодноразові побиття та погрози страти, жінка була твердою у своїй відмові, її перевели назад до Равенсбрюка та помістили у штрафний блок, умови перебування в якому ускладнювалися постійним перенаселенням, зменшенням раціоном та особливо важкою працею. Окрім цього ув'язнену побили, завдавши 25 ударів нагайкою, що ледь не підштовхнуло її до самогубства: «Тело очень болело, невозможно было ходить, но душа была больше ранена, не хотелось жить, были минуты, за которые иногда нельзя было ручаться»⁵⁹.

У січні 1945 р. Антоніні Никифоровій нарешті вдалося обманним маневром перевести Любов Конникову зі штрафного блоку до блоку для хворих і таким чином врятувати від загрози психічного зриву⁶⁰.

Як сказано вище, саботаж був єдиною можливою альтернативою відмові від праці. Мотиви цих зусиль, спрямованих на те, щоб уникнути примусових робіт або принаймні зробити їх марними, пояснює радянська полонена Лідія Безногова: «Люди упорно не хотели работать на нужды войны и делали брак в работе. Часто, чтобы не работать, делали ожоги, ушибы рук, пускали в глаза мыло, вызывая воспалительный процесс век»⁶¹.

Під час карантину, коли жінки-в'язні були приречені на бездіяльність, вони нерідко намагалися перемогти тілесні й душевні слабкості та на протигагу всім негараздам влаштовували зібрання з доповідями та розповідями на різноманітні теми. До відомих доповідачок належала згадана вище Євгенія Лазарівна Клемм, яка у нечисленні вільні від роботи години таємно читала у «політичному блоці» (де перебували багаторічні власне німецькі політичні в'язні) курси з російської літератури та історії, а також, на прохання, курс з історії комуністичної партії Радянського Союзу – ВКП(б). Щоправда, останній факт не є безсумнівним⁶². Небагатьом жінкам-в'язням вдавалося різними шляхами передавати назовні інформацію про табір та злочини, що в ньому відбувалися. Німецька комуністка Шарлотта Мюллер, очільниця «групи жерстяниць»⁶³, згадує про конструювання передавача, за допомогою якого назовні повідомлялися новини, що потім звучали на

одній із англійських радіостанцій. Зважаючи на таємничу поведінку двох її російських товаришок по ув'язненню, Марії Петрушиної та Лідії Безногової, Мюллер припустила, що саме вони брали участь у збиранні передавача. Під час однієї із зустрічей колишніх в'язнів Равенсбрюка в СРСР у 1961 р. Петрушина підтвердила цю здогадку⁶⁴. За браком інших доказів важко оцінити, чи інформація про Равенсбрюк, яку неодноразово передавала англійська радіостанція, надходила до Лондона через передавач, чи насамперед завдяки численним та краще задокументованим зв'язкам польок із зовнішнім світом⁶⁵.

Не можна також оминати увагою участь групи військовополонених у одній визначній акції порятунку. Коли на початку лютого 1945 р. постала загроза страти однієї з «кроликів», яка доти змогла вижити, то за допомогою багатьох в'язнів (кількох старших у блоках, ув'язненої, задіяної в адмініструванні, групи військовополонених), а також за пасивної солідарності усіх посвячених у цю справу «кролика» переховували від СС упродовж декількох тижнів і зрештою врятували її⁶⁶.

Звільнення та репатріація

У квітні 1945 р. адміністрація табору Равенсбрюк, у якому на той момент ще залишалось понад 20 тис. в'язнів, вишикувала їх у кілька колон і пішки погнала у північно-західному напрямку. Останні представники СС залишили табір 29 квітня, припинивши перед тим його електро- та водопостачання. У таборі залишилися близько 2 тис. хворих жінок, чоловіків та дітей, а також лікарів і медсестер з числа полонених на чолі з Антоніною Никифоровою, і через один-два дні їх визволили частини Червоної армії, що входили до складу 49-ї армії Другого білоруського фронту. Никифорова так описує у спогадах зустріч із першими визволителями: «А утром 30 апреля 1945 года два русских разведчика уже стояли на Лагерштрассе. Отовсюду к ним бежали те, кто мог бежать. Бойцов Красной Армии обнимали, целовали, совали пачки сигарет... А мы, плача, стояли вокруг и не могли на них нагледеться. Запыленные, в плащ-палатках, они казались нам самыми дорогими и лучшими людьми на свете»⁶⁷.

В'язні, що походили із СРСР, незабаром зіткнулися також з іншою реальністю. Згідно зі сталінським принципом, радянські військовополонені від серпня 1941 р. вважалися «зрадниками батьківщини» та дезертирами⁶⁸. Перед репатріацією військовополонених перевіряла військова таємна служба «СМЕРШ», цивільних осіб – служба безпеки НКВС. Для радянських громадян це означало нові репресії та найчастіше – кількамісячне перебування у системі репатріаційних, збірних і так званих фільтраційних таборів.

28.07.1964, BStU, ZUV 1, Akte 13, надруковано у вид.: *Schindler-Saefkow B.* Dokumentation. – S. 205 f.

58 *Seidel, Irmgard.* Weibliche Häftlinge des KZ Buchenwald in der deutschen Rüstungsindustrie (Teil 2) // Studienkreis Deutsche Widerstand, Informationen. – 2002. – Nr. 55. – S. 23–29, тут: S. 28 f. Зайдель спирається на повідомлення військовополоненої Ніни Баранової від 1999 р. Зовнішній табір Лейпциг, спершу підпорядкований Равенсбрюку, від 1 вересня 1944 р. перейшов у підпорядкування Бухенвальда.

59 Особисті свідчення лікарки Любові Семенівні Конникової, б. д. (безпосередньо після звільнення), Державний архів Російської Федерації у Москві (ГАРФ), ф. 7021, оп. 115, спр. 12, надруковано у вид.: *Jakobeit, Sigrid; Erpel, Simone* (Hrsg.). Ich grüße Euch als freier Mensch. Quellenedition zur Befreiung des Frauen-Konzentrationslagers Ravensbrück im April 1945. – Berlin, 1995. – S. 192–198, цитата на с. 197.

60 Там само, с. 198; див. також: *Никифорова А.* Это не должно повториться. – С. 80.

61 *Безногова Л.* Никогда советские люди... – С. 5.

62 *Hájková D.* [u.a.]. Ravensbrück. – S. 221 f.; *Zörner G.* u.a. Frauen-KZ Ravensbrück / hrsg.v. Komitee der antifaschistischen Widerstandskämpfer der DDR. – Berlin (Ost), 1973. – S. 125 f. Австрійська соціалістка Роза Йохман (Rosa Jochmann), яка до 1943 р. була старшою у «політичному блоці», дотримувалася тієї думки, що табір «пропонував достатньо наочних уроків». Кожна спроба навчання була «через пов'язані з цим небезпеки... безумством». Цит. за: *Langbein, Hermann.* ...nicht wie die Schafe zur Schlachtbank. Widerstand in den Nationalsozialistischen Konzentrationslagern. – Frankfurt a. M., 1980. – S. 340 f.

63 «Група жерстяниць» (нім. «*Klempnerkolonne*») отримала назву за характером праці її учасниць. Шарлотта Мюллер (Charlotte Müller) могла зголоситись до праці у «групі жерстяниць», оскільки опанувала цей фах у юності в майстерні свого батька.

64 *Müller C.* Klempnerkolonne... – S. 155 f.; При цьому версія Мюллер не знаходить підтвердження

в інших свідченнях, у т. ч. зроблених Безноговою. Оскільки серед військовополонених були ті, хто служив у з'єднаннях радистів, описана Мюллер ситуація, у принципі, можлива. Те, що про цей факт не згадує Безногова, може бути зумовлене тим, що зв'язок червоноармійок з англійською радіостанцією не відповідав радянській повоєнній традиції історієписання.

65 Про нелегальне листування польок див.: *Kiedrzyńska W.* Ravensbrück. – S. 234–238; Повідомлення Ніни Іванської у вид.: *Tillion G.* Frauenkonzentrationslager Ravensbrück. – S. 188 f.; *Strebel B.* Ravensbrück... – S. 544 f.

66 Більше про це див.: *Kiedrzyńska W.* Ravensbrück. – S. 185–192; див. також: *Tillion G.* Frauenkonzentrationslager Ravensbrück. – S. 190 ff; *Strebel, Bernhard.* «Sabotage ist wie Wein». Selbstbehauptung, Solidarität und Widerstand im FKL Ravensbrück // Füllberg-Stolberg C. u.a. (Hrsg.). Frauen in Konzentrationslagern. – S. 167–192, тут: S. 184 f.

67 *Никифорова А.* Это не должно повториться. – С. 76. Для деяких жінок-в'язнів радість від звільнення не залишилася безхмарною, адже через кілька днів, вочевидь, дійшло до з'ясування їх солдатами Червоної армії, масштаби яких встановити важко. Див.: *Strebel B.* Ravensbrück... – S. 503.

68 Наказ № 270 від 16.08.1941, зміст якого передано за працею: *Polian, Pavel.* Deportiert nach Hause. Sowjetische Kriegsgefangene im «Dritten Reich» und ihre Repatriierung. – München, 2001. – S. 30 f.

Звільнений Равенсбрюк до кінця жовтня – початку листопада також діяв як репатріаційний табір, позначений як «табір № 222». Його було підпорядковано НКВС після того, як облаштований там спочатку військовий госпіталь у червні переїхав до розташованого неподалік колишнього «табору захисту молоді» Укермарк⁶⁹. Відомо, що у «таборі № 222» станом на травень 1945 р. був присутній принаймні один представник «СМЕРШ», проте залишається невідомим, наскільки він був задіяний у перевірці відносно невеликої кількості жінок-військовополонених. Є лише дані, що він завіряв свідчення 14 жінок-військовополонених, звільнених з Равенсбрюка⁷⁰. У проекті нової передмови до своїх спогадів Никифорова у 1996 р. вперше говорить про те, що до них виявляли серйозну недовіру та поводитися, як з людьми другого сорту⁷¹.

Щодо подальшої долі радянських жінок-військовополонених ми маємо у розпорядженні лише окремі повідомлення. Лідія Миколаївна Семенцова, яка 15 квітня 1945 р. захворіла на висипний тиф і була звільнена британськими військовими частинами з концтабору Берген-Бельзен, через 55 років так описала своє повернення: «Нас, русских, собрали и отправили в лагерь для репатриантов, а потом на Родину. По прибытии на Родину меня проверяли в различных организациях. Первое время я скрывала от соседей и на работе то, что я была в плену. Жила я с родителями, а потом с мужем. Материально было тяжело. Я долго болела туберкулезом легких, который связан с моим пребыванием в плену. Сейчас я инвалид войны второй группы. <...> Более 40 лет я проработала врачом-окулистом. В настоящее время я живу удовлетворительно благодаря нормальной пенсии»⁷².

У такому ж стриманому стилі написано й інші нечисленні свідчення. На їх основі можна лише робити припущення (та й то не завжди), що репресивні заходи щодо їхніх авторок, про які ті побіжно згадують, мали місце майже в усіх сферах життя, передовсім у професійній, і в багатьох випадках, вочевидь, були доволі суттєвими, а стигма «зрадниць» неодноразово тяжіла над ними упродовж років, якщо не десятиліть.

Переклад з німецької Катерини Кобченко

РАДЯНСЬКІ ЖІНКИ-ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ: СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ, ДОСВІД, ДОЛІ¹

Тетяна Пастушенко

У роки Другої світової війни кількість жінок у Червоній армії, які брали безпосередню участь у бойових діях на передовій, була безпрецедентною. Радянські жінки ставали льотчицями, танкістками, снайперками, зв'язківцями, медичними працівницями, а також служили в різноманітних господарсько-допоміжних підрозділах. За час війни між Німеччиною та Радянським Союзом до лав Червоної армії було призвано, за офіційними даними, 490 235 жінок, причому більшу частину з них (430 тис.) мобілізували у 1942–1943 рр. Значним було представництво жінок і серед майже 500 тис. невійськових фахівців, які служили в армії за вільним наймом². Жінки брали участь у діяльності партизанських загонів, підпільних груп, військової розвідки, воєнізованих підрозділів НКВС. Загальна чисельність жінок у збройних силах СРСР сягала понад 800 тис. осіб³.

Попри зміни військово-стратегічної ситуації під час війни (перехід радянської армії до наступальних дій, вигнання Вермахту з України, Білорусі, країн Прибалтики, перенесення бойових дій на територію країн Західної Європи), кількість жінок у Червоній армії залишилася великою. На 1 січня 1945 р. їх налічувалося понад 463 тис., з них 319 тис. перебували у військових частинах у зоні бойових дій⁴. Червона армія у цей період нараховувала понад 11 млн військовослужбовців, тому, попри загалом безпрецедентну абсолютну кількість червоноармійок, їхня частка серед усіх вояків була порівняно невеликою. Найбільше представниць жіноцтва було у частинах протиповітряної оборони (близько 250 тис.) та у підрозділах зв'язку (майже 42 тис.); у санітарних частинах та установах налічувалося понад 40 тис. жінок, приблизно така сама кількість червоноармійок служила у військово-повітряних силах⁵. Про подальшу долю жінок-військових складно говорити мовою цифр: статистика не розрізняла втрати червоноармійців за статтю, і, відповідно, ми не знаємо, скільки жінок загинуло, було поранено, пропало безвісти, потрапило у німецький полон. Ймовірно, йдеться про тисячі чи навіть десятки тисяч осіб.

У цій статті здійснено огляд сучасних досліджень та окреслено коло різнопланових історичних джерел (офіційного та особистого походження), які стосуються

⁶⁹ Erpel, Simone. Zwischen Vernichtung und Befreiung. Das Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück in der letzten Kriegsphase. – Berlin, 2005. – S. 194 ff.; Binner, Jens. Die Repatriierung und das Leben in der Sowjetunion // Nolte, Hans-Heirich (Hrsg.). Häftlinge aus der UdSSR in Bergen-Belsen. Dokumentation der Erinnerungen. – Frankfurt a.M., 2001. – S. 205–225, тут: S. 210 ff.

⁷⁰ Звіт колишніх військовослужбовців Червоної армії (медичний персонал) від 05.05.1945, ГАРФ, ф. 7021, оп. 115, спр. 12, вміщено у вид.: Jakobeit S., Erpel S. (Hrsg.). Freier Mensch... – S. 183 ff.

⁷¹ Цит. у вид.: Erpel S. Zwischen Vernichtung und Befreiung. – S. 213. Натомість у інтерв'ю із Бербель Шиндлер-Сефков (Bärbel Schindler-Saefkow) у 1994 р. (вміщено у вид.: Jakobeit S., Erpel S. (Hrsg.). Freier Mensch... – S. 156–160) Никифорова намагалася не говорити про це.

⁷² Семенцова, свідчення, с. 3.

¹ Дослідження здійснено за підтримки Німецької служби академічних обмінів (DAAD).

² Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. – М., 2009. – С. 37–38.

³ Там же. – С. 39.

⁴ Там же. – С. 38–39.

⁵ Там же.

перебування жінок – військовослужбовців Червоної армії у німецькому полоні в роки Другої світової війни. Авторка також порушує низку важливих питань, дотичних до цієї малодослідженої теми, що досі очікують вивчення. Якою була офіційна політика нацистської Німеччини щодо полонених червоноармійок у різні періоди війни та яким чином її втілювали на практиці? У чому полягали власне гендерні особливості жіночого досвіду військового полону? Якою була повоєнна політика СРСР стосовно радянських жінок, котрі повернулися з німецького полону, і як це вплинуло на їхні життєві траєкторії та формування колективного образу військовополоненої? Ця стаття має на меті показати неоднозначність, суперечливість і розмаїття жіночого досвіду військового полону та його повосенних репрезентацій на рівні офіційних дискурсів та особистих наративів.

Стан досліджень та джерельні ресурси

У радянський час червоноармійкам було присвячено значну кількість наукових та публіцистичних праць⁶. Наукові студії цієї теми у Радянському Союзі підпорядковувалися концепту «перемоги у Великій Вітчизняній війні» й зазвичай обмежувалися сюжетами про воєнні подвиги жінок-героїнь⁷. У перших спробах дослідити наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років відійти від парадно-героїчного наративу тема полону не стала об'єктом вивчення⁸. Наприклад, у книжці Світлани Алексієвич серед досить відвертих та інтимних історій є лише один сюжет про страх потрапити у полон, але немає жодного свідчення жінки, яка його пережила. «И мы всегда патрон для себя держали – умереть, но не сдаться в плен. Весь страх был только в плен не попасть, а остальное все не страшно»⁹.

У західній історіографії тема комбатанток розвивалася у межах студій жіночої історії та гендерних досліджень¹⁰. Однак публікації про таку категорію жінок – учасниць

6 Деякі із них: В небе фронтовом: Сборник воспоминаний и очерков / Сост.: Казаринова М. А., Полянцева А. А.; предисл. А. Маресьева. – М.: Молодая гвардия, 1962. – 296 с.; *Владыкина Е. Д.* Дружинницы, подруги мои. – Мурманск: Мурманское кн. изд-во, 1963. – 163 с.; *Єніна В.* Чотири довгих роки: Спогади воєнних літ. – К.: Рад. письменник, 1974. – 186 с.; *Береговенко Т. М., Козік Л. М.* З юності у безсмертя: докум. повість. – Л.: Каменяр, 1975. – 82 с.; *Аверичева С.* Дневник разведчицы. – Изд. 2-е, перераб. и дополн. – Ярославль: Верхне-Волжское кн. изд-во, 1976. – 352 с.; *Власов Д. П.* Там, за передним краем: докум. повесть. – М.: ДОСААФ, 1985. – 240 с.; *Баюканский А. Б.* Ее звали Володькой: страницы жизни Марии Кузьминичны Щербак. – М.: Политиздат, 1988. – 94 с.

7 *Мурманцева В. С.* Советские женщины в Великой Отечественной войне, 1941–1945. – М.: Мысль, 1979. – 293 с.; В тылу и на фронте: Женщины-коммунистки в годы Великой Отечественной войны / Ред.-сост.: Л. И. Стишова. – М.: Политиздат, 1984. – 314 с.; *Галаган В. Я.* Ратный подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны. – К.: Вища школа, 1986. – 304 с. До найбільш відомих наукових досліджень належать праці Олени Сенявської. Див., наприклад: *Сенявская Е. С.* Женщины на войне – феномен XX века // Человек на войне. Историко-психологические очерки / Е. С. Сенявская. – М.: Ин-т рос. истории РАН, 1997. – 232 с.

8 *Алексиевич С.* У войны не женское лицо. – М.: Правда, 1988. – 464 с.; *Сенявская Е. С.* Женщины на войне – феномен XX века.

9 Цитата за виданням: *Алексиевич С.* У войны не женское лицо... – С. 82.

10 Серед великої кількості робіт варто звернути увагу на такі: *Elshtain, Jean Bethke.* Women and War (With a new epilogue). – University of Chicago Press, 1995. – 301 p.; Victims, Perpetrators or Actors? Gender, Armed Conflict and Political Violence / Caroline Moser, Fiona Clark (eds.). – London; New York: Zed Books, 2001. – 208 p.; *Pennington, Reina.* Wings, Women, and War: Soviet Airwomen in World War II Combat. – Lawrence: University Press of Kansas, 2001. – 304 p.; Soldatinnen. Gewalt und Geschlecht im Krieg vom Mittelalter bis heute / Klaus Latzel, Franka Maubach, Silke Satjukow (Hrsg.). – Paderborn et al.: Ferdinand Schöningh, 2011. – 486 S. – (Krieg in der Geschichte, B. 60); Women and Men at War: A Gender Perspective on World War II and Its Aftermath in Central and Eastern Europe / ed. by Maren Röger and Ruth Leiserowitz. – Osnabrück: Fibre Verlag, 2012. – 342 p.; *Krylova, Anna.* Soviet Women in Combat: A History of Violence on the Eastern Front. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 336 p. Див. також публікації авторок цього збірника: *Harris, Adrienne.* After «A Youth on Fire»: The Woman Veteran in Iuliia Drunina's Postwar Poetry // *Aspasia: The International Yearbook of Central, Eastern, and Southeastern European Women's and Gender History.* – 2012. – Vol. 7. – P. 68–91; *Harris,*

війни, як військовополонені, з'явилися відносно нещодавно. Чи не першим дослідженням долі полонених червоноармійок стала стаття Клаудії Фрайтаг «Військовий трофей – «баба з рушницею». Червоноармійки у німецькому полоні», написана для великого виставкового проекту Німецько-російського музею Берлін-Карлсхорст «Маша + Ніна + Катюша: жінки-військовослужбовці. 1941–1945»¹¹. У цій роботі йдеться про жорстоке ставлення нацистської Німеччини до червоноармійок, котрих трактували як агенток комунізму, партизанок, політично неблагонадійних осіб: авторка аналізує накази найвищого військового командування, що вимагали розстрілювати жінок-військовополонених нарівні з комісарами та євреями. Попри це, на практиці чимало червоноармійок тривалий час утримувалися у німецькому полоні. Найбільш дослідженим є досвід тих із них, які перебували у концентраційних таборах. Бернхард Штребель детально вивчає долі радянських жінок-військовополонених у рамках студій з історії жіночого концтабору Равенсбрюк¹². Його дослідження дає можливість дізнатися про практику реєстрації полонених червоноармійок, що існувала у Вермахті, про умови перебування їх у полоні та про долю після війни. Особистість жінки-полоненої є об'єктом багаторічних студій Рамони Сааведри Сантіс, які базуються на спогадах жінок – в'язнів концтабору Равенсбрюк. Останню монографію дослідниці присвячено спогадам однієї із цих жінок – Антоніни Никифорової, громадської діячки, співзасновниці Комітету жінок Равенсбрюка в СРСР¹³.

У сучасній літературі про радянсько-німецьку війну вбивства червоноармійок зображуються як «побічний аспект» великого епічного протистояння двох світоглядних систем. Злочинне ставлення німців до жінок-військових на Східному фронті пояснюється у документах та спогадах очевидців тим, що «участь у війні жінок в одностроях не вписується в уявлення Вермахту та його генералів»¹⁴.

Жінки-полонені як категорія жертв згадуються також у студіях, присвячених сексуальному насильству в роки Другої світової війни¹⁵.

У сучасній російській та українській історіографії тема жінок-військовополонених взагалі не піднімалася на академічному рівні. Найбільш детальним російськомовним дослідженням цієї проблематики є монографія ізраїльського історика Арона Шнеєра «Полон», окремих розділ якої має назву «Жінки-військовослужбовці в німецькому

Adrienne. Memorializations of a Martyr and Her Mutilated Bodies: Public Monuments to Soviet War Hero Zoya Kosmodemyanskaya (1942 to the Present) // *Journal of War and Culture Studies.* – 2012. – Vol. 5 (1). – P. 73–90; *Scheide, Carmen.* Bild und Gedächtnis: Identitätskonstruktionen sowjetischer Fliegerinnen als Angehörige der Roten Armee im Zweiten Weltkrieg // *Kriegsbilder. Mediale Repräsentationen des «Großen Vaterländischen Krieges»* / Hg. v. Beate Fiesler, Jörg Ganzemüller. – Essen, 2010. – S. 29–45.

11 *Freytag, Claudia.* Kriegsbeute «Flintenweibe». Rotarmistinnen in deutscher Gefangenschaft // *Mascha + Nina + Katjuscha. Frauen in der Roten Armee 1941-1945 / Deutsch-Russisches Museum Karlshorst (Hrsg.) = Маша + Ніна + Катюша. Женщины-военнослужащие 1941-1945 / Германо-российский музей Карлсхорст (сост.).* – Berlin, 2002. – S. 32–36, 50–65.

12 *Strebel, Bernhard.* Das KZ Ravensbrück. Geschichte eines Lagerkomplexes. – Paderborn, 2003. – 615 S. Див. також статтю Бернхарда Штребеля у цьому збірнику.

13 *Santis, Ramona Saavedra.* Frauen der Roten Armee im Frauenkonzentrationslager Ravensbrück // *Beiträge zur Geschichte der nationalsozialistischen Verfolgung in Norddeutschland.* – 2012. – Bd. 13. – S. 129–138; *Santis, Ramona Saavedra.* Im Auftrag der Erinnerung: Antonina Nikiforova und das Ravensbrück-Gedächtnis. – Metropol Verlag, 2013. – 144 S.

14 *Gerlach, Christian.* Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944. – Hamburg, 2000. – S. 777; *Hürter, Johannes.* Hitlers Heerführer. Die Deutschen Oberbefehlshaber im Krieg gegen der Sowjetunion 1941–1942. – München, 2008. – S. 365; *Pohl, Dieter.* Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. – München, 2008. – S. 205, 239; *Hartmann, Christian.* Wehrmacht im Ostkrieg. Front und militärisches Hinterland 1941/42. – München: Oldenbourg, 2010. – S. 523–526.

15 *Mühlhäuser, Regina.* Eroberungen. Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion 1941–1945. – Hamburg: Hamburger Edition, 2010. – 416 S.

полоні»¹⁶. На основі опрацювання архівних документів з фондів музею Яд-Вашем автор описує різноманітні обставини загибелі жінок-військовослужбовців, перебування їх у полоні, складну повоєнну долю, акцентуючи особливу увагу на долі червоноармійок єврейського походження.

Скрупульозне дослідження Фелікса Рьомера «Насильницький гендерний порядок. Вермахт та «баба з рушницею» на цей час підводить ґрунтовний підсумок у питанні ставлення німецьких військовослужбовців до червоноармійок на початку війни¹⁷. Автор провів величезну роботу, розшукуючи у донесеннях відділу контррозвідки (Абверу) окремих військових частин Вермахту на Східному фронті повідомлення про полонення жінок. На його думку, ці факти дають інформацію не тільки про ставлення в нацистській армії до «баби з рушницею», а й ілюструють гендерну ідеологію нацизму¹⁸.

Така незначна кількість досліджень цієї актуальної теми почасти пояснюється обмеженістю джерельної бази. Згадки про червоноармійок у німецьких донесеннях зі Східного фронту є великою рідкістю. Вивчення документів підрозділів групи армій «Південь» у Німецькому федеральному військовому архіві (м. Фрайбург) показало, що серед справ, які містять донесення із зони бойових дій, знайшовся лише десяток коротких згадок про жінок у радянських військових одностроях, і то в документах, датованих 1941 р. З одного боку, причина цього криється у селективному фокусуванні чиновників Вермахту на повідомленні про спеціально-військові аспекти бойових дій та ігноруванні «малозначущої», на думку дописувачів, інформації. З іншого боку, нечисленність подібних джерел також підтверджує той факт, що зіткнення із «бабою з рушницею» на полі бою або навіть захоплення її в полон під час бойових дій на Сході було відносно рідкісною подією.

Нарешті, на думку Фелікса Рьомера, незначна кількість згадок про червоноармійок у німецьких архівних документах свідчить про те, що німецькі штаби не передбачали такої проблеми ще до початку війни з СРСР. У численних документах, присвячених обговоренню підготовчого етапу кампанії, тема жінок-військових не поставала жодного разу. Також напередодні війни для солдатів та офіцерів Вермахту не було видано центральних приписів, які б спеціально регулювали питання поводження із радянськими жінками-вояками. Немає загального наказу, що зобов'язував би вбивати «бабу з рушницею», захоплену в полон на Східному фронті, подібного до «наказу про комісарів» або «керівних вказівок про поведінку військ у Росії». А оскільки обов'язку інформувати про затриманих і розстріляних червоноармійок не було, то і цілеспрямованого обліку жінок-полонених також не вели.

Фрагментарні джерельні матеріали не дають змоги кількісно схарактеризувати групу жінок-військовополонених. Неможливо достеменно визначити ні чисельність розстріляних червоноармійок, ні кількість полонених жінок, ні ступінь участі у цих воєнних злочинах солдатів та офіцерів Вермахту. У радянських джерелах також немає узагальнених статистичних відомостей. Серед даних про втрати у військових частинах, про колишніх військовополонених, які пройшли перевірку у спецтаборах НКВС, про репатрійованих на батьківщину радянських громадян кількість жінок-військовослужбовців окремо не вказували. У повоєнних стенограмах бесід

співробітників ЦК КП(б)У з комуністами – учасниками антинацистського підпілля, котрі залишилися на окупованій території України, трапляються розповіді жінок, які були у німецькому полоні¹⁹. У колишніх архівах радянських спецслужб джерелом інформації про жінок-червоноармійок є архівно-кримінальні справи, заведені на засуджених. Вочевидь, такі джерела потребують особливо критичного підходу під час їх аналізу.

За цих обставин одним із небагатьох продуктивних способів довідатися про згадану групу учасниць Другої світової війни є метод вивчення одиничних випадків (case study), тобто реконструкція життєвих траєкторій окремих осіб²⁰. Прикладом такої роботи може слугувати біографія медсестри 277-го медсанбату Анастасії Мулаєвої, яку відтворила Олена Петренко²¹. Іншим джерелом інформації про долі жінок-військовополонених є їхні особисті спогади про пережите. Окремі розповіді про перебування у полоні є в архівних справах Комісії з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР (1943–1950)²². Зокрема, серед матеріалів комісії вдалося знайти спогади колишньої військовополоненої про перебування у Кременчуцькому шталазі (стаціонарному таборі для військовополонених)²³. Одним із джерел цього дослідження стали рукописні спогади 17 жінок – колишніх військовополонених, надіслані до товариства «Kontakte-Kontakty» у Берліні упродовж 2000–2010 рр.²⁴

Найбільш доступними для широкого загалу джерелами вивчення зазначеної теми є мемуари, збірники спогадів і документів, присвячені радянським військовополоненим²⁵. Проте й у цій літературі жіночі розповіді трапляються дуже рідко. Переважно це спогади колишніх в'язнів концтаборів, які відтворюють наратив про «трагічну і героїчну» історію полону²⁶. Першим у Радянському Союзі виданням про жінок-військовополонених стала оприлюднена 1958 р. книга Антоніни Никифорової, колишньої ув'язненої концтабору Равенсбрюк, під назвою «Це не повинно повторитися»²⁷. Пізніше, у 1960 р., було опубліковано збірник літературно

¹⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 22, спр. 347–377: Стенограммы отчетов, информации, бесед работников ЦК КП(б)У с участниками подпольно-партизанского движения в г. Киеве и Киевской области. Загалом у цих справах міститься 133 стенограми.

²⁰ Baxter, Pamela, Jack, Susan. Qualitative Case Study Methodology: Study Design and Implementation for Novice Researchers // The Qualitative Report. – 2008. – Vol. 13 (4). – S. 544–559; Lamnek, Siegfried. Qualitative Sozialforschung: Lehrbuch. – 4. Auflage. – Weinhnein, Basel, 2005. – 748 S.

²¹ Петренко, Олена, Пастушенко, Тетяна. Народження і смерть Анни Мюллер. Долі радянських жінок-військовополонених. Опубліковано 09.05.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/zabuti-zertvy-viyny/1153-olena-petrenko-tania-pastushenko-narodzheniia-i-smert-anny-miuller-doli-radianskykh-zhinok-viiskovopolonenykh>

²² ЦДАГО України, ф. 166; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 4620.

²³ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 243, арк. 114–118: Запис спогадів Богданової Віри Федорівни.

²⁴ Kontakte-Kontakty [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kontakte-kontakty.de/russisch>. Проект не має назви – це частина роботи організації.

²⁵ Лебедев А. Ф. Солдаты малой войны. (Записки освещенного узника). – М., 1957. – 78 с.; Бондарев В. И. Военнопленные. Записки капитана. – М., 1960. – 287 с.; Пирогов А. И. Этого забыть нельзя. Воспоминания бывшего военнопленного / лит. запись А. Ключника. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Одесса, 1962. – 240 с.; Сахаров В. И. В застенках Маутгаузена. – Изд. 2-е, доп. – М., 1962. – 214 с.; Цимкало Н. Живые из «Блока смерти» // Пламя гнева. Очерки. Воспоминания. Документы: сборник. – Донецк, 1965. – С. 9–19; Пахомов А. И. Рисунки кровью. Воспоминания бывшего узника гитлеровского лагеря смерти. – М., 1966. – 127 с.; Лемещук Н. Не склонив головы. (О деятельности антифашистского подполья в гитлеровских концлагерях). – К., 1978. – 156 с.; Соколов Ю. Пока живы – надо встречаться: Повести. Рассказы. – М., 1988. – 363 с.; «Ich werde es nie vergessen». Briefe sowjetischer Kriegsgefangener 2004–2006 / Hrsg. Kontakte-Kontakty e.V. (erster Sammelband in deutscher Sprache). – Berlin, 2007. – 270 S.; Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Спогади тих, хто вижив / Упоряд.: Т. Пастушенко, М. Шевченко. – К., 2009. – 370 с.

²⁶ Польщикова А. П. Воспоминания узников: докум. повесть. – Ялта, 1994. – 131 с.; Гулей А. Из морозу небутия: докум. повесть. – К., 2000. – 116 с.; Аневер С. Кровоточит моя память. (Из записок студентки-медички). – М., 2005. – 208 с.; Непобедимая сила слабых: Концентрационный лагерь Равенсбрюк в памяти и судьбе бывших заключенных: сб. воспоминаний и интервью / сост., отв. ред.: Н. П. Тимофеева. – Воронеж, 2008. – 351 с.

²⁷ Никифорова А. Это не должно повториться. – М., 1958. – 149 с.; Никифорова А. Повесть о борьбе и дружбе. – Л., 1967. – 318 с.

¹⁶ Шнеер А. Плен. Советские военнопленные в Германии, 1941–1945. – М., 2005. – 624 с.

¹⁷ Römer, Felix. Gewaltsame Geschlechterordnung. Wehrmacht und «Flintenweiber» an der Ostfront 1941/42 // Soldatinnen. Gewalt und Geschlecht im Krieg vom Mittelalten bis heute. – Paderborn et al.: Ferdinand Schöningh, 2011. – S. 331–352.

¹⁸ Ibid. – S. 332. Див. також статтю Джеффри Бурдса у цьому збірнику; про нацистську сексуальну політику див.: Sexuality and German Fascism / ed. by Dagmar Herzog. – New York: Berghahn Books, 2004. – 360 p.; Heineman, Elizabeth D. Sexuality and Nazism: The Doubly Unspeakable? // Journal of the History of Sexuality. – 2002. – Vol. 11 (1–2). – P. 22–66.

опрацьованих коротких мемуарних текстів жінок – в'язнів цього концтабору, перевиданий тричі поспіль сотиссячними накладками²⁸. На сьогодні досвід червоноармійок, які потрапили до концтабору Равенсбрюк, є найбільш дослідженим і водночас міфологізованим. Сконструйовану в 1960-х роках колективну історію про «дружбу і боротьбу» у нацистському концтаборі радянських жінок-військових і досі переповідають інші ув'язнені, які не належали до цієї групи військовополонених²⁹. Вона стала своєрідною взірцевою моделлю поведінки радянської жінки у полоні. У дослідженнях історії окремих таборів для радянських військовополонених також можна зустріти біографії полонених червоноармійок³⁰.

Політика і практика Вермахту у ставленні до радянських жінок зі зброєю

На сьогодні про ставлення до полонених червоноармійок у нацистській Німеччині відомо лише у загальних рисах. Аналіз офіційних документів та рішень із цього приводу показує деякі суперечності та певні зміни у ході війни. Відомі чотири розпорядчі документи Вермахту щодо жінок з Червоної армії³¹. На початку бойових дій із СРСР німецькі військові розглядали червоноармійок не як військовослужбовців регулярних військ, а як партизанок і комбатанток, до яких не потрібно було застосовувати Женевську конвенцію про поводження з військовополоненими 1929 р. Як партизанки ці жінки не вважалися також і цивільними, тому їх часто розстрілювали. У наказі Головного командування 4-ї армії Групи армій «Центр» від 29 червня 1941 р. «Про становище радянських військовополонених» прямо зазначено, що «жінок в уніформі необхідно розстрілювати»³². До речі, найбільше фактів стосовно розстрілів червоноармійок знайдено саме в документах підрозділів, які підпорядковувалися командуванню 4-ї армії. Наказ Головного командування сухопутних військ Вермахту від 30 червня 1941 р. «Про ставлення до військовополонених жінок» роз'яснював, що з жінками в уніформі та зі зброєю чи без неї потрібно поводитись як із військовополоненими, а жінок зі зброєю, але не в уніформі, вважати партизанками³³. Про те, що ці накази виконувалися, є чимало задокументованих і оприлюднених свідчень. Наприклад, у донесенні відділу військової контррозвідки 29-го армійського корпусу (він входив до 6-ї армії) за 3 вересня 1941 р. повідомляється, що таємна польова поліція та жандармерія в районі Боярки провели допит 11 підозрілих осіб у цивільному, серед яких виявилось троє колишніх військовополонених, котрих відправили до табору у Васильків, а двох місцевих шпигунів та одну жінку, яку «запідозрили у шпигунстві», розстріляли³⁴. У донесеннях за 9 та 10 вересня 1941 р.

містилася інформація про розстріл таємною польовою поліцією шпигунів, у тому числі однієї жінки та трьох дівчат³⁵. Варто також зазначити, що у цих документах йдеться про «зачистку» тилівих районів Вермахту. Ймовірно, бойові частини не зобов'язані були доповідати про подібні ситуації, або ці випадки траплялися не так часто. У донесенні відділу Абверу 29-го армійського корпусу за 16 липня 1941 р. сказано, що після бою в окопах знайшли вбиту жінку в «російській уніформі»³⁶. Оскільки військова розвідка вважала за доцільне згадувати про такі факти у щоденних повідомленнях, то це, поміж іншим, могло означати, що подібні випадки були порівняно рідкісними – а тому особливо помітними. Принаймні у документах названого корпусу це перша згадка про жінку у військовій формі упродовж майже місяця боїв.

Німецький образ жінки-ворога як «баби з рушницею» (нім. *Flintenweib*) походить із кінця XIX ст. Відповідно до нього, участь у збройних конфліктах була протиприродною для жінок, таку поведінку вважали виявом надзвичайної жорстокості, яка не личить жінці. Вперше у літературі цей термін з'явився у зв'язку з описом більшовицьких жіночих воєнізованих формувань, що діяли в країнах Балтії наприкінці Першої світової війни. Під час Другої світової війни радянська жінка зі зброєю стала уособленням більшовицької загрози, з якою, власне, і вели боротьбу. Цей образ суперечив націонал-соціалістичному ідеалу жінки як насамперед «дружини та матері»³⁷.

Очевидно, що причиною появи згаданих наказів для німецького війська та застосування їх до жінок і дівчат, яких підозрювали у шпигунстві, була не лише реальна загроза з боку жінок зі зброєю чи в одностроях. Тут спрацювали також стереотипні уявлення про те, що «жінка зі зброєю» підриває традиційний гендерний лад. Фелікс Рьомер вбачає причину жорстокого ставлення до жінок в одностроях у суворому захисті традиційних гендерних ролей і пов'язаного з ними поняття мужності. озброєні червоноармійки уособлювали загрозу гендерному ладу, згідно з яким війна є виключно чоловічою сферою діяльності³⁸.

Втім, досліджуючи матеріали окремих армій та дивізій Вермахту, що воювали на території України, серед внутрішнього листування можна знайти документи, в яких описано не таке категоричне й однозначно суворе ставлення до червоноармійок у німецькому полоні. У щоденнику бойових дій уже згаданого 29-го армійського корпусу за 22 серпня 1941 р. є запис про жінку єврейської національності, військового медика, котру після допиту направили до табору військовополонених у Василькові³⁹. Тобто до жінок важливих і невійськових (лікарі, медсестри, зв'язківці) професій ставилися більш поблажливо. Можливо, через пропорційно невелику порівняно з чоловіками частку жінок на фронті серед військовополонених їх також було небагато, і кожен такий факт сприймався як особлива подія, тому його старанно фіксували у німецьких документах.

Після захоплення у полон на початку жовтня 1941 р. під Мелітополем частин 18-ї та 9-ї армій у складі РСЧА у 123-му та 241-му німецьких пересильних таборах та армійському збірно-пересильному пункті № 12 (11-та армія Вермахту) налічувалося 13 175 військовополонених. При цьому на облік було взято сімох жінок⁴⁰, а через

28 Они победили смерть. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: Изд-во полит. лит., 1966. – 544 с.

29 Див., наприклад, збірник: Непобедимая сила слабых: Концентрационный лагерь Равенсбрюк в памяти и судьбе бывших заключенных: сб. воспоминаний и интервью / сост., отв. ред.: Н. П. Тимофеева. – Воронеж, 2008. – 351 с.; *Santis, Ramona Saavedra*. Unzugehörig. Kommunikative Erinnerungsmuster von Überlebenden des Frauen-Konzentrationslagers Ravensbrück aus Sowjetunion // Das Soziale Gedächtnis und die Gemeinschaften der Überlebenden. Bergen-Belsen in vergleichender Perspektive / Janine Doerry, Thomas Kubetzky und Katja Seybold (Hrsg.) – Göttingen: Wallstein Verlag, 2014 – S. 124–135.

30 Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славути на Хмельниччині: дослідж., док., свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років». – К., 2011. – С. 227–231.

31 Ці документи зібрано й опубліковано в окремому розділі збірника документів: Rotarmisten in deutscher Hand. Dokumente zur Gefangenschaft, Repatriierung und Rehabilitierung sowjetischer Soldaten des Zweiten Weltkrieges. – Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2012. – S. 326–333.

32 Rotarmisten in deutscher Hand... – S. 326–327.

33 Ibid. – S. 327–328.

34 Bundesarchiv/Militärarchiv in Freiburg (BA/MA), RH24-29/76.

35 BA/MA, RH24-29/76.

36 BA/MA, RH24-29/76 Tätigkeitbericht von Abteilung Ic für die Zeit vom 16.07.1941 – 31.07.1941.

37 Freytag C. Kriegsbeute «Flintenweibe». Rotarmistinnen in deutscher Gefangenschaft. – S. 32.

38 Römer F. Gewaltsame Geschlechterordnung... – S. 352.

39 BA/MA, RH24-29/76.

40 BA/MA, RH23/77, S. 21: Донесення про кількість військовополонених у дулазі 241 Калга (сучасна Дружбівка, Херсонська обл.).

тиждень у зазначених таборах залишилися тільки дві жінки⁴¹. Знайти якісь документально обґрунтовані пояснення описаного факту не вдалося. Проте документи з українських архівів можуть пролити світло на подібні ситуації. У стенограмах бесід з комуністами про обставини їх перебування на окупованій території вдалося знайти свідчення п'яти жінок, яких організовано відпустили з полону восени 1941 р. лише тому, що вони були жінками. Наведемо приклад Параски Болутенко – співробітниці НКВС, начальниці групи віз та реєстрації іноземців і дружини начальника політвідділу міської міліції, яка відступала з Києва під час евакуації наркомату внутрішніх справ. В оточення та полон жінка потрапила разом із чоловіком поблизу районного центру Яготин Київської області. Будучи одягнутою в однострій, вона зняла петлиці, знищила своє посвідчення особи й позбулася пістолета. У Яготинському таборі жінок і чоловіків тримали окремо. Тут вона востаннє побачилася зі своїм чоловіком. Потім полонених перегнали у сусіднє село Сулимивку. «Там я побыла до 5 октября. 5 октября приехал их высший командный состав, сфотографировали женский лагерь. Разбили нас таким образом – еврейки женщины отдельно, русские отдельно, украинки отдельно. Мы не знали, для чего это. Нас – украинок поставили первыми и погнали в центр села, приводят к одной крестьянской хате и каждой выдают пропуска домой»⁴².

На цей час уже існували чіткі інструкції від 16 липня 1941 р., розроблені спільно Верховним головнокомандуванням Вермахту та поліцією безпеки і СД⁴³, де пояснювалося, як проводити селекцію у таборах військовополонених за національними, політичними ознаками та професійними навичками бранців. Документ містив наказ відпускати цивільне населення, а також українців, білорусів, литовців, тобто представників «напівдружніх» до німців народів, окрім того – осіб, котрі мали необхідні для відбудови господарства професії. І хоча у цих інструкціях не було жодної згадки про жінок, зі свідчень, зафіксованих співробітниками ЦК КП(б)У, видно, що до бранок ставилися чітко згідно зі вказівками, але поблажливіше, ніж до військовополонених-чоловіків. Недарма колеги по партійній роботі полоненої Людмили Сухомлинової неодноразово казали, що вона (як жінка) «должна вырваться отсюда и идти их выручать»⁴⁴. Жінку в цивільному одязі, «в пальто, шапочке, с сумкой», могли відпустити з полону лише на підставі такого зовнішнього вигляду – як колежанку Олександри Морозової по Петровському райкому КП(б)У⁴⁵. Охороняли жіночий табір також не дуже старанно, що дало змогу Марії Бойко⁴⁶ та Олександрі Морозовій втекти звідти.

Парадокс ситуації полягав у тому, що саме ці жінки, членки комуністичної партії та співробітниці партійних і радянських спецорганів, фактично й були тими представницями радянського режиму, які у свідомості вояка Вермахту уособлювали «бабу з рушницею». Ідеологічно мотивовані та професійно підготовлені, вони найчастіше ставали на шлях боротьби з окупантами у антифашистському підпіллі Києва, але у вересні 1941 р. у хаосі 600-тисячного «котла» потрапили під формальне «сорткування» полонених, коли цивільних відділяли від військових, українців – від євреїв, росіян, білорусів та ін., а жінок – від чоловіків.

Судячи з біографій колишніх полонених, медикам значно складніше було перейти у цивільний стан, адже їхня професія була затребувана у системі таборів для

військовополонених. Так, киянка Муся Кругман, яка так само потрапила в полон під Києвом, була поранена і два місяці лікувалася в госпіталі Дарницького табору для військовополонених, а потім як медичний працівник змушена була залишитися і працювати там⁴⁷. Лікаря Віру Богданову також полонили у «київському котлі». Вона перебувала в таборі для військовополонених у Кременчуці, працювала в лазареті, де було ще 48 жінок. Вирватися з полону Вірі вдалося завдяки протекції одного з табірних лікарів, який домовився, щоб її, хвору на тиф, перевели з табірної лазарету до міської лікарні⁴⁸.

Після 13 листопада 1941 р. масово відпускати з полону українців та білорусів заборонили⁴⁹, бо напередодні А. Гітлер і райхсмаршал Г. Герінг під тиском промисловців дали формальну згоду на «використання росіян» на території Райху. У директиві уповноваженого з чотирирічного плану від 7 листопада 1941 р. йшлося про застосування в інтересах німецької економіки праці військовополонених та цивільних робітників з окупованих радянських територій в райхскомісаріатах, Генерал-губернаторстві та в Німеччині⁵⁰. Відтоді кожного нового полоненого необхідно було брати на облік, залучати до праці й до 15 числа кожного місяця звітувати про такі заходи⁵¹. У цій ситуації, судячи з біографічних оповідей колишніх полонених, жінок після «сорткування» та декількох місяців карантину в таборах переводили у цивільний стан і примусово відправляли на роботи поблизу табору або на території Райху. Найдовше залишалися в таборах у статусі військовополонених медичні працівники. Особливе розпорядження Головного командування сухопутних військ про військовий полон від 19 березня 1943 р. фактично затверджує систему, яка вже склалася на той час. У документі йшлося про те, що всіх полонених жінок необхідно направляти на біржі праці, тобто на примусові роботи на окупованій Вермахтом території або до Німеччини. Лише лікарки та санітарки варто залишати в таборі для військовополонених⁵². Тому серед виявлених під час проведення цього дослідження спогадів жінок-полонених переважають розповіді медичних працівниць. З-поміж авторок листів до берлінського товариства «Kontakte-Kontakty» 15 із 17 жінок-військовополонених під час війни були лікарками або медсестрами. Переважання медичних фахівців серед жінок-полонених можна пояснити ще й тим, що лікарі та медсестри були військовозобов'язаними і підлягали обов'язковій мобілізації до війська, а тому перебували найближче до зони бойових дій – на відміну від зв'язківців чи військовослужбовців з підрозділів протиповітряної оборони, де частка жінок також була помітною.

Питання про систему таборів для військовополонених в Україні досі залишається маловивченим⁵³, особливо стосовно місць утримання жінок-полонених. Ми маємо розрізнені свідчення про існування окремих відділень і бараків для жінок у таборах для радянських військовополонених в Україні та Білорусі (Славута, Рівне, Володимир-Волинський, Барановичі). Медичні фахівці з числа полонених жінок працювали в лазаретах штагалів Кіровограда, Дарниці, Житомира. Найбільш

41 ВА/МА, RH23/77, S. 5: Донесення Корюк 555 (11-а армія) про кількість військовополонених у пересильних таборах 241 та 123 станом на 21 жовтня 1941 р.

42 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 349, арк. 131–137.

43 BA Berlin, R58/ 272/ Flicht 2, S. 51–58.

44 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 369, арк. 156.

45 Олександра Григорівна Морозова – секретар з кадрів Петровського райкому КП(б)У м. Києва. Стенограма інформації записана в ЦК КП(б)У 28.02.1944 р. – ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 361, арк. 23–25.

46 Марія Федорівна Бойко – науковий співробітник Інституту мовознавства Академії наук УРСР. Стенограма бесіди від 26.05.1945 р. – ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 375, арк. 1–6.

47 Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ) в АР Крим, ф. Р4808, спр. 08755, т. 3, арк. 509.

48 ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 243, арк. 114.

49 Overmans R. Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1945 // Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. – Band 9: Die deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945. – München, 2005. – S. 806.

50 Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : зб. док. і матеріалів. – К., 1963. – С. 50–52.

51 Наказ Верховного головнокомандувача Вермахту Кейтеля від 24.12.1941 про працевикористання радянських військовополонених. – ЦДАГО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 102, арк. 2а–3а.

52 Rotarmisten in deutscher Hand... – S. 329–330.

53 Більш детально про табори для військовополонених в Україні див.: Левікін В., Пастушенко Т.

По обидві сторони фронту: проблема військовополонених у роки Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття : історичні нариси / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2011. – Кн. 2. – С. 340–385. Режим доступу до електронної версії: <http://www.history.org.ua/?litera&kat=5&id=7095>.

задокументованим є досвід жінок-військових, які, переважно за політичні виступи (відмова працювати на військових підприємствах, участь у спротиві), відбували покарання в нацистських концтаборах Равенсбрюк, Аушвіц, Штуттоф, Берген-Бельзен⁵⁴. Розпорядження начальника поліції безпеки та СД від 11 квітня 1944 р. про політичну перевірку жінок-військовополонених, котрі прибувають із зони бойових дій, фактично закріпило практику, що склалася впродовж війни. Документ містив наказ направляти жінок, які викликають довіру, на біржу праці й переводити в цивільний стан, а неблагонадійних відправляти до концтаборів⁵⁵.

Викладене вище дає змогу зробити висновок про наявність певних розбіжностей поміж військово-політичними рішеннями і наказами щодо суворого ставлення до жінок-воjakів, з одного боку, та реальною практикою поводження (часто поблагливого) з бранками в ході бойових операцій – з іншого. На підставі вищезгаданих розпоряджень та приписів було вироблено конкретні норми стосовно трактування радянських жінок-військовослужбовців, які потрапили в полон до Вермахту, та способи регулювання цієї проблеми.

Політика радянської влади щодо колишніх військовополонених

Закінчення війни принесло радянським жінкам не лише звільнення з німецького полону, а й нові обмеження особистої свободи. До цих жінок радянська влада ставилася з такою ж підозрою, як і до чоловіків, котрі поверталися з полону. У СРСР розглядали німецький полон не просто як ганьбу, але як злочин, за який на військовослужбовців чекала кримінальна відповідальність. Ще на початку бойових дій з нацистською Німеччиною було ухвалено низку державних документів, де визначено полон як дезертирство і «зраду батьківщини», за що покарання зазнавали не лише військовослужбовці, а й члени їхніх родин: сім'ї командирів і політпрацівників підлягали арешту, а родини полонених солдатів – позбавленню державної допомоги⁵⁶. Пізніше було сформовано систему спецтаборів НКВС, які існували із січня 1942 р. до січня 1946 р., для перевірки військовополонених і оточенців, котрі вже з перших тижнів війни поверталися через лінію фронту в розташування радянських військ⁵⁷. Після створення влітку 1942 р. в Червоній армії штрафних рот для рядового й сержантського складу, штурмових та штрафних батальйонів для офіцерів звільнених з полону військовослужбовців почали направляти до цих дисциплінарних підрозділів⁵⁸. У 1943–1944 рр., із розгортанням наступальних дій радянської армії та створенням репатріаційної структури, процедуру перевірки контингенту військовополонених та оточенців було спрощено. Постанова Державного комітету оборони СРСР № 6884с від 4 листопада 1944 р. визначала: «Всех военнослужащих Красной Армии, освобожденных из плена советскими или союзными войсками, направляют, по мере их возвращения в Советский Союз, в специальные запасные части военных округов [а не в спецтабір. – Т. П.], де их мали перевіряти органи контррозвідки «СМЕРШ»

НКО впродовж 1–2 місяців. Після перевірки всіх військовослужбовців і командирів, які не викликали підозри, направляли на поповнення військ фронтів. «Выявленных при проверке лиц, служащих в немецкой армии, в специальных строевых немецких формированиях, «власовцев», полицейских и других, вызывающих подозрение, немедленно направляют в спецлагери по указанию НКВД для дальнейшей их проверки органами НКВД и «СМЕРШ» НКО. Всех офицеров после проверки направляют на формирование штурмовых батальонов»⁵⁹.

Після завершення бойових дій в Європі основна маса колишніх військовополонених поверталася додому в числі мільйонів цивільних громадян СРСР, колишніх примусових робітників, які отримали загальну назву – репатріанти⁶⁰. Вони проходили спрощену перевірку й фільтрацію у фронтових та армійських таборах або у збірно-пересильних пунктах наркомату оборони й перевірконо-фільтраційних пунктах НКВС. Її проводили співробітники НКВС, НКДБ та військової контррозвідки «СМЕРШ». Після прибуття на місце проживання репатріанти знову повинні були пройти перевірку в органах держбезпеки⁶¹. За даними, які наводять В. Земсков та П. Полян⁶², станом на 1 березня 1946 р. після перевірки у фільтраційних таборах і пунктах тільки 18,3 % колишніх військовополонених отримали дозвіл повернутися до попередніх місць проживання, 42,82 % – були призвані до армії, 14,69 % – заарештовані, 22,37 – зараховані до робочих батальйонів НКО, ще майже 2 % перебували на службі в збірно-пересильних пунктах або працювали в господарствах радянських військових частин та в установах за кордоном. Загалом після війни перевірку пройшли понад 1,8 млн колишніх радянських військовополонених⁶³, з них майже 233,4 тис. – засудили і помістили вже в радянські табори⁶⁴. Якщо порівняти ці дані із загальною кількістю людей, притягнутих військовими трибуналами до судової відповідальності в 1945 р. (357 тис. осіб), відразу можна зрозуміти, що справи стосовно військовополонених переважали тоді в практиці роботи військових трибуналів⁶⁵.

Загалом питання про ставлення до радянських військовополонених в СРСР та їх репатріацію, політичну перевірку і складну повоєнну долю на сьогодні достатньо досліджене російськими, українськими й німецькими вченими. Однак статистичних даних про кількість саме жінок-військовослужбовців, які пройшли обов'язкову перевірку і повернулися з полону на батьківщину, немає. Свідчення очевидців підтверджують, що жінок перевіряли нарівні з чоловіками. Марія Ф. півроку виходила з оточення, переховувалася, пройшла пішки сотні кілометрів по окупованій території, доки на початку 1943 р. дійшла до лінії фронту та потрапила в розташування частин Червоної армії. «Через несколько дней меня и других людей посадили в поезд и отправили в спецлагерь МВД СССР № 240, который находился в Азербайджане, г. Ханлар недалеко от Кировобад. В этом лагере 8 месяцев меня долго проверяли. Жила в бараке. Работала на прачечной, а потом меня перевели врачом. После 8-ми месячной проверки

54 Див. спогади Софії Анваєр, Антоніни Никифорової та ін.

55 Rotarmisten in deutscher Hand... – S. 330–331.

56 Постанова ДКО СРСР від 16 липня 1941 р. про арешт і передачу під суд Військового трибуналу дев'яти генералів Західного, Північно-Західного, Південного фронтів та спільний Наказ № 270 від 16 серпня 1941 р. за підписами Голови ДКО Сталіна, його заступника Молотова, маршалів Будьонного, Ворошилова, Тимошенка, Шапошникова, а також генерала Жукова (див.: 1941 год : в 2 кн. – Кн. 2. – М., 1998. – С. 472–473. – (Россия. XX век. Документы)).

57 Постанова ДКО СРСР № 1069сс від 27 грудня 1941 р. і накази НКВС № 001735 від 28 грудня 1941 р. та НКО СРСР № 0521 від 29 грудня 1941 р. регламентували порядок перевірки та фільтрації «колишніх військовослужбовців Червоної армії», які вийшли з оточення чи були звільнені з полону.

58 Детальніше про штрафні роти див.: Зягінцев В. Е. Война на весах Фемиды. Война 1941–1945 гг. в материалах следственно-судебных дел. – М., 2006. – С. 390.

59 Государственный архив Российской Федерации, ф. 9401, оп. 2, д. 68, л. 229–230.

60 Більш детально про це див.: Пастушенко Т. В. «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєнне життя колишніх оstarбайтерів та військовополонених в Україні. – К., 2011. – 164 с.

61 Наказ НКВС-НКДБ від 16 червня 1945 р. «Про порядок перевірки й фільтрації за місцем постійного проживання репатрійованих радянських громадян, які повернулися на Батьківщину». Детальніше див.: Земсков В. Репатриация перемещенных советских граждан // Война и общество, 1941–1945 : в 2 кн. – Кн. 2. – М., 2004. – С. 343.

62 Полян П. Жертвы двух диктатур: жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. – М. : РОССПЭН, 2000. – С. 529; Земсков В. Репатриация перемещенных советских граждан. – С. 342.

63 Дембицкий Н. П. Судьба пленных // Война и общество, 1941–1945 : в 2 кн. – Кн. 2. – М., 2004. – С. 258.

64 Зягінцев В. Е. Война на весах Фемиды... – С. 700.

65 Там же.

мне предложили остаться в штате лагеря»⁶⁶. Проте й після закінчення війни та спрощення процедури перевірки становище колишніх полонених в СРСР не покращилося: «После освобождения нас американцами мы были доставлены в Союз, где были подвержены многим проверкам на протяжении нескольких месяцев, нас считали врагами народа, предателями»⁶⁷.

Тривалий час радянські громадяни, які повернулися із полону, зазнавали обмежень у правах. Їх усували від участі у політичному житті країни, при вступі до вищих навчальних закладів до них ставилися з підозрою, їх не вважали учасниками війни. Навіть після смерті Сталіна становище колишніх військовополонених мало змінилося. 17 вересня 1955 р. було видано указ Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію радянських громадян, котрі співпрацювали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», згідно з яким разом із радянськими громадянами, що в період війни співпрацювали з окупантами, амністували й колишніх військовополонених, котрі ще перебували за кордоном. Проте дія Указу не поширювалася на військовослужбовців, засуджених за добровільну здачу в полон, і тих, хто відбував покарання в СРСР.

Лише в 1956 р. було здійснено спробу змінити ставлення до колишніх полонених. 19 квітня 1956 р. Президія ЦК КПРС ухвалила рішення про створення комісії під головуванням маршала СРСР Г. Жукова, перед якою поставили завдання розібратися зі становищем військовослужбовців Червоної армії, що повернулися з полону, і внести відповідні пропозиції до ЦК КПРС. 4 червня того ж року доповідну записку Г. Жукова, К. Фурцевої, К. Горшеніна та інших «Про становище колишніх військовополонених» було подано на розгляд членів ЦК партії. 29 червня 1956 р. ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР ухвалили постанову «Про усунення наслідків грубих порушень законності стосовно колишніх військовополонених та їхніх родин»⁶⁸, аналогічний варіант постанови прийняли ЦК Компартії та Рада міністрів УРСР 17 липня 1956 р. У цих постановах було засуджено практику політичної недовіри, застосування репресивних заходів, а також позбавлення колишніх військовополонених та їхніх родин пільг і допомоги. Пропонувалося поширити указ про амністію 1955 р. також на колишніх військовополонених, засуджених за здачу в полон. З 1957 р. справи колишніх військовополонених було в основному переглянуто і більшість засуджених реабілітовано: їм відновили військові звання та пенсії, повернули нагороди. Тих полонених, які отримали поранення або втекли з полону, було нагороджено орденами й медалями. Але загалом процес реабілітації колишніх радянських бранців розтягнувся ще на десятки повоєнних років.

«Героїчний наратив» про досвід полону невільників табору Равенсбрюк

У драматичній епопеї військового полону та його подальшого сприйняття суспільством жіночі історії тривалий час залишалися на маргінесі, за винятком фактів героїчної боротьби та страждань колишніх червоноармійок у концтаборі Равенсбрюк.

Героїчний наратив про перебування та боротьбу радянських жінок-військовополонених у концтаборі Равенсбрюк був за радянських часів однією з небагатьох можливих форм подання теми військового полону взагалі. Він базується на таких фактах. У ніч з 26 на 27 лютого 1943 р. до табору прибув транспорт із міста Зоест (Вестфалія), яким привезли 536 жінок-військовополонених. Це були учасниці оборони Севастополя – лікарки, телеграфістки, військові піхотинки, штабні працівниці. Серед

них було багато осіб з вищою освітою, політично свідомих. З території Кримського півострова влітку 1942 р. полонених жінок перевезли на північ України, частина з них перебувала у шталазі № 360 в Рівному, інша партія – у шталазі № 356 у місті Славута (нині Хмельницької обл.). Наприкінці січня 1943 р. їх зібрали у пересильному таборі німецького міста Зоест. Тут бранкам запропонували перейти в цивільний стан і працювати на промислових підприємствах Німеччини. Група жінок від імені всього колективу оголосила про відмову позбуватися статусу військовополонених, посилаючись на Женевську конвенцію. У відповідь їх усіх відправили до Равенсбрюка, де тримали в окремому бараку. Радянським жінкам вдалося не «розчинитися» в таборі, зберегти колективний дух, навіть влаштовувати протестні голодування, організовано не виходити на роботу. Після війни ця група жінок з Равенсбрюка ініціювала створення секції колишніх в'язнів концтаборів при Радянському комітеті ветеранів війни у Москві⁶⁹.

Серед замовчуваних у радянський час фактів про героїчних жінок Равенсбрюка є та обставина, що по війні більшість із них тривалий час проходили перевірку в радянських спецтаборах, після якої так і не змогли повернутися до своїх довоєнних професій. Не прийнято було згадувати й про те, що одна з ідейних організаторок спротиву в концтаборі, одеситка Євгенія Клемм, у 1952 р. наклала на себе руки, довідавшись про своє звільнення з Одеського університету.

Проте офіційний радянський дискурс допускав єдину форму оповіді про ці події – у вигляді героїчного наративу про «дружбу та боротьбу» в концтаборі. Тому жінки, котрі пережили полон, під час інтерв'ю, яке вони давали студентам у 2005 р., мовчали про судовий процес над колишніми в'язнями Равенсбрюка⁷⁰.

Вивчення раніше засекречених документів дало змогу з'ясувати обставини та перебіг цього закритого судового процесу – військового трибуналу Таврійського військового округу, що відбувався у грудні 1949 р. та у квітні 1950 р. у м. Сімферополі⁷¹. На лаві підсудних опинилися чотири жінки-медики, колишні військовополонені: Валентина Чечко (Николук), Анна Федченко, Муса Кругман, Людмила Чмелюк (Малигіна). П'ята заарештована, Олена Малахова, під час слідства вчинила самогубство 16 червня 1949 р. Жінок звинувачували у тому, що вони, військовослужбовці Червоної армії, добровільно здалися в німецький полон, працювали лікарями у таборах для військовополонених та в концтаборі Равенсбрюк і брали участь у масовому знищенні ув'язнених (зокрема, буцімто проводили селекцію в'язнів, виказували євреїв, заражали в'язнів інфекційними хворобами, робили спеціальні ін'єкції, після яких хворі помирали). Жінок засудили за статтею Кримінального кодексу РРФСР 58-1б «Зрада батьківщини» до 25 років ув'язнення в каторжних таборах.

Лікарка Валентина Чечко невинно була заарештована саме в травні 1949 р., коли в СРСР розпочалася хвиля переслідувань медичних працівників – так звана справа лікарів. Ще під час фільтраційної перевірки у вересні 1945 р. під тиском співробітників НКВС Валентина засвідчила, що співпрацювала з німецькими лікарями і вбивала в'язнів концтабору смертоносними ін'єкціями. Однак тоді її відпустили. Приводом для арешту через чотири роки стали свідчення мешканки Сімферополя Лідії Меркулової, яка працювала у концтаборі санітаркою у лікарки Чечко в блоці № 10. У серпні 1948 р. Меркулову засудили на п'ять років за «крадіжку державного і громадського майна», але відпустили з огляду на малолітню дитину. Очевидно, «ціною» звільнення стали

⁶⁶ Спогади Марії Мойсейовни Ф., м. Ялта, 2005 р. (колекція товариства «Kontakte-Контакты»).

⁶⁷ Спогади Євдокії Петрівни Ф., м. Кривий Ріг, 2005 р. (колекція товариства «Kontakte-Контакты»).

⁶⁸ Дембицкий Н. Судьба пленных. – С. 259.

⁶⁹ Santis, R. Saavedra. Im Auftrag der Erinnerung: Antonina Nikiforova und das Ravensbrück-Gedächtnis. – S. 34.

⁷⁰ Див. спогади колишніх бранок: Непобедимая сила слабых: Концентрационный лагерь Равенсбрюк в памяти и судьбе бывших заключенных : сб. воспоминаний и интервью / сост., отв. ред. : Н. П. Тимофеева. – Воронеж, 2008. – 351 с.

⁷¹ Матеріали архівно-кримінальної справи зберігаються у ГДА СБУ в АР Крим (ф. Р4808, спр. 08755, у 5 томах).

її свідчення проти В. Чечко. Далі слідство розвивалося за добре розробленою схемою: Валентина почала звинувачувати у співпраці з нацистами інших лікарів та медсестер, разом з якими перебувала у Равенсбрюку. Фактично все обвинувачення проти трьох інших лікарів Равенсбрюка було побудоване на усних свідченнях Чечко та інших численних свідків.

Матеріали кримінальної справи дають можливість уявити, якими методами діяли слідчі. Наприклад, полковник Черкасов, начальник слідчого відділу військової прокуратури Таврійського військового округу, зловживав службовим становищем, примушуючи арештанток, які перебували під слідством, до сексуальних стосунків із ним. У 1956 р. Валентина Чечко заявила, що слідчі чинили на неї постійний тиск, били й залякували, вимагаючи визнання провини.

Попри офіційно сформований міф про виняткову згуртованість жінок – в'язнів Равенсбрюка, на практиці стосунки всередині цієї групи були дуже складними. У таборі серед полонених панували заздрість і взаємна недовіра. Знання німецької мови вже викликало підозру, а будь-які контакти з адміністрацією табору могли стати приводом для звинувачення у співпраці. Тому невеликі привілеї, які в таборі мали лікарки та медичний персонал загалом, слугували для інших в'язнів, змушених працювати на важких фізичних роботах, достатнім підґрунтям, щоб вважати їх колаборантками. Найбільш вичерпно цю думку висловила свідок Олександра Пігнатті: «В истреблении людей принимали участие в той или иной мере все медицинские работники, работавшие в ревире»⁷².

Вже під час процесу Валентина Чечко вважала, що Лідія Меркулова звинуватила її у вбивствах в'язнів через відмову лікарки видати фіктивну довідку про хронічну хворобу дитини Меркулової. Лідію направляли працювати у віддалені сільські райони Криму, а така довідка дала б їй змогу залишитися у Сімферополі. На цьому фоні надзвичайно позитивно виглядає поведінка Мусі Кругман. Єврейка за національністю, вона вижила у таборах для військовополонених і у концтаборі Равенсбрюк, допомагала в'язням, рятувала їхні життя, неодноразово зазнаючи покарань за це від адміністрації таборів. Кругман і під час слідства поводитися дуже гідно та єдина з обвинувачених не визнала себе винною.

Усі засуджені жінки: Валентина Чечко, Анна Федченко, Муся Кругман та Людмила Чмелюк (Малигіна) – повернулися додому з таборів і були повністю реабілітовані в 1956 р. Проте до спільноти «жінок Равенсбрюка» вони не повернулися – їхніх прізвищ немає серед авторів збірок спогадів колишніх в'язнів концтабору Равенсбрюк, не збереглися їхні фотографії – фактично їхні імена було викреслено з офіційної пам'яті про цей концтабір.

Судовий процес над жінками – колишніми військовополоненими і в'язнями концтабору показав, що радянська влада використовувала звинувачення у співпраці з нацистами як привід для політичного переслідування у повоєнні роки, адже більшість обвинувачень були надуманими і не мали доказів, окрім декількох свідчень, включно зі свідченнями однієї з фігуранток процесу проти самої себе. Тож матеріали цієї кримінальної справи певною мірою руйнують міф про єдність, згуртованість, дружбу та взаємодопомогу радянських жінок-полонених у концтаборі Равенсбрюк. Водночас згадані матеріали вказують на існування неформальної ієрархії всередині цієї групи та складні взаємини між її членами як в ув'язненні, так і на свободі.

Попри це, історія перебування радянських жінок-військовополонених у концтаборах залишається особливим явищем. Героїзована оповідь про жінок Равенсбрюка

тривалий час була єдиним наративом про жінок у полоні, і лише нещодавно почали з'являтися поодинокі спроби розповісти інші історії життя учасниць тих подій.

«Негероїчні» жіночі історії про виживання у полоні

Ймовірно, у згаданій групі жінок-військовополонених з Криму, яких згодом ув'язнили у концтаборі Равенсбрюк, могла опинитися й Олександра Орлова (Зубенко). Проте її історія про полон не має героїчного забарвлення⁷³. На початку війни жінці виповнилося лише 20 років, вона була одружена, мала маленьку донечку та працювала на телеграфі у м. Анапа. «22 июня 1941 г. мне вручили повестку, 23 июня я должна отправляться по направлению. К этому времени я была замужем, и у меня был ребенок. Я доложила военкому, он ответил: «сдайте ребенка в детдом». 23-го я покинула Анапу, оставив мать, отца и маленькую дочку, муж тоже ушел на фронт»⁷⁴. Олександра брала участь у Керченській десантній операції, обороні Кримського півострова, а у липні 1942 р. потрапила в полон: «Чего больше всего боялась, то и случилось»⁷⁵. З Криму полонених жінок перевезли на північ України у Славутський табір – штаб № 356. Після тривалого карантину Олександра погодилася працювати в Шепетівці на птахофабриці. Це рішення, власне, і врятувало її від важкої долі – потрапити в концтабір Равенсбрюк. «Нас с 4-го блока, где мы были заперты, перевели в 9-й блок, видно, готовили на отправку. Но в г. Шепетовке не было рабочих рук, и они записывали в список, кто желает работать, и нас записалось 21 человек. А было нас в этом блоке более 1000. На этом заканчивается лагерный плен и начнется гражданский плен»⁷⁶. До листопада 1943 р. жінка працювала на птахофабриці. Коли почався відступ німецької армії, полонених намагалися вивести на роботу до Німеччини. Олександрі вдалося врятуватися за допомогою колишнього військовополоненого Павла Орлова, який переховував її декілька місяців на складі, а потім переправив до місцевих партизанів. Після вступу до міста Червоної армії жінка змогла повернутися додому. «Из Шепетовки я выехала с трудом, фильтровали. Но я не прямо, а косвенно была связана с партизанами местными, они помогли мне, я уехала». У 1944 р. вона повернулася до Анапи. З'ясувалося, що її чоловік загинув на фронті, батько помер, а матір з дочкою німці розстріляли через підозру у зв'язках із підпіллям. Жінка почала будувати своє життя наново. Через рік її розшукав Павло Орлов, у 1946 р. Олександра переїхала до нього у м. Твер, вони одружилися, народили трьох синів.

Історія родини Орлових – це також історія про військовий полон, але зі щасливим закінченням та схваленими суспільством стратегіями поведінки. І хоча у листуванні зі співробітниками Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років (Київ) Олександра Орлова намагалася викласти свою біографію більш формально, та все ж не втрималася, додавши кілька емоційних фраз, але не про себе, а про свого чоловіка: «Хочу сказать, говорят, что мужчины не умеют плакать. Не правда. Когда я прибежала на комбинат и он узнал, что случилось [розпочалося вивезення робітників до Німеччини. – Т. П.], посадил меня на колени, припал к груди и плакал, не только за меня, но и за себя. Ведь он тоже был в таком же положении, несмотря на то, что он был выдержанным и сильным мужчиной»⁷⁷. Фактично в листах до співробітників музею Олександра розповіла історію свого життя і полону як історію кохання.

⁷³ Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині... – С. 227–231.

⁷⁴ Там само. – С. 228.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само. – С. 230.

⁷² ГДА СБУ в АР Крим, ф. Р4808, спр. 08755, т. 4, арк. 185. Ревір – назва лазарету в концтаборі.

Історія про романтичні стосунки, про «сильного чоловіка», який допоміг уникнути небезпеки, є також до певної міри типовою для жінок-військовополонених. Можна навести ще один приклад зі спогадів, надісланих до німецького товариства «Kontakte-Контакты». Розповідь про майбутнього чоловіка, якого Євдокія Ф. зустріла у полоні, починається з перших рядків листа: «Мне 7 марта 2005 года исполнилось 84 года. Восемь лет назад я похоронила своего мужа – Петра Ивановича, с которым познакомилась в Германии в г. Дуйсбург, когда была в плену, где был и он»⁷⁸. Проте подібні щасливі історії є радше винятками. Частіше «сильного чоловіка», який міг стати покровителем та допомагав врятуватися чи вижити у полоні, можна було зустріти серед охоронців табору. Саме такий випадок стався у Володимир-Волинському шталазі: «Затем однажды пошла в туалет на первый этаж, вижу – стоит очередь к выходу на улицу, я спросила, что это? Мне отвечают – побег. Оказывается, один полицай хотел освободить свою девушку, они отключили ток из проволоки, разрезали ее. <...> Я тоже убежала»⁷⁹.

Є документально зафіксовані випадки, коли жінки демонстрували неабияку винахідливість і намагалися маніпулювати чоловіками, використовуючи власну жіночу привабливість або викликаючи співчуття, щоб втекти з полону. Людмилі Сухомлиновій, співробітниці Київського міського партії, вдалося успішно використати співчутливе ставлення охоронця, щоб вибратися із табору для полонених у с. Гоголів (Київська область). «Я сидела ночью на земле. За нами следил часовой. Я сижу и плачу. Подходит немец – оказалось, что он чехословак, и спрашивает, почему я плачу. Я сказала, что у меня остались в Киеве дети, и просила его отпустить меня. Он мне сказал, чтобы завтра утром я подошла к этой вышке, и он поможет мне. Он позвал переводчика, тот проверил мои документы. Я показала ему карточки моих детей. Он повел меня к коменданту. Комендант меня спросил, как я попала. Я рассказала, что мы шли из окопов, а в это время немцы вели пленных солдат и захватили меня. Там нас не регистрировали, ничего не спрашивали. Так меня они и отпустили»⁸⁰.

Утім, подібна тактика спрацьовувала не завжди. Частіше жінкам доводилося ризикувати та покладатися на власні сили, кмітливості, спритність. Марія Бойко, наукова співробітниця Інституту мовознавства Академії наук УРСР, скористалася із ситуації та просто «пішла» з табору для військовополонених в с. Сулимівка. Як комуністка, вона перебувала у загоні народного ополчення, а потім потрапила у полон під Києвом поблизу Яготина. Її розповідь – приклад власної ініціативи, винахідливості та прагматичного ставлення до життя: «У мене ж на лобі не написано, що я член партії». Тож вона поставила собі завдання – якомога швидше врятувати власне життя, що означало – втекти з полону. «Ранком люди принесли поїсти, я попросила в однієї дівчини кофточку. Я їй сказала, що коли повернеться радянська влада, я поверну їй 5 кофточок. Вона принесла мені кофточку, платочок та горщик. Я пов'язалась платочком та пішла. Пішла сміло, не оглядаючись. Коли бачу, сидить жінка біля хати, я зайшла в хату, бачу – обідають. Я кажу – за мною іде німець, я полізу на піч, ви скажете, що я ваша дочка. Я там трошки пожила, копала картоплю. Прошло три дні, я кажу їй – у мене немає документа. Старуха полізла за божничок, дістала якийсь документ і каже – ось вам документ. Бережіть його, коли прийде радянська влада, можна буде брати крам у кооперації. Там було написано, що вона член сулимівської кооперації»⁸¹.

До нас дійшли лише поодинокі опосередковані свідчення про жінок-полонених, які застосовували типово «жіночі» прийоми виживання у полоні: втікали з табору за допомогою покровителів з числа охоронців або місцевих поліцейських, виходили заміж за представників місцевої окупаційної влади, щоб уникнути депортації в Німеччину, тощо⁸². Проте в очах громади такі способи вирішення проблеми розглядалися як колабораціонізм і зазнавали осуду, тому згадки про них в особистих спогадах та літературі вкрай рідкісні.

Висновки

Підводячи підсумки цього етапу дослідження, варто зупинитися на кількох моментах. Недостатнє вивчення в історичній науці досвіду жінок-військовополонених (порівняно зі студіями про учасниць бойових дій) свідчить про його тривале витіснення з колективної пам'яті про Другу світову війну. Причин цього декілька. По-перше, негативне ставлення у СРСР до військовополонених червоноармійців загалом як до зрадників та тривале повоєнне їх переслідування призвели до приховування цього факту в біографіях учасниць війни та уникнення згадок про таке явище в академічних працях. По-друге, для радянської історіографії в цілому характерні замовчування та маргіналізація жіночого досвіду війни. Ще однією причиною є мала кількість джерел та їх засекреченість. Закінчення терміну таємності в архівах для документів Вермахту, розсекречення радянських архівних фондів після розпаду СРСР, загальна демократизація пострадянського суспільства стали необхідною передумовою появи перших публікацій про жінок-військовополонених.

Політика ставлення до полонених червоноармійок у нацистській Німеччині та СРСР не вироблялася заздалегідь і формувалася безпосередньо у ході збройного конфлікту. Вона не була статичною і змінювалася впродовж війни: від найбільш жорстоких та радикальних вимог влітку 1941 р. розстрілювати жінок як «баб із рушницею» (з боку Вермахту) або зрадниць, котрі порушили військову присягу (з боку Червоної армії), до застосованої німцями у 1943–1944 рр. практики політичної перевірки, переведення у цивільний стан та примусу до праці (на військових виробництвах Третього райху або в концтаборах).

Особливістю офіційної радянської та німецької документальної бази є нерозмежованість демографічних даних за статтю, що практично унеможлиблює будь-які статистичні узагальнення. Через це наразі немає чіткої відповіді на низку запитань: якою була кількість жінок у статусі військовополонених – йдеться про тисячі чи десятки тисяч червоноармійок у німецькому полоні? Скількох жінок-військовополонених було розстріляно як «партизанок», а скількох відпустили як місцевих мешканок чи відправили працювати на військові заводи до Райху? Скільки їх загинуло від голоду, знущань і хвороб у таборах? Як досвід військового полону відбився у сімейних історіях жінок, котрі його пережили?

Жінки-в'язні, пройшовши через жахиття полону, переважно мовчали і нікому не розповідали про те, як їм вдалося вижити. Брак публічних оповідей пересічних жінок-військовополонених можна пояснити не лише їх значно меншою загальною чисельністю порівняно з чоловіками, а й пережитою у неволі травмою та повоєнними переслідуваннями колишніх військовополонених у СРСР. Лише невеликій групі жінок вдалося залишити свої імена в історії завдяки опублікованим спогадам, мемуарам чи усноїсторичним інтерв'ю.

⁷⁸ Спогади Євдокії Петрівни Ф., м. Кривий Ріг, 2005 р. (колекція товариства «Kontakte-Контакты»).

⁷⁹ Спогади Волковської, 2005 р. (колекція товариства «Kontakte-Контакты»).

⁸⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 369, арк. 156.

⁸¹ Там само, спр. 375, арк. 1-6.

⁸² Петренко О., Пастушенко Т. Народження і смерть Анни Мюллер. Долі радянських жінок-військовополонених.

Жіночий досвід полону багато в чому схожий на чоловічий. Він також складається як із боротьби та спротиву, так і з пристосування, компромісів, принижень, зради, відмови від власної ідентичності (національної, політичної, професійної тощо). «Ціна життя» у кожної ув'язненої була різною, часом – дуже високою. Перспектива подальших студій із цієї теми може полягати у зміщенні фокуса дослідницького інтересу із загальних питань на вивчення біографій окремих жінок або мікроісторії окремих місць утримання радянських військовополонених, у пошуку нових джерел та ретельнішому аналізі вже наявних ресурсів. Такі знання допоможуть повніше розкрити жіночий досвід Другої світової війни та сформувати цілісніше розуміння гуманітарних аспектів збройних конфліктів.

ЖІНОЦТВО В УПА: ДОСВІД І РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ

**ЗАБОРОНЕНОЕ
КОХАННЯ: ФАКТИЧНІ
ДРУЖИНИ УЧАСНИКІВ
ПІДПІЛЛЯ ОУН ТА УПА
1940–1950-х років**

Марта Гавришко

**ЛІТЕРАТУРНІ ОБРАЗИ
«БАНДЕРІВОК»
У КОНТЕКСТІ
ІДЕОЛОГІЧНИХ ВОЄН**

Олена Петренко

ЗАБОРОНЕНЕ КОХАННЯ: ФАКТИЧНІ ДРУЖИНИ УЧАСНИКІВ ПІДПІЛЛЯ ОУН ТА УПА 1940–1950-х років

Марта Гавришко

Репрезентація жіночого досвіду участі в українському визвольному русі 40–50-х років ХХ ст. невинуватно зводиться до аналізу найпоширеніших соціальних ролей: медсестер, санітарок, машиністок, зв'язкових, господарських референтів, розвідниць, кулеметниць тощо. За розлогим описом функцій тієї чи іншої учасниці ОУН або УПА часто губиться звичайна людина з її щоденними переживаннями і турботами, потребами та бажаннями, які не прийнято вважати героїчними, гідними національного історичного наративу.

До цього кола належать і питання, пов'язані з жіночою тілесністю, зокрема репродуктивною поведінкою, особистою гігієною, сексуальними відносинами. Нехтувати цими проблемами означає вилучити з історії українського визвольного руху важливий фактор – глибокі емоційні та інтимні стосунки, що часто ставали фатальними для їхніх носіїв або оточення й негативно позначалися на спільній справі.

Більшість наявних історичних досліджень про участь жінок в українському визвольному русі 1940–1950-х років мала на меті зробити видимим їхній беззаперечно значущий внесок у боротьбу за українську державу. Зокрема, це стосується праць, в яких проаналізовано жіночий досвід роботи в різних структурах підпілля чи на певній території¹. Багато історичних розвідок написано про окремих учасниць визвольного руху². Діапазон та особливості жіночих ролей в контексті

¹ Савка Б. «А смерть їх безсмертям зустріла». Нариси, спогади, документи про участь жіноцтва трьох районів Тернопілля в національно-визвольній боротьбі ОУН-УПА. – Тернопіль : Джура, 2003. – 332 с.

² Панченко О. Зв'язкова генерала. Галина Дидик: «... На жаль, і я жива» / авт.-упоряд. О. Панченко. – Гадяч : Гадяч, 2007. – 264 с.; Онишко Л. «Нам сонце всміхалось крізь ржаві ґрати...». Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі / Петро Й. Потічний (відп. ред.). – Л. ; Торонто : Літопис УПА, 2007. – 912 с. – (Літопис УПА ; т. 8); Іванченко В. Квітка у червоному пеклі: життєвий шлях Людмили Фої. – Торонто ; Л. : Літопис УПА, 2009. – 128 с. – (Літопис УПА. Серія «Події і люди» ; кн. 8); Ішук О., Іванченко В. Життєвий шлях Галини Голояд – «Марти Гай». – Л. : Літопис УПА, 2010. – 126 с. – (Літопис УПА. Серія «Події і люди» ; кн. 10); Ніколаєва Н. Уляна Крюченко-«Оксана». – Торонто ; Л. : Літопис УПА, 2013. – 126 с. – (Літопис УПА. Серія «Події і люди» ; кн. 23); В'ятрович В. Бочка для Мотрі, або Історія однієї зради // Історія з грифом «Секретно». Українське ХХ століття. – Л. : Часопис, 2013. – С. 319–325; В'ятрович В. Людмила Фоя – агент «Апрельская», повстанець Перелесник // Там само. – С. 326–337.

Машиністка Петра Федун
(«Полтави») Надія Якимович («Надя»)

Джерело: архів Центру досліджень
визвольного руху

Зв'язкові Романа Шухевича Ольга Ільків («Роксолана»)
(крайня праворуч) і біля неї Ірина Козак («Бистра»)

Джерело: архів Центру досліджень визвольного руху

української визвольної боротьби досліджували Леся Онишко³, Марія Мандрик⁴, Тетяна Антонова⁵, Олена Петренко⁶. Звернувшись до усних наративів, які серед іншого розкривають самоідентифікацію жінок, Оксана Кісь⁷ підкреслила особливості жіночого досвіду участі в українському визвольному русі⁸. Гендерно мотивоване сприйняття підпільної боротьби на прикладі подружжя Василя Галаси і Марії Савчин висвітлив Вадим Прокопов⁹. Деякі аспекти особистого життя підпільників та повстанців відображено у науково-публіцистичній статті В. Ковальчука¹⁰. Про відносини Р. Шухевича з жінками, які його оточували у повсякденному житті, написала Т. Антонова¹¹. Маніпулювання інформацією інтимного характеру з боку радянських органів влади ставало важливим

3 Онишко Л. Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини ХХ ст. // Український визвольний рух / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. – Л., 2004. – 36. 3. – С. 30–38.

4 Мандрик М. Жіночі обличчя українського підпілля – гендерний принцип чи «чоловіча» історія боротьби (історіографічне осмислення) // Культура народів Причорномор'я. – 2009. – № 162. – С. 129–134.

5 Антонова Т. Жінка та її «мирні», «напівмирні» та воєнні ролі в боротьбі ОУН і УПА // Український визвольний рух / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. – Л., 2007. – 36. 9. – С. 138–144.

6 Petrenko O. Anatomy of the Unsaid: Along the Taboo Lines of Female Participation in the Ukrainian Nationalistic Underground // Dynamization of Gender Roles in Wartime / ed. by Ruth Leiserowitz, Maren Röger. – Warsaw : German Historical Institute, 2012. – P. 241–262.

7 Висловлюю щирю подяку Оксані Кісь за методичні рекомендації, наукові консультації та дружні поради під час написання статті.

8 Кісь О. Між особистим і політичним: Гендерні особливості досвіду жінок-учасниць національно-визвольних змагань на західноукраїнських землях у 1940–1950-х роках // Народознавчі зошити. – 2013. – № 4. – С. 591–599.

9 Прокопов В. Василь Галаса та Марія Савчин: гендерні особливості сприйняття підпільної боротьби // Український визвольний рух / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. – Л., 2013. – 36. 18. – С. 209–228.

10 Ковальчук В. Шлюб по-бандерівськи [Електронний ресурс] // Історична правда. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/10/18/634/>

11 Антонова Т. Жінки в житті Романа Шухевича, головного командира Української повстанської армії // Український визвольний рух / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. – Л., 2007. – 36. 10. – С. 244–254.

фактором мотивації учасників націоналістичного підпілля до різних форм співпраці зі спецслужбами СРСР. Агентурну діяльність жінок у цьому аспекті проаналізували Джеффри Бурдс¹² і Олена Петренко¹³.

Загалом же інтимна сфера залишається на маргінесі наукових досліджень через надмірну зосередженість істориків на узагальненні великого фактичного матеріалу, що довгий час був недоступним, і написанні своєрідних компендіумів про ідеологію, організаційну структуру і напрями діяльності українського націоналістичного руху. Іншими причинами низького наукового інтересу до окресленої в назві цієї статті проблематики є недооцінювання фактора особистих взаємин, спроби штучно розмежувати особисте життя підпільників і їхню діяльність в ОУН та УПА, побоювання применшити значення окремих постатей, які мають героїчний ореол в націоналістичній версії української історії. Однак дослідження сфери інтимних відносин дасть змогу нівелювати поширене уявлення про підпільників як забронзованих героїв на постаменті і натомість побачити в них більше «людського», того, що пояснює мотиви багатьох вчинків чоловіків і жінок, розглянути особливості їхнього інтимно-особистісного простору у складних умовах підпільної діяльності.

Метою статті є аналіз нормування сексуальної поведінки в українському націоналістичному підпіллі 40–50-х років ХХ ст., специфіки романтичних зв'язків і фактичних шлюбних відносин, соціального статусу учасниць таких стосунків.

Умовними термінами «фактичний шлюб», «шлюбні відносини», «співжиття» у цій статті позначено поширену в націоналістичному підпіллі 1940–1950-х років форму відносин між партнерами, що мали ознаки подружнього життя (спільні проживання (не завжди), ведення господарства, діти, власність, взаємна матеріальна підтримка тощо), але не були зафіксовані ані в державних реєстрах актів цивільного стану, ані в церковній документації. Під останнім розуміємо не лише відмову релігійної установи письмово засвідчити укладення шлюбу, а й відсутність церемонії вінчання.

Головними джерелами для дослідження окресленої теми стали матеріали, які за походженням можна умовно поділити на дві групи: 1) документи радянських спецслужб¹⁴ і 2) матеріали ОУН та УПА. Усі вони переважно зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України та регіональних його відділеннях, в архіві Центру досліджень визвольного руху або опубліковані у різних збірниках¹⁵. До першої групи належать архівно-кримінальні справи, звіти, доповідні записки, наглядові справи, матеріали агентурних донесень, розробок, протоколи допитів підпільників та повстанців. Другу групу документів становлять організаційні вказівки, накази, інструкції, звіти, листування, матеріали Служби безпеки (СБ) ОУН, що дають змогу

12 Бурдс Дж. «Москальки»: женщины-агенты и националистическое подполье на Западной Украине, 1944–1948 [Электронный ресурс] // Социальная история. Ежегодник 2004. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 300–339. – Режим доступа: http://oun-upa.org.ua/articles/burds_gender_ru.html

13 Петренко О. Інструменталізація страху. Використання радянськими та польськими органами безпеки жінок-агентів у боротьбі проти українського націоналістичного підпілля // Україна Модерна. – 2011. – Вип. 18 : Пограниччя. Окраїни. Периферії. – С. 127–150.

14 У статті в кожному окремому випадку (залежно від часу події в межах досліджуваного хронологічного відтинка) вжито оригінальні аббревіатури назв двох силових відомств СРСР, які займалися боротьбою з українським націоналістичним підпіллям, – НКВД (з 1946 р. – МВД) та НКГБ (з 1946 р. – МГБ, з 1954 р. – КГБ).

15 Літопис УПА. – Т. 13 : Перемищина – Перемиський курінь, кн. 1 : Денник відділу «Бурлаки» (Володимира Щигельського). – Торонто, 1986. – 370 с.; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2 : Волинь і Полісся: УПА та запілля. Документи і матеріали. – К. ; Торонто, 1999. – 724 с. (книга містить документи Головної команди УПА-Північ та документи військових округ «Заграва», «Богун», «Турів» та «Тютюнник»); Літопис УПА. – Т. 23 : Медична опіка в УПА, кн. 2 / ред. М. Ріпецький. – Торонто ; Л., 2001. – 581 с.; Літопис УПА. – Т. 43 : Боротьба з агентурою: Протоколи допитів Служби Безпеки ОУН в Тернопільщині, 1946–1948, кн. 1. – Торонто ; Л., 2006. – 1316 с.; Літопис УПА. – Т. 44 : Боротьба з агентурою: протоколи допитів Служби Безпеки ОУН в Тернопільщині, 1946–1948, кн. 2. – Торонто ; Л., 2006. – 1273 с.; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 12 : Воєнна округа УПА «Буг»: Документи і матеріали. 1943–1952, кн. 1 / упоряд. : В. Мороз, О. Вовк. – К.; Торонто, 2009. – 800 с.

Невідомі підпільники

Джерело: архів Центру досліджень визвольного руху

вивчити правові засади регулювання інтимної сфери в підпіллі та їх практичне втілення. Особливо інформативними є протоколи допитів членів підпілля, запідозрених у співпраці з радянською владою, в яких часто детально описано сексуальне життя учасників визвольного руху.

Серед опублікованих джерел репрезентативними в контексті цього дослідження є спогади Галини Коханської¹⁶, Марії Савчин¹⁷, Ірини Тимочко¹⁸, Галини Петренко¹⁹, Євгенії Андрусак²⁰, Ярослави Романіни-Левкович²¹, Михайла Неболи²², Івана Лика²³, Модеста Ріпецького²⁴, Степана Сороки²⁵, Степана Фрасуляка²⁶, Романа Петренка²⁷. Особливістю опублікованих споминів є децю заретушований опис подій, замовчування незручних моментів, які б могли скомпрометувати окремих діячів визвольного руху. Прикметними

16 Коханська Г. «З Україною у серці». Спомини. — Л. ; Торонто, 2008. — 384 с. — (Літопис УПА. Серія «Бібліотека»; т. 9).

17 Савчин М. Тисяча доріг. Спогади жінки — учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни. — К. : Смолоскип, 2003. — 546 с.

18 Тимочко-Камінська І. Моя Одисея. — Варшава : Укр. архів, 2005. — 382 с.

19 Петренко Г. На вибох епохи : [спогади]. — К. : Укр. вид. спілка, 2007. — 167 с.

20 Андрусак Є. Спогади / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Ін-т літературознавчих студій; підгот., передмова : Л. Сенік; комент. : Б. З. Якимович. — Л. : Вид-во Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2001. — 91 с. — (Мемуари і документи; вип. 1).

21 Романіни-Левкович Я. Життя підпільниці // Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини та Любачівщини / ред. : П. Й. Потічний, В. В'ятрович. — Торонто ; Л., 2003. — С. 143–235. — (Літопис УПА. Серія «Бібліотека»; т. 4).

22 Небола М. («Голка»). Лісами та ярами західного Поділля (Мої спогади з УПА) // Третя подільська воєнна округа УПА «Лисоня». Документи і матеріали / ред. Є. Штендера. — Торонто : Літопис УПА, 1989. — С. 141–180. — (Літопис УПА; т. 12).

23 Лико І. («Скала», «Богдан»). На грані мрії і дійсності: спогади підпільника; На грані двох світів: Спогади. 1945–1955 / М. Терещенко («Медвідь»). — Торонто ; Л., 2002. — 645 с. — (Літопис УПА; т. 37).

24 Ріпецький М. («Горислав»). Санітарна служба УПА в курені В. Мізерного («Рена») : нарис // Медична опіка в УПА. — Кн. 1. — Торонто ; Л., 2001. — С. 103–140. — (Літопис УПА; т. 23).

25 Сорока С. («Степан Сірак»). Підгаєцька сотня УПА на Волині. 1943 рік // Волинь і Полісся: німецька окупація. — Кн. 3 : Спомини учасників / за ред. Євгена Штендери. — Торонто ; Л., 1984. — С. 138–162. — (Літопис УПА; т. 5).

26 Фрасуляк С. Ремесло повстанця: зб. праць підполковника УПА Степана Фрасуляка-Хмеля / [упоряд. і наук. ред. : Р. Забілій]; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Галузевий держ. архів Служби безпеки України, Центр досліджень визвольного руху. — Л., 2007. — 424 с. — (Джерела до історії українського визвольного руху).

27 Петренко Р. («Юрко», «Омелько»). За Україну, за її волю. Спогади / ред. Г. Петренко. — Торонто ; Л., 1997. — 279 с. — (Літопис УПА; т. 27).

Дмитро Кмит («Зов») та Ірина Козак («Бистра»)

Джерело: архів Центру досліджень визвольного руху

у цьому аспекті є спогади командира УПА Степана Стебельського («Хріна») «Зимою в бункері», спершу опубліковані в Мюнхені у 1950 р., а потім доповнені іншими його мемуарами «Крізь сміх заліза» та перевидані у 30-му томі «Літопису УПА» (Львів; Торонто, 2000). Автор досить розлого пише про машиністку тактичного відтинка (ТВ) «Маківка» Анну Черешньовську («Таню»), до якої мав глибоку прихильність, однак ані словом не згадує про її зґвалтування хорунжим «Мироном», про що йому точно було відомо, судячи зі спогадів невідомого повстанця із сотні «Хріна», які зберігаються у приватному архіві Миколи Лебеда²⁸. У багатьох чоловічих мемуарах, як здається, показово підкреслено шанобливе ставлення підпільників та повстанців до жінок, поруч із якими доводилось працювати і воювати, що не завжди відповідало дійсності.

З огляду на закритість теми сексуальності в публічному дискурсі, більшість усних наративів учасників українського визвольного руху містять вельми обмежену інформацію щодо цього. Зазвичай жінки не вважають за потрібне розповідати те, що, на їхню думку, не становить цінності в контексті вивчення історії ОУН та УПА. Іншою причиною

28 Архів Центру досліджень визвольного руху (АЦДВР), ф. 9 (Збірка документів Миколи Лебеда).

жіночого мовчання про сексуальність у період війни може бути почуття сорому чи провини, викликане досвідом нелегітимних статевих відносин у той час.

«Україна понад усе»: конфлікт публічного і приватного

Підпільний статус учасників українського визвольного руху 40–50-х років XX ст. став визначальним чинником формування міжособистісних стосунків, особливо у романтичній сфері. Високий ступінь конспіративності та обережності суттєво впливав на розвиток інтимних відносин у середовищі українських націоналістів, адже для більшості з них пріоритетом були високі ідеї визволення української нації, а не влаштування особистого життя. Почуття обов'язку перебувало у перманентному конфлікті з особистими бажаннями.

Шлюбні відносини між учасниками українського визвольного руху не заохочувались, про що свідчить, зокрема, наявність обов'язкової процедури отримання дозволу провідника на одруження.

Ймовірно, що організація відокремленого проживання чоловіків і жінок у таборі чи в різних криївках у межах одного села продиктована не стільки бажанням провідників забезпечити жінкам комфортніші побутові умови, скільки спробою мінімізувати наслідки тісного спілкування представників обох статей у неформальних умовах. Діловий характер відносин між підпільниками мала підкреслювати і маскулінна форма звертання до жінок. «В тракті розмови «Кий» виразився до неї «друже Роксоляно», а вона до нього «друже Кий», будьте тихо»²⁹.

Після відчутного розгрому українського підпілля наприкінці 1944 – на початку 1945 р. вимоги до сімейного статусу потенційних учасників визвольної боротьби стали ще жорсткішими. Подекуди забороняли приймати до лав ОУН одружених чоловіків і жінок, а в разі прийняття їх ретельно перевіряли. Особливого тиску зазнавало жіноцтво, чисельність якого в організації після розпуску жіночої сітки ОУН³⁰ навесні 1945 р. суттєво зменшилась, а вимоги до нових кандидаток стали дуже високими. У пункті 19 «Організаційних вказівок» для осередків СБ ОУН за 1950 р. зазначено: «Заміжніх і дівчат, які самі хочуть йти в підпілля, вважати на 90 % як таємних повідомлювачів чи агентів-внутрішників»³¹. Майбутня дружина підпільника мала обов'язково пройти перевірку СБ, «бути морально стійкою і не обтяжувати підпільника». Заміжні у підпіллі не повинні були знати інформації службового характеру. Усіх одружених, які не впорались із роботою, мали карати «згідно з революційним законом»³². Жінок, особливо з другої половини 1940-х років, апriori вважали більш неблагонадійними, тому окремі провідники офіційно обмежували доступ жінок до структур підпілля. В одному з наказів керівника Буковинського окружного проводу Василя Савчака («Сталая») йшлося про те, що для прийняття жінок в організацію в кожному окремому випадку потрібно отримати дозвіл окружного проводу³³.

Ще більша дискримінація за ознакою статі існувала в лавах УПА. Окремі провідники публічно називали жінок нездатними до збройної боротьби. За спогадами повстанського лікаря М. Ріпецького, командир ТВ 26 Василь Мізерний («Рен») вважав, що особливості жіночої психології не дають змоги їм брати участь у бойових формаціях, натомість «присутність жінок у таборі могла доводити до романсів, викликати ривалізацію поміж вояками, а внаслідок того зменшувати вояцьку дисципліну»³⁴.

Упереджене ставлення до потенціалу жінок в контексті збройного етапу боротьби українських націоналістів за свою державу, особливо після реорганізації УПА, пов'язаної з переходом фронту та адаптацією до нових умов боротьби (внаслідок утвердження радянської влади на західноукраїнських землях), знайшло відображення в офіційній документації окремих військових одиниць повстанської армії. У наказі командира воєнної округи (ВО) «Буг» Василя Левковича («Вороного») від 11 вересня 1944 р. зазначено: «Заборонено держати при відділах УПА жінок під яким би це не було видом: розвідниці, санітарки і т.д. Непослушних командирів потягатиму під польовий суд без виїмків. Розвідниці належать теренам (повітовим оргмодам) і є зобов'язані контактуватися з перебуваючими на їх теренах відділами, а не тягатися за відділами, з ними не кватирувати і т.п.»³⁵. Подібний за змістом наказ видало наприкінці 1944 р. командування сотні «Бурлаки»³⁶.

Ставлення керівництва українського націоналістичного підпілля до фактичного шлюбу учасників організації було неоднозначним і викликало численні дискусії. Переважно дошлюбні сексуальні відносини всередині підпілля не схвалювали, вважаючи їх проявом егоїстичних прагнень, які призводили до порушення дисципліни та неналежного виконання своїх обов'язків. Керівник Коломийського окружного проводу ОУН Роман Тучак в агентурному донесенні про стан підпілля Закарпатської області на початку 1952 р. писав, що командири «Журба» і «Черник» надміру цікавляться жінками, а рядові бійці «ходять голодні»³⁷.

Особисте життя підпільників та упівців значно підвищувало ризик витоку інформації, розконспірування організації та арешту або ліквідації її членів. Працівники НКВД схопили провідника Сокальського районного проводу ОУН «Чорноту» у будинку його коханки Ольги Сосновської завдяки інформації, яку надав її брат Петро³⁸.

Наявність шлюбного партнера робила учасника підпільної боротьби більш вразливим, особливо у протистоянні з репресивно-каральною радянською системою, яка ретельно вивчала особисте життя учасників підпілля з метою виявлення їхніх «слабких місць». Численними були випадки, коли дружин чи наречених підпільників заарештовували і надалі використовували як агентів, повідомлювачів МГБ, щоб схилити їхніх чоловіків до співпраці з державними спецслужбами або виявити місцезнаходження підпільників. Наприклад, для оперативної розробки керівного середовища Луцької округи ОУН, провідником якої був Михайло Бондарчук («Стимид»), МГБ завербувало машиністку «Зою», котра підтримувала з ним романтичний зв'язок. Достеменно не відомо, наскільки плідною для радянських спецслужб стала співпраця із «Зоєю», але сама вона потрапила під удар СБ ОУН, яка, запідозривши жінку у зраді, за наказом Івана Литвинчука («Івана») проводила у 1947 р. ретельну перевірку³⁹. Під час допитів Анни Гладюк 2–5 листопада 1945 р. слідчий НКГБ запропонував їй уникнути суду за умови видачі куцшого інформатора СБ ОУН Бродівського району Львівської області «Потапа», з яким вона перебувала в інтимному зв'язку з весни 1945 р., на що жінка погодилася⁴⁰.

Нерідко ситуації, коли дружини підпільників ставали заручницями МГБ, завдавали значної шкоди визвольному рухові. Яскравим прикладом цього є факт співпраці з владою окружного референта СБ Коломийщини, а пізніше провідника Коломийського окружного проводу Романа Тучака («Клима»), спричиненої арештом органами МГБ його дружини

²⁹ Протокол допиту Євгена Івановича Липового д'Бакші // Літопис УПА. – Т. 43. – С. 502.

³⁰ Жіноча сітка – офіційно вживана у документації ОУН назва жіночої мережі.

³¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 13, спр. 372, т. 17, арк. 137.

³² ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 17, арк. 138.

³³ Там само, арк. 189.

³⁴ Ріпецький М. («Горислав»). Санітарна служба УПА в курені В. Мізерного («Рена»). – С. 107–108.

³⁵ Наказ про засади боротьби в нових умовах, персональних відзначень, підвищення у званнях та прийняття присяги // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 12. – С. 93.

³⁶ Небола М. («Голка»). Лісами та ярами західнього Поділля. – С. 159.

³⁷ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 78, арк. 112.

³⁸ Там само, т. 76, арк. 2.

³⁹ Там само, т. 20, арк. 257.

⁴⁰ Там само, спр. 376, т. 53, арк. 33.

Похоронне фото
позашлюбної дитини
Ольги Чемерис
і Марка Боєслава.
Літо 1949 р.

Джерело: архів Центру досліджень
визвольного руху

Надії Кульчицької у липні 1951 р.⁴¹ Прагнучи звільнити кохану дружину та вберегти сина і родину від репресій, Роман Тучак погодився допомогти радянському режимові у ліквідації підпілля на Коломийщині, наслідком чого стало фізичне знищення близько 200 осіб та повна ліквідація Буковинського окружного проводу, Вишницького і Косівського надрайонних, Косівського, Яблунівського, Кутського і Жаб'євського районних проводів.

Не менш драматично могли розгортатись події внаслідок захоплення дітей підпільників, які перебували на вихованні у родичів чи друзів і служили засобом шантажу батьків. Євгенія Андрусяк – дружина командира УПА Василя Андрусяка («Різуна») згадувала, що під час слідства над нею працівники МГБ постійно маніпулювали її материнськими почуттями: «Найбільше хотілося їм мене зламати, поставити на карту дитину. Дуже хотіли, щоб я дала згоду на статтю осудити чоловіка і всю організацію ОУН і УПА. Тоді вони обіцяли віддати дитину і звільнити, дати квартиру в Києві чи там, де захочу»⁴².

Численні факти взяття в заручники членів родин, що стало одним із суттєвих важелів державної репресивної політики, істотно впливали на рішення учасників визвольного руху стосовно створення власної сім'ї. Свідома відмова від сім'ї ставала також наслідком важких умов підпільної боротьби, які часто не давали змоги подружжю навіть перебувати разом.

Прикметно, що деякі жінки, котрі досягли високих посад у підпіллі, не були заміжні. Наприклад, Юлії Ганущак («Галичанці», «Марії») – обласній провідниці жіночої сітки Дрогобиччини, референту Українського Червоного Хреста (УЧХ) Дрогобицького обласного проводу ОУН на час арешту у 1946 р. виповнився 31 рік, і вона була бездітною та неодруженою.

Особлива емоційна прив'язаність та глибокі переживання, зумовлені любовними відносинами, іноді призводили до трагічних випадків і спроб суїциду у підпіллі. Провідник Буцацького надрайонного проводу ОУН Григорій Гишка («Марко») застрілювався на могилі своєї коханої – провідниці УЧХ Буцацького надрайонного проводу Володимири Дудяк

(«Тирси»), яка загинула під час штурму криївки органами МГБ⁴³. Підполковник УПА Степан Фрасуляк («Хмель») згадував, як командир сотні «Опришки» Володимир Депутат («Довбуш»), дізнавшись, що його кохана, санітарка «Оленка», була агенткою МГБ і через неї у засідках загинуло багато його бійців, «зі встиду хотів застрілитися, але його повстанці, які свого командира любили, потрапили його розрадити»⁴⁴.

Також вважалося, що романи окремих членів підпілля чи УПА спричинювали зниження морального духу їхніх побратимів, котрі не могли задовольнити власні емоційні та фізичні потреби, залишаючись самотніми. Ярослав Голубович («Місько») свідчив: «В тих днях «Переможець» мені признався, що він любить з Карою Емілією. Рівно ж казав, що «Ярий» хоче, щоб його большевики застрілили, а тоді він міг би до неї ходити, бо він також її любить»⁴⁵.

Негативне ставлення до романів у підпіллі було викликане численними фактами умисних злочинів на ґрунті ревностей. Намагаючись позбутися суперника у боротьбі за серце підпільниці «Арети», надрайонний провідник «Зорич» доніс на свого підлеглого, районного провідника «Говерлю», звинувативши того у невиконанні наказів, «занедбанні обов'язків», привласненні коштів підпілля та підготовці дезертирства у Чехословаччину. Під час арешту «Зорич» смертельно поранив «Говерлю», який нібито намагався втекти. Іван Лико («Скала») вважав дії першого невинуватимими, доказом чого стало пізніше переведення «Зорича» за вказівкою Проводу ОУН на більш небезпечні терени Холмщини⁴⁶. На думку Ярослава Комара, причиною загибелі підпільника «Обрія» та його нареченої Ольги Мотилівської під час нападу НКВД на їхню крийку в с. Заруддя Збаразького району стало те, що дівчина, яку «Обрій» покинув, бажаючи помститися, розповіла радянським спецслужбам про місцезнаходження криївки⁴⁷.

Іншим важливим фактором, який впливав на ставлення керівництва націоналістичного підпілля до поза- та дошлюбних статевих відносин, був великий ризик поширення венеричних хвороб, що за умов елементарної нестачі ліків та кваліфікованої медичної допомоги призводило до втрати кадрів внаслідок смерті або до спалахів епідемії. Періодична організація «виховних гутірок» для повстанців на тему інфекційних захворювань, які передаються статевим шляхом⁴⁸, не завжди давала очікувані результати. Іван Лико («Скала») згадував: «Бували теж і такі, що незважаючи на їхню некомпетентність у ділянці медицини, перед фізичним контактом з дівчиною стосували собою придумані або зачуті від інших середники забезпечення, які вважали помічними. Одні після статевих спількувань вмивали члена мочем, інші вживали ліки, як протозиль чи цибазоль, не знаючи їх ефективності. Ще інші перед статевим стосунком з дівчиною, якої не знали, грозили розстріляти її, якщо наберуться венеричної недуги»⁴⁹.

Наявність численних бар'єрів для одружених підпільників спонукала багатьох до аскетизму в цьому питанні. Провідниця надрайону «Верховина» Ірина Тимочко («Христия») згадувала, що подружні зв'язки у підпіллі не були частим явищем⁵⁰. Водночас багато підпільників і повстанців намагалися шукати альтернативи шлюбу та сім'ї. Ними могли стати тривалі (наскільки це було можливо в умовах підпілля)

⁴³ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 80, арк. 117.

⁴⁴ Фрасуляк С. Ремесло повстанця. – С. 116.

⁴⁵ Протокол допиту Ярослава Йосифовича Голубовича // Літопис УПА. – Т. 43, кн. 1. – С. 1048.

⁴⁶ Лико І. («Скала», «Богдан»). На грані мрії і дійсності: спогади підпільника. – С. 115.

⁴⁷ Протокол допиту Ярослава Васильовича Комара // Літопис УПА. – Т. 43, кн. 1. – С. 117.

⁴⁸ Програма, підготовлена політичним відділом на проведення виховних гутірок, докладів і лекцій // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 63.

⁴⁹ Лико І. («Скала», «Богдан»). На грані мрії і дійсності: спогади підпільника. – С. 153.

⁵⁰ Тимочко-Камінська І. Моя Одисея. – С. 141.

⁴¹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 78, арк. 46.

⁴² Андрусяк Є. Спогади. – С. 50.

позашлюбні сексуальні відносини або короткотермінові флірти чи романи з різними партнерами. Окремі підпільники практикували проміскуїтет.

Регламентація інтимної сфери

Більшість відомих на сьогодні матеріалів, які стосуються питань нормування сексуальної поведінки членів ОУН і вояків УПА, є документами загального, організаційного характеру. Різні аспекти тілесності розглянуто у розділах про дисципліну та моральний стан учасників визвольного руху. Фактичне прирівнювання дій, спрямованих на задоволення сексуальних потреб, до алкоголізму (за який часто карали на смерть) свідчить про те, що, по-перше, їх вважали тяжким злочином, а по-друге, розглядали (часом невинувато) в категоріях моральної деградації. В умовах збройної боротьби українських націоналістів це стало питанням дисципліни, яка була однією з умов ефективного функціонування повстанської армії. Отже, можна говорити про цілеспрямоване пригнічення сексуальної активності учасників українського визвольного руху. Особливо це стосувалося підпільників, які працювали в системі Служби безпеки, були носіями важливої інформації та частіше від інших потрапляли в оперативну розробку до радянських спецслужб. У наказі № 2 одного з повітових проводів ОУН від 7 листопада 1944 р. всім повітовим розвідникам суворо заборонялося «входити у близькі зносини з жінками»⁵¹.

Негласно також діяли загальні норми християнської та суспільної моралі, що зумовлювали схвалення доброчесної поведінки і засудження її девіацій. Любовні зв'язки за взаємною згодою, що були наслідком емпатії, зазвичай не забороняли, хоча й ставилися до них з обережністю. З метою легітимації фактичних шлюбних відносин для позначення їхніх учасників часто вживали іменники «наречений» і «наречена». У цьому статусі закохані могли перебувати роками, попри те що церемонія шлюбу в підпіллі не вимагала особливих приготувань, була скромною, швидкою, іноді влаштовувалася для кількох пар одночасно⁵². Наприклад, організаційний референт СБ в Тернопільській окрузі Василь Магдій («Жар») освідчився Михайлині Костів 5 вересня 1944 р., але не змінив сімейний статус до самої смерті 11 жовтня 1947 р.⁵³

У разі настання вагітності провідник без зволікань давав дозвіл на одруження, яке у таких випадках заохочувалося. Терпиме ставлення керівництва ОУН до фактичних шлюбних відносин членів підпілля продиктоване прагматичним усвідомленням неможливості забезпечити повне сексуальне утримання, позаяк більшість учасників підпілля були молодими людьми, які через малопрогнозованість свого майбутнього, щоденну високу ймовірність смерті чи тривалого ув'язнення намагалися жити на повну силу. Сексуальну активність особливо провокувало тривале перебування в обмеженому просторі криїв.

За сексуальною поведінкою членів підпілля стежили провідники різних рівнів, а також Служба безпеки ОУН. Референт СБ Карпатського крайового проводу ОУН В. Лівий («Йордан») у 1948 р. наказав перевірити «поширення деморалізації» в ОУН, у тому числі випадки з'ясування⁵⁴. Арешти і затримання правопорушників у лавах УПА проводила військово-польова жандармерія. Прискіпливіше ставлення до жінок виявлялося в наданні додаткових контрольних повноважень референтам УЧХ, котрі повинні були

«підкуватись про збереження моралі серед санітарок та інших підпільниць»⁵⁵. Як видно з документації українського визвольного руху, працівниці медичної служби УПА та ОУН входили до своєї «групи ризику» в контексті регламентації сексуальної поведінки вояків. У звіті інспектора терену 66 ВО-2 «Буг» за 25 липня 1945 р. зазначено: «У звітному часі занотовано кілька випадків неморального поведіння санітарок дежурних з раненими. Було б бажаним, щоби цим зацікавилися зверхники сан[ітарної] служби, які може докладно не знають поведінки їх підзвітних з раненими стрільцями, бо така поведінка санітарок цілковито руйнує боеву вартість стрільця і прив'язує його до лікування, навіть коли він зовсім здоровий, а також підриває авторитет цілої санітарної служби і деморалізує населення»⁵⁶. Щонайменше до часу розпуску референтури УЧХ у 1945 р. її представниці (керівного рівня) мали входити до складу Революційного трибуналу референтури СБ ОУН у тих випадках, коли підсудною була жінка⁵⁷.

Види покарань за «сексуальні злочини» вписувалися у загальну систему відповідальності в ОУН і УПА за «проступки проти моралі» та дисципліни, і лише в окремих випадках їх класифікували як важкі (кримінальні) злочини. В одному з наказів провідника «Бориса» від 15 червня 1945 р. зафіксовано таку градацію покарань: «а) наганою, б) зниженням посту, в) цілковитим осуненням з рядів організації до симпатиків. Смертні випадки лежать тільки в компетенції окружного провідника»⁵⁸. Найвищу міру покарання у формі повішення або розстрілу застосовували до підпільників чи упівців, які мали численні безладні любовні зв'язки. У 1946 р. СБ Тернопільського окружного проводу ОУН видала наказ про фізичну ліквідацію підрайонного референта СБ Василя Бойка («Омелька»), який своєю відмовою від одруження довів до самогубства підпільницю «Люсю», котра завагітніла від нього, та не з'явився на суд ОУН у цій справі. Невдовзі після її смерті «Омелько» одночасно підтримував сексуальні відносини з трьома жінками-підпільницями, наймолодший з яких, «Зої», на той час було 16 років. Фігурантка любовного чотирикутника «Ніна», прагнучи помститись суперниці «Зої», видала МГБ інформацію про неї та інших відомих їй учасників визвольного руху та адреси крийвок на Кременеччині⁵⁹. Інколи сексуальна поведінка підпільника чи упівця, яка мала ознаки проміскуїтету, ставала обтяжувальною обставиною в судовому провадженні щодо інших злочинів «проти моралі». За словами члена СБ Косівського надрайонного проводу ОУН Юліана Матвіїва, у 1946 р. військово-польовий суд УПА «за грабежі для особистої вигоди і зв'язки з жінками» засудив до смертної кари командира сотні ім. Богдана Хмельницького в курені «Перемога» Дмитра Білінчука («Хмару»)⁶⁰, котрий, проте, уникнув покарання і через деякий час очолив референтуру СБ Косівського надрайонного проводу ОУН.

У лавах УПА практикували фізичні методи впливу на правопорушника («биття буком»), що, за задумом, мало б сприяти корекції його поведінки. До поширених дисциплінарних покарань належали також позачергові роботи і військові наряди⁶¹.

В окремих місцевостях, наприклад, на Закерзонні та Буковині, розповсюдженим було покарання у формі обстригання волосся, у переважній більшості його застосовували для жінок, особливо тих, які «приставали з ворожими вояками чи іншими представниками

⁵¹ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 23, арк. 93.

⁵² Аудіоінтерв'ю з Л. Харків, записане у Львові 19 лютого 2006 р. – АЦДВР, ф. 39 (Колекція спогадів).

⁵³ Протокол допиту Костів Михайлини. – АЦДВР, ф. 8 (Архів документів підпілля ОУН «Запорожець»), т. 2 (Справа «Юди»).

⁵⁴ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 23, арк. 168.

⁵⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 20, арк. 23.

⁵⁶ Звіт інспектора «Каменяра» про діяльність та забезпечення збройних підрозділів за період від 25 червня до 25 липня 1945 р. // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 12. – С. 295.

⁵⁷ Накази референтам військових підрайонів про їхні функції // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 423.

⁵⁸ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 28, арк. 101.

⁵⁹ Протокол допиту Петра Смикуржевського. – АЦДВР, ф. 8.

⁶⁰ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 89, арк. 198.

⁶¹ Дисциплінарні кари // Літопис УПА. – Т. 13. – С. 243.

ворожої влади»⁶². В одному з наказів керівника Буковинського окружного проводу ОУН Василя Савчука («Сталія») за 1945 р. йдеться про необхідність заміни обрізання волосся жінкам на смертну кару⁶³. Ймовірно, це стало наслідком хвилі арештів учасників українського визвольного руху у другій половині 1944 р., що призвело до ліквідації жіночої сітки ОУН і посилення конспірації.

Впливових підпільниць, які були добрими спеціалістками, часто карали пониженням у посаді. У травні 1947 р. крайовий провідник Зеновій Тершаківець («Федір» відсторонив Галину Голояд («Марту Гай»), на той час вдову Мирона Голояда, від роботи в референтурі пропаганди Львівського крайового проводу ОУН за інтимний зв'язок з «Олегом», призначивши її заступником референта пропаганди Яворівського надрайонного проводу ОУН⁶⁴. Жінок – порушниць засад моралі, робота яких не потребувала особливих навичок або кваліфікації, у зв'язку з чим їх можна було легко замінити на інших, просто усували з посад. Порфи́рій Анто́нюк («Сосенко») стежив за «втриманням моралі» близько ста жінок (медсестер, розвідниць, працівниць господарського сектору), котрі перебували в його військовому осередку «Січ» у Сви́нарських лісах на Волині. «Сосенко» викидав із «Січі» тих жінок, які «не відповідно поводитися»⁶⁵.

Помітними є подвійні моральні стандарти для осіб різної статі у визначенні ступеня провини за «злочин», яким вважалися сексуальні зв'язки. Дефініцію «аморальна поведінка» частіше застосовували щодо дій жінок, а чоловікам приписували пасивну роль «збабленого», жертви. Листуючись із керівником Проводу ОУН на північно-західних українських землях Василем Галасою («Орланом») у вересні 1950 р. з приводу організаційних вказівок, тодішній член Проводу ОУН Василь Кук («Леміш») наголошував: «Пишете “деморалізуючий вплив жінки” – це можна по-різному розтолкувати і під цим претекстом можна будь-яку жінку розстріляти. Чому ж тоді за такий самий вплив не розстрілювати чоловіка?»⁶⁶.

Завищені моральні вимоги до жінок, на яких покладали чи не всю відповідальність за «моральний стан» у визвольному русі, змушували тих стримувати власні сексуальні імпульси та займати пасивну позицію у відносинах з чоловіками, що головню ставали ініціаторами інтимного зв'язку. Позашлюбні сексуальні відносини були особливо поширені серед членів керівного складу ОУН та УПА різних рівнів, котрі мали у підпорядкуванні численних жінок – зв'язкових, санітарок, машиністок, секретарок тощо. Наприклад, однією з коханок Петра Федун («Полтави») була його машиністка Надія Якимович («Надя»)⁶⁷. Машиністка Кременецького надрайонного проводу ОУН Марія Серемуля («Надя») підтримувала інтимний зв'язок з керівником СБ Кременецького надрайонного проводу Стефаном Курицею («Русланом», «Прокопом»)⁶⁸. Зв'язкова Марія Роева була коханкою заступника керівника Дрогобицького обласного проводу ОУН Петра Тихолаза («Вуйка»)⁶⁹. Про те, що активна сексуальна поведінка провідників не сприймалася в середовищі підпільників як екстраординарне і компрометувальне явище, свідчить лист керівника Калуського надрайонного проводу, агента-внутрішника «Івана Гавриловича» до кураторів з МГБ від 20 листопада 1951 р., в якому той просить прислати йому нову санітарку, котра виконувала б функції зв'язкової між ними: «Дівчина повинна бути молодою, не дуже поганою на вигляд, щоби я окрім проведення з нею підпільної

роботи міг закрутити роман. У такому разі було б добре зрозумілим всім, чому і так часто до неї заходжу»⁷⁰.

Часто провідники толерантно ставилися до випадків порушення підлеглими, які теж займали керівні посади, правил поведінки з жінками. Керівник Карпатського крайового проводу ОУН Микола Твердохліб («Грім») тривалий час перебував у криївці з керівником Надвірнянського надрайонного проводу, пізніше керівником СБ Надвірнянського надрайонного проводу Лукою Гринішаком («Довбушем») та його цивільною дружиною «Ружою»⁷¹.

Часом повстанські провідники шукали своїм коханкам такі посади, які б могли стати надійним прикриттям їхнього зв'язку та поясненням необхідності частого перебування разом. Наприклад, за словами Г. Коханської, курінний УПА Порфи́рій Анто́нюк («Сосенко») просив її прийняти у розвідку «Марину», «щоб числилась у мене. А працювала у його штабі». Авторка цих спогадів довго не могла зрозуміти, чому «Сосенко» дав «Марині» гарну рекомендацію, адже та була «неохайна, тупа і розбещена особа. Не була членом ні юнацької, ні жіночої сітки»⁷². Деякі підпільники обманом намагалися залишити біля себе коханок, називаючи їх перед провідниками законними дружинами⁷³.

Толерантніше ставлення до чоловіків у питанні адюльтеру проявлялося також у тому, що багато одружених підпільників мали коханок. Наприклад, Михайло Дяченко («Марко Боеслав», «Гомін») підтримував інтимні зв'язки зі своєю машиністкою Ольгою Чемерис, хоча мав тоді дружину Марію Савчук. Василь Кук, одружений із Уляною Крюченко, перебував у романтичному зв'язку з керівницею Юнацтва Бережанського окружного проводу ОУН(б) Галиною Скасків⁷⁴.

Наявність позашлюбних партнерів у багатьох представників керівництва ОУН та УПА, на відміну від рядових членів організації чи бойовиків, свідчить про можливість деякого зловживання першими своїм становищем щодо учасниць підпілля, які часто ставали їхніми цивільними дружинами, поступаючись перед авторитетом, настійливими залицяннями і будучи незахищеними від сексуальних домагань. Показовою у цьому відношенні є доля Ольги Чемерис, котру як друкарку викликав до себе Михайло Дяченко («Гомін»): «Гомін запропонував мені залишитись з ним. Я не давала йому чіткої відповіді на це питання, але він відтягував мій відхід на декілька днів, після цього ще на декілька днів. Через деякий час я почала з ним кохатись і так залишилась з ним»⁷⁵.

Можливість притягнути чоловіка-керівника до відповідальності за нетактовну поведінку суттєво обмежували нормативи підпільної боротьби, які вимагали від скаржниці звернутись до особи, вищої за статусом, що в умовах складності й законспірованості системи зв'язку могло бути проблематичним. Крім того, часто жінки боялися, що їх оголосять агентками МГБ через поширення «неправдивих відомостей» про особисті якості підпільника або звинуватять у «розкладі моралі» та спокушуванні.

Об'єктами сексуальної уваги частини керівників націоналістичного підпілля ставали і неповнолітні дівчата, які мали обмежені шанси протистояти домаганням своїх провідників. На час ліквідації 31-річного керівника Чернівецького надрайонного проводу «Григора» («Мартина») у січні 1950 р. його коханкою була 14-річна зв'язкова-розвідниця Анастасія Сидор («Ція»). Її мати Анна, яка постійно перебувала поруч із ними у криївці, очевидно, не могла або не хотіла перешкодити цьому зв'язку⁷⁶.

62 Лико І. («Скала», «Богдан»). На грані мрії і дійсності: спогади підпільника. – С. 66.

63 ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 20., арк. 227.

64 ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75390фп, т. 1, арк. 75.

65 Петренко Р. За Україну, за її волю. Спогади. – С. 167.

66 ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 26, арк. 183.

67 Там само, т. 66, арк. 266.

68 Там само, т. 80, арк. 2.

69 Там само, т. 89, арк. 67.

70 ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 77, арк. 273.

71 Там само, арк. 379.

72 Коханська Г. «З Україною у серці». Спогади. – С. 78.

73 ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 23, арк. 213.

74 Ніколасова Н. Уляна Крюченко-«Оксана». – С. 32.

75 ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 89, арк. 82.

76 Там само, т. 79, арк. 215.

Багато жінок підтримували сексуальні відносини зі своїми зверхниками не лише через наполягання останніх, а й виконуючи вказівки радянських спецслужб, які таким чином намагались дізнатися цінну інформацію. За словами зв'язкової Ольги Паламарчук, заарештованої органами НКВД 1 грудня 1944 р., їй наказали, «щоб якнайбільше кохалась з Ромком і щоб слідила, де він ховається, щоб потім його віддати для НКВД». «Роман» на той час був одним із керівників підпілля в Торчинському районі на Волині⁷⁷. При черговому інструктуванні 23-річної таємної інформаторки МГБ – зв'язкової Євгенії Скушки працівник спецслужб наголошував: «Погодися з ним [провідником «Яром». – М. Г.] на все, навіть на те, щоб він мав з тобою зносини. Ти дівчина молода, тобі це шкодити не буде»⁷⁸. Часто працівники радянських силових структур настійливо «рекомендували» підпільникам вступати у сексуальні стосунки з кількома партнерами за короткий проміжок часу. Зв'язкова Анна Мудар («Мотря», «Зірка») на допитах СБ ОУН свідчила, що працівник НКГБ Павло Заварегін запевнив її: «Там між провідниками будуть хлопці і мушени, з якими можеш навіть піти на полові зносини, то тим більше довідаєшся. Ти пам'ятай, що наші девушки погібали на фронті в боротьбі за тебе, а ти повинна зробити навіть це»⁷⁹.

Окремі жінки намагались у різний спосіб протистояти сексуальній експлуатації й тиску. Розвідниця з групи УПА-Північ Галина Коханська («Орися») згадує, що залицяння «Юрка» були їй неприємні, тому попросила свого зверхника поговорити з ним⁸⁰. Інші жінки штучно обмежували контакти з чоловіками. Вояк підгаєцької сотні УПА Степан Сорока («Сірак») згадує про зв'язкову «Оксану»: «Розмову з нами не дуже радо нав'язувала, мабуть, із конспіративних мотивів. Держалась більш службово. Це був вояк в чинній службі. Відважна, проворна, повна посвяти для виконуваної функції»⁸¹.

Соціальні статуси цивільних дружин

В ієрархії цінностей українського визвольного руху 40–50-х років ХХ ст. сім'я не була на першому місці. В інструкції для революційних кадрів – членів ОУН і стрільців УПА – за квітень 1947 р. зазначено, що чоловік «боротьбу, революцію ставить понад все, а батьків, жінку, дітей жертвує для боротьби, для свого народу. Тому родинні відносини не сміють йому ставити на перешкоді у революційній його боротьбі»⁸². Будь-які поради дружини, що, на думку самого чоловіка або членів підпілля, суперечили інтересам визвольного руху, вважались шкідливими і могли призвести до покарання одного чи обох шлюбних партнерів. Особливу увагу Служба безпеки ОУН звертала на жінок, які схилили своїх чоловіків до виходу з повинної. Їм загрожувала смертна кара⁸³.

Патріархальні, консервативні уявлення про головну роль і призначення жінки як матері та берегині домашнього вогнища, що панували в націоналістичному середовищі, зводили основну сферу її впливу до приватної. Колишня крайова провідниця УЧХ Ірина Савицька-Козак («Бистра») наголошувала, що жінкам у підпіллі було дуже важко здобути авторитет серед чоловіків⁸⁴. У листах до своєї дружини, підпільниці Галини Петренко, керівник Крайового проводу ОУН на північно-західних українських землях Іван Климів («Легенда»), розмірковуючи про облаштування спільного сі-

Ольга Чемерис («Дніпрова»).
Фото 1940-х років

Джерело: архів Центру досліджень визвольного руху

мейного побуту і розподіл обов'язків, пише: «Моє завдання «принести до дому». Я можу принести найвище 600 зл. Твоє завдання «ставити цей дім»: мешкання, харч, прання, постіль, мило і т.д. Як це зробити, твоя голова»⁸⁵. Г. Петренко згадувала, що не прагнула виходити заміж, прогнозуючи велику зайнятість побутовими справами: «Навіть перед війною у мене не було думки про одруження. Тоді я знала, що маю закінчити університет, здобути освіту, яка оприділить мої подальші життєві плани...»⁸⁶.

Шлюбні партнери свідомо обмежували своїх дружин не лише у праві приймати рішення щодо публічного життя чоловіка, а й у доступі до відповідної інформації. Марія Савчин згадувала: «Не менш пригноблював мене факт, що з одруженням я затратувала свою рівнозначність серед підпільників. Моя поява в котромусь з районів сугерувала, що «тут недалеко є провідник», а моя опінія про якусь справу вважалась опінією Орлана»⁸⁷. Таке становище жінки було зумовлене не лише патріархальним характером гендерних відносин в українському підпіллі, а й самими засадами його функціонування, які вимагали підвищеної конспірації та обережності. Особливо це стосувалося жінок, які мешкали легально чи напівлегально. Такі самі неписані правила поширювались і на цивільних дружин підпільників. В розмовах з агенткою НКВД Марією Паночко («Марійкою») оперативник радив жінці знайти іншого коханця, бо провідник «Байда» не розповідав їй корисної для спецслужб інформації⁸⁸.

Головними факторами, які впливали на соціальний статус цивільних дружин підпільників, були легальне, напівлегальне чи підпільне становище самої жінки, роль і сфери впливу чоловіка у визвольному русі, рівень довіри та любові у відносинах між партнерами, наявність статусу «нареченої», легітимність позашлюбних відносин в очах оточення.

77 ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 52, арк. 154.

78 Протокол допиту Євгенії Тимофіївни Скушки // Літопис УПА. – Т. 44, кн. 2. – С. 140.

79 Протокол допиту Мудар Анни Олексіївни. – ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 54, арк. 280.

80 Коханська Г. «З Україною у серці». Спомини. – С. 52.

81 Сорока С. («Степан Сірак»). Підгаєцька сотня УПА на Волині. 1943 рік. – С. 148.

82 ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 28, арк. 200.

83 Там само, спр. 372, т. 20, арк. 126.

84 Аудіоінтерв'ю з І. Козак, записане у Мюнхені 1 грудня 2005 р. – АЦДВР, ф. 39 (Колекція спогадів).

85 Петренко Г. На вибоях епохи : [спогади]. – С. 81.

86 Там само. – С. 60.

87 Савчин М. Тисяча доріг. – С. 98.

88 ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 22, арк. 547.

Коханки, які мешкали легально чи напівлегально, змушені були послабити свої соціальні зв'язки, проявляти підвищену обережність у поведінці та спілкуванні з тими, хто їх оточував, вживати додаткових заходів безпеки, щоб уникнути арешту. Серед інструктивних матеріалів ОУН за 1950 р. були вказівки провести роз'яснювальну роботу серед підпільників усіх рівнів. Адже, як зазначено в документі, «з метою розробки поодиноких повстанців МГБ веде точну розвідку за всіма дівчатами, що мають зв'язки з повстанцями (в МГБ заведені описи дівчат, які любляться з повстанцями, вийшли за них заміж чи мають з ними діти)»⁸⁹. Все це неабияк сковувало жінок у повсякденному житті, бо привернути до себе надмірну увагу означало поставити під удар не лише себе, а й свою родину, партнера та організацію. З огляду на це, зрозумілою стає мотивація прагнення окремих жінок позбутись коханців, які ставали справжнім тягарем. Ймовірно, що однією з причин співпраці Іванни Гриців з радянськими спецслужбами було намагання розірвати тривалий (понад два роки) інтимний зв'язок із заступником референта СБ Дрогобицького окружного проводу ОУН Михайлом Хомчаком («Владком», «Барським», «Мар'яном»), який, за словами жінки, викликав у неї страх, і вона боялася репресій за бажання покинути його⁹⁰. Анна Ванджура, завербована МГБ під оперативним псевдонімом «Василина», нарікала на свого коханця, підпільника «Дуба», котрий не давав їй вийти заміж за коханого хлопця⁹¹.

Соціальне становище жінок, які перебували у фактичних шлюбних відносинах з учасниками визвольного руху, визначала і тогочасна суспільна думка. Поширені тоді традиційні моральні норми, особливо у сільській місцевості, засуджували дівчат, котрі втрачали цноту до одруження та мали статеві стосунки до шлюбу. До того ж більшість підпільниць отримали християнське виховання, дехто свого часу навчався у школі при монастирі сестер-василіянок. «Вони завжди виховували нас тільки в побожності... вчили нас, як себе поводити в товаристві, на вулиці... прививали нам, що дівчина має бути чесна, порядна... як коло хлопців вести себе», – згадує Дарія Полюга («Оксана») ⁹². Наречена Василя Магдія («Жара») Михайлина відмовилася зимувати з ним у криївці, обравши місце праці машиністкою в іншого підпільника: «Мені соромно було йти до його криївки як його наречена. Що могли про мене подумати тоді інші. До Міші я йшла як працівнича в канцелярії, а це мене не могло компрометувати»⁹³. Окремі чоловіки-підпільники також розуміли значення для жінок тогочасної моралі, тому свідомо обривали любовні зв'язки, щоб вберегти кохану від суспільного осуду. «Я не хочу тебе бачити в підпіллі, бо сам я того собачого життя маю по вуха, а щоб ти була на ласці чужих людей і над тобою безнастанно висіла небезпека показання пальцем, це теж не до прийняття», – пояснював «Скала» коханій Гані⁹⁴.

Разом з тим роль коханок давала їм певні переваги та навіть привілеї у підпіллі. По-перше, це частково убезпечувало жінку від сексуальних домагань, що були досить поширеним явищем, зважаючи на кількісне переважаючі чоловіків серед учасників підпілля. По-друге, статус цивільної дружини допомагав жінці хоча б частково покращити свої матеріально-побутові умови, які були дуже складними в підпіллі. Щедрість виявляли коханці Марії Паночко, один з яких, «Турок», замовив їй чоботи у шевця⁹⁵, а інший, «Андрій», давав їй гроші то на нову хустку, то на лікування зубів, то на «убрання»⁹⁶. Про свою знайому зв'язкову М. Паночко

говорила: «Катруся» добре чується, бо має доброго провідника, «який вже в ній залюбився»⁹⁷. По-третє, особливий зв'язок із провідником допомагав досягти вищого становища у підпіллі, отримати доступ до обмежених ресурсів і таким чином розширити сферу свого впливу. Галина Коханська розповідає про наслідки любовного зв'язку «Тамари» і «Юрка». «Згадала, що не мені на відділ, а особисто їй, він передавав у розпорядження два ровери та й інші дрібниці. Коли терміново треба було послати когось у район, а, крім неї, під рукою нікого не було, то вона знаходила причини не їхати. Коли ж я обурено говорила про це, то «Юрко» завжди знаходив привід для її виправдання»⁹⁸.

Становище підпільниць-коханок більшою мірою залежало від думки оточення, позаяк провідник мав бути моральним взірцем для своїх підлеглих і користуватися авторитетом. Коханки зі статусом наречених могли розраховувати на більші привілеї. Петро Пунда («Осика») наголошував, що командир боївки, до якої він входив разом із 40 іншими хлопцями, – «Богдан» – часом радився зі своєю нареченою, санітаркою Стефанією Заблоцькою («Богданою»), стосовно прийому нових бойовиків. Характеризуючи її вплив на командира, «Осика» зазначав: «Бойовики ставляться до неї погано тому, що вона за багато розніжнює Богдана, і цей менше дбає про хлопців»⁹⁹.

Велика частина до- чи позашлюбних сексуальних відносин мала для чоловіків суто гедоністичне значення і не була репродуктивно орієнтованою. Про це свідчать, зокрема, численні паралельні сексуальні зв'язки підпільників. Наприклад, Микола Андрушак («Верлан») лише весною 1946 р. підтримував регулярні інтимні стосунки з трьома дівчатами – Марією Колтун, Теклею Бекар, Михалинкою Шевців¹⁰⁰. Погляд на жінку лише як на сексуальний об'єкт проявився і в низці непристойних жартів, які лунали в чоловічому колі та у відвертих розмовах на інтимні теми. «Затанцюєм на весіллі, вип'єм по чарці, опісля будемо мати спільну жінку. Чей же «Скала» не самолюб, ділиться з нами вошами, чому ж не мав би ділитися жінкою?»¹⁰¹. Керівник Долинського надрайонного проводу ОУН Мирослав Зборик («Арсен») згадував, як у розмові з ним П. Федун сказав, що, на його думку, ні один здоровий підпільник не повинен обмежувати себе у стосунках з жінками. Тих, хто думає інакше, він вважав дурнями, які не розуміють життя¹⁰².

Багато чоловіків мали досить загальні та фрагментарні уявлення про фізіологію жіночої статевої системи. На жінці лежала головна відповідальність за контроль фертильності та контрацепцію. Багато жінок боялися небажаної вагітності, сама звістка про яку могла викликати у партнера негативну реакцію. М. Дяченко наполегливо схиляв свою коханку О. Чемерис до абортів з метою приховати інтимний зв'язок¹⁰³. Після того, як Марія Паночко сказала коханцеві про вигадану вагітність, він навіть не припустив думки про можливість збереження плоду: «почав журитися, де взяти гроші» на аборт¹⁰⁴.

Не лише чоловіки боялися відповідальності за дитину. Симпатик ОУН Марія Бубняк («Полтавка») одразу після народження дитини в домашніх умовах задушила немовля і таємно поховала на цвинтарі. Про мотиви свого вчинку говорила: «Хотіла мати більшу свободу рухів. Що я була б зробила з малою дитиною? Годі на саму себе

89 ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 29, арк. 378.

90 Там само, спр. 372, т. 75, арк. 163.

91 Там само, т. 78, арк. 288.

92 Аудіоінтерв'ю з Д. Полюгою, записане 1 серпня 2006 р. – АЦДВР, ф. 39 (Колекція спогадів).

93 Протокол допиту Костів Михайлини. – АЦДВР, ф. 8.

94 Лико І. («Скала», «Богдан»). На грані мрії і дійсності: спогади підпільника. – С. 156.

95 ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 22, арк. 484.

96 Там само, арк. 492, 496.

97 ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 22, арк. 547.

98 Коханська Г. «З Україною у серці». Спогади. – С. 81.

99 Протокол допиту Петра Івановича Пунди // Літопис УПА. – Т. 44, кн. 2. – С. 918.

100 ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 55, арк. 133.

101 Лико І. («Скала», «Богдан»). На грані мрії і дійсності: спогади підпільника. – С. 154.

102 Ішук О., Іванченко В. Життєвий шлях Галини Голопад – «Марти Гай». – С. 48.

103 ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 89, арк. 86.

104 Там само, т. 22, арк. 496.

заробити спекуляцією, якою займаюся»¹⁰⁵. Вагітність в умовах підпілля прирікала жінку на фізичні та психологічні страждання, процес пологів без необхідної акушерської допомоги був дуже травматичним і міг стати причиною смерті породіллі чи плоду. З народженням немовляти перед матір'ю поставав нелегкий вибір – розлука з дитиною (можливо, довічна) або перехід на напівлегальне чи легальне становище, що, у свою чергу, могло призвести до її викриття та арешту радянськими репресивними органами. Жінок, котрі віддали дитину на виховання родичам або підкинули її випадковим людям, мучив комплекс провини через позбавлення дитини материнської уваги та догляду.

Високою була смертність позашлюбних дітей підпільниць. Немовля Ольги Чемерис, народжене у кривці, прожило всього три місяці. Зв'язкова УПА Марія Яцух-Максимишин-Гринчишин у листі до колишньої підпільниці Ірини Мащак від 29 січня 1997 р. згадувала про свої важкі материнські будні у підпіллі з позашлюбним сином: «О, не дай Бог такого життя, я ходила по селах з ним, ніччю переходила дебрами, полями і то потрібно було нести його, бо то маленьке». Про смерть трирічного сина від недуги адресантка згадувала: «Я не мала права йти за труною, бо брати були в селі, а наші перевертні питали, чия дитина. Сестра говорила, що її, а опісля того я могла полями зайти на могилку»¹⁰⁶.

Діти, народжені поза шлюбом, не мали прізвища свого батька та не могли розраховувати на якусь матеріальну допомогу, особливо в разі смерті батька дитини. Марія Савчин згадує про знайому, 18-річну Устину, матір трирічної донечки Іванки, яка не знала про долю батька дитини, котрий був повстанцем¹⁰⁷.

Висновки

Ідеологічні засади та умови діяльності українського націоналістичного підпілля 40–50-х років ХХ ст. мали великий вплив на сексуальну поведінку його учасників. Пропаганда консервативних сімейних цінностей, націоналістична ідеологія, підвищені заходи безпеки в організаційному плані суттєво звузили рамки «нормальної» сексуальної поведінки. Ознаками соціально схвалених форм сексуальності були шлюбний стан, українська національність партнерів, прихильне ставлення до ідей ОУН та участь у визвольному русі. Тому абсолютно легітимними визнавалися стосунки між учасниками націоналістичного підпілля, освячені таїнством вінчання. Будь-які інші форми фактичного подружнього життя повинні були призводити до жорсткого ostracismu або навіть покарання. Терпиміше ставлення викликали пари, котрі мали статус наречених. Проте на практиці випадки недотримання правил, що регламентували сексуальну поведінку, у підпіллі та особливо в повстанській армії були непоодинокими, а характер застосованих «санкцій» в кожній окремій ситуації часто залежав від суб'єктивного рішення провідника чи командира, в підпорядкуванні якого перебували правопорушники.

Сексуальна активність підпільників та повстанців корелювалася з їхніми віковими, психофізіологічними особливостями, соціальним статусом і місцем в ієрархічній організаційній структурі ОУН та УПА. Форми сексуальної поведінки були різними – від розпущеності до цілковитого сексуального утримання.

Незалежно від мотивів сексуальних відносин у підпіллі, більшість з них набувала ознак фактичного шлюбу. Особливостями такої форми подружнього життя в контексті підпільної діяльності ОУН та УПА були: недовготривалість, часто окреме проживання, замовчування наявності зв'язку, свідомо відмова від народження дітей.

Чоловіки значно активніше за жінок вступали у фактичний шлюб з низки причин. По-перше, це було зумовлено тогочасними культурними нормами, які заохочували ініціативу чоловіка у любовних зв'язках і значно толерантніше трактували його сексуальну активність. Подвійні стандарти націоналістичного підпілля щодо сексуальної поведінки жінок суттєво стримували їхню сексуальність. По-друге, багато жінок свідомо уникали романів як можливого джерела цілого комплексу фізичних і психологічних ускладнень, пов'язаних з репродуктивною функцією (венеричні хвороби, контроль фертильності, контрацепція, вагітність, пологи). По-третє, чоловіки, обираючи партнерку, намагалися таким чином перемогти своїх суперників, яких було багато через статеву диспропорцію у складі учасників ОУН і особливо УПА. По-четверте, чоловіки займали абсолютну більшість керівних посад різного рівня у структурі визвольного руху, що могло провокувати їх на зловживання своїм становищем у формі сексуальних домагань чи інших виявів сексуального насильства щодо підпільниць, які перебували в їхньому підпорядкуванні. Сексуальна експлуатація іноді була регулярною, що дає змогу вважати жіноче тіло вагомим фактором ризику у відносинах з чоловіками.

Водночас жіноче тіло часто ставало додатковим ресурсом для виживання, особливо для тих жінок, які не були ідейними націоналістками, а вимушено опинилися в підпіллі чи допомагали йому в силу різних обставин (примус з боку ОУН, страх перед репресіями радянської влади, арешт родичів, донос друзів, знайомих, сусідів). Багато таких незаміжних дівчат шукали підсилення мотивації свого перебування у важких умовах збройного підпілля, тому вступали у нерівноправні любовні зв'язки з патронами, які посідали ключові позиції в ієрархії владних відносин ОУН та УПА. Торгівля тілом давала змогу цим жінкам врятуватися від арешту органами НКВД, уникнути суворої перевірки з боку Служби безпеки ОУН, здобути додаткові засоби для існування, покращити свої матеріально-побутові умови.

Соціальний статус жінки, яка перебувала у фактичному шлюбі, був значно нижчим від становища заміжньої жінки і фактично прирівнювався до статусу коханки з відповідними конотаціями. Цивільні дружини українських підпільників змушені були приховувати свій любовний зв'язок не лише від інших підпільників, а й від знайомих, друзів, сусідів. Їхні діти не мали прізвища свого батька і не могли сподіватися на матеріальну підтримку в разі його смерті. Утім, фактичні дружини могли користуватися великою повагою і мати високий самостійний статус у структурі українського націоналістичного підпілля, на відміну від заміжніх жінок, які поділяли статус свого чоловіка і переважно втрачали вплив на прийняття рішень після укладення шлюбу.

¹⁰⁵ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 55, арк. 50.

¹⁰⁶ АЦДВР, фонд Надії Мудрої (не впорядкований).

¹⁰⁷ Савчин М. Тисяча доріг. – С. 207.

ЛІТЕРАТУРНІ ОБРАЗИ «БАНДЕРІВОК» У КОНТЕКСТІ ІДЕОЛОГІЧНИХ ВОЄН¹

Олена Петренко

Останнім часом терміни «бандеризм» та «бандерівці» отримали колосальне розповсюдження. Ними послуговуються і ті, хто звинувачує Україну в тотальному фашизмі, і широкі кола українців та українок, які іронізують з репортажів російських ЗМІ та винахідливо надають цим термінам нових смислових відтінків, особливо не заглиблюючись в їх історичний контекст.

Ревіталізація «бандеризму» як пропагандистського інструменту переважно базується на пошуку образу ворога, що його вправно «ввела в обіг» радянська влада вже у повоєнні роки. На тлі боротьби з українським націоналістичним підпіллям радянський дискурс про «бандерівців» фактично перетворився на резервуар метонімічних оповідей, у якому «люди Бандери» ставали на довгі роки уособленням зла та ненависті. Базуючись на догматичній офіційній ідеології та керуючись звичними штампами, він зображав українських повстанців як «буржуазних націоналістів» та «бандитів», у середовищі яких жінка здебільшого є жертвою обставин, вправно інструменталізованою чоловіками-націоналістами².

Національний варіант зображення жінок – учасниць підпілля сформувався ще під час міграційної хвилі наприкінці війни, коли з'явилися дописи колишніх повстанців, що, по суті, заклали фундамент для конструювання образу вояка УПА як незаплямованого героя. Своє основне завдання автори бачили, по-перше, у спростуванні звинувачень з боку радянських пропагандистів та створенні «альтернативної» історії ОУН і УПА. По-друге, комеморативні події та публікації мали на меті популяризацію знань про ОУН і УПА за кордоном та сприяння об'єднанню тих українців, які опинилися за межами батьківщини. У гендерному аспекті всі ці конструкції орієнтувалися на офіційні

ідеологічні засади ОУН, де чільне місце належало героїзації підпільників обох статей³. Піднесення національної парадигми, у центрі якої стоїть боротьба української етнічної нації за власну державу, зумовило потребу у створенні певних іконічних образів борців, котрі завдяки своїм вчинкам та біографії могли б стати гідними звання героя чи героїні⁴. В ім'я нації було також зрегламентовано та структуровано маскуліність і фемінність, носіями яких стали знакові постаті – жінки та чоловіки, котрим випала роль репрезентувати українське націоналістичне підпілля. Обидві статі отримали певні атрибути, що мали зміцнювати національну єдність, символізувати «ідеальну сім'ю» як запоруку існування «ідеальної нації»⁵.

У цій статті я розгляну дві основні парадигми зображення учасниць українського націоналістичного підпілля, спираючись на приклади з літератури і відповідаючи на такі питання: що саме вирізняє «бандерівку» в радянському та національному дискурсах? Наскільки відчутним є гендерування ворога в радянській та українській прозі? У першій частині увагу буде приділено радянським портретам «ворожих жінок», у другій – схемі сьогодишніх медійних репрезентацій активісток ОУН і УПА.

«Справедлива» влада та «занепалі» жінки

Для висвітлення радянського погляду на учасниць українського підпілля було проаналізовано історико-пригодницькі романи та повісті, написані в 1970-х роках. Як правило, сюжет зазначених творів розгортається в повоєнні роки у Західній Україні, де саме тоді відбувалася радянізація регіону, здійснювалися пошук та знешкодження груп УПА, а також кур'єрів з-за кордону. Ідеологізоване подання історії ОУН і УПА зазвичай обмежувалось зображенням невеликих за розміром «банд», які давно зазнали морального та фізичного занепаду. За сюжетом, після вбивства на початку твору одного з активістів чи активісток партії у віддаленому селищі на допомогу партійцям приходили нові сміливі кадри, які звільняли село від «бандитів», розкривали агентурні мережі та встановлювали радянську владу. Така література сигналізувала про чіткий гендерний розподіл і водночас зцементувувала його: «чужим» і «своїм» жінкам приписували певні риси, які кодувалися відповідними правилами поведінки.

Загалом радянська проза підкріплювала офіційний дискурс, у якому «українських буржуазних націоналістів» представляли як чоловічу банду, а жінки або грали

¹ В основу статті покладено тексти авторки, оприлюднені у низці блогів. Див.: *Петренко, Олена*. Скельця ідеологічних романів. Кокотюха та Забужко про УПА, насилля і жінок [Електронний ресурс] // Україна Модерна. – Режим доступу: <http://www.uamoderna.com/blog/204-204>; *Петренко, Олена*. Літературні інсинуації: радянська проза про бандерівку та їх поборників. – Ч. 1 // Там само. – Режим доступу: <http://www.uamoderna.com/blog/274-274>; *Петренко, Олена*. Літературні інсинуації: любов, боротьба та секс «антибандерівської» літератури. – Ч. 2 // Там само. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/blog/olena-petrenko/li-2>.

² Вибірково: *Богодист, Іван*. Соціалістичне будівництво в західних областях УРСР (1945 – 1950 рр.). – К., 1961. – 176 с.; *Масловський, Владимир*. В борьбе с врагами социализма. Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины. 1939-1950. – Львов, 1984. – 187 с.; *Чередниченко, Володимир*. Націоналізм проти нації. – К., 1970. – 191 с. Загалом про публікації до 1999 р. щодо діяльності ОУН і УПА див.: *Здіорук С., Гриневич Л.* Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945-1998 рр.). – К., 1999. – 199 с. Про медійні репрезентації жінок Західної України доби сталінізму див.: *Mitsuyoshi Y.* Public Representations of Women in Western Ukraine under Late Stalinism: Magazines, Literature, and Memoirs // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – 2006. – Bd. 54, No. 1. – S. 20–36.

³ Вибірково: *Книш, Зиновій*. Дух, що тіло рве до бою. – Вінніпег, 1951. – 198 с.; *Мірчук, Петро*. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 1. 1920-1939. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. – 639 с.; *Tys-Krochmaljuk, Jurij*. UPA Warfare in Ukraine. Strategical, Tactical and Organizational Problems of Ukrainian Resistance in World War II. – New York, 1972. – 449 p.

⁴ *Скельчик, Сергій*. Поєднуючи минуле і майбутнє: українське історіописання після здобуття незалежності // *historians.in.ua* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/828-serhii-yekelchuk-poiednuuiuchy-mynule-i-maibutnie-ukrainske-istoriopysannia-pislia-zdobuttia-nezalezhnosti>

⁵ Див. критичну рецензію Оксани Кісь на книгу Богдана Савки: *Кісь, Оксана*. Проблема профанації жіночої історії в Україні // *Народознавчі зошити*. – 2007. – № 5-6. – С. 711–714. – Рец. на кн.: *Савка, Богдан*. А смерть їх безсмертям зустріла. Нариси, спогади, документи про участь жіноцтва трьох районів Тернопілля (Гусятинського, Заліщицького, Півдольського) в національно-визвольній боротьбі ОУН-УПА 40-х – початку 50-х років ХХ ст. – Тернопіль, 2003. – 332 с.; також див. статтю дослідниці, присвячену основним напрямом діяльності жінок в українському націоналістичному підпіллі: *Кісь, Оксана*. Жіночий досвід участі у національно-визвольних змаганнях 1940–50-х років на західноукраїнських землях // *Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи*. – Харків, 2009. – С. 101–126. – (Схід-Захід : іст.-культурол. зб. ; вип. 13-14). Одна з перших розвідок, в якій розглянуто жіночий внесок у діяльність ОУН і УПА та проблему початкового замовчування присутності жінок, належить Джеффері Бурдсу, див.: *Burds, Jeffrey*. Gender and Policing in Soviet West Ukraine, 1944–1948 // *Cahiers du monde russe*. – 2001. – Vol. 42, No. 2–4. – P. 279–320.

пасивну роль, або їх використовували чоловіки-націоналісти з ідеологічною метою. Зазвичай жінки, навіть у разі зображення їх як безпосередніх учасниць підпілля, «здобували» статус жертви, що, на відміну від постатей «бандерівців», викликав у читацької публіки симпатію та розуміння.

У повістях колись популярного радянського автора Лева Константинова «Удар мечем» (1970) і «Сутичка с ненавистю» (1976)⁶ представлено низку таких жіночих персонажів: це й народжена за кордоном Злата, яка кілька разів ставала кур'єром у Західну Україну, і Леся, секретарка та інтимна подруга «Рена» – «головного ворога» у творах Константинова, і селянка Яна, котра супроводжувала свого нареченого та виконувала всі його прохання. Цих жінок різного типу й походження автор змальовує насамперед як введених в оману та скривджених чоловіками-націоналістами, тому вони не несуть відповідальності за дії підпілля.

Причиною афірмативного ставлення жінок до ОУН і УПА є сімейні та сексуальні стосунки: Яна нізачо не хотіла втрачати нареченого і тому погоджувалась носити їжу до лісу, а дядько Злати та її коханець, один з наймогутніших функціонерів Служби безпеки ОУН(б), виховали у дівчині нещадність до ворогів і відданість націоналістичній ідеології. Саме через їхній вплив Злата погодилася на явно безперспективну кур'єрську місію. Тема морального занепаду «ворожих жінок» є однією з найхарактерніших не тільки у Константинова, а й загалом типова для всієї прози цього спрямування. Такі жінки зазвичай сексуально легкодоступні, споживають алкоголь, психічно невірні до балансу та мають схильність до насилля. Водночас вони інтуїтивно прагнуть «душевного звільнення», яке врешті-решт знаходять, переоцінивши свої погляди і пройнявшись симпатією до радянської влади.

У літературному каноні з цих жінок фактично знято відповідальність: їх показано тими, хто шукає «звичайної моральної підтримки». Так, у повісті Віктора Смирнова «Тривожний місяць вересень» (1971) зрада радянської влади Варварою (зв'язковою керівника «банди» Горелого) стає емоційно-вмотивованим вчинком. Коли Іван Капелюх, керівник винищувального батальйону в селі, цікавиться причинами її дій, Варвара знаходить «правильну відповідь»:

«– Да как вам сказать, Иван Николаевич...

Черные ресницы невинно хлопнули, прикрыв на миг сине-фиолетовые выпуклые глаза.

– Он, конечно, ничего мужчины, Горелый... Да ведь дело не в том, Иван Николаевич!.. Он обещал меня с собой забрать, обещал жизнь. Приличную! Каково-то бабе моего века будет после войны? Где они, мужики? Ну, хата справная, хозяйство. А без мужика жизнь будет пустая. Сегодня Валерик, а завтра кто? Детей как заводит?»

І далі:

«Да, она действительно отвечала как на духу. Иконы в доме не было, но розовощекий товарищ Деревянко, погибший при налете в бане в возрасте шестидесяти пяти лет, первый ее мужчина, смотрел на нас исповедующими очами. Она совсем не считала себя сообщницей бандитов, Варвара! Отправляя записочки, она просто делала то, о чем просил ее мужчина. Если бы я «пообещался», она, очевидно, так же настойчиво и серьезно выполняла бы мои просьбы»⁷.

Самотність жінки викликає співчуття, і причина «падіння» Варвари стає зрозумілою Івану. Очевидно, що й автор відверто симпатизує своїй героїні: після арешту її засуджують на п'ять років, але через зразкову поведінку та перевиконання норм

звільняють достроково. Варвара виходить заміж за старшину-конвоїра, бо їй «завжди були до сподоби військові».

Константинов відверто демонструє поблажливе ставлення радянської влади до незнання, нерозуміння та наївності жінок. Письменник показує, що їм надається реальний шанс розпочати успішну соціалізацію в радянському суспільстві.

Поряд із сексуальною нерозбірливістю та хтивістю «ворожих жінок» наділяють такими негативними моральними рисами, як меркантильність і жадібність. Ядзя з роману Ростислава Самбука «Валіза пана Воробкевича» (1985)⁸ радо приймає дарунки від свого коханця, одного з кур'єрів ОУН. Інша протагоністка твору – Марта, сестра члена ОУН, – не відмовляється від грошей та золотого годинника. Обидві жінки здогадуються про походження цих речей, але їхня жадібність демонстративно перемагає.

Катерина з роману «Таємний фронт» Аркадія Первенцева (1973)⁹, як і Варвара, мріє про краще життя. Вона коханка Очерета та його зв'язкова. Саме їй Очерет приносить речі членів родин убитих націоналістами людей:

«Катерина плохо слушала его: под руки ей попал старинный ридикюль с латунными застежками, какие бывали на альбомах, на дне ридикюля брякнули два колечка, брошка – золотые. Она быстро сунула их за пазуху, жадные глаза Очерета замесили белый желобок на ее пухлой груди. Катерина вытряхнула из ридикюля на стол много фотокарточек.

– А це хто?

– Кто? – Очерет небрежно взял одну, другую фотографию, вздохнул. – Кажу тебе: дьячок и его семья. Вбылы их... – Он так же лениво перетасовал карточки и приказал вошедшему в горницу Танцюре бросить в печку. Тот исполнил в точности: пламя вспыхнуло ярче...»¹⁰.

Соціальний статус Очерета, його фінансова потенція стає головним маркером «кохання» Катерини. Вона, як і більшість інших протагоністок радянської «бандерівської літератури», аполітична і рідко розуміє, за що саме бореться.

У цьому розумінні повісті Константинова є винятком. Загалом автор підкріплює офіційний медійний дискурс, вкотре покладаючи основну відповідальність на чоловіків, а жінок з ОУН та УПА зображаючи як жертв чоловіків-націоналістів. Однак письменник не зупиняється на поверхневій пасивності «слабких» жінок: і Леся, і Злата Гуляйвітер – відверто харизматичні героїні. Автор смакує подробиці їхньої зовнішності, захоплюється сексуальністю і навіть володінням зброєю.

Порівняно з чоловіками, жінки викликають симпатію, вони мають рельєфні характери, їм відведено багато місця і показано як важливих для радянського суспільства осіб.

Перед Константиновим стоїть подвійне завдання: залишатись у рамках лояльності до радянської влади та водночас послідовно підтримувати традиційну схему протиставлення позитивних героїв і ворогів. Тому і сильна та винахідлива Леся, і розумна й успішна Злата для «рівноваги» мають «плями» у своєму минулому. Для цього письменник згадує про діяльність жінок під час війни: за сюжетом, вони обидві працювали на німецьку окупаційну владу. Леся мала тривалі стосунки з офіцером СС, а Злата була перекладачкою під час розстрілів місцевого населення і за наказом ОУН стала коханкою німецьких офіцерів.

Такі «плями» традиційно акумулювали гендерно-специфічні стереотипи та слугували для формалізації поданих біографій: з одного боку, статус жертви підкреслював

⁶ Константинов, Лев. Удар мечом. – М. : Молодая гвардия, 1970. – 414 с.; Константинов, Лев. Схватка с ненавистью. – М. : Молодая гвардия, 1976. – 352 с.

⁷ Смирнов, Виктор. Тревожный месяц вересень. – М. : Молодая гвардия, 1971. – С. 253–255.

⁸ Самбук, Ростислав. Чемодан пана Воробкевича. – М. : Воениздат, 1985. – 399 с.

⁹ Первенцев, Аркадий. Секретный фронт. – М. : Воениздат, 1973. – 399 с.

¹⁰ Там же. – С. 133.

несерйозність політичних мотивів цих жінок, з іншого – їм було відведено роль переконаних націоналісток, котрі автоматично демонізувались як хтиві, жадібні й аморальні послідовниці «бандерівців»-чоловіків.

Водночас жертвність, кохання та рівень публічності «своїх» жінок у радянській антибандерівській літературі показано у радикально протилежному ракурсі. Домінантною рисою таких образів ставав пріоритет обов'язків перед партією та державою над приватною сферою. Матрицю соціалістичного кохання вдало сформулювала Катерина Кларк, яка іронічно підкреслила домінуючу важливість трактора для радянських героїв порівняно з почуттями до дівчини¹¹. На початку 1970-х років з'являються варіації теми «трактора», однак пріоритетними у літературному дискурсі залишаються соціальні та політичні обов'язки.

Ірраціональність почуттів поступається впливу прагматичних завдань: Ганна («Таємний фронт»), наречена одного з вояків УПА, переконує його здатись радянській владі, а закоханий в Антоніну Іван Капелюх («Тривожний місяць вересень») рятує дівчину від примусового постачання їжі «бандерівцям».

У любовних модусах відбувається своєрідне об'єднання приватного та публічного, у зображенні почуттів «ідеологічно правильної» людини автори не вдаються до сарказму, секс залишається за кадром, а позитивні герої та героїні не піддаються звабам «нелегітимної» насолоди.

Юний Іван Капелюх, після того як «перша жінка на селі» – відверто сексуальна Варвара, із руками «гарячими, як хімпакет», пропонує йому залишитись із нею, перемагає свою хвилинну слабкість і відмовляється від спокуси:

«– Не жалієш мене? – спитала вона.

Ох, як я боявся цього – жалю. Вона була поруч, Варвара. Волосся, що спадало мені на чоло, колихалося від її дихання. Простягни руку, доторкнись – і пожалів, усе вирішено. Один рух міг усе вирішити. Прощавай тоді воля, прощавайте ліси, поля, прощавай стежка на чистій озимині.

– Не до жалю, – сказав я, не дивлячись на неї і трохи відсовуючись. – Бандити поряд. Тебе пожалієш... себе пожалієш, а інших занапастиш!»¹².

За стійкість автор винагороджує свого героя справжнім коханням. Ним стає тендітна та сором'язлива дівчина в чорній хустці – Антоніна. Історія їхнього кохання, як і вдалий гумор, безперечно, є окрасою цієї повісті й вигідно вирізняє твір з-поміж багатьох інших текстів, присвячених боротьбі з «бандерівцями». Можливо, саме тому цю книгу було перекладено українською, а також успішно екранізовано.

Почуття Капелюха народжуються з бажання врятувати травмовану жінку. Іван прагне як прямого, так і символічного звільнення для Антоніни, котра, жаліючи сестру, допомагає повстанцям. Її сестра Ніна, зґвалтована керівником групи УПА Горєлим, залишає батька та йде до своїх кривдників у ліс.

Останній епізод чітко віддзеркалює загальне сприйняття сексуального насилля. Згоду Ніни йти зі своїм ґвалтівником Іван та інші персонажі усвідомлюють як логічне довершення драми. Сексуальне насильство вказує на фактичне знищення суб'єктності жінки, втрату ідентичності, яка безпосередньо пов'язана з тілесністю. Зґвалтування робить жінку «чужою» й автоматично усвідомлюється як вилучення з групи «своїх». Презентацію сексуального насильства традиційно використовують для демонізації

ворога. Залежно від дійових осіб у дискурсі змінюються й кривдники. У радянській літературі такими ґвалтівниками були «бандерівці», що підкріплювало їхній образ «бандитів».

Отже, Іван стає рятівником Антоніни. Він відчуває її беззахисність, а також те, що вона «ніби віддавала себе йому під опіку»:

«...І в цей пронизливий ранок я збагнув ще одну велику таємницю: навіть коли ти пройшов війну і спізнав близькість смерті, і силу фронтової дружби, і біль поранень, і багато чого іншого, ти не можеш бути мужчиною, аж поки не звідаєш почуття відповідальності за жінку»¹³.

У фіналі однієї з найліричніших сцен повісті дівчина вперше за довгий час порушує обітницю мовчання й відповідає на зізнання Івана словами кохання:

«Я завжди боявся доторкнутися до неї. Боявся її пам'яті. Але зараз мої руки торкалися її, вони поволі ковзали по її тілу, ніби ними керувала сама природа, я тут був ні при чому, і нічого не було в їхніх рухах стидкого чи грубого, того, про що, хихикаючи та підморгуючи, розповідали хлопці, коли, повернувшись удосвіта з села, вибирали з пілоток соломку, що позастрягала там.

Її тіло немовби линуло мені назустріч, вона не робила жодного руху, вона застигла, прислухаючись до себе, але вся вона наче бігла назустріч моїм рукам. Жар і холод, твердість і ніжність, округлість і жорстка вуглуватість – усе це запаморочливо мчало назустріч, і серця відстукували свій ритм, і коли я відчув, як діткнувся до її грудей, ми обоє завмерли й притихли, було чути тільки удари – часті, дрібні й шалені, важкі. І нічого, нічого не було в цьому грубого й стидного. Нічого! А було те, що називалося словом ласка. Уперше я збагнув це слово в усій його новизні, ясності й чистоті. Ласка. Долоня відчувала ніжну пружність шкіри й гостроту соска, що враз проступив й затвердів. Вона дихала часто-часто і зовсім тихо, я тільки відчував на плечі легенькі припливи і відпливи тепла. Це чудо могло тривати без кінця. Нас несло поза часом.

– Я люблю тебе, – промовив я.

Я ніколи в житті нікому цього не говорив. Були випадки, коли я міг би сказати, проте в останню мить якийсь сумнів і сором утримували мене. А зараз я сказав...

– Я... люблю... тебе, – сказала Антоніна. Вона ледве чуто й поволі, мало не по складах вимовила цю фразу. Губи ледь ворухнулися, але я почув. То були перші її слова. Вона повторила їх услід за мною, немов радіючи можливості перевірити, чи не втратила здатність говорити. Я торкався губами її вій, волосся, щік, губів, підборіддя, шиї. Як же це сталося, що серед безладдя війни, серед людського сум'яття я знайшов її, єдину, мою?

– ...Люблю... – голосніше повторила вона»¹⁴.

Лірична еротика Смирнова є в цьому ракурсі своєрідним винятком, що легітимізується існуванням «справжньої», нешвидкоплинної любовної пристрасності. На відміну від мінімалістичних штрихів, якими зазвичай зображено взаємини та кохання позитивних радянських героїв, тут почуття стають гімном, заради них борються, ризикують і готові померти.

Більш традиційно, «спокійно» зображені Устя («Таємний фронт») та Марія Шевчук (героїня повістей Лева Константинова).

¹¹ Clark, *Katerina*. Whether he 'gets girl' or not is of little importance as long as he gets 'tractor' // *The Soviet Novel: History as Ritual* / Katerina Clark. – Bloomington : Indiana University Press, 2000. – P. 183.

¹² Цитата з українського перекладу повісті: Смирнов, Віктор. Тривожний місяць вересень. – К. : Молодь, 1974. – 302 с. – Режим доступу: <http://coolib.net/b/121158>. Цитату російською мовою див.: Смирнов, Віктор. Тревожный месяц вересень. – С. 80.

¹³ Смирнов, Віктор. Тривожний місяць вересень. – Режим доступу: <http://coolib.net/b/121158>. Цитату російською мовою див.: Смирнов, Віктор. Тревожный месяц вересень. – С. 176–177.

¹⁴ Смирнов, Віктор. Тривожний місяць вересень. – Режим доступу: <http://coolib.net/b/121158>. Цитату російською мовою див.: Смирнов, Віктор. Тревожный месяц вересень. – С. 218–219.

Устя, секретар комсомольської організації та командир молодіжної групи «істребків», повністю віддається роботі. Її наречений, лейтенант Кутай, понад рік намагається одружитись із коханою, але дівчина просить зачекати:

«— Подожди, подожди, Жорик, — просила она, поглаживая его теплой ладошкой то по щеке, то по чубчику. — Не насладишься я свободой, Жорик! Ты же меня скинешь с седла, отберешь у меня «истребков», причалишь меня к корыту, а, Жорочка? Целуй меня, Жорик, при всех целуй, обними крепче, пущай от зависти дохнут хлопцы!.. — И, веселая, вся будто сотканная из солнечных лучей, по-джигитски ловко бросалась в твердо-кожаное седло и уносила в свою Скумырду»¹⁵.

Кохання Усті та Жорика підкріплюється спільною боротьбою проти «бандерівців». Вочевидь, як позитивна героїня Устя вірна лейтенанту та сприймає ці стосунки як частину публічного життя. Їх приватність розчиняється в боротьбі проти повстанців.

В образі лейтенанта НКДБ Марії Шевчук, головної героїні повістей Константинова, в минулому вчительки-східнячки, це об'єднання приватного та публічного порівняно з детальним зображенням інтимних переживань «ворожих жінок» особливо відчутне.

На тлі численних спецоперацій з пошуку кур'єрів ОУН, криївок та грошей підпілля чи не єдиною замальовкою з приватного життя суперагентки Марії Шевчук стає епізод, коли вона вперше потрапляє до Москви під час заслуженої відпустки. Там в одному з ресторанів жінка знайомиться із закарпатцем, з яким можна було годинами цитувати Лесю Українку. Як і у випадку з Устею, автор не приховує походження Марії, зберігаючи певні особливості в мові та у вихованні, які нагадують читачам, що вона українка. Водночас про ієрархічність відносин між периферією та центром свідчить наратив самої героїні, котра захоплено розповідає про Москву та можливості, які там перед нею відкрилися. Однак Марія розуміє, що не належить до тих жінок, які легковажно можуть поєднувати роботу із приватними зустрічами. Її головне призначення — вживатися у ролі «бандерівок», змінюючи численні легенди, та переконувати жінок — «жертв» націоналістів повернутись на шлях «свободи та спокою».

Константинов в образі Марії Шевчук звернувся до дуже символічної фігури післявоєнного часу в Західній Україні: вчительці-східнячки надано особливого статусу агітаційно-ідеологічної агентки влади. Саме такі молоді дівчата-вчительки стануть після війни символом приходу «чужинців». Це активно демонструватимуть і підпільна література українських націоналістів (наприклад, оповідання «Учителька» Богдани Світлик), і радянська пропаганда (з широко розтиражованим образом загиблої вчительки як мучениці, що віддала життя за становлення радянської влади)¹⁶. Пізніше такий образ обіграє на користь національного гранднративу А. Кокотюха¹⁷.

Отже, короткочасні романи та хтиві бажання автори залишають для зображення ворога. Фактично регулювання сексуальності персонажів відбувається за допомогою дискурсу аморальності: «позапартійне» тіло не-комсомолки кваліфікується (чи то скоріше дискваліфікується) як тіло, насичене сексуальністю. Повсякденність «бандерівців» і «бандерівок» наповнена інтимними сценами, що знецінюються авторами як брудні, прозаїчні та відразливі. Так, Катерину з «Темного фронту» письменник «одягає» в чужу нічну сорочку, яку Очерет приніс з чергової «акції», а саму прелюдію до сексу заповнює аліричними та асексуальними діалогами:

¹⁵ Первенцев, Аркадий. Секретный фронт. — С. 93.

¹⁶ Світлик, Богдана (Марійка Дмитренко). Учителька [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://abetka.ukrlife.org/teacher.htm>. Машинописну копію твору знайдено у криївці УПА поблизу с. Хороцева Білоберезької сільради Верховинського району в 1976 р., нині вона зберігається в архіві Українсько-канадського дослідно-документаційного центру в Торонто. Біографію Богдани Світлик див.: Українська жінка у визвольній боротьбі / упоряд. : Надія Мудра. — Л. : Світ, 2004. — С. 123.

¹⁷ Кокотюха, Андрій. Червоний. — Х. : Клуб сімейного дозвілля, 2012. — 320 с.

«Катерина лежала в прежней позе, закинув руки за голову. Длинная ночная рубаша скрывала ее фигуру, только полные белые руки по локоть были обнажены. На лицо Катерины с опущенными ресницами и на руки падали розовые, мигающие блики.

— Сними, — грубовато приказал Очерет, пошуршал в бороде, — як упокойница... — И добавил более мягко, заметив покорность: — Як саван...

Понаблюдав с удовольствием, засветившимся в его небольших, глубоко вдавленных под надбровья глазах, за тем, как Катерина, снимая через голову рубашу, постепенно обнажала свое белое, сильное тело, Очерет принялся стягивать сапоги, покряхтывая и наклоняясь так, что надвое переламывался его стан.

— А ты приварил себе жира, Очерет, — заметила Катерина.

— Де ж его скинешь, лежишь в схроне, як кабан в закуте.

Очерет справился с сапогами, оглядел подошвы, потом размотал портянки и, ступая по полу широкими ступнями, отнес сапоги и портянки к печке.

— Правду кажут, що Бугай солдата зварив в казане? — лениво спросила Катерина.

Очерет быстро обернулся, оборвал ее резко:

— Брехню слушаешь? — И спросил: — Кто сбыхав?

— Мало ли кто... — Катерина знала, чем грозит гнев батька. — Я забула, и ты забудь...<...> — Да выкинь на шлях под колеса свои думки... Иди до мене, Очерет. <...>

Очерет еще раз проверил оружие, перевесил его поближе к кровати, раздевшись, не снимая исподнего, перебрался к стенке, чтобы и оружие было рядом и зазноба под правой рукой, так было привычной...»¹⁸.

Цей любовний акт автор закінчує діловою розмовою коханців, під час якої Катерина звітує про настрої у селі та про завербованих нею жінок.

Інший «бандерівець», Модест Слівінський із роману «Валіза пана Воробкевича», переховується у Ядзі, жінки, котру «только ханжи могут обвинять в аморальности». Неперебірлива у знайомствах, вона проводила час із німцями, проте й за часів радянської влади встигла швидко одружитися з військовим і розлучитися. Коли Слівінський несподівано з'являється в її квартирі, Ядзя віддається йому: «Пан Модест склонился к Ядзе. Целовал руки, шею, колени. Она не сопротивлялась...»¹⁹.

Багато «бандерівок» із повістей Константинова підтримують сексуальні стосунки зі своїми провідниками та зверхниками. Жінки залишаються на ніч із коханцями на конспіративних квартирах, за наказом зваблюють «потрібних» чоловіків і не червоніють від пропозицій про інтимну зустріч. У післямові до однієї з книг письменника інший невтомний борець із «українськими буржуазними націоналістами» — Володимир Беляєв сором'язливо випускає цю особливість прози Константинова, проте чесно зазначає, що автор, очевидно, був дуже сильно інспірований агентурними справами, до яких отримав доступ. Найімовірніше, Константинов працював в архіві з обмеженим корпусом документів. Однак можна припустити, що навіть за умови ознайомлення з численними прикладами правопорушень, скоєних співробітниками радянських спецслужб, письменник, очевидно, не планував включати такі антирадянські пасажі в канву своїх творів.

¹⁸ Первенцев, Аркадий. Секретный фронт. — С. 135.

¹⁹ Самбук, Ростислав. Чемодан пана Воробкевича. — С. 43.

«Занепала» влада та «справжні» жінки

Зміна політичної ситуації в Україні, відкриття архівів на початку 1990-х років привели до справжнього історіографічного буму навколо історії ОУН і УПА та до радикального перегляду радянського бачення їхньої діяльності. Колишні «запроданці» та «вбивці на замовлення» все частіше замінювали на п'єдесталі звичних радянських героїв. Модель «жертви – злочинця» у цьому випадку діє тільки в контексті зовнішнього ворога. Злочинцями стають представники радянських інститутів влади, жертвами – заарештовані та депортовані українські націоналісти.

У моделі маскуліності, що домінує в націоналістичному дискурсі, чоловік отримав такі атрибути, як жертвність в ім'я нації, воля, агресивність, догматизм, патріархальність, вірність принципам та безумовне підкорення наказам. Невідповідність важливим маркерам «своїх» автоматично відносила чоловіка до категорії «чужих», де, своєю чергою, відбувалась стереотипізація ворога. Традиційно (у цьому гендерний дискурс щодо ОУН та УПА не є винятком) здійснювалась фемінізація ворога, якого наділяють «нечоловічими» характеристиками: слабкістю, нерішучістю, страхом та схильністю до сумнівів.

Цим конструктором послуговуються при формуванні сучасного медійного образу героїчного борця-чоловіка, і значною мірою до його створення долучається й історіографія. Жінка-повстанець або жінка, певним чином причетна до ОУН і УПА, включена переважно в героїчний дискурс нескореності, де, як і в радянському варіанті, з неї – як із «жертви» – знімається відповідальність.

Метанаратив щодо участі жінок в українському націоналістичному підпіллі сконцентрувався здебільшого на розповіді про окремі, жертвні й відважні, вчинки та історії. Героїзм жінки визначається насамперед ситуативно: виконуючи своє головне покликання матері та дружини-помічниці, у потрібний момент вона проявляла «інший» підтип героїзму і замінювала чоловіка у здійсненні героїчних вчинків.

Жінка розкривається через емоції та відчуття, отже, її позбавлено здатності діяти за власним бажанням.

Такі стратегії презентації характерні загалом і для повстанської прози, основні риси якої перейняла сучасна українська література в зображенні повстанців. Цікавим у цьому контексті є сюжет оповідання «Учителька» Богдани Світлик²⁰.

Твір було написано в середині 1940-х років, і він став уособленням єднання Сходу та Заходу України у боротьбі проти радянської влади. Таня, молода вчителька-комсомолка з Харкова, потрапляє в одне з галицьких сіл, де доглядає пораненого бійця УПА. На початку оповідання дівчина виявляє «ідеологічну ворожість» у розмовах із повстанцем, захищає радянську політику та засуджує короткозорість націоналістів. Однак поступово, під впливом «нерадянського» пораненого, якому вона відверто симпатизує як чоловікові та дивується його хоробрості й відвазі, Таня проходить шлях переосмислення. Додатковими чинниками стають голодні будні матері в Харкові та рання смерть батька, однак головну роль відіграє спокійний та харизматичний у дискусіях повстанець. Крім того, останній у кращих «традиціях жанру» рятує дівчину від зґвалтування представником радянського керівництва на селі.

Так зустріч зі «справжнім чоловіком», котрий як ідеологічно, так і особисто виявився «правильним», спричинила кардинальні зміни в житті Тані. Фактично, емоційні чинники стають в оповіданні вирішальними для ідеологічної трансформації комсомолки.

Меморіалізацію образу «кадрів зі Сходу» через багато років після появи оповідання «Учителька» продовжив популярний нині письменник Андрій Кокотюха. 2012 року його роман «Червоний» отримав спеціальну відзнаку конкурсу «Коронація слова» як найкращий історико-патріотичний твір. У центрі книги – життєві перипетії одного з командирів УПА, вигаданої особи на ім'я Данило Червоний. Різні фрагменти життя повстанця подано у формі споминів одразу трьох антагоністів.

Романи «Червоний» Андрія Кокотюхи та «Музей покинутих секретів» Оксани Забужко, безумовно, варті уваги істориків хоча б тому, що самі автори певною мірою позиціонують ці твори як історичні романи і в епілогах згадують про консультації з науковцями, вивчення відповідної фахової літератури та навіть про опрацювання архівних матеріалів.

Зупинюсь лише на одному фрагменті з роману «Червоний», де описано ситуацію і подальший розвиток подій, які, на мою думку, є найсуттєвішими для розуміння воєн пам'яті щодо історії та діяльності ОУН і УПА. В уривку йдеться про вбивство Лізи Вороніної, 22-річної москвички, яка працювала учителькою російської мови та літератури на повоєнній Волині. Її тіло знайшли у криниці мешканці села. Молодий співробітник міліції Михайло Середа, який працював у тому ж селі, спілкувався із Лізою і навіть встиг у неї закохатися, сповнений горя і водночас гніву через цей страшний злочин «бандерівців». Свідки відтворюють для слідчих діалог осіб, що вбивали Лізу (під підозрою – люди Червоного):

«Це ти, курво москальська, вчиш наших дітей собачої мови? Це ти наказуєш їм вашого Сталіна прославляти? Хто тебе сюди кликав, лярва ти, підстилка сталінська? Ти ще в комсомол наших дітей приймай! Комсомолка?» – і вдарив у лице, не чекаючи відповіді, знав, напевне. – «Свиня ти московська, гнида комсомольська!» – крикнув на Лізу ще хтось із незваних гостей, а потім сам «Остап» [псевдонім Червоного. – О. П.], обмотавши волосся дівчини довкола п'ясті, поволік її надвір. <...> Далі просто на їхніх очах той, кого називали «Остапом», вистрілив у Лізу з пістолета впритул і пустив тіло на землю. Двоє інших спритно підхопили тіло, перевалили через край колодязного зрубу, інші вже підпалювали скирту. «Будете москалів, комуняк чи жидів пускати до хати – і хату спалимо, – пообіцяв «Остап». – Всім скажіть!» Взявши щось із харчів, вони пішли»²¹.

Середа, як і інші мешканці села, був упевнений, що Лізу вбила боївка Червоного. Однак, зустрівшись зі справжнім «Остапом», який навів незаперечні докази своєї невинуватості, міліціонер-східняк переконався: люди, котрі називали себе бойовиками «Остапа», насправді були членами спецбойовки органів державної безпеки. Як з'ясувалось, до вбивств, скоєних у районі раніше, ще до приїзду Середи, люди Червоного також були непричетні.

Кокотюха, безумовно, відтворив «гранітні» постаті повстанців, у яких не знайшлося «тріщин», що в наукових дебатах певним чином видозмінюють образ справедливого повстанця. Письменник продовжив, змінивши політичне забарвлення, радянську літературну традицію, яка у тій самій манері, проте на користь іншої сторони, драматично зображувала численні смерті східняків та східнячок у повоєнній Західній Україні.

Факт масових убивств учительок у Західній Україні складно обернути на користь національного метанаративу. Найбільш проблемними тут є два моменти. Націоналістичний дискурс презентував і презентує насильство над жінками як «прерогативу» НКВС і НКДБ. Відомо, що до більшості заарештованих радянською владою жінок і чоловіків, які належали до націоналістичного підпілля, застосовували катування, особливо в післявоєнний період. Це міг бути і фізичний вплив, і тиск на психіку людини; зокрема, значна винахідливість виявлялася в обранні тактик схиляння заарештованих до співпраці. Сексуальне насильство відіграло тут не останню роль. Такі факти активно

²⁰ Світлик, Богдана (Марія Дмитренко). Учителька [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://abetka.ukrlife.org/teacher.htm>.

²¹ Кокотюха, Андрій. Червоний. – С. 53–54.

використовуються в гендерному обрамленні націоналістичного нарративу. Значною мірою завдяки цьому в культурі пам'яті формувалося сприйняття жіночої участі в націоналістичному підпіллі виключно як героїчної жертвовності та мучеництва.

Водночас застосування насилля з боку ОУН і УПА задовується у «безгендерне» і досить аморфне явище – «боротьбу проти ворогів української нації», що, з одного боку, не заперечує фактів знищення Службою безпеки «агентів» та «агенток» і симпатиків радянської влади, а з іншого – надає про це мінімум інформації.

Важливо й те, що радянських фахівців (учителів, медсестер, агрономів та ін.) зазвичай відряджали (фактично примусово) працювати у Західну Україну. Їхні статус, активність та рівень безпеки здебільшого залежали від рівня збройної конфронтації у відповідному районі та можливостей повстанців чинити опір. Новоприбулих підпілля сприймало як подвійну загрозу: з одного боку, це могли бути спеціально підіслані агенти радянських спецслужб, з іншого – у кадрах з Сходу, як у більшості тих, хто народився та виріс в умовах соціалістичного ладу, вбачали певний потенціал негативного впливу на місцеве населення у сенсі схилення його на бік радянської влади.

Єдиним виходом із такої патової ситуації для національного метанаративу стало твердження, що акти насильства були виключно провокаціями з боку радянських спецслужб.

Приписування будь-яких злочинів вагому «Іншому» характерне і для роману «Музей покинутих секретів» Оксани Забужко, відзначеного літературною премією Центральної та Східної Європи «Ангелус»²². Жіночі образи відіграють у творі центральну роль. Це насамперед дві фігури: Геля, чиє фото головна героїня випадково знаходить під час сексу в архіві, та єврейка «Рахеля», яка після арешту отримала агентурне завдання від МДБ, але, зізнавшись у вербуванні, залишилася в підпіллі.

Забужко дискутує про гендерний устрій в УПА та вкладає в уста Андріяна (повстанця, який «подібний до Кларка Гейбла» і в якого була закохана не одна дівчина) такі слова: «Жінки!... А проте мусив визнати, що в ділі всі вони, ті, з якими доводилось працювати, залишалися вірні та тверді. Менші ризикантки порівняно з хлопцями – то правда: не пхалися на рожен без потреби, з самого голого азарту. Але суто інтуїтивно він довіряв їм більше, ніж чоловікам, – так, ніби їхня самопосвята для справи тільки скріплювалася самопосвятою для чоловіка, якого любили і яким пишалися, – і скріплювалася вже намертво, мов найвищої якості цементом. Андріян загалом не надто схвалював, коли колеги заручалися або женилися; вважав, що тепер на те не час. Однак годі було заперечити, що жонаті боролися ніби з подвоєною силою. Ніби їхні жінки підживляли їх додатковою енергією. Як акумулятори»²³.

Жінки – як основні помічники – завжди поряд у важку хвилину та стимулюють до наступних боїв. А після ночі кохання з «Рахелею» Андріян навіть визнає, що вона чудова медсестра і тепер він повністю здоровий.

Однак Забужко не зупиняється лише на емоційному аспекті історій підпілля. Її героїні змальовані як сильніші й надійніші порівняно з чоловіками. Вони постають взірцем героїзму: «Рахеля» не співпрацює з МДБ, залишившись у підпіллі, не виказує ім'я батька своєї дитини та чинить самогубство, повісившись на власній косі. Оточена групою МДБ у криївці, Геля, дізнавшись, що її коханий, від якого вона

вагітна, є зрадником (письменниця не розкриває подробиць обставин його зради), рішуче відмовляється «носити його кров в собі» і вирішує померти разом з усіма, супроводжуючи Андріяна з гранатою на виході з бункера.

У романі показано ідеалістичну картину, коли такі справжні повстанці, як Андріян, прагнуть урятувати життя вагітній жінці, євреї та східняки мають справу з толерантними націоналістами, а зрадники – зі справедливою Службою безпеки. Власне, «відкриттям» сильної жінки як активного суб'єкта дій письменниця сприяє зведенню на п'єдестал образу воїнів УПА. Жінки в романі Забужко, попри розкутий формат зображення і загалом це зовсім не представлену в історіографії тему тілесності та емоцій у підпіллі, являють собою типові портрети незламних, зорієнтованих на чоловіка, ідеологічно стійких героїнь. Їхня головна роль у романі полягає в тому, щоб допомогти апологетичному викладу історії УПА та легітимувати повстанців як ідеальних борців за незалежність України.

Тема сексуального насильства є центральною в романі Марії Матіос «Солодка Даруся». Матронка, мати Дарусі, випадково потрапляє в поле зору радянських прикордонників, які заарештовують її та віддають до органів НКВС, де над жінкою знущаються та катують її²⁴.

У романі є кілька ключових моментів, на мою думку, особливо «сконденсованих» та гострих. Це і тиша безвиході, коли до Михайла, колгоспного заготівельника, прийшли повстанці з вимогою віддати «москальське добро»; і льодяник маленької Дарусі, який вона отримала від співробітника НКВС, розповівши йому про інсценування побиття вікон та викрадення колгоспного майна і зізнавшись, що «тато віддав сам». Це, зрештою, історія Матронки, історія її побиття та з'валтування, історія її мовчання.

«З цими словами він низько нахилився над нею, обнюхав паху, тоді грубо висмикнув з-під запаски сорочку, задер її до бороди, став на коліна і двома пальцями з усієї сили стиснув спочатку розбухлу пипку одної, а потім всією долонею взявся за другу цицьку. Так, ніби хотів її видоїти. Тонкі цівки забризкали в офіцерові лице – і він швидше і швидше, обома долонями, тиснув і відпускав твердіші, ніж у найпоряднішої дівки, і круглі, як м'ячі, Матрончині цицьки обома великими долонями, час від часу припадаючи до Матрончиного рота, ніби намагався її чи то вкусити, чи поцілувати, а вона кричала від болю не своїм голосом, бо він тиснув груди, немов корові дійки, – аж поки вона не звалилася непритомна на підлогу.

...Коли прийшла до тям, офіцер поправляв штани-галіфе і вдоволено кривився, витираючи з лиця залишки грудного молока. Говорив повільно і знехотя, так, ніби щойно встав від жінки:

– Я тебе відпускаю тільки тому, що у тебе мала дитина, великі груди і довге волосься. А твоя корова буде тепер давати мені молоко замість тебе. Але запам'ятай собі, жінко, одне: якщо ти хоч раз, десь комусь, бодай чоловікові, скажеш, що з тобою було...

– Я нічого не пам'ятаю... – не дала доказати Матронка і подивилася йому в очі»²⁵.

Сексуальне насильство над Матронкою, як і в радянській книзі «Тривожний місяць вересень» Віктора Смирнова, постає тут як втрата ідентичності, знищення суб'єктності жінки, що робить її «чужою», «ворожою» для своїх, незалежно від ідеологічних поглядів. Загалом, у радянській та новій українській літературі схеми представлення «своїх» і «чужих» у контексті історії ОУН та УПА дуже схожі. Старі радянські кальки зображення ворога обіграються на користь національного гранднарративу, і однозначне трактування подій вже стало «фірмовою ознакою» патріотичної літератури. Схематичні

²² Забужко, Оксана. Музей покинутих секретів. – К. : Спадщина-Інтеграл, 2012. – 832 с. Див. рецензії літературних критиків, в яких висловлено думки про ідеологічність цього роману: Кононенко, Євгенія. Гей, хто в лісі, озовися, або Чи можна повіситися на косі? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litakcent.com/2010/04/22/hej-hto-v-lisi-ozovysja-abo-chy-mozhna-povisytysja-na-kosi/>; Дубинянська, Яна. Ідеальний роман? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litakcent.com/2010/04/12/idealnyj-roman/>

²³ Забужко, Оксана. Музей покинутих секретів. – С. 202.

²⁴ Матіос, Марія. Солодка Даруся. – Л. : Піраміда, 2004. – 176 с.

²⁵ Там само. – С. 65.

репрезентації полягають у традиційному поданні жертв і злочинців та подальшому «бронзуванні» минулого.

У радянській літературі центральним залишилось обігравання теми (а)моральності жінки: «бандерівки» зображені як «занепалі» та розбещені особи, а також як безвольні, керовані чоловіками об'єкти, що потрапили в емоційний кокон. Тобто, попри чітко сформований наратив ворога та жертви у радянській літературі, «ворожі» жінки, хоч і розбещені, одночасно віктимізуються і не потрапляють відверто в категорію ворогів. Саме чоловіки постають основними дійовими суб'єктами, які мають владні ресурси і здатні примушувати жінку та впливати на неї. У світлі ідеологічних кампаній першої та другої радянізації жінка є бажаним ресурсом радянської влади і трактується як «ще не втрачена»: вона може бути звільнена, перевихована і заново підкорена емоційно, тепер уже представниками радянської влади, а не провідниками націоналістичного підпілля.

Своєю чергою, у національному наративі підкреслено знущення (часто сексуальне) над жінками з боку радянської влади, тобто апріорі віктимну позицію української підпільниці. Разом з тим, характерною рисою є репрезентація її моральної чистоти, відданості ідеологічним принципам. Ці типи (жертва насильства та жінка-боєць, віддана наказам Проводу) стимулюють подальше підтримання узагальненого героїчного образу українського націоналістичного підпілля, що і є основним завданням нової української патріотичної літератури.

ВІЙНА ПОЗА МЕЖАМИ ФРОНТУ: ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ ПІДПІЛЛЯ ТА ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ

**ЧОЛОВІКИ Й ЖІНКИ
У ПАРТИЗАНСЬКИХ
ЗАГОНАХ**

Володимир Гінда

**ПІДПІЛЛЯ В РОКИ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ
ВІЙНИ В ПАМ'ЯТІ
ЙОГО УЧАСНИЦЬ
(НА МАТЕРІАЛАХ
ПІВНІЧНОГО КАВКАЗУ)**

Ірина Реброва

ЧОЛОВІКИ Й ЖІНКИ У ПАРТИЗАНСЬКИХ ЗАГОНАХ

Володимир Гінда

На сучасному етапі вивчення періоду Другої світової війни дослідники все більше відходять від висвітлення стратегічної воєнно-політичної канви подій і фокусують увагу на питаннях поведінки людей в умовах війни чи окупації. У межах цього тренду науковці стикаються з низкою маловивчених проблем, які були невід'ємними складовими частинами війни, проте не дуже вписувались у наявні надміру політизовані концепції й тому залишались на маргінесі. Однією з таких тем є гендерні відносини в партизанських з'єднаннях України. У роки війни в лавах партизанів і Червоної армії перебувало до 800 тис. представниць слабкої статі¹. Зазвичай у цьому протиставленні їм відводилася роль радисток, зв'язкових, розвідниць, лікарів і медсестер, поварів, прачок. Хоча деякі жінки брали безпосередню участь у бойових діях нарівні з партизанами-чоловіками.

У радянській і пострадянській історіографії питання життя жінок у партизанських загонах не піднімалися. Ми досі не знаємо, в яких умовах перебували жінки в лісі, як з ними поводитися чоловіки, яким був статус заміжніх партизанок і коханок командирів, як жінки народжували і ростили своїх малюків у загонах і яким було ставлення інших партизанів до таких матерів. Усі ці теми потребують подальшого дослідження при нагромадженні відповідної джерельної бази.

Розглядаючи взаємовідносини чоловіків і жінок у партизанських загонах, слід пам'ятати, що ці люди передусім перебували під постійною загрозою смерті в ізольованому колективі, де командир мав владу безконтрольну і домінуючу, а умови життя були екстремальними. У такому соціумі психологія людей змінювалася, вони ставали більш байдужими, грубішими, ними рухали інстинкти самозбереження, нерідко у будь-який спосіб. І, звичайно, жінкам, з огляду на їхні фізіологічні особливості, було важко перебувати у чоловічому колективі, тим паче, що більшість партизанів не зважали на професійні, підпільні чи бойові якості жінки, а дивилися на неї передусім як на «сексуальний об'єкт». Саме тому сексуальне насильство, ґвалтування, постійні домагання, примушення до сексу, як фізичне, так і моральне каліцтво – все це стало суворою буденністю для слабкої статі у партизанських загонах. Щоправда, окремі жінки добровільно вступали в сексуальний контакт із партизанськими командирами, розраховуючи в майбутньому на різні переваги. Статус коханки командира, або на фронтівому жаргоні «похідно-польової дружини» (ППД), захищав від переслідувань з боку нахабних залицяльників і певною мірою спрощував побут. Більшість чоловіків, хоч і прагли сексуальних стосунків із партизанками, водночас зневажали їх за доступність і нерідко в чоловічих розмовах у лісі слово «хвойда» заміняло слово «жінка»².

¹ Психология войны в XX веке: исторический опыт России. — М., 1999. — С. 166.

² Тэк Н. У партизан: судьба женщин [Электронный ресурс] // Женщины на краю Европы / под ред. Е. Гаповой. — Минск, 2003. — Режим доступа: <http://wmw.gender-ehu.org/publications.htm>.

У запропонованій розвідці здійснено спробу дослідити найменш вивчений аспект відносин чоловіків і жінок у партизанських загонах, а саме – сексуальні стосунки, адже, як показує практика, вони не завжди мали добровільний характер.

Історіографія та джерельна база дослідження

Аналізуючи історіографію із зазначеної проблематики, варто зауважити, що на пострадянському просторі тему сексуального насильства та нестатутних відносин серед радянських партизанів піднімав лише російський історик партизанського руху Олександр Гогун³. Ґрунтовне дослідження цих питань, переважно крізь призму долі єврейських жінок-партизанок, здійснила американська вчена Нехама Тек⁴. Окремі епізоди таких відносин описано у книзі Світлани Алексієвич⁵. Російські історики Кирил Александров і Борис Соколов у своїх монографіях побіжно торкаються питання «похідно-польових дружин» у Червоній армії⁶. Про нестатутні відносини із жінками в армії згадують у науковій статті Олександр Лисенко і Тамара Вронська⁷.

В Європі історики значно просунулися вперед у вивченні гендерних відносин під час Другої світової війни. За останнє десятиліття низка наукових праць із цієї тематики з'явилася в Німеччині, Англії, США. Проблеми сексуального насильства присвятили свої дисертації американські дослідниці Венді Джо Гертсєансен і Джесіка Андерсон Г'юз⁸. Ці роботи написані не в науково-історичному, а у філософському руслі, що певною мірою відрізняє їх від решти. Німецька вчена Біргіт Бек у 2004 р. опублікувала працю «Вермахт і сексуальне насильство. Статеві злочини у німецьких військових судах»⁹, де на основі справ польових судів досліджено, як німецьких вояків карали за ці проступки, висвітлено причини таких дій солдатів і показано, що покарання за сексуальні злочини на Заході й Сході були різними – на Сході менш суворими. У 2010 р. у Гамбурзі вийшла у світ книга Регіни Мюльхойзер «Сексуальне насильство та інтимні стосунки німецьких солдатів у Радянському Союзі. 1941–1945»¹⁰.

У Росії сексуальне насильство та долю жінок під час Другої світової війни вивчає Олег Будницький. Про свої пошуки дослідник розповів у низці інтерв'ю, з яких особливо заслуговують на увагу інтерв'ю для «Радіо Свобода» (листопад 2011 р.¹¹) та для історичної програми «Не так», що прозвучала в радіоефірі «Ехо Москви» в липні

2010 р.¹² Цікавою і ґрунтовною є розвідка О. Будницького про жінок і чоловіків у лавах Червоної армії¹³.

В Україні досліджень гендерних проблем у партизанському середовищі немає. Проте здійснено низку розвідок на згадану тему стосовно УПА. Плідно у цьому напрямку працюють Оксана Кісь¹⁴, Леся Онишко¹⁵, Тетяна Антонова¹⁶, Олена Петренко¹⁷.

Значний масив матеріалу із заявленої теми автор почерпнув з архівних джерел і документальних збірників.

Цікаві документи, що стосуються окресленої теми, вдалося знайти в центральних архівах України. Зокрема, у партизанських звітах, які зберігаються в Центральному архіві громадських об'єднань України у фондах № 1 (опис 22), № 23 (опис 1), № 62 (описи 1, 2), № 63 (опис 1), № 64 (опис 1) і № 71 (опис 1), нерідко йдеться про нестатутні відносини серед партизанів, венеричні захворювання, ППД командного складу. Все це подається як один із негативних аспектів існування партизанського соціуму, що призводив до падіння дисципліни, моралі, бойового духу. Звичайно, в радянський час такі відомості не вписувалися у пропагандистську концепцію пам'яті про війну і тому залишалися в архівних справах, а не використовувалися в різних документальних збірниках чи наукових роботах.

У дослідженні активно використовується наратив учасників партизанського руху, переважно чоловіків, тому проблема розглядається крізь призму чоловічого погляду. На жаль, відвертих спогадів партизанок на цю тему досі дуже мало. Можливо, в центральних українських архівах наявні відповідні жіночі щоденники-рукописи, які могли б пролити світло на відносини чоловіків і жінок у партизанських загонах, але пошуки в архівосховищах поки що не дали результатів.

ППД серед партизанів

Серед червоних партизанів поширеним явищем був інститут «похідно-польових дружин», адже за наявності у суто чоловічому середовищі декількох жінок сексуальний потяг до них із часом починає домінувати. Зазвичай весь керівний склад партизанських з'єднань мав «дружин» серед набраних у загони жінок. Рядовим партизанам-чоловікам не доводилося розраховувати на такі привілеї, як і на сексуальні зв'язки

¹² Будницький О. Сексуальные преступления Вермахта [Електронный ресурс]. – Режим доступа: <http://echo.msk.ru/programs/netak/693919-echo/>.

¹³ Будницький О. Мужчины и женщины в Красной армии (1941-1945) // Cahiers du monde russe. – 2011. – Т. 52. – № 2-3. – С. 405–422.

¹⁴ Кісь О. Жіночий досвід участі у національно-визвольних змаганнях на західноукраїнських землях у 1940–1950-х рр. // Схід-Захід : іст.-культурол. зб. – Вип.13-14: Спец. вид.: Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи / за ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. – Х., 2009. – С. 101–125; Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.). – Л., 2008. – 272 с.

¹⁵ Онишко Л. Відважні. Мирні, напівмирні та воєнні ролі жінок в УПА [Електронний ресурс] // Тиждень. – 2012. – № 41. – 12–18 жовтня. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/62084>; Онишко Л. «Нам сонце всміхалось крізь ржаві ґрати...». Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі. – Торонто ; Л., 2007. – 912 с. – (Літопис УПА. Серія «Бібліотека» ; т. 8).

¹⁶ Антонова Т. Жінка та її «мирні», «напівмирні» й «воєнні» ролі в боротьбі ОУН і УПА // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Л., 2007. – 36. 9. – С. 138–147.

¹⁷ Петренко О. Женщины, насилие и украинское националистическое повстанческое движение в годы Второй мировой войны : доклад на междунар. конференции «Вторая мировая война, нацистские преступления и Холокост на территории СССР» (Москва, 7–9 декабря 2012 г.) [Електронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.dhi-moskau.de/fileadmin/pdf/Veranstaltungen/2012/Programm_2012-12-07_ru.pdf (программа конференции); Петренко О. Інструменталізація страху. Використання радянськими та польськими органами безпеки жінок-агентів у боротьбі проти українського націоналістичного підпілля [Електронний ресурс] // Україна Модерна. – Режим доступу: <http://www.uamoderna.com/index.php/materialy/21-akadzhytia/materialydok/petrenko/20-petrenko>.

³ Гогун А. Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования. 1941-1944 / А. Гогун. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2012. – 526 с.; «...Создать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941-1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы / Авт.-сост. : Гогун А., Кентий А. – К., 2006. – 430 с.

⁴ Тек Н. У партизан: судьба женщин [Електронный ресурс]. – Режим доступа: <http://wmw.gender-ehu.org/publications.htm>.

⁵ Алексієвич С. У войны не женское лицо. – Минск, 1985. – 317 с.

⁶ Александров К. Мифы о генерале Власове. – М., 2010. – 256 с.; Соколов Б. Неизвестный Жуков: портрет без ретуши в зеркале эпохи. – М., 2000. – 608 с.

⁷ Вронська Т., Лисенко О. «Окопне братство»: фронтовий мікросоціум у контексті воєнної повсякденності // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / відп. ред. О. Є. Лисенко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип. 15. – С. 8–26.

⁸ Gertje Janssen, Wendy Jo. Victims, heroes, survivors. Sexual violence on the eastern front during World War II. A thesis submitted to the faculty of the graduate school of the University of Minnesota, 2004. – 401 p.; Anderson Hughes, Jessica R. Forced prostitution: the competing and contested uses of the concentration camp brothel. – New Brunswick, New Jersey, 2011. – 299 p.

⁹ Beck, Birgit. Wehrmacht und sexuelle Gewalt: Sexualverbrechen vor deutschen Militärgerichten. – Paderborn etc., 2004. – 370 S. – (Krieg in der Geschichte, Band 18).

¹⁰ Mühllhäuser, Regina. Eroberungen: Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion 1941–1945. – Hamburger Edition, 2010. – 416 S.

¹¹ Толстой И. Мифы и репутации. Женщина, мужчина и война [Електронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.svobodanews.ru/content/transcript/1879899.html>.

із соратницями, і це спонукало їх до пошуку жінок поза загонами, в основному в розташованих неподалік селах. В Україні «похідно-польові дружини» були у керівного складу практично кожного великого партизанського з'єднання. Партизанки ставали ППД командирів з різних причин. Одні жінки в такий спосіб намагалися полегшити свій побут у лісі, інші – знайти захист від постійних домагань, у когось було взаємне кохання, дехто хотів здобути відповідний соціальний статус у партизанській ієрархії. «Похідно-польові дружини» отримували певні привілеї порівняно з іншими партизанками. Вони мали окреме житло (землянки), де жили зі своїми чоловіками, не ходили на бойові завдання, у дозор, не виконували господарської роботи, не працювали на кухні, у пральнях чи польових шпиталях, під час рейдів практично завжди їхали на підводах, а не йшли пішки. За першої ж потреби їх відправляли в радянський тил – для лікування чи народження дитини. ППД часто були першими у списках представлених до нагород, оскільки ці подання формували їхні чоловіки. Завдяки впливу на чоловіка-командира «дружина» мала більше влади, ніж це передбачала її офіційна посада. Таких жінок рядові партизани остерігалися, щоб не стати об'єктом їхнього гніву, або намагалися завести з ними дружбу, сподіваючись на покровительство та отримання в майбутньому різних преференцій.

Радянський письменник Микола Шеремет, побувавши в 1943 р. у партизанських загонах під керівництвом Олексія Федорова і Сидора Ковпака, писав у доповідній записці на ім'я Микити Хрущова: «Слабке дошкульне місце у Федорівському з'єднанні – це жінки. Їх, по-перше, багато, по-друге, діляться вони на дві категорії: куховарки і коханки. Бойових дівчат у Федорова мало, і командування навіть заперечує, щоб їх використовували на бойовій роботі... Не можна замовчати той факт, що багато літніх командирів, батьки дорослих дітей, взяли собі за дружин молодих, легкої поведінки дівчат. Це знижує авторитет керівництва і подає поганий приклад рядовим партизанам»¹⁸.

Лектор ЦК КП(б)У Кузьма Дубина після відвідання з'єднання Олександра Сабурова доповідав М. Хрущову: «У Сабурова майже кожен командир загону, за прикладом командира і комісара з'єднання, мають «дружин»... Всі про це знають. Навіть на засіданнях говорять, наприклад, «дружина Коліченка» і т. д. «Дружини» мають привілеї перед іншими. Ті, хто були раніше бійцями, на завдання не ходять... До того ж частина цих «дружин» – розпечені, недалеко «дівки», що компрометують командирів»¹⁹.

Поведінку найближчого оточення С. Ковпака, як зазначав колишній політкерівник однієї з ковпаківських груп В. Мінаєв, також важко назвати пуританською: «Кожен командир підрозділу або політрук жениться незалежно на кому і незважаючи на те, що сам він одружений і має дітей. Цю тимчасову дружину возять на підводі, створюють чоловіки їм окремі переваги... У наряд не посилають і т. д. Кожен чоловік намагається одягнути, взути її і дати краще харчування, а інший чоловік не в змозі це зробити і стаються сімейні сварки, що позначається на боєздатності самого командира, а також на підрозділі. Скільки ревностей, скільки неприємностей, а іноді й бійок трапляється у сімейних товаришів. Бувають випадки, коли дружина командує у бою чоловіком. Це непогано, якщо вона розуміє неправильність поведінки чоловіка в бою, а то жінка, що не розуміє думку команди чоловіка, пхає свій ніс куди не слід... Іноді одружені проявляють боягузтво у бою, заради своєї тимчасової дружини, щоб не загинути і не розлучитися з нею. Дуже часто трапляються самовільні відлучки – жінка до чоловіка, а чоловік до жінки йдуть, якщо вони в різних підрозділах. Багато скарг і образ на те, що всі бійці, як чоловіки, так і жінки, здійснюють марш пішки, а дружини на підводах,

Керівник Українського штабу партизанського руху Тимофій Строкач за обідом із командуванням рівненських партизанських з'єднань. Червень 1943 р.

Джерело: ЦДКФА України імені Г. С. Пшеничного

або замість пораненого бійця відправляють на Велику Землю в літаку вагітну жінку»²⁰. У самого С. Ковпака також була коханка, яка, судячи з відгуків членів керівного складу його з'єднання, не дуже їм подобалась. «Нещодавно діда [прізвище С. Ковпака. – В. Г.] сильно насварили з Рудневим. Зв'язався з однією дурепою, а вона його штовхає на розлад з окремими працівниками», – писав 23 березня 1943 р. Тимофію Строкачу (керівнику Українського штабу партизанського руху) представник ЦК КП(б)У Іван Сиромолотний²¹. Трохи згодом Семен Руднєв аналогічно висловився у своєму щоденнику стосовно коханки Ковпака: «... Ковпак і надалі байдужий не тільки до польових і лісових умов боротьби з противником, а в горах він зовсім профан, але як він любить повторювати чужі думки і страшенно тупий і хитрий, як хохол, він знає, що йому є на кого спертися, тому він п'є, ходить до баби, такої ж дурепи, як і сам, спати...»²².

Окремі командири та політпрацівники намагалися приховувати свої сексуальні відносини з жінками у загонах від вищого партизанського керівництва, боячись покарання. Та рано чи пізно «партизанська братія» про все дізнавалась. Про таке викриття розповів Григорій Балицький у щоденниковому записі від 24 січня 1944 р. «Пізно ввечері приїхав Олексій Федорович [Федоров. – В. Г.] зі своїм по-чтом, гуляли довго, а о 24.00 годині я зі своїм штабом пішов у землянку командування 1 і 3 роти, разом з нами були музиканти – барабанщик, мандоліна і гітара.

¹⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 22, спр. 6, арк. 10.

¹⁹ Там само, арк. 52.

²⁰ «... Создать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». – С. 185.

²¹ Гогун А. Сталинские командос... – С. 369.

²² ЦДАГО України, ф. 63, оп. 1, спр. 85, арк. 53.

Застали товариша Плевако Павла Логвиновича з бабою Галиною, політрука 3-ї роти товариша Видрицького із Сонею медсестрою. Довелося зіграти їм весілля, незважаючи на те, що вони обоє конспірували це. Жили з дівками довгий час, але приховували від усіх. І ось сьогоднішній день розкрив цю таємницю. Закінчився вечір винятково весело, женихам, звичайно, невесело закінчився вечір. Женихи навіть полякалися, так ми раптово для них наскочили»²³.

Подекуди ППД були набагато молодшими від партизанських командирів. Начальник штабу загону імені Кутузова С. Крикунов вів розгульне життя, хоча мав дружину і дітей. Він «оженився» на 16-річній дівчинці з с. Маначин Волочиського району Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області²⁴. Про таке кохання писав і Г. Балицький: «Стояли на квартирі в одного командира загону з'єднання Бегми. Командиру цього загону 52 роки, а його жінці 21 рік. Чорт забирай, що війна зробила – молода дівчина живе зі старим! Що в них спільного в сімейному житті? Нічого не зрозуміло. Яке може бути сімейне життя, коли він старший від своєї дружини на 31 рік? Це не життя, а просто казна-що»²⁵. Звичайно, Балицький помиляється – сімейні пари з такою різницею у віці можуть жити щасливо, але психологи зазначають, що більшість їх із часом розпадається. У цій історії показовим є сам такий факт, адже в радянському суспільстві це вважалося неприпустимим і аморальним.

Цікаво, що Г. Балицький, дивуючись безвідповідальності своїх соратників, які жили з молодими дружинами, зовсім не задумувався над власною поведінкою, хоч він, як видно з його щоденника, був справжнім бабієм. Спочатку у з'єднанні Г. Балицький зустрічався з медсестрою Марусею Товстенко (згодом вона стала його дружиною), а коли після поранення опинився у московському госпіталі (йому видалили око), то завіз там стосунки з Марусею Коваленко, помічницею по комсомолу комісара Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання М. Дружиніна. Про перебування у столиці СРСР він зробив яскравий запис у щоденнику: «13 лютого до 5 березня 1943 р. життя протікає у столиці Москві. 13 лютого пішов із госпіталю. Я почав жити разом із Федоровим, Дружиніним, Коваленко, Працуном у готелі «Москва», в 859 номері. Про цей номер знала майже вся «Москва». Життя проходило винятково весело: пили, гуляли, так минали дні і ночі. Випили спирту і 40-градусної горілки стільки, що, мабуть, працював би водяний млин. Потрібно сказати, що тут по-справжньому зав'язалася моя дружба з Марусею Коваленко»²⁶.

Як і слід було чекати, між жінками виникло суперництво. Обидві почали звинувачувати Г. Балицького в обмані та з'ясовувати стосунки. «Марусю Товстенко ти любиш, до неї ти ходив, цілував ти її під час від'їзду, всім вона каже, що у тебе від неї буде дитина... У Москві ти Федору Кравченку говорив, що зі мною у тебе все скінчено», – писала в одному з листів М. Коваленко²⁷. Стосовно цього листа партизанський командир зробив відповідний запис у щоденнику. Ніби виправдовуючись, він зазначив, що все, написане в листі, – брехня, а також заперечив, що Товстенко чекала від нього дитину, адже на той час вона вже жила з партизаном Шкодою. Цікаво, що О. Федоров у мемуарах «Підпільний обком діє» пише, що Товстенко і Балицький одружилися в загоні й мали дитину²⁸. Схоже, таким чином Г. Балицький хотів заперечити свою причетність до вагітності однієї коханки, щоб виправдатися в очах іншої. Проблема любовного трикутника розв'язалася сама по собі. Попри записи в щоденнику про відсутність почуттів до М. Товстенко, Г. Балицький зрештою одружився з нею.

Після війни подружжя прожило усе подальше життя в Кіровограді, де колишній партизан працював на партійних посадах.

Примушення командирами жінок до сексуальних стосунків

У партизанських загонах жінки нерідко ставали об'єктами сексуальних домагань з боку командирів. Справа в тому, що «народні месники», перебуваючи далеко від керівних і контролюючих центрів, сильніше, ніж, скажімо, військовослужбовці регулярних військ, піддавалися численним спокусам. Однією з таких спокус було бажання мати сексуальний контакт із жінкою, яка подобалася, навіть без її згоди. Домінували в цьому випадку статевий потяг і відчуття безкарності та всездозволеності на підконтрольній території. Якщо жінка чи дівчина відмовлялася вступити в одноразовий сексуальний контакт чи стати співмешканкою, це могло коштувати їй життя. Довести причетність до її загибелі командира, який отримав відкоша, у таких випадках було вкрай важко або практично неможливо. Сексуальної агресивності партизанам додавало вживання спиртних напоїв, адже більшість з'валтувань вони скоювали у нетверезому стані. Певна кількість випитого алкоголю зазвичай стимулює сексуальний потяг та стирає межу дозволеного між чоловіком і жінкою, а також в окремих індивідуумів провокує агресію щодо інших.

Як правило, ображені командири діяли за напрацьованою схемою: найбільш «правильних» посиляли на найскладніші завдання, понижували у званнях за найменшу провину, могли розстріляти за звинуваченням у співпраці з ворогом або шпіонажі. Саме такий випадок описав рядовий боєць П. Брайко у рапорті на ім'я Сидора Ковпака. Командир одного із загонів ковпаківського з'єднання В. Кудрявський вів себе не по-партизанськи: постійно займався власним збагаченням, пиячив, забирав у партизанів речі, які йому подобалися, не забував і про слабку статтю. «Приставав до жінок, – пише Брайко. – Домагався мінера-інструктора Л. Нікольську. Кудрявський із перших днів після її приїзду вирішив використати її у своїх цілях, вважаючи, що командир має пробувати всіх прибулих дівчат, як це він особисто робив. Але Нікольська відмовила, тоді він обеззброїв її та відправив рядовим бійцем у роту, сподіваючись, що вона відступить, але прогадав. Вона героїчно загинула в бою...»²⁹.

Один з ветеранів Вінницького з'єднання Я. Мельника під час інтерв'ю розповів Олександрові Гогуну, що комісар їхнього загону «За Батьківщину» (М. Єхалов) примушував жінок до співмешкання – «брав силою»³⁰.

Намагаючись уникнути таких ситуацій, партизанки знаходили собі одного хлопця, який захищав від постійних домагань з боку інших чоловіків. Ніна Жидкова, згадуючи про нестатутні відносини в загоні, зауважувала, що у багатьох командирів були свої ППД, і хоча молоді хлопці часто приставали до дівчат, та її оминали, бо мала за покровителя командира відділення³¹.

У жовтні 1943 р. Олексій Федоров надіслав на ім'я М. Хрущова доповідну записку «Про злочинні дії ряду командирів і бійців партизанських загонів з'єднання Антона Бринського». Їхні загоны у той час перебували неподалік один від одного, і в доповідній О. Федоров ретельно перерахував усі факти аморальної поведінки в загонах колеги. «Доводимо до Вашого відома, що ряд командирів цього з'єднання тероризують мирне

²³ ЦДАГО України, ф. 64, оп. 1, спр. 60, арк. 87.

²⁴ Там само, ф. 62, оп. 1, спр. 533, арк. 9.

²⁵ Цит. за: Гогун А. Сталинские коммандос... – С. 368.

²⁶ ЦДАГО України, ф. 64, оп. 1, спр. 59, арк. 34.

²⁷ Там само, арк. 74.

²⁸ Федоров О. Підпільний обком діє. – К., 1981. – С. 514.

²⁹ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 533, арк. 46.

³⁰ Гогун А. Сталинские коммандос... – с. 369.

³¹ Я помню. Воспоминания ветеранов Великой Отечественной войны. Жидкова (Соломонова) Нина Ивановна [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://iremember.ru/partizani/zhidkova-solomonova-nina-ivanovna/stranitsa-7.html>.

населення побоями, вбивствами і мародерством, потребують Вашого втручання... У кінці жовтня 1943 року командир загону Костін прийняв у свій загін лікаря Полтавську, яка проживала на окупованій території зі своєю 6-річною донькою, приставав до неї, але безрезультатно. Згодом вона була розстріляна разом із донькою. Виявлено низку злочинних фактів... Непотрібні розстріли мирного населення і розгул у побутовому житті. Як результат, на основі цього захворювання бійців і командирів на венеричні хвороби – є масовими»³². У свою чергу, 21 січня 1944 р. В. Дружинін доповідав М. Хрущову та Т. Строкачу, що в загонах А. Бринського однією із проблем були нічим не підкріплені розстріли дівчат-партизанок, котрі співмешкали з командирами»³³.

На вимогу керівництва, А. Бринський дав пояснення, наголосивши, що згадані факти викладено однобічно. Він, зокрема, повідомив, що розлад почався під час його перебування у Москві і що в загонах справді було 20 випадків захворювань на венеричні хвороби. На його думку, певною мірою в цьому були винні й партизани О. Федорова. «З прибуттям Федорова в район дислокації 1-ої бригади почався масовий обмін зброєю, боеприпасами з боку людей Федорова з нашими людьми, на коней, годинники, чоботи, горілку... Начальник боеприпасів [у Федорова. – В. Г.] за горілку та інші речі давав боеприпаси, гвинтівки... сам Федоров дав Логвинову [один із командирів Бринського. – В. Г.] пістолет, а той йому за це баян і пошив костюм. Цей так званий товарообіг був звичайним явищем і супроводжувався пиятикою...»³⁴.

О. Федоров, пишучи доповідні про з'єднання А. Бринського, не звертав уваги на сексуальні домагання у власних загонах, а в окремих випадках навіть сам підштовхував дівчат до згоди. Його заступник Микола Попудренко, судячи з архівних документів, був гультьєм. А. Бринський зазначав, що той мав кількох жінок, з якими постійно з'ясовував стосунки»³⁵. Як пізніше заявила одна з ППД М. Попудренка, спочатку він вимагав від неї покірності у сексуальному плані, вона поскаржилася О. Федорову, але це не мало успіху – перший секретар Чернігівського обкому «заспокоїв» партизанку, пояснивши: «він насправді добрий чоловік, можеш з ним жити». Тільки під погрозами розстрілу «за шпіднаж» жінка здалася, втім, коли вона завагітніла, її вигнали до іншого загону подалі від очей «чоловіка». Новонародженого малюка за наказом нового командира убили, а матір відправили в радянський тил»³⁶.

У рапорті від 16 червня 1944 р., надісланому в Український штаб партизанського руху, партизан Микола Сендзюк із очолюваного А. Одухою загону імені Кутузова просить командування звернути увагу на сексуальні домагання вже згаданого начальника штабу майора Крикунова. У рапорті зазначено: «Крикунов займався розгульним життям... Лякав своїх же партизанів відправленням на фронт, якщо не дозволять переспати з дружиною [після звільнення військами Червоної армії території, де діяли партизани, останні проходили перевірку в тилу військ, а потім їх або відправляли на фронт, або залишали на місцях налагоджувати мирне життя. – В. Г.]. Це було з моєю дружиною Василюю Ніцевич... Я йому не дозволив... Подібних випадків було багато. Прошу вас вжити заходів щодо керівника штабу»³⁷.

Окремі партизанські командири і керівники партизанських штабів намагалися боротися із сексуальною розпущеністю партизанів. Так, командир полку С. Гришин навіть видав наказ, згідно з яким партизанам заборонялося мати статеві стосунки з жінками в загонах, але це не дало бажаних наслідків. «Мої вимоги щодо підтримання дисципліни

32 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 20, арк. 44–47.

33 Там само, спр. 66, арк. 31.

34 Там само, спр. 20, арк. 55.

35 Там само, ф. 62, оп. 1, спр. 1308, арк. 30.

36 Гогоун А. Сталинские коммандос... – с. 426.

37 ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 533, арк. 9.

Секретар ЦК КП(б)У Дем'ян Коротченко та керівник УШПР Тимофій Строкач розмовляють з партизанками Сумського з'єднання перед Карпатським рейдом. Житомирська область, червень 1943 р.

Джерело: ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного

Секретар ЦК КП(б)У Дем'ян Коротченко в тилу ворога серед командного складу українських партизанських з'єднань під час обіду в лісі. Четвертий зліва – Олексій Федоров. 1943 р.

Джерело: ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного

в загоні не виконуються. Нестриманість у відносинах із жінками спостерігається постійно. У декількох випадках це завершилось вагітністю. Ці жінки знижують бойову готовність чоловіків і є тягарем для полку в бою»³⁸.

Сексуального насильства з боку партизанів зазнавали й німецькі жінки, захоплені під час операцій. Ймовірно, так само чинили з німецькими шпionками чи колаборантками, коли ті потрапляли до рук партизанів. Так, німецький бронейник Вальтер Лангфельд згадував, як неподалік від Бобруйська радянські партизани захопили автобус із 30 німецькими помічницями-зв'язковими. Німці за три дні зуміли відбити жінок, але, як зазначив Лангфельд, «за цей час всіх дівчат з'гвалтували... А окремі були мертві»³⁹.

Партизанські шлюби

У партизанських з'єднаннях іноді зароджувалися й глибокі почуття, які приводили до створення справжніх, а не тимчасових родин. Судячи зі спогадів і документації, дозвіл на одруження закохані отримували у командира загону, а імпровізовані весілля влаштовували без помпезності. Ось як описав своє одруження з партизанкою Марією Товстенко Г. Балицький: «Ми з Марією одружилися в загоні. Не було у нас ні бучного весілля, ні білосніжного плаття на молодій, ні короваю... друзі-партизани щиро і тепло благословили нас на добру спільну життєвську путь»⁴⁰.

Партизанка зі з'єднання С. Ковпака Катерина Коноваленко познайомилася зі своїм чоловіком Григорієм у 1943 р. Її через захворювання на тиф не взяли у Карпатський рейд і залишили одужувати на Сумщині в загоні «За Батьківщину». Разом із нею лікувався коваківський розвідник Григорій Коноваленко, і між молодими людьми виникло кохання. Одружилися вони 8 березня 1943 р. після отримання дозволу від керівництва загону⁴¹.

Варто зазначити, що таке одруження було неофіційним, адже шлюб ніхто не реєстрував – командир перед партизанами просто оголосив пару чоловіком і жінкою. На цьому варто зупинитися детальніше. Такі шлюби у тодішньому радянському законодавстві називалися фактичними і діяли поряд із зареєстрованими на території СРСР з 1926 р. Проте указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. відповідне положення було скасовано; подружжю, яке перебувало у фактичних шлюбних відносинах, надавалася можливість зареєструвати шлюб із врахуванням терміну спільного життя. Тобто, за новим указом, якщо фактичний шлюб не був зареєстрований, то зберігав правову чинність тільки до 8 липня 1944 р.

У тих випадках, коли фактичні шлюбні відносини не можна було зареєструвати внаслідок смерті або зникнення безвісти когось із подружжя в період радянсько-німецької війни, людина мала право звернутися до суду із заявою про визнання його (її) чоловіком чи дружиною померлого або зниклого безвісти. Заява подавалася на підставі указу Президії Верховної Ради СРСР від 10 листопада 1944 р. «Про порядок визнання фактичних шлюбних відносин у разі смерті або зникнення безвісти на фронті одного з подружжя». Оскільки цей указ не передбачив строків давності для звернення до суду із метою встановлення перебування у фактичному шлюбі, відповідні заяви може бути подано і нині⁴².

38 Зимке Э. Состав и моральное состояние партизанского движения // Советские партизаны. Легенда и действительность. 1941-1944 / под ред. Дж. Армстронга. – М., 2007. – С. 237.

39 Найтцель З., Вельцер Х. Солдаты Вермахта. Подлинные свидетельства боев, страданий и смерти. – М., 2013. – С. 165.

40 Балицький Г. Війна вночі. – К., 1969. – С. 169.

41 Інтерв'ю з Катериною Коноваленко, ветераном партизанського з'єднання С. Ковпака, Суми, 15 листопада 2012 р. Рукопис. – Особистий архів автора.

42 Советское семейное право. – М., 1982. – С. 67–68.

Цією опцією у радянському сімейному праві скористалися і згадані вище партизани Катерина і Григорій Коноваленки. Офіційно вони взяли шлюб у 1944 р. після звільнення України від нацистів, але відлік свого сімейного життя вели з 1943 р. і спільно прожили 47 років. Зі слів К. Коноваленко, у 1942 р. в загоні одружилися партизани Ольга й Олександр Тютчеви, які після закінчення війни виїхали на постійне місце проживання до Сибіру⁴³.

Нерідко партизанські пари розлучала смерть: зазвичай частіше жінки втрачали чоловіків, але бувало й навпаки. У з'єднанні О. Сабурова трагічний фінал мало кохання Олександра Гришина і Ольги Кобякової. Молоді закохалися, коли партизани стояли в селі Красна Слобода. Згодом загін залишив населений пункт, але дівчина, відчувши, що не може жити без Гришина, також приєдналася до партизанів. Вона була другим номером у кулеметній обслугі коханого, від якого не відступала ні на крок, і загинула на Житомирщині в бою за село Храпунь – там її і поховали⁴⁴.

Нещодавно 92-річна Галина Пащенко з Полтавщини розповіла журналісту «Газети по-українськи» Сергієві Дзеху унікальну історію про Лялю Убийвовк, яка була керівником підпільної організації «Нескорена полтавчанка». Нацисти викрили організацію, а всіх учасників заарештували – серед них були й Ляля та її коханий. Незадовго до розстрілу вони вирішили справити у в'язниці весілля, бо не хотіли помирати неодруженими.

«Лялю готували до розстрілу. І вона перед смертю захотіла свадьбу справити з нареченим Сержокою, який сидів у сусідній камері. Вона попросила переводчицю, щоб та від батьків принесла їй голубе плаття, туфлі й фату, – розповідала журналісту Галина Степанівна. – Свадьбу грали через азбуку Морзе. Коли вони вистукували присягу вірності, я вікно зі своєї камери на вулицю відкрила і співала весільних пісень [Галина Пащенко в той час теж сиділа у в'язниці – німці заарештували її за допомогу у втечі дев'ятох радянських військовополонених. Там вона познайомилася із Убийвовк. – В. Г.]. Люди за забором стояли та плакали»⁴⁵.

Молоде подружжя та ще п'ятох членів підпільної організації німці розстріляли 26 травня 1942 р.

Партизанські діти

Природно, що з часом у партизанських родинах, які перебували у з'єднаннях, поставало питання народження дітей. Брак контрацептивних засобів сприяв вагітності не тільки заміжніх партизанок, а й коханок командирів. У загонах вагітним жінкам було найважче. Окрім того, діти, народжені в польових умовах, зазвичай гинули.

У з'єднанні О. Федорова дружина Г. Балицького 12 травня 1942 р. народила хлопчика. У день перед пологами жінка разом із іншими партизанами здійснила перехід у 70 км; звісно, вона не завжди йшла пішки, але вже сам цей факт показує, яких труднощів зазнавали вагітні. Із розповіді М. Товстенко новоприбулим дівчатам зрозуміло, що малюк був розрадою для багатьох партизанів. «Скільки втіхи давало оце молоде життя, оця дитина партизанам, моїм товаришам у суворих лісових умовах! І яку увагу я до себе відчувала! Ніжність жінок і чоловіків, навіть найсуворіших і сердитих. Вони часто підходили, гралися із хлопчиком, говорили йому ласкаві слова, тішилися цілими годинами. Йому майстрували і дарували іграшки. Сам Федоров говорив: «Який хороший хлопчик, яка міцна, здорова дитина! Віддай мені його!» Олексій Федорович був кумом,

43 Інтерв'ю з Катериною Коноваленко.

44 Кеніна М. Серце кликало до бою. Спогади партизанки-розвідниці. – К., 1985. – С. 123–125.

45 Дзех С. Вагітну Галину Пащенко від розстрілу врятували односельці // Газета по-українськи. – 2013. – 11 січня.

кухарка Марія Андріївна — кумою, — покумалися»⁴⁶. Однак не варто забувати, що така увага партизанів до дитини певною мірою могла бути зумовлена і становищем її батьків у партизанському з'єднанні: батько — один із командирів, хрещений батько — О. Федоров. Із дитиною рядового бійця все могло бути інакше.

У спогадах Г. Балицький досить ретельно описав, з якими труднощами батькам немовляти довелося зіткнутися у партизанському середовищі. Після того, як усі в загоні натішилися малюком, настали суворі будні. Особливо важко було, коли німці оточили загін, і партизани почали голодувати. «Мене обіймали тяжкі думи: чим годувати Марію, а отже й Листочка [партизани дали дитині таке ім'я. — *В. Г.*]. Перші дні молока в грудях Марії було досить, але пройшов час, і вони спорожніли: нічого було їсти молодій матері, — згадував він. — Тим часом апетит у Листочка зростав. Він сердито рвав соски, а в них нічого не було. Марія плакала від страшного болю, а дитина — від голоду. У мене скиміло серце від безсилля і безпорадності»⁴⁷.

Ще складніше було, коли загін перебував на рейді та вів постійні бої. Тоді доводилося думати не тільки про себе, а головним чином про дитину, аби не загинула під час бою чи не потонула на переправі, не захворіла, потрапивши під злив. «Чвак — упав снаряд у болото. Метнулися злякано коні, — описував Г. Балицький один із боїв із німцями. — Мить, і підвода з Листочком та Марією — на боку. Хлопчик у воді, кричить на весь ліс, захлинається болотяною тванню. Марія з гвинтівкою в одній руці кинулася до сина. Підхопила його другою рукою, стоїть по пояс у воді, притискає дитячко, заспокоює, щось приказує йому... Допоміг вийти на суше. Сіла Марія мокра з ніг до голови, розповіла Листочка — він пирхав, хлипав, заходився кричати і не міг, вода ще була у роті. Викрутила пелюшки і сповила в мокро — ніде ні в кого сухого й клаптика, всі добряче викупалися. Потім скинула свій одяг, викрутила, швидко одяглася — треба йти вперед»⁴⁸.

У з'єднанні чудово розуміли, що малюкові не місце в лісі, тому вирішили відправити М. Товстенку до тилу в Москву. Спеціально для цього приготували відповідний майданчик для прийому літаків із «Великої землі». Але, на жаль, німці тричі атакували посадковий майданчик, і мати з дитиною не змогли полетіти. Потім партизани потрапили в оточення і з боями виходили із нього, харчів знову не вистачало. Продовольчі групи, що ходили за провіантом, повернулися ні з чим. У загоні наварили «зеленого борщу» із кропиви та різаного коріння. Цим борщем нагодували і дитину, якій на той час було трохи більше трьох місяців. Хлопчик заснув, а вранці 17 серпня 1942 р. стомлені батьки знайшли його мертвим. Г. Балицький пише, що малюк був весь синій, тому мати, побачивши тіло, закричала, що його задушили⁴⁹.

Причину смерті сина батьки так і не дізналися. Хоча О. Федоров, згадуючи у своїх мемуарах про цей епізод, писав, що хлопчик помер через здуття шлунка⁵⁰. Однак після загибелі від здуття шлунка людина не може посиніти.

Випадки смерті немовлят у партизанських загонах були непоодинокими, переважно через складні умови проживання та брак харчів. Тому у більшості випадків їх після народження разом із матерями намагалися відправити до тилу або розмістити в селах у родинах, які симпатизували партизанам. Наприклад, одну з жінок зі з'єднання О. Федорова разом з п'ятимісячним сином партизани прилаштували у родині, що проживала далеко від району їхньої дислокації, аби нацисти не знайшли її та не знищили⁵¹.

⁴⁶ Федоров О. Підпільний обком діє. — С. 514.

⁴⁷ Балицький Г. Війна вночі. — С. 260.

⁴⁸ Там само. — С. 287, 293–294.

⁴⁹ Там само. — С. 294–295.

⁵⁰ Федоров О. Підпільний обком діє. — С. 515.

⁵¹ Там само. — С. 518.

Дружина партизанського лікаря Віктора Лекомцева Віра завагітніла, коли вони обоє перебували в лісі у з'єднанні А. Бринського. Упродовж усієї вагітності жінка залишалася разом із партизанами і не раз допомагала чоловікові під час операцій. Трохи більше ніж за два тижні до пологів Віра навіть асистувала Лекомцеву під час ампутації столярською пилюкою ноги пораненому партизанові. А. Бринський пише, що напередодні пологів партизани потрапили в оточення, і було вирішено влаштувати жінку у когось із жителів сіл або хуторів, лояльних до «народних месників». Однак справу владнати не вдалося, і Лекомцева залишилася в загоні. 8 березня 1943 р. вона народила сина, після чого була відправлена на «Велику землю»⁵². Партизанка-ковпаківка Катерина Коноваленко розповідала, що після того як Ольга Тютчева народила в загоні сина (його хрещеним батьком, до речі, називали С. Ковпака), її разом із малюком також відправили літаком у радянський тил⁵³.

Присутність малят у загонах була небезпечною, оскільки в період виходу з оточення вони могли своїм плачем видати місцезнаходження партизанів. Батьки почувалися винними і не раз чули докори побратимів через плач дитини, що зрозуміло, адже на кін було поставлено життя сотень людей. Із цього приводу Г. Балицький зазначав: «Потрібна була... тиша, але наш Листочок цього не розумів, кричав на весь табір. Біля нього плакала і Марія. Вона схудла, стала вразлива, нервова»⁵⁴.

У такій ситуації мати намагалася зробити для малюка імprovізовану пустушку (її називали «лялькою»): замотувала у марлю пережовані сухарі й давала дитині смоктати. На певний час маля заспокоювалося і дещо втамовувало голод. Якщо не було «ляльки», дитині давали смоктати шматок напівсирого кінського м'яса.

Відомі факти, коли під час оточення партизанам навіть доводилося умертвляти дітей, щоб не погубити весь загін. Про це Григорій Балицький писав у щоденнику 17 серпня 1943 р.: «Цієї ночі народилася дитина у Катерини Рудої. Не знаю, чим кінчиться життя цього малюка... Як правило, народжені діти в партизанських загонах довго не живуть, їх душать, як мишей. Така доля цього малюка також чекає»⁵⁵. Можливо, саме тому його дружина, побачивши сина мертвим, зразу вирішила, що його задушили⁵⁶, адже знала, що зазвичай роблять із такими немовлятами.

Про випадок удушення партизанами малюка розповів історик О. Гогуну під час інтерв'ю ветеран Кам'янець-Подільського з'єднання Олексій Артамонов. У їхньому загоні у командира А. Одухи народився хлопчик, якого називали Юрою, але партизани якраз потрапили в оточення, і постійний плач дитини міг їх видати. Тоді на засіданні штабу було вирішено придушити малюка, аби не загинув весь загін. Вирок мав виконати саме О. Артамонов, попередньо замінувавши всі партизанські підводи, які довелося залишити, виходячи з оточення. Однак чоловік не зміг так вчинити і зумів винести дитину з оточення. На жаль, доля цього хлопчика склалася трагічно: після війни, граючись зі зброєю батька, він випадково застрелився⁵⁷.

У розмові з О. Гогуну О. Артамонов також зазначив, що партизанки, розуміючи, яка доля в майбутньому може чекати їхніх малюків, навіть робили штучні переривання вагітності. «У нас був випадок це вже такий життєвий. Комісар нашого загону був закоханий в одну дівчину, вони давно вже так зустрічалися, скільки ми були в загоні, і спрацював, і вона завагітніла, — розповідав колишній партизан. — Стала просити, щоб

⁵² Бринський А. По той бік фронту. Спогади партизана. — Кн. 2. — К., 1978. — С. 295–296.

⁵³ Інтерв'ю з Катериною Коноваленко.

⁵⁴ Балицький Г. Війна вночі. — С. 262.

⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 64, оп. 1, спр. 59, арк. 154.

⁵⁶ Балицький Г. Війна вночі. — С. 294.

⁵⁷ Інтерв'ю з Олексієм Артамоновим (1918–2010), ветераном Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання ім. Михайлова, Київ, 25 липня 2008 р. — Особистий архів Олександра Гогун. (Запис розмови з О. Артамоновим люб'язно надав для користування О. Гогун.)

лікар зробив їй аборт. Він відмовився, каже: «Ти що? Народжуй!» А в нас ця справа, потрібно сказати, переслідувалася. Не сильно, не так, як у Федорова. Федоров до розстрілу цю справу доводив – хто завагітніє. А вона сама. Я навіть пам'ятаю – Люся її ім'я. Добра, красива така дівчина, ох бойова, як Анка-кулеметниця. В боях весь час брала участь з кулеметом, з автоматом... Так вона сідає на коня і як вріже! По сідлу і в ліс! І по дорогах давай скакати на цьому коні, будучи вагітною. І потім проходить уже якийсь час – ми думали, вона десь загинула або поскакала кудись взагалі. Дивлюся – кінь їде, несе цю Люсю на шиї у себе. Вона так шию коня обняла, і на ньому їде. Вся в крові. Все. Зробила собі штучний аборт»⁵⁸.

Загалом, підсумовуючи здійснене дослідження, варто зауважити, що глибока розробка цієї теми ще попереду і передбачає додаткове фокусне збирання матеріалів, їх усебічний аналіз та – чи не найголовніше – формування належного методологічного підходу, який би давав змогу вийти за межі систематизації низки прикладів сексуального насильства у партизанському середовищі. Проте уже з розглянутого у статті матеріалу випливає очевидний висновок: жінки, особливо вродливі, у партизанських загонах часто зазнавали сексуальних домагань з боку командного складу і – рідше – рядових партизанів. Багатьом «народним месникам» дуже бракувало кохання як в еротичному, так і в емоційному сенсі, тим більше, що війна певною мірою підвищувала статеве бажання чоловіків через відсутність нормальних відносин із жінками. На жаль, намагаючись втамувати фізіологічний потяг, чоловіки не цуралися використовувати силу і службове становище, тому сексуальне насильство було досить поширеним у партизанських з'єднаннях. Перебуваючи в лісі, партизани в окремих випадках дивилися на жінок і дівчат, як на власних «сексуальних рабінь», котрі при першому бажанні мали задовольняти їхню хтивість, навіть проти волі. Аморальна поведінка чоловіків щодо жінок була звичайним явищем. Молодих вродливих партизанок неодноразово примушували до співмешкання, а тих, хто не погоджувався, могли розстріляти під різними приводами.

Стосовно теми кохання та одруження партизанів у роки Другої світової війни варто зауважити, що це певний феномен підпільної боротьби, пояснення якого слід шукати у психологічній площині. Нині іноді доводиться чути думку, що створення родин, а тим більше народження дітей у той час було нерозсудливим кроком, адже таким чином закохані прирікали себе та малюків на страждання. У відповідь на це хотілось би навести слова партизана-ковпаківця Петра Брайка: «Палала гігантською пожежею війна, і побути разом місяць, тиждень або хоча б день здавалося щастям неймовірним»⁵⁹. Значна частина закоханих були молодими людьми, будь-хто з них міг загинути завтра, через годину чи навіть через хвилину, тому вони прагнули взяти від життя все можливе по максимуму.

ПІДПІЛЛЯ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ В ПАМ'ЯТІ ЙОГО УЧАСНИЦЬ (НА МАТЕРІАЛАХ ПІВНІЧНОГО КАВКАЗУ)

Ірина Реброва

«На Кубань прийшла золота осінь. Сквери і парки Краснодар убралися в шати з чистого золота. Але люди не раділи прекрасній порі року, як це бувало в довоєнний час. В окупованому німцями місті лютували гестапівці та зрадники. Вони влаштовували облави, хапали людей на вулицях і ринках, безцеремонно вдиралися до квартир і грабували все, що потрапляло під руку.

Поблизу Сінного ринку на шибениці гойдалися повішені з табличками на грудях: «Комуніст», «Комсомолец», «Партизан». Вулицями мчали машини-душогубки, в яких вивозили з в'язниці за місто і знищували дорогою відпрацьованим газом десятки тисяч краснодарців. Земля дихала і стогнала від нелюдських мук приречених, а п'яні кати, задоволені собою, фотографувалися на пам'ять біля шибениць і протитанкових ровів, заповнених трупами. За завданням В. В. Орла [один із лідерів Кубанського підпілля. – *І. Р.*] ми поширювали серед населення листівки і зведення про становище на фронтах Великої Вітчизняної війни, збирали розвіддані про супротивника, всіляко підтримували у червоноармійців упевненість у перемозі радянських військ над фашистською Німеччиною»¹.

Подана цитата – уривок зі спогадів колишнього члена підпільної організації м. Краснодар Ганни Никитенко. Авторка розповідає про своє рішення захищати країну, описуючи гнітючу та страшну обстановку жаху й трепету, що склалася в її рідному місті з приходом окупаційної влади. Використання образного літературного мовлення в такій ситуації допомагає читачеві наочно уявити воєнну дійсність, торкаючись патріотичних почуттів кожного громадянина, який принаймні трохи любить свою малу й велику Батьківщину. Патріотизм ставав тим стовпом, що його вміло використала Комуністична партія для поповнення лав захисників Вітчизни в роки війни. Сьогодні дещо незвично читати захоплені, високопатріотичні та деякою мірою навіть світлі спогади про одні з найважчих років життя – період Великої Вітчизняної війни², у якій автори мемуарів брали безпосе-

⁵⁸ Інтерв'ю з Олексієм Артамоновим.

⁵⁹ Брайко П., Калиниченко О. Внимание, Ковпак! – М., 1975. – С. 144.

¹ Никитенко А.С. Воспоминания «Незабываемое» бывшего члена подпольной организации г. Краснодар. Машинопись. 1978. 3 л. – Центр документации новейшей истории Краснодарского края (ЦДНИКК), ф. 1774-Р, оп. 2, д. 924, л. 9–10.

² У радянській та російській історіографії донедавна переважав термін «Велика Вітчизняна війна», що описував бої на радянсько-німецькому фронті упродовж Другої світової війни. Для сучасного російського соціуму війна переважно пов'язана не стільки з небезпекою нацизму для Європи та світу загалом, скільки

редню участь. Проте ці літературно зретадані спогади, що свого часу так і не дійшли до читача, оскільки переважно були буквально поховані на довгі десятиліття в архівних коробках, разом з офіційними наказами про формування-розформування партизанських частин і підпільних організацій та звітами про їхню діяльність є свідченнями існування і діяльності підпілля в роки війни.

Наведений вище уривок із мемуарів Ганни Никитенко став основою цієї статті. Для його аналізу спробуємо відповісти на низку дослідницьких питань: яке значення мав підпільний рух в історії Великої Вітчизняної війни і яку участь у ньому брали жінки? Яку роль у вітчизняній історіографії радянського і російського періодів відведено підпіллю, і зокрема діяльності жінок? Чи вивчалася у працях з гендерної історії діяльність підпільниць у роки війни? Якою є цінність спогадів підпільниць як історичного джерела і чим відрізняється ця група мемуарів від інших тематичних спогадів жінок про війну, наприклад спогадів колишніх партизанок, медичних сестер і лікарів, льотчиць, жінок-солдатів? Яка мова опису подій, у котрих жінкам довелося брати участь, і чи можна говорити про жіночий тип письма в текстах спогадів підпільниць? Таким чином, історичні, історіографічні та джерелознавчі завдання є засадничими для критичного вивчення наявних спогадів лідерів і учасниць підпільного руху в роки війни. Широкий історичний та історіографічний контекст допоможе дослідити й визначити особливості мемуарів підпільниць, що боролися з ворогом в одному конкретному регіоні країни – на тимчасово окупованій території Північного Кавказу.

Роль підпільного руху в роки війни і місце жінок у ньому: історичні та історіографічні нотатки

За тлумачним словником російської мови, підпілля – це вимушена форма діяльності громадських сил, опозиційних до політичного режиму, що існує, в умовах, коли така діяльність не може здійснюватися легально³. Наслідком підпільної організаційної діяльності, як правило, є створення нелегальних гуртків, секцій та інших схожих об'єднань. Ця діяльність може бути як озброєною, так і озброєною. У роки Великої Вітчизняної війни підпілля було частиною партизанського руху, керованого комуністичною партією. На тимчасово окупованій території СРСР боротьба радянського народу проти нацизму виявлялася в озброєних і агітаторських діях партизанів і підпільників.

Розвиток партизанського і підпільного руху в кожному радянському регіоні, окупованому гітлерівськими військами в роки війни, визначали різні обставини як загального, так і локального характеру. Серед них вирізняються характер окупаційної політики і діяльність місцевої адміністрації, термін окупації та природно-кліматичні умови регіону, склад населення і близькість лінії фронту, загальний перебіг бойових дій, досвід командування та інші чинники.

Захоплення Північного Кавказу мало особливе значення у стратегічних планах нацистського керівництва і пов'язувалося з контролем над кавказькою нафтою та виходом до Чорного моря. Бої за Кавказ між річкою Дон та передгір'ями Північного Кавказу тривали з липня 1942 до жовтня 1943 р. Восени 1942 р. німецькі війська захопили більшу частину Північного Кавказу⁴.

з долею Росії. Тому ця війна для нього досі не «світова», а «вітчизняна», розпочата вона не 1939-го, а 1941 року, і перемогу в ній росіяни святкують 9 травня (а не 8-го, як у всьому світі). Див.: *Дубин Б. «Кровавая» война и «великая» победа* [Електронний ресурс] // Отечественные записки. – 2004. – № 5. – Режим доступа: <http://strana-oz.ru/2004/5/krovavaya-voyna-i-velikaya-pobeda> (дата обращения: 24.07.2013).

3 Словарная статья «Подполье» [Електронний ресурс] // Википедия. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Подполье> (дата обращения: 22.07.2013).

4 Див.: Битва за Кавказ в документах и материалах / под ред. Аникиеева А.А. – Ставрополь : Изд-во СГУ, 2003. – 508 с.; *Енин Е. Н.* Битва за Кавказ: Великая Отечественная война: 1941–1995: 50 лет. – Ростов н/Д, 1993. –

Райони Північного Кавказу були окуповані доволі пізно порівняно з іншими регіонами Радянського Союзу. Сам період окупації також тривав відносно недовго – від кількох тижнів до одного року, що вплинуло на характер окупаційної політики. Місцеві комендатури в населених пунктах Ростовської області, Орджонікідзевського (Ставропольського) і Краснодарського країв, Карачаївської, Черкеської, Адыгейської, Кабардино-Балкарської автономних областей і Північно-Осетинської автономної республіки⁵ створювалися штабами діючих частин Вермахту. Районні й міські комендатури очолювали офіцери Третього рейху.

Окупаційна влада розраховувала зробити Північнокавказький регіон із його багатонаціональним населенням, багатими продовольчими і сировинними ресурсами та унікальною природою своєрідним еталоном гітлерівського «нового порядку» на захоплених радянських територіях. Кавказ мав продемонструвати переваги нацистської ідеології та німецького способу життя над ідеологією марксизму-ленінізму й політикою радянської влади⁶.

Отже, короткий період окупації та вдаль географічне розташування регіону (гориста і рівнинна місцевість із виходом до Чорного й Азовського морів), а також набутий досвід здійснення опору на окупованих територіях Білорусі й України сприяли створенню в регіоні розгалуженої мережі партизанських загонів⁷, що вимагало наявності зв'язку з окупованим містом або селом.

Історія партизанського і, більшою мірою, підпільного руху нерозривно пов'язана з керівною роллю Комуністичної партії. Елемент стихійності в народній боротьбі з ворогом зводився до мінімуму завдяки тому, що «партія здійснювала централізоване тверде керівництво»⁸.

Програму партії з розгрому гітлерівських загартників викладено в директиві РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р.: «У захоплених районах створювати нестерпні умови для ворога та всіх його пособників, переслідувати і знищувати їх на кожному кроці, зривати усі їхні заходи»⁹. Початком підпільного руху в роки війни можна вважати прийняття ЦК ВКП(б) постанови від 18 липня 1942 р. «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ», у якій містився заклик «розгорнути мережу наших більшовицьких підпільних організацій на захопленій території для керівництва усіма діями проти фашистських окупантів»¹⁰.

Відповідно до одержаних директив республіканські та крайові комітети ВКП(б) на Північному Кавказі ще восени 1941 р. почали здійснювати підготовчі заходи для організації боротьби в тилу ворога у разі окупації цього регіону. Широко використовувався досвід партизанської боротьби в роки Громадянської війни, а також у перші місяці Великої Вітчизняної війни. Так, наприкінці жовтня – у листопаді 1941 р., коли німецькі війська підходили до Ростова-на-Дону, у деяких районах Краснодарського краю було створено

18 с.; Народный подвиг в битве за Кавказ : сб. ст. / АН СССР, Ин-т истории СССР ; под ред. Г. А. Куманева. – М. : Наука, 1981. – 408 с.

5 Назви адміністративно-територіальних одиниць подано станом на початок Великої Вітчизняної війни.

6 *Линец С. И.* Северный Кавказ накануне и в период немецко-фашистской оккупации: Состояние и особенности развития, июль 1942 – октябрь 1943 гг. : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. – Пятигорск, 2003. – С. 195.

7 Е. Ф. Кринко, наприклад, вказує на існування 86 партизанських загонів лише на території Краснодарського краю й Республіки Адыгеї, що в роки війни була частиною краю. Див.: *Кринко Е. Ф.* Особенности партизанского движения на Северо-Западном Кавказе и их отражение в отечественной историографии // Духовность. Проблемы регионалистики : сб. науч. тр. – Кн. 5 (октябрь – декабрь). – Сергеев Посад, 2003. – С. 135–140.

8 Партийное подполье. Деятельность подпольных партийных органов и организаций на оккупированной советской территории в годы Великой Отечественной войны / под ред. Н. И. Макарова. – М. : Политиздат, 1983. – С. 5.

9 Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Изд. 8-е, доп. – Т. 6. – М. : Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, 1971. – С. 19.

10 Там же. – С. 23.

бойові загони і підпільні групи. Проте розгром німецьких військ під Ростовом, а потім контрнаступ Червоної армії під Москвою відвернули безпосередню загрозу вторгнення окупантів на територію краю. У зв'язку із цим партійні організації Кубані та інших районів Північного Кавказу призупинили підготовку партизанів і підпільників та повернулися до неї лише у травні 1942 р.¹¹

У діяльності підпільного руху велику роль відіграла радянська молодь. За неповними даними, у містах та інших населених пунктах Північного Кавказу до осені 1942 р. налічувалося понад 100 комсомольських організацій і груп. Молодіжне підпілля було різноманітним: від підпільних райкомів ВЛКСМ, організацій, очолюваних комсомольськими бюро, командирами та комісарами груп, до сотень і тисяч юнаків та дівчат, комсомольців, піонерів і школярів, що боролися з ворогом самостійно або невеликими, організаційно не оформленими групами¹².

Значну частину підпільних органів та організацій було створено завчасно за рішенням і за безпосередньої участі партійних органів, і очолювали їх відповідальні партійні або комсомольські працівники (наприклад, Ніколаєвський підпільний райком ВЛКСМ на чолі з секретарем РК ВЛКСМ Фенею Колотенко, Синявська підпільна організація в Ростовській області, комсомольський підпільний центр в Адигейській автономній області на чолі з секретарем обкому ВЛКСМ Пиюком Чесебієвим та ін.). Проте багато підпільних організацій, передусім молодіжних, виникло в період окупації районів Північного Кавказу. Ініціаторами їх створення могли бути як партійні та комсомольські працівники (підпільну комсомольську організацію «Клятва» в Ростовській області створив комсомолец Георгій Махоркін, групу «Месник» у м. Ростові-на-Дону очолювала комсомолка Наталія Шпилева, групу в м. Майкопі організувала інструктор обкому ВЛКСМ, зв'язкова партизанського загону Наталія Служава, а організацію «Юні месники» в станиці Лабинській Краснодарського краю – Тамара Подима і Євгенія Заїкіна та ін.), так і місцева молодь¹³.

У радянській історіографії підпільна діяльність розглядалася як складова частина руху опору фашистському окупаційному режимові. Наукова термінологічна дискусія 1960–1970-х років¹⁴ спричинила появу загальноприйнятої впродовж 1980-х років точки зору, згідно з якою боротьбу населення на окупованій території слід було позначати терміном «всенародна боротьба в тилу ворога»¹⁵. Цей термін охоплював три основні форми боротьби: партизанський рух, підпільну боротьбу та неозброєний опір – зрив економічних планів німецького командування¹⁶, і це давало змогу дослідникам аналізувати специфіку кожної з названих форм діяльності. Для характеристики підпільної боротьби історики також вживали найрізноманітніші означення – партійне, патріотичне, радянське, партизанське, антифашистське підпілля. Крапку в цих розбіжностях спробували поставити автори колективної монографії «Партійне підпілля»¹⁷, вказавши на провідну роль партії в цьому виді народного опору.

11 Кринко Е. Ф. Майкопские партизаны. – Майкоп : ООО «Аякс», 2007. – С. 94.

12 Яков С. Н. Партийное руководство комсомолом Северного Кавказа в годы Великой Отечественной войны. – Ростов н/Д : Изд-во Ростов. ун-та, 1988. – С. 80.

13 Там же. – С. 80–81.

14 Див.: Война в тылу врага. – Вып. 1. – М. : Политиздат, 1974. – 466 с.; Павлов Я. С. В. И. Ленин и партизанское движение. – Минск : Беларусь, 1975. – 542 с.; Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны : материалы науч. конф. (28–30 сент. 1959 г.) / под ред. Ф. П. Остапенко. – К. : Изд-во Киев. ун-та, 1961. – 312 с. та ін.

15 Див.: Макаров Н. И. Непокоренная земля Российская. – М. : Изд-во полит. литературы, 1976. – 319 с.; Залесский А. И. Героический подвиг народов в тылу врага. – Минск : Беларусь, 1970. – 384 с.; Юденков А. Ф. Политическая работа партии среди населения оккупированной советской территории. 1941–1944. – М. : Наука, 1976. – 417 с.

16 Полова О. В. Сопротивление фашистскому оккупационному режиму на территории СССР (вопросы историографии) // Метаморфозы истории. Альманах. – Вып. 1. – С. 174.

17 Партийное подполье: Деятельность подпольных партийных органов и организаций на оккупированной

Можна виокремити кілька етапів в історії вивчення підпільного руху в СРСР¹⁸. Роботи воєнного часу і першого повоєнного десятиліття присвячено окремим аспектам всенародної боротьби в тилу ворога, і для них характерні незрілість висновків та брак широкої джерельної бази. Загалом історики цього періоду обмежувалися вивченням підпільної діяльності в окремих регіонах країни¹⁹.

Головною темою досліджень кінця 1950–1960-х років стала організаторська роль КПРС у роки війни. Для робіт зазначеного періоду характерні чітка постановка проблеми, глибока наукова аргументованість, спроби теоретичних узагальнень на основі наявних фактичних знань²⁰. У цей час партійні комітети республік, країв і областей, які зазнали окупації, виконали значну роботу з вивчення підпілля, уточнення кількості та складу підпільних органів і організацій²¹. На основі зібраних матеріалів почали створювати і публікувати документальні збірки про боротьбу комуністів у підпіллі²². Тоді ж було видано достатню кількість досліджень і спогадів про історію та роль підпільного руху в роки війни²³. Автори цих робіт – секретарі ЦК комуністичних партій колишніх союзних республік, крайкомів і обкомів партії, начальники штабів партизанського руху.

В усіх згаданих виданнях підпілля розглядалося лише під кутом зору діяльності партійного керівництва. Робота одних підпільних організацій поступово обростала міфами радянського часу, які зводили їхніх членів у ранг героїв (наприклад, діяльність краснодонської підпільної організації «Молода гвардія» стала, по суті, символом боротьби молоді з ворогом у роки війни), натомість свідчення про заслуги інших підпільників назавжди було викреслено з народної пам'яті або поховано в архівах. В історіях про діяльність підпільних органів та організацій людина, актор тих або інших справ, завжди мала чітко виражену партійну приналежність: комуніст, комсомолец, піонер. Підпільники й підпільниці (зазвичай гендерна відмінність виявлялась тільки в їхніх іменах і прізвищах) боролися, мстилися, страждали за свою радянську Вітчизну, зганьблену ворогом; у таких оповідях особисті переживання підпорядковувалися значущості громадської боротьби. В історичній літературі підкреслювалося, що сам факт появи підпільних організацій був результатом партійного, державного, громадського впливу на представників

советской территории в годы Великой Отечественной войны / сост. : А. А. Бабаков, Т. К. Дандыкин, А. И. Макаров. – М. : Политиздат, 1983. – 352 с.

18 Див.: Логунова Т. А. Советская историография партийного подполья и партизанского движения в годы Великой Отечественной войны // Очерки по историографии советского общества : сб. ст. / под ред. М. Е. Найденова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1967. – С. 207–232; Полова О. В. Сопротивление фашистскому оккупационному режиму... – С. 173–184 та ін.

19 Народные мстители : сб. ст. – Л. : Воениздат, 1942. – 62 с.; Погост Ф. Д. Партизанская печать – острое оружие Коммунистической партии в борьбе с немецко-фашистскими захватчиками в период Великой Отечественной войны Советского Союза : автореф. ... канд. ист. наук. – Л., 1953.

20 Самсонов А. М., Курносоев А. А. К изучению истории борьбы советских людей на временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками территории СССР // Вопросы истории. – 1964. – № 12. – С. 104–110; Логунова Т. А. Советская историография партийного подполья...; Слободянюк И. П. Славные страницы истории. Печать подполья и партизан в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945. – М. : Знание, 1962. – 38 с.

21 Партийное подполье... – С. 8–9.

22 Див.: Коммунистическая партия в период Великой Отечественной войны (июнь 1941 года – 1945 год).

Документы и материалы. – М. : Госполитиздат, 1961. – 703 с.; Молодая гвардия : сб. документов и воспоминаний о героической борьбе подпольщиков Краснодона в дни временной фашистской оккупации (июль 1942 – февраль 1943 г.). – К. : Молодь, 1960. – 275 с.; Народные мстители : сб. документов и материалов. – М. : Моск. рабочий, 1961. – 280 с. та ін.

23 Див., напр.: Герои подполья. О подпольной работе советских патриотов в тылу немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны : сб. ст. : в 2 вып. – М. : Политиздат, 1965. – Вып. 1. – 542 с., М. : Политиздат, 1968. – Вып. 2. – 559 с.; Юденков А. Ф. Политическая работа партии среди населения оккупированной советской территории (1941–1944 гг.). – М. : Мысль, 1971. – 360 с.; Чухрий П. Г. Народное движение против немецко-фашистских захватчиков в причерноморских районах Кубани в годы Великой Отечественной войны Советского Союза // Труды Одесского университета им. И. И. Мечникова. – К. : Изд-во Киев. гос. ун-та им. Т. Г. Шевченко, 1954. – С. 138–149 та ін.

радянського суспільства. Ця теза може бути виправдана тим, що у підпільних організаціях більшість становила радянська молодь. Можливо, сукупність ідей, моральних і політичних настанов, вироблених у свідомості юнаків і дівчат усією системою виховання в довоєнний період, визначила характер їхніх дій і поведінки в «сороковые роковые»²⁴.

Найбільша кількість публікацій, в яких розроблялися питання історіографічного, методологічного і джерелознавчого характеру з історії партизанського й підпільного рухів, з'явилася упродовж 1970–1980-х років²⁵. Тривало й оприлюднення документів, передусім мемуарів та збірок спогадів лідерів підпілля²⁶. В архівах країни вже було накопичено значну кількість джерел про підпільну роботу в роки війни, які поступово вводилися в науковий обіг. Основним лейтмотивом публікацій цього періоду залишалася провідна роль партії в перемозі над ворогом, увага акцентувалася на героїзмі партизанів і підпільників, проявленому заради Батьківщини.

Після розпаду Радянського Союзу розпочалася переоцінка подій минулого; в роботах істориків вивчення історії підпільного руху поступилося місцем новим темам: ролі пропаганди і контрпропаганди на окупованих територіях, проблемам колабораціонізму та інших форм співпраці з ворогом²⁷. Подальшого розгляду потребують питання, пов'язані з навколопідпільною діяльністю (взаємовідносини підпільників із місцевим населенням та окупаційною владою, роль православної церкви в русі опору, характер та особливості роботи навчальних закладів, пропаганда і контрпропаганда серед учнів) та безпосередньо з історією підпілля в роки війни (перенесення вектора дослідження з партійного складника в особистісну площину, вивчення мотивації та внутрішнього світу підпільників, особливостей їхнього післявоєнного життя).

У вітчизняній історіографії фактично не вивчено гендерний аспект підпільного руху. У 1990-ті роки феміністично орієнтовані дослідниці змогли трохи підняти завісу табуованості травматичного жіночого досвіду під час воєнних кампаній завдяки окремим повідомленням у засобах масової інформації, появі можливості поговорити із самими жінками. Вивчення жіночого воєнного досвіду ускладнюється не лише офіційною політикою пам'яті, а й пошуком інформантів, більшість з яких вважають за краще не розповідати про гендерну дискримінацію, сексуальне насильство та інші приниження на війні²⁸. Стаття Н. Тек «У партизанів: доля жінки»²⁹ — одна з перших публікацій, у якій здійснено спробу прояснити «покриту мороком» таємницю жіночого досвіду життя в лісі серед чоловіків.

24 Див.: Якаев С. Н. Партийное руководство комсомолом Северного Кавказа... — С. 79.

25 Юденков А. Ф. Политическая работа партии...; Лозунова Т. А. Партийное подполье и партизанское движение в западных и центральных областях РСФСР: июль 1941–1943 гг. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1973. — 226 с.; Лозунова Т. А. Советская историография народной борьбы в тылу немецко-фашистских войск, 1941–1945. — М.: МГУ, 1985. — 355 с.; Герои подполья...; Загоруйко М. М., Юденков А. Ф. Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР. — М.: Экономика, 1974. — 383 с.

26 Нам не забыть вас, ребята! / сост.: Г. Миронов. — М.: Молодая гвардия, 1976. — 154 с.; За край родной (воспоминания партизан и подпольщиков Барановичской области). — Минск; Барановичи, 1978. — 139 с. и др.

27 Попов А. Ю. К вопросу об эффективности операции «Рельсовая война» на временно оккупированных территориях СССР в годы Великой Отечественной войны // Вехи минувшего: ученые записки ист. ф-та. — Липецк, 2000. — С. 190–198; Боярский В. И. Партизаны и армия. История упущенных возможностей. — Минск: Харвест; М.: АСТ, 2001. — 266 с.; Ковалев Б. Н. Нацистский оккупационный режим и коллаборационизм в России. — Великий Новгород: Новгор. гос. ун-т, 2001. — 482 с.

28 Детальніше про гендерні дослідження історії війни див.: Реброва І. В. Женская повседневность в экстремальной ситуации: по материалам устных и письменных воспоминаний женщин о Великой Отечественной войне // Российская повседневность в зеркале гендерных отношений: сб. ст. / отв. ред. и сост.: Н. Л. Пушкарева. — М.: НЛО, 2013. — С. 605–630.

29 Так Н. У партизан: судьба женщины // Женщины на краю Европы / под ред. Е. И. Гаповой. — Минск: ЕГУ, 2003. — С. 168–188.

Жіночий досвід участі в підпільній боротьбі історики досі не вивчали, більше того, наявна джерельна база, створена переважно за радянських часів, часто не дає змоги ставити такі дослідницькі питання.

Спогади учасниць підпільного руху як історичне джерело

Слід враховувати, що підпільники, які часто діяли в складних умовах окупації, з метою конспірації прагнули залишати якомога менше або взагалі не залишати письмових свідчень своєї діяльності. Частина документів потрапила до рук ворога у зв'язку з розгромом ряду підпільних органів та організацій.

Проте завдання збирання і впорядковування матеріалів про боротьбу в тилу ворога почали вирішувати ще під час війни. У грудні 1941 р. було створено спеціальну Комісію з історії Великої Вітчизняної війни, яку очолив начальник Управління агітації та пропаганди ЦК ВКП(б) Г. Ф. Александров, а його заступником став відомий історик І. І. Мінц. Пізніше подібні комісії організували в областях і республіках³⁰. Основну увагу співробітники комісії приділяли збиранню матеріалів особистого походження — рукописних спогадів, нарисів і оглядів, а головне — стенографічних записів оповідей та спогадів учасників подій. На думку відомого радянського історика-джерелознавця, саме остання група джерел є найцікавішою³¹.

Поступово в республіках, краях і областях країни було створено місцеві філії комісії. Згідно з рекомендаціями комісії збирати інформацію про Велику Вітчизняну війну на місцях потрібно було за певною схемою. До кола питань, «необхідних і обов'язкових для висвітлення», належали такі: формування частини, її бойове навчання, перші зустрічі з противником та їх уроки, озброєння, оволодіння технікою, поповнення і робота з ним, роль командування, взаємодія з підрозділами, робота спеціальних і технічних служб (але найбільшу увагу слід було приділяти основним підрозділам — стрілецьким, артилерійським тощо), зв'язок із тилом, з партизанами тощо³².

Місцевий матеріал з історії Великої Вітчизняної війни в повоєнний період накопичувався у крайових і республіканських архівах. У результаті активної роботи місцеві відділення Комісії з історії Великої Вітчизняної війни зібрали джерела про діяльність підпілля на Північному Кавказі, які були складовою частиною матеріалів про партизанський рух у регіоні.

Спогади лідерів підпілля є письмовими записами про їхнє воєнне повсякдення, створеними переважно упродовж 1960–1970-х років за закликом комуністичної партії з метою зберегти для історії та відтворити хронологію підпільного руху в різних регіонах колишнього Радянського Союзу. Спогади підпільників написано одночасно з мемуарами лідерів і учасників партизанського руху, які кількісно в рази перевищують спогади про підпільну роботу. Автори спогадів — лідери й активісти військового підпілля, як правило, усі вони були членами партії або комсомолу. Більшість із них писали мемуари в похилому віці, часто перебуваючи на заслуженому відпочинку. Перевірити достовірність інформації, наведеної в їхніх свідченнях, іноді неможливо, з огляду на невелику кількість, а в деяких регіонах і повну відсутність офіційних документів воєнного часу. Результати підпільної діяльності більш-менш детально зафіксовано у звітах керівників

30 Попова О. В. Сопротивление фашистскому оккупационному режиму... — С. 177.

31 Курносов А. А. Борьба советских людей в тылу немецко-фашистских оккупантов: историография вопроса // История и историки. Историография истории СССР: сб. ст. — М.: Ин-т истории АН СССР, 1965. — С. 169–184.

32 Курносов А. А. Воспоминания-интервью в фонде Комиссии по истории Великой Отечественной войны Академии Наук СССР: (Организация и методика собирания) // Археографический ежегодник за 1973 г. — М., 1974. — С. 122.

місцевих відділень партії, написаних одразу після звільнення регіонів³³. Однак відомості там представлені лише загальні: необхідно було показати досягнення роботи партійців в умовах окупації.

Деякі історики схильні бачити в мемуарах про всенародну боротьбу в тилу ворога ознаки дослідницької, монографічної літератури. Автори спогадів часто відходили від жанру белетристики, намагаючись науково осмислити ті або інші події, зробити узагальнення, виявити закономірності. У свою чергу, рівень розвитку наукової думки, аргументовані історичні концепції чинять істотний вплив на суб'єктивну оцінку авторами мемуарів тих або інших подій³⁴.

Літературне оформлення сухих і досить одноманітних спогадів лідерів та учасників партизанського й підпільного руху, написаних за дорученням комуністичної партії впродовж 1960–1970-х років, мало головну мету – виховати наступні покоління радянських людей відданими синами своєї Батьківщини.

Часто в партизанських мемуарах описано зв'язок із місцевим підпіллям³⁵: не випадково підпільну роботу в роки війни дослідники вивчають як складову частину партизанської активності. Проте при вивченні мови та змісту текстів спогадів колишніх партизанів і підпільників схожість зникає.

У гендерному співвідношенні мемуарів, написаних чоловіками-партизанами, безперечно, більше, ніж спогадів партизанок, тоді як про підпільну роботу збереглося більше жіночих свідчень. Це пояснюється тим, що часто жінки залишалися з дітьми на окупованій території, а чоловіки непризовного віку або ті, хто мав броню, йшли воювати в ліси. Підпільниками могли ставати молоді хлопці, якими керували жінки-партійки: такі організації менше привертали увагу окупаційної влади. Наприклад, учительки мали можливість збирати старшокласників удома для навчання, що було хорошим прикриттям для підпільної діяльності³⁶.

Спогади підпільниць більше схожі на мемуари фронтовичок, котрі воювали на передовій, а не на тексти колишніх партизанок, які ховалися в лісах і брали участь в епізодичних боях. Робота підпільниць в окупованих містах і селах була небезпечнішою, ніж діяльність партизанів: вони щодня діяли проти ворога фактично на його ж території в умовах можливих зрад із боку місцевих жителів.

У сучасній дослідницькій літературі достатньо вивчене питання про гендерні особливості практик запам'ятовування і передавання досвіду писаним словом. Так, харківська вчена О. Ф. Іванова на основі аналізу творів сучасних школярів про Голокост виявила відмінності в механізмі запам'ятовування і фіксації тих або інших подій минулого³⁷. Російська дослідниця Н. Л. Пушкарєва визначила основні відмінності чоловічого й жіночого образу історичного минулого. Зіставлення практик запам'ятовування вона проводила за лінією

методу і сюжетного контексту оповіді, просторового й часового заповнення наративу та іншими параметрами³⁸. Напрацьовані методики дають змогу аналізувати мову спогадів, вирізняти риси чоловічого і жіночого письма, ставити питання про автентичність авторства окремих текстів.

Мемуари і збережені звіти лідерів підпільного руху наскрізь пронизані вірою в засадничу роль партії у боротьбі з ворогом. Значущість людського чинника у цій боротьбі було повністю зміщено в державно-політичну сферу: за описом подвигів підпільників складно розрізнити риси реальної особистості, але легко можна вгадати ідеального комсомольця, піонера або комуніста (залежно від його віку) і завжди самовідданого патріота. Для нас же найбільший інтерес становить саме особистісний аспект письмових спогадів, їх гендерна специфіка. Спробуємо розкрити шари інформації, яка міститься в мемуарах колишніх підпільниць і була прихована від «пропартійно» налаштованих лінз дослідників радянського часу.

Тематичні й жанрові особливості мемуарів підпільниць

Якими є тексти спогадів колишніх підпільниць? Зазвичай це досить сухі свідчення, що описують основні етапи боротьби з ворогом в окупованих містах і селах. Літературне оброблення деяких найбільш значущих спогадів було покликане передати атмосферу постійного страху, ненависті до ворога й викликати патріотичні почуття у повоеваних читачів.

«Тяжкі переживання охопили кожну радянську людину. Здавалося, все змінилося: повітря втратило свою звичайну прозорість, небо – свою синяву, земля під ногами відбивалася якоюсь глухістю, обличчя людей посіріли, втратили здатність посміхатися, дихати стало особливо важко, вулиці втратили ритм ділового й побутового життя та заповнилися ніби малозрозумілим змістом. У душі кожної радянської людини з'явився якийсь особливий тягар, виміряти і висловити який важко, користуючись словами нашого вжитку, і тягар цей посилювався від того, що людина намагалася пережити свій стан у перші дні «нового порядку» мовчки, в собі»³⁹.

Такий «особливий тягар» спонукав багатьох стати до боротьби з окупантами. Не випадково велику увагу жінки приділяли початковому етапу підпільної діяльності, зародженню підпільної організації. Показовим є уривок з літературно оброблених спогадів Тамари Подими, однієї з активісток підпільного руху на Північному Кавказі. Її історія увійшла до збірки про героїв Краснодару та їхніх послідовників:

«Восени сорок другого разом із Женею Заїкіною я пробиралася в кубанську станицю Лабинську. Ми повинні були організувати там підпільну комсомольсько-молодіжну групу. Таке завдання штабу партизанського руху Майкопського куца.

Ішли ми вдень і вночі, ховаючись від зустрічей із гітлерівцями, ховаючись то в копицях сіна, то в річкових очеретах. Зарядили рясні дощі, дороги розкисли. Парусинові туфлі в'язли у багні, а демісезонне пальто погано рятувало від колючого, пронизливого вітру.

Нарешті увійшли до Лабинської. У будинку № 39 по вулиці Красній жила Любов Антонівна Шитова, що працювала до війни вчителькою. <...> Люба зустріла нас як довгоочікуваних гостей. Розповіла, що <...> багато хто з підлітків, яким виповнилося по чотирнадцять-

33 Див., напр.: Конспект *Ряхина А. А.* «Как трудящиеся г. Краснодара боролись в годы Великой Отечественной войны под руководством КПСС за защиту своей коммунистической Родины». – ЦДНИКК, ф. 1774-Р, оп. 2, д. 1147.

34 *Попова О. В.* Сопротивление фашистскому оккупационному режиму... – С. 178–179.

35 Див.: *Служава Н. П.* Воспоминания «Постучалась в сердце война» бывшей разведчицы партизанского отряда «Народные мстители». Машинопись. 1977. 12 л. – ЦДНИКК, ф. 1774-Р, оп. 2, д. 902; *Ткаченко И. С.* Воспоминания «На берегах реки Белой» бывшего командира разведки партизанского отряда № 3 Тульского района. Машинопись. 1977. 16 л. – ЦДНИКК, ф. 1774-Р, оп. 2, д. 941; *Самохин В. Г.* Воспоминания «Победа ковалась в борьбе» бывшего начальника оперативного отдела Южного штаба партизанского движения. Машинопись. 27 л. – ЦДНИКК, ф. 1774-Р, оп. 2, д. 904 та ін.

36 Див.: *Подыма Т. И.* Воспоминания «Юные мстители» бывшей связной штаба Майкопского соединения партизанских отрядов о подпольной работе в Лабинском районе в период оккупации Кубани немецко-фашистскими захватчиками. Машинопись. 1981. 13 л. – ЦДНИКК, ф. 1774-Р, оп. 2, д. 896.

37 *Иванова Е.* Память об исторических событиях (на материале Холокоста): гендерный аспект // Социальная история. Ежегодник. 2003. Женская и гендерная история / под ред. Н.Л. Пушкарёвой. – М., 2003. – С. 217–237.

38 *Пушкарёва Н. Л.* Андрогинна или Мнемозина? (гендерные особенности запоминания и исторической памяти) // Сотворение истории: Человек. Память. Текст : цикл лекций. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2001. – С. 241–274.

39 *Лаптев А. Ф.* Воспоминания о подпольной работе коммунистов при Краснодарской краевой конторе «Заготскот» против немецко-фашистских захватчиков в период оккупации Кубани. Машинопись. 1966. 98 л. – ЦДНИКК, ф. 1774-Р, оп. 2, д. 1138, л. 3.

Комісарка підпільної
групи «Юний месник»
Тамара Подима.
Довоєнне фото.

Джерело:
<http://www.molodguard.ru/heroes272.htm>

п'ятнадцять років, почав діяти стихійно: різали телефонні дроти, зривали зі стін фашистські оголошення й накази. <...> Ми попросили Шитову зібрати цих хлопців. Через декілька днів було створено підпільну групу. Назву затвердили відразу – «Юний месник». Керівником групи була призначена Женья Зайкіна, начальником штабу – Люба Шитова, я – комісаром.

Перевіряли членів групи невеликими дорученнями. Усіх підпільників було розбито на трійки. Вимог конспірації дотримувалися особливо ретельно. Тому гітлерівці так і не змогли розкрити нашу групу»⁴⁰.

У наведеному тексті важливими є такі моменти: опис створення підпільної групи, значущість дотримання принципів конспірації та відданість справі групи всіх її членів. Ці спогади позбавлені гендерної специфіки: вони могли належати і чоловікові, і жінці. Для автора важливо було показати роль організації у боротьбі з ворогом, зафіксувати її історію, а не описувати свої переживання і поневіряння, про які згадується побіжно (парусинові промоклі туфлі, холодне демісезонне пальто). Другорядні деталі в оповіді – це тло, що додає більшій суспільній значущості справам підпільників.

Найчастіше не можливо простежити гендерну специфіку спогадів членів підпілля: вони менш деталізовані й містять лише опис основних етапів діяльності організації. Наприклад, однією з ключових відмінностей жіночих спогадів про партизанську діяльність є наявність у них другорядних побутових подробиць: розповідей про приготування їжі, боротьбу з відсутністю столових приборів і одноманітністю страв, про нестачу теплих речей, зброї та боєприпасів⁴¹. Жінки-партизанки дозволяли собі розлогіші ліричні відступи від теми оповіді, словесні описи свого духовного і морального стану в період перебування в загоні. Спогади фронтовичок містять елементи як «жіночого», так і «чоловічого» письма та наративу: поява жінки, яка страждає і тяжко переживає на сторінках своїх спогадів «нежіночу» природу війни, – ознака післяперебудовного періоду⁴². У свою чергу, мемуари підпільниць були

затребувані передусім радянським, комуністичним суспільством і не викликають великого інтересу у сучасної російської аудиторії. Тому вони так і залишилися символом радянського часу, і їх головні герої – не прості чоловіки та жінки, а віддані комуністи, комсомольці й піонери, позбавлені гендерної ідентифікації. Лише в одному з досліджених спогадів відчувається гендерна приналежність автора:

«Я була при надії, про партизанський загін нічого було й думати. Мене залишили в місті для підпільної роботи. Через деякий час мені було доручено створити невелику групу з надійних людей. У місті було чимало хворих і багатодітних сімей, зокрема сімей радянських воїнів і партизанів, які голодували. Товариш Орел [підпільник із Краснодару. – І. Р.] запропонував нам організувати для них посильну допомогу. Він познайомив нас із професором Георгієм Степановичем Дем'яновим, який вів удома велику практику і мав можливість виділяти для таких цілей продукти харчування та гроші. Ми також поширювали листівки і зведення Радінформбюро містом»⁴³.

Авторка називає вагітність чинником, який завадив їй піти в партизани, але став причиною її активної підпільної діяльності. Показово, що про біологічно стримувальний чинник жінка згадує лише один раз, неначе він і не відіграв у її діяльності істотної ролі. У цьому суть наскрізь пронизаних патріотизмом і турботою про долю Батьківщини мемуарів підпільниць радянського часу: їхнє власне життя зі щоденними проблемами і страхами ніби приноситься в жертву заради перемоги над ворогом.

Разом із цим, кожна активістка у спогадах приділяє значну увагу особистому внеску у знищення ворога.

«Згадуючи про той період мого життя, я відчуваю гордість за нашу партію, яка підняла народ на священну війну, щаслива тим, що в лиху для моєї Батьківщини годину була серед бійців за її свободу, що у славній перемозі нашого народу над фашизмом є і мій посильний внесок»⁴⁴.

Говорячи про особистий внесок у перемогу над ворогом, колишні підпільниці лише один раз кажуть про себе як про людину, чия діяльність принесла користь Батьківщині. Із загальної, орієнтованої на результат оповіді про операції, що проводилися в умовах окупації, акцент зміщується в особистісну площину, виводячи героїнь підпільної боротьби на передній план. У цьому полягає ще одна особливість спогадів підпільниць – вони відкрито пишуть про свій внесок у Перемогу, що споріднює їхні тексти із чоловічим письмом.

Активістка Надія Белянська працювала на біржі праці, записувала «своїх людей» і передавала ці списки В. Орлову, керівникові підпільного руху в одному з населених пунктів Краснодарського краю. Підбиваючи підсумок своєї діяльності, вона зазначила:

«Я щаслива, що в мені знайшлися тоді духовні й фізичні сили для боротьби з ворогами моєї Батьківщини, що до великої перемоги радянського народу над фашистською Німеччиною я додала лепту»⁴⁵.

Війна ставала причиною далеко не безболісної трансформації колишніх гендерних уявлень і норм поведінки, а зміни в системі соціальних статусів і ролей іноді здавалися жінкам крахом самого життя. У результаті жінки (передусім партизанки і більшість фронтовичок) описують подвиги чоловіків, разом із якими їм доводилося воювати: це чоловіки здобували в нелегкому бою перемогу, а жінки, як могли, допомагали їм. Відбувається своєрідне суб'єктно-об'єктне заміщення, коли мовець – суб'єкт-жінка грає

⁴⁰ Подыма Т. Под небом Кубани // Нам не забыть вас, ребята! / сост. : Г. Миронов. – М. : Молодая гвардия, 1976. – С. 14–18.

⁴¹ Див.: Реброва И. В. Женская повседневность в экстремальной ситуации... – С. 605–630.

⁴² Увага до нелегких випробувань воєнного часу, до яких жінка через особливості своїх психіки та конституції була готова менше, ніж чоловік, уперше фіксується в жіночих текстах після публікації повісті Світлани Алексієвич «У війни не жіноче обличчя» (Алексієвич С. А. У войны не женское лицо ; Последние свидетели : повести. – М. : Сов. писатель, 1988. – 367 с.).

⁴³ Никитенко А. С. Воспоминания «Незабываемое» о подпольной работе в г. Краснодаре в период оккупации Кубани немецко-фашистскими захватчиками. Рукопись. Машинопись. 1972. 13 л. – ЦДНИКК, ф. 1774-Р, оп. 2, д. 972, л. 6–8.

⁴⁴ Там же, л. 12.

⁴⁵ Белянская Н. А. Воспоминания о подпольной работе в г. Краснодаре в 1942 г. Рукопись. Машинопись. 1977. 16 л. – ЦДНИКК, ф. 1774-Р, оп. 2, д. 1348, л. 16.

в оповіді роль пасивного об'єкта⁴⁶. Тексти підпільниць стають винятком, долучаючись до чоловічих спогадів.

Як уже зазначалося вище, велику роль у діяльності підпільного руху відіграла молодь. Цікаво, що хоча юні борці за свободу Батьківщини часто гинули, у збережених спогадах їхніх батьків, і передусім матерів, відчувається все та ж гордість за здійснені дітьми героїчні вчинки.

«Мій син Володя під час окупації став членом підпільної організації «Юний месник». Вони збиралися у нас удома. Під час наради мене ставили чергувати біля хвіртки. Дочку мою Володя теж утягнув і посилав її в кіно порахувати, скільки німців у кіно. За два тижні після організації групи прийшла з хлопцями [Тамара] Подима, підійшла до мене, поцілувала й пішла знову до партизанів, а потім знову з'явилася і була в них комісаром»⁴⁷.

Природне жіноче бажання захистити свою дитину від страждань поступається місцем іншим вимогам: у роки суворих випробувань усі громадяни, від малого до старого, повинні стати на захист країни. Ми, на жаль, не можемо дізнатися, чи насправді такими були почуття матерів, чиї діти в умовах окупації не обрали пасивну позицію спостерігача, яка більш-менш гарантувала їм порятунок життя, а вели щоденну боротьбу з ворогом, завдаючи шкоди роботі підприємств, випускаючи листівки і здійснюючи підпали ворожого майна. Поза сумнівом, спогади радянського часу мають ідеологічний підтекст. Проте якщо були самовіддані жінки, котрі жертвували своєю родиною та багатьма іншими психологічними і біологічними прихильностями заради порятунку країни, то, напевно, частка правдивості у подібних спогадах буде якщо не максимальною, то значною.

Отже, висновок про роль підпільного руху на окупованій території в роки Великої Вітчизняної війни можна зробити, зокрема, й за его-документами. Спогади колишніх членів підпільних органів та організацій повністю відповідають ідеологічним вимогам свого часу. Гендерна специфіка мемуарів виявляється підпорядкованою зовнішнім партійним настановам, що споріднює тексти жінок-підпільниць із чоловічими спогадами про війну. Подальший гендерно-лінгвістичний аналіз текстів мемуарів радянського часу допоможе поставити нові питання, що раніше не піднімалися у вітчизняній історіографії, про роль жінок у підпільній роботі на тимчасово окупованих територіях СРСР в роки Великої Вітчизняної війни. Також окремого розгляду потребують питання, пов'язані з подальшою долею лідерів і активісток підпілля: як вони змогли психологічно адаптуватися до умов мирного життя, чи в мирний час брали активну участь у відновленні й розвитку господарства, як склалися їхні особисті долі та яку роль, за власними оцінками цих жінок, відіграв період війни в їхньому житті.

Переклад з російської Гелінади Грінченко і Марії Курушиної

⁴⁶ Див.: Реброва И. В. Объективация субъекта: воспоминания женщин о своем участии в Великой Отечественной войне // Женская и гендерная история Отечества: новые проблемы и перспективы : материалы междунар. науч. конф. (г. Петрозаводск, 19–21 июня 2009 г.). – М. : ИЭА РАН, 2009. – С. 101–103.

⁴⁷ Бабенко Е. Д. Воспоминания о подпольной молодежной организации «Юный мститель», действовавшей в г. Лабинске в период оккупации Кубани немецко-фашистскими захватчиками. Рукопись. 1977. 4 л. – ЦДНИКК, ф. 1774-Р, оп. 2, д. 933, л. 1–2.

ЖИТТЯ В ОКУПАЦІЇ: ЖІНОЧІ ШЛЯХИ ВИЖИВАННЯ ТА ЇХ СУЧАСНЕ ОСМИСЛЕННЯ

**«ОКУПОВАНІ» ЖІНКИ:
ЧИННИКИ, РЕСУРСИ
ТА СТРАТЕГІЇ
ВИЖИВАННЯ**

Олена Стяжкіна

**ГЕНДЕРНИЙ ДОСВІД
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
В УГОРЩИНІ:
ЖІНКИ ЯК ЖЕРТВИ
ТА УЧАСНИЦІ
ЗЛОЧИНІВ**

Андреа Пето

«ОКУПОВАНІ» ЖІНКИ: ЧИННИКИ, РЕСУРСИ ТА СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ

Олена Стяжкіна

«Окуповані» жінки – це певний виклик тривалій традиції універсалізації та широких узагальнень, які панують в історієписанні Другої світової війни. За таких обставин жіночий досвід життя/виживання на захоплених загарбниками територіях виявляється «технічно» вписаним у концепт «страждання/боротьби», а осмислення інших практик свідомо чи несвідомо маргіналізується. Ті, хто жив в умовах окупації, стали окупованими не тільки в минулому, а й у теперішньому. У межах «гранднративів» жінки втрачають власне місце, власну історію чи взагалі не набувають їх. Нелінійність жіночих доль, суперечливий характер втілення правил існування у катастрофі війни дають змогу вийти за межі загальних конструкцій, а водночас і «підірвати» офіційні чи панівні у соціальному дискурсі конструкції уявлень про минуле.

Метою цієї статті є аналіз радянського досвіду як суттєвого чинника виживання в умовах окупації. Завданнями є презентація та осмислення механізмів конвертації настанов як радянської, так і окупаційної влади у тактики та стратегії життя/виживання під час панування нацистів. Джерельною базою дослідження стали документи офіційного та особистого походження (у тому числі усні історії, щоденники та твори художньої літератури).

Настанови влади, чи погляд влади на місце жінки у суспільстві – це чинник, який так чи інакше впливав на стратегії виживання.

Слід визнати, що радянська влада в умовах війни розглядала весь народ як ресурс перемоги. Однак певної політики щодо жіноцтва вироблено не було, і таку спеціальну політику не реалізували й нацисти.

Проте вже від перших днів війни владні вказівки з Москви не брали до уваги подальшу долю жінок на окупованих територіях і свідчили лише про намагання максимально використати жіночу працю, в тому числі й на тих землях, які, очевидно, мали бути залишеними та знаходились у прифронтових зонах. Так, уже 10 липня 1941 р. у відповідь на телеграму з Києва Державний комітет оборони наказав «здійснити руйнування на 70 верст після вивезення всього дорослого чоловічого населення, робочої худоби, зерна, тракторів та комбайнів»¹. Про жіноче населення не згадано ні словом. Жінки, яких не варто було навіть вивозити, мали стати «бійцями трудового фронту»².

¹ Беркгоф К. Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою. – К., 2011. – С. 29.

² Перетворення жінок на «бійців трудового фронту» у перші місяці війни набуло вигляду «ініціативи знизу». Про це див.: Мурманцева В. Советские женщины в Великой Отечественной войне. – М.: Мысль, 1974. – С. 11–38. Пізніше цей рух був оформлений партійними та профспілковими постановами: Постановление ЦК ВКП(б) от 8 марта 1942 г. «О международном коммунистическом дне 8 марта» // Коммунистическая

Погляд на жінку як на істоту другорядну, менш вартісну був притаманним як радянській, так і нацистській владі. Так, організовуючи у містах карткову систему для осіб, прописаних у дворових книгах, нацисти відносили жінок до категорій «жінки-домогосподарки та жінки-утриманки», «члени сімей репресованих більшовиками», «жінки та діти військовополонених»³. Однак під час оголошення у 1943 р. трудової мобілізації населення жінки віком від 15 до 45 років в очах тієї самої влади були вже не утриманками, домогосподарками та дружинами, а ресурсом, який можна було використати для власних цілей та потреб⁴.

Отже, і ті, й інші на рівні практичних дій та проголошених гасел вбачали у жінках ресурс – резервну армію праці.

Наступ гітлерівців спричинив активізацію риторики радянської влади щодо жінок, основу якої становив заклик «стати замість» і бути, жити, працювати замість чоловіків.

Цю риторику вже було опрацьовано у локальних ситуаціях, пов'язаних із розвитком радянської індустрії, і часто її формували через родинні сценарії, що передбачали сімейне успадкування професій, коли участь жінки в суспільному виробництві зумовлювалась спеціальністю чи професією батька або чоловіка⁵. Впровадження настанови «стати замість» активно підтримувала радянська організаційна та пропагандистська машина. За даними І. Єсипа, у перші дні війни преса й партійні осередки Луганської та Сталінської областей широко висвітлювали той факт, що на шахти Донбасу прийшли працювати до 15 тис. дівчат і домогосподарок⁶. Успадковуючи професії власних чоловіків, жінки, згідно з повідомленнями у газетах, ставали не тільки шахтарками, а й, наприклад, керівницями цехів, заводів, трактористками, комбайнерками, бухгалтерками, комірницями, завгоспами тощо.

Слід визнати, що концепт «бути замість», «жити замість», «стати замість батька та чоловіка» було сприйнято не лише як зовнішню інтенцію до опанування родинних професій, а і як настанову щодо подальшої соціальної поведінки в умовах окупації. З одного боку, таку інтенцію трансливала влада, з іншого – це відповідало внутрішній оцінці подій значною частиною самих жінок. Примус до гендерної інверсії звичних ролей здійснювався, зокрема, через традиційне уявлення про небезпечність війни для чоловіків, а не для жінок. І у певних випадках деякими жінками він був усвідомлений як «корисна меншова́ртість», котра конвертувалась у відчайдушну упевненість у тому, що «жінкам нічого не буде, бо війна не жіноча справа»: «– Дитя спасла? Спасла, – об'яснила она твердо. – А остальное не твое дело... Пусть мужики воюют, если смогут...»⁷; «Я ничего плохого не делаю, и вы, немцы, мне не сделаете ничего»⁸.

партия в Великой Отечественной войне (июнь 1941 г. – 1945 г.). Документы и материалы. – М., 1971. – С. 71; Постановление секретариата ВЦСПС от 7 июля 1942 г. «Об оказании помощи домохозяйкам и служащим, пришедшим на производство, а также неквалифицированным рабочим и работницам в приобретении производственной квалификации» // Профсоюзы СССР. Документы и материалы. – М., 1963. – Т. 3. – С. 248.

3 *Заболотна Т.* Життя та побут міського населення України напередодні та у роки окупації (1941–1944 рр.) // Україна в Другій світовій війні: Погляд з ХХІ ст.: істор. нариси: у 2 кн. – Кн. 2. – К.: Науков. думка, 2011. – С. 16–17.

4 Там само. – С. 12.

5 Дослідниця Л. Якубова наводить повідомлення зі шпальт радянських газет кінця 1930-х років, в яких демонструється «взірцева» поведінка радянських домогосподарок, що працюють нарівні з чоловіками (вибійницями, коногонями, наваліницями вугілля, лебідницями) і перевиконують чоловічі норми на 140–160 %. Жінки не мають власної професії, вони працюють згідно із професією чоловіка. Детальніше див.: *Якубова Л.* Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. – К.: Ін-т історії України, 2011. – С. 300.

6 *Есип И.* Трудовая деятельность женщин Донбасса (1941–1942 гг.) // Новые страницы истории Донбасса / под ред. З. Г. Лихолобовой. – Кн. 6. – Донецк, 1999. – С. 186–187.

7 Там же. – С. 260.

8 Письма супругов Индикт, г. Харьков // Свидетельства, письма, дневники / Международная школа преподавания и изучения Катастрофы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.yadvashem.org/yv/ru/education/testimonies/indikt.asp> (дата звернення: 15.01.2014).

Така конвертація діяла як дозвіл на активність у межах простору, що маркувався як жіночий, а часто і на більшу свободу за його межами. Частина жінок (ті, що мали дітей або чоловіків, яким загрожувала небезпека, і молоді та патріотично налаштовані) імпліцитно зголосились на сприйняття себе як ресурсу⁹, «витратного матеріалу» чи, якщо йшлося про літніх жінок, «закономірних витрат» заради виживання тих, хто вважався «своїм» та був слабкішим, молодшим або потребував допомоги.

Примусову пропозицію «стати замість чоловіка» жінки також сприйняли як внутрішню настанову. Її реалізація приводила до суттєвого розширення меж жіночої соціальної активності у вирішенні питань життя та смерті. Вимушені нести відповідальність, годувати, захищати, жінки вдавались до таких дій і практик, які йшли урозріз із традиційним патріархальним розподілом гендерних ролей.

Однак радянська влада дала жінкам не тільки настанову «стати чоловіками». Як влада колонізаторська, за визначенням А. Еткінда, транслуючи вороже та підозріле ставлення до власного народу, вона ще до приходу нацистів сприяла формуванню механізмів виживання в умовах тривалих соціальних репресій. Відповідні навички, що їх засвоювали та передавали пересічні люди, не були специфічно жіночими. Більше того, до соціальних ігор із владою у 1920–1930-ті роки вдавались переважно чоловіки. Настанова «стати замість чоловіка» привела, зокрема, і до того, що напрацьовані у минулі десятиріччя схеми гри з владою стали жіночими ініціативами та запорукою виживання не тільки жінок, а й усіх тих, ким вони опікувались («своїх»).

Значна частина соціально маркованих навичок набувала при цьому визначеного гендерного модусу. Серед найбільш розповсюджених та «опрацьованих» раніше механізмів виживання були «переписування» біографії та зміна соціального походження чи національності, маніфестація бідності, навички використання управлінських недоліків бюрократичного апарату (підкуп, підробка документів, хабарництво тощо), зловживання службовим становищем, ставлення до державної власності як до ресурсу годування родини тощо.

Отже, як саме потрібно переробити біографію і як використати своє приховане від радянської влади чи придумане для нацистів коріння, люди знали. Жінки за умов окупації «грали» в це свідомо і по-різному.

Дехто «формував» біографію, наголошуючи на репресіях, що їх зазнала родина.

«Матери договаривались, как нас спасать дальше. Они разрабатывали два варианта. Первый. Пришли немцы. Спасительницей становится мать Варвары. Немцы ее не тронут, не должны, так как отец Варвары расстрелян нашими. В 37-м. Если же вернутся наши, то уже моя мать берет на себя главную функцию по спасению детей, поскольку наш отец на фронте. Такой вот расклад»¹⁰.

Інші будували прийнятну для нацистів біографію, демонстративно перекреслюючи свої старі погляди новими переконаннями. Очевидці подій були здивовані тим, як «полум'яні радянські» швидко ставали палкими антирадянськими: «Сестры П. неистовствуют. При советской власти они активно выступали убежденными большевиками, были безбожницами и держали религиозных старушек в постоянном страхе разоблачения... <...> Теперь же сестры неистово ругают Сталина, партию, советскую власть и громко, по-прежнему бесстыдно, угрожают всем и каждому доносами немцам за советские симпатии»¹¹.

Поширеними були випадки приховування та зміни національності: «Раскрыла дома документ, там черным по белому: Ротман Берта Генриховна, по национальности – немка...

9 *Burds J.* Sexual Violence in European World War II, 1939–1945 // *Politics & Society*. – 2009. – Vol. 37, No. 1. – P. 41. Див. переклад праці Дж. Бурдса у цьому збірнику.

10 *Щербакоева Г.* Эмиграция по-русски // Кто из вас генерал, девочки? – М., 2010. – С. 263.

11 Дневник Лашкевича Х. Г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dnevnik-okkupacii.narod.ru/lashkevich-dnevnik.html> (дата звернення: 15.01.2014).

Старые документы завернули в тряпочку, закопали в саду»¹². Такі дії виявлялися вдалимими та ефективними, якщо спільнота була солідарною у мовчанні: «А в то время у нас еврейка-врачиха была. Ну і она – діватися нікуди: не вспіла евакуироваться – лічила нас, покуда лекарства были, а потом кончились... Юза [начальник комендатури. – О. С.] прийшов, а у нас в то время она была. Юза прийшов, стоїть з кучером і з матір'ю балакає. А вона, врачиха, з ними шепоче, балакає по-настоящему, по-німецьки. Він у неї спрашує: «Ви хто по національності?». А вона: «Я, мол, гречанка. До тьоти в гості прийшла». Он так улыбнулся і все. А сама ж на еврейку похожа! Чистокровная еврейка! (Усміхається)»¹³.

Створення «правильної» для окупантів біографії часто ініціювали жінки, оскільки за життя під ворогом така відверта брехня від чоловіків сприймалася як слабкість та боягузтво. А жінці мати обидві ці якості було ніби дозволено. Отже, чоловіки воліли погоджуватись зі своїми «боягузками»-дружинами, сусідками чи приятельками. Жінки пропонували вивішувати вдома портрети предків-дворян, змінювати прізвища тощо: «Анна Соломоновна тотчас же придралась к этому случаю: «А почему бы вам, Александр Гаврилович, и не стать дворянином? У вас такое интеллигентное лицо, что вы можете сойти и за князя» <...>. Анна Соломоновна обрадовалась и вырезала этот портрет совместно с портретом генерала Мейендорфа. Первый будет ваш отец, а второй – дядя по матери. Смотрите, вы схожи с вашим отцом как две капли воды»¹⁴.

Саме жінки докладали зусиль, шукали і знаходили потрібні зв'язки, людей чи засоби, щоб виробити нові документи: «Я достала мужу паспорт, но нужна была фотография. Нашла одного человека на окраине города, он сказал, что он мастер на все руки»¹⁵.

По-новому було опановано бажаний для радянської влади концепт бідності. Бути бідною за німців було легко, адже багатіти було ні з чого. Однак сама процедура демонстрації бідності мала нові, в тому числі й гендерно модифіковані ознаки. По-перше, бути бідною означало «погано жити за советів». По-друге, бідність давала змогу уникнути пограбування та позбавлення останнього майна і таким чином зберегти цінні для обміну на харчі речі. По-третє, акцентована в одязі бідність (навіть неохайність та демонстративна непривабливість) допомагала досягти важливої мети – приховати жінку як об'єкт сексуального домагання:

«– Ты чего сиднем сидишь? Пойди прогуляйся. Да старенькое платье надень, чего наряжаться не по времени!

И она покорно надевала старенькое, повязывала голову рваным платочком, обувала стоптанные туфли. Но и из этих обносков, всему наперекор, неукротимо и победно рвалась ее молодая краса. И Тарас тревожно вздыхал: «Вот до чего дожил! Красе родной дочери не рад!»¹⁶

Зловживання службовим становищем чи його використання також було практикою, яка допомагала спільноті виживати, ховатись і харчуватись у 1920–1930-ті роки. Йдеться про видачу фальшивих медичних довідок, перепусток, інших документів, а також про крадіжки з місця роботи – привласнення того, з чим «працювали». Найвигіднішими як за часів великого голоду, так і у період окупації були посади, що в той чи інший спосіб забезпечували доступ до продуктів харчування. Привласнення припасів їжі чи обладнання мало характер як простих крадіжок («В жандармерию я поступила на должность

уборщицы <...>. Проработав четыре-пять месяцев, меня рассчитали за то, что мы воровали продукты»¹⁷. «Бабушка Оришка моя украла у німців косу. Кузня була отут (показує) і костьол здоровий, їсти варили, і стояла коса німців, вони нею косили. Бабушка вкрала й однесла до когось»¹⁸), так і «творчого» використання («Б. предлагала рабочим рубить рыбы головы, чтобы было побольше мяса и эти головы мы нелегально передавали пленным бойцам Красной Армии»¹⁹).

Певним чином використання службового чи навіть особистого становища набувало гендерного модусу: йдеться про інформацію та способи її розповсюдження через «сарафанне радіо» (тобто чутки та плітки). Слід визнати, що джерелом інформації про забирання дівчат та хлопців на примусові роботи, про облави або пошуки євреїв могли бути як жінки, так і чоловіки. А от саме поширення відбувалось через жіночі мережі спілкування.

«Дядько Ігнат прийшов: «Дівчата! Сообщить всем, щоб розбігалися, хто куди може!». Хто в комиші, хто куди поховався. Немці ходили по хатам, а молодьож порозходилася... Так і сиділи по три дня. Питали: «А де ваша дочка?». «Пішла міняти хліба...». І шо? І шукай її. Так і осталися. Нікого не забрали. Із Феніно нікого не забрали...»²⁰.

Ці мережі мали неабияке значення для порятунку та виживання. Однак, марковані як неважливі, «бабські», страшні звістки часто-густо не сприймалися серйозно. Наслідком такого ігнорування джерел були криваві розправи, відправлення на примусові роботи тощо.

Варто підкреслити, що значущість жіночих інформаційних мереж не зводилася тільки до прагматичних завдань порятунку певних людей. Інформація, яку жінки передавали одна одній, була важливою і в сенсі збереження «бадьорості духу» («Набокина очень часто приносила к нам на квартиру советские листовки, а также сообщала нам о событиях на фронте... Сообщения эти она узнавала по радио или от сведущих лиц»²¹), і в сенсі вибору стратегії поведінки. Чутки про успіхи радянських військ на фронті могли вберегти людину від зради з боку сусідів чи, навпаки, надихнути на порятунок солдатів або євреїв, щоб згодом мати чим «звітувати» перед більшовиками.

Іншими, так само освоєними ще за часів радянської влади, практиками «роботи на ворога» були свідоме неробство, саботаж, а також імітування трудової активності, завдяки якому можна було отримувати гроші та пайок:

«Служба в жилотделе управы сначала успокоила ее. Работать никто не хотел. Сидели грызли семечки. Шелуху сплевывали в пустые ящики письменных столов.

– Плюйте, девочки, плюйте, – говорила им Зоя Яковлевна, главбух отдела. – Только убедительно вас прошу, когда немец войдет, делайте вид, что вы работаете. Делайте вид, убедительно вас прошу»²².

Ще одна причина наявності попереднього досвіду виживання полягає в тому, що спільнота підрадянської України пережила не меншу катастрофу, ніж війна та окупація. Німецький дослідник Л. Нітхаммер, аналізуючи усні свідчення жінок на окупованих німецьких землях, виявив у оповідях імпліцитне очікування з'валтування²³. У спогадах, усних свідченнях, офіційно зафіксованих особистих документах доби окупації України

¹² Хемлин М. Про Бурту [Електронний ресурс] // Знамя. – 2007. – № 1. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/znamia/2007/1/he5.html> (дата звернення: 15.01.2014).

¹³ Микола Якович К., 1931 р. н., с. Олександрівка-2 Старобешевського району Донецької області. – Запис зроблено у 2009 р.

¹⁴ Дневник Лашкевича Х. Г.

¹⁵ Письма супругов Индикт, г. Харьков.

¹⁶ Горбатов Б. Непокоренные [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/prose/russian/gorbatov1/01.html> (дата звернення: 15.01.2014).

¹⁷ Державний архів Донецької області (ДАДО), ф. Р-1838, оп. 1, спр. 13, арк. 35.

¹⁸ Респондент А., 1930 р. н., Луганська область. – Запис зробила В. О. Бондарева, 2009 р.

¹⁹ ДАДО, ф. Р-6243, оп. 2, спр. 2, арк. 28.

²⁰ Микола Якович К., 1931 р. н., с. Олександрівка-2 Старобешевського району Донецької області.

²¹ ДАДО, ф. Р-326, оп. 2, спр. 92, арк. 20.

²² Горбатов Б. Непокоренные.

²³ Нитхаммер Л. Вопросы к немецкой памяти: Статьи по устной истории : пер. с нем. [Електронний ресурс]. – М. : Новое изд-во, 2012. – С. 192–213. – Режим доступа: <http://www.uamoderna.com/md/202> (дата звернення: 15.01.2014).

нацистами чітко простежується інше очікування – голоду. Досвід Голодомору не був забутий, стертий з пам'яті. Наприкінці 1943 р. під час допиту стосовно роботи в будинку розпусти одна з «панночок», Віра Глазунова, 1912 р. н., розповідала свою біографію: «В 1934 году я с этим мужем разошлась по причине плохого характера у него. От этого мужа я имела двух детей, которые умерли до 1933 года»²⁴. Голод був «ключовою подією доби», а тому – простором для вироблення тими, хто вижив, ефективних стратегій дії. Певні ресурси та стратегії були специфічно жіночими, і саме вони стали підґрунтям життя та виживання за умов окупації. Їхня внутрішня інтенція описувалась простою формулою: «їсти та годувати».

Аналізуючи гендерні особливості пережитого досвіду Голодомору, О. Кісь виявила основні жіночі стратегії протидії та виживання. Протидія реалізувалась через пасивний спротив (приховування майна, харчів тощо), активний спротив («бабські бунти») та намагання легітимно відстояти свої права. Стратегії виживання з виразним гендерним маркуванням полягали у продажі та обміні жіночого майна на продукти харчування, у жіночій взаємодопомозі, передачі дітей до державних сиротинців та використанні як ресурсу жіночого тіла²⁵.

Опрацьовані нами документи дають підставу констатувати, що майже всі ці стратегії та ресурси жінки задіяли у роки окупації. Єдина суттєва відмінність полягає в тому, що дітей передавали не до сиротинців, а до інших сімей, особливо коли йшлося про єврейських дітей.

Про пасивний спротив, пов'язаний із приховуванням майна та продуктів, згадано у свідченнях практично кожної людини, що пережила окупацію. Важливо підкреслити, що ця стратегія поширювалась не тільки на власне, а й на державне чи колгоспне майно:

«А Тунічка була депутатом облсовета, комуністка до війни ... Когда вже в колхозі забрали всіх, їй поручили председательствовать. Она бачить: немці підходять. Она взяла і все людям роздала: зерно, овці – усе роздала людям, щоб нічого не осталось у колхозі. Два года пробула під немцями, і ніхто і слова не сказав!»²⁶.

Щодо активного спротиву – «бабських бунтів», то їх зафіксувала при відступі радянська влада. Такі вияви активності були пов'язані з намаганням врятувати майно, від якого залежало подальше життя громади: «В последние дни в некоторых районах Сталинской области, в связи с проводящимися работами по демонтажу и эвакуации оборудования шахт, а также подготовкой их к выводу из строя, имели место острые а[н]ти/с[оветские] проявления волюнтаристического характера со стороны отдельной части рабочих и, особенно, женщин. <...> Женщины, обезоружив сторожевую охрану шахты, порвали телефонную связь, отобрали взрывчатые материалы и бросили их в резервуар с водой, выключив затем электроэнергию, взяли ее под свою охрану»²⁷.

Аналогічні за обставинами події, в яких брали участь жінки, пригадують очевидці відступу нацистів.

Спроби легітимного відстоювання власних продуктів – через скарги на нацистських мародерів та місцевих поліцаїв – зафіксовано в документах військової адміністрації та в усних свідченнях: «Як-то прийшли немці опять, а мати говорить: «Ану бегі, Николай, за комендантом!». Онi поворачиваются: «Комендант! Комендант!» (*говорить з німецьким*

акцентом, змінюючи голос) – і тікають. Боятися ж! Он же грамотно об'ясняв! Вот такі дела при немцах білі»²⁸.

Історіями продажу та обміну жіночого майна сповнені як офіційні документи військових адміністрацій, так і щоденники, усні свідчення, художні тексти. Важливо підкреслити, що жінки міняли на харчі переважно власний одяг, взуття, прикраси, не чіпаючи при цьому речей своїх чоловіків. З одного боку, це пояснюється тим, що бартерні відносини встановлювались саме між жінками, з іншого – майно чоловіка було недоторканим з огляду на віру в те, що доки є це майно, він живий.

Запровадження стратегії жіночої взаємодопомоги суттєво розширювало коло «своїх» навіть у тих ситуаціях, коли межа між «своїми» та «чужими» була хиткою й непевною. Намагаючись віднайти принципи та механізми самоідентифікаційних процесів в умовах окупації, дослідники формують різні концепти: національна солідарність, радянськість, концепт «українського народу». Однак жоден з них не може надати остаточної відповідь на запитання: хто, коли і в який спосіб був позначений для людей як «свій», а хто – як «чужий» чи «не наш». В умовах окупації особистісний тип соціального зв'язку набував акцентованого значення. Щодо жінок, то коло «своїх» у них, очевидно, було розширене за рахунок тих, з ким солідаризувались їхні серце та практики, – жінок із дітьми, просто дітей, хворих, поранених, безпомічних та безпорадних.

«Іноді через наше село гнали тисячні колони полонених. Жінки виносили їм картоплю, яблука – хто що мав. Конвоїри дивились на це крізь пальці»²⁹.

«Моя соседка Бирюкова хорошо знала, что мой муж – коммунист и что я нуждаюсь. Она сама пришла ко мне и предложила мне работу, и устроила в столовую консервного завода. Мне Бирюкова часто выписывала рыбу, масло и другие продукты. И благодаря этому я кормила своих детей и мать»³⁰.

«Самовольно оставив работу, я из дома никуда не выходила. Достала справку о болезни... В этот период проходила массовая отправка девушек в Германию. Начальник женского отдела [Ковалева Вера], проверив у меня на дому мои справки, сделала отметку об этом в карточке, чем спасла от посылки в Германию»³¹.

Участь у мережах жіночої солідарності, з одного боку, була персональним вибором кожної, з іншого – ґрунтувалась на архаїчних практиках дару³². Виходячи з принципу «даю, щоб ти дала (дав)», жінки не очікували миттєвої вигоди, а ніби зобов'язували «вищі сили» побачити дар і спонукати незнайомих людей до того, щоб ланцюг добра не переривався та спрацьовував «потім» чи «десь там, де воювали (переховувались) діти або чоловіки». Зрозуміло, були й інші, прагматичніші, мотивації, в тому числі й мотивації створення «факту біографії», зобов'язання матеріальної віддяки, формування символічного капіталу тощо.

Найважчою для аналізу через брак джерельної бази та дискусійність термінології («гендерцид», «горизонтальна колаборація», проституційні відносини, примус до проституції, секс за бартером тощо³³) є стратегія виживання, пов'язана з використанням

²⁴ ДАДО, ф. Р-1838, оп. 1, спр. 13, арк. 34.

²⁵ Кісь О. Пережити смерть, розказати невимовне: гендерні особливості жіночого досвіду Голодомору // Українознавчий альманах. – К., 2011. – Вип. 6. – С. 103, 104.

²⁶ Микола Якович К., 1931 р. н., с. Олександрівка-2 Старобешевського району Донецької області.

²⁷ Бажан О. Общественные настроения в Украинской ССР в первые дни Великой Отечественной войны (по документам Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ / НАН України, Ін-т історії України, Служба безпеки України, Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України. – 2011. – № 2 (37). – С. 45–46.

²⁸ Микола Якович К., 1931 р. н., с. Олександрівка-2 Старобешевського району Донецької області.

²⁹ Корсун В. Спогади [Електронний ресурс] // Проект: 1939-1945 рр. Ненаписана історія. – Режим доступу: <http://texty.org.ua/pg/article/solodko/read/21893> (дата звернення: 21.01.2014).

³⁰ ДАДО, ф. Р-6243, оп. 2, спр. 2, арк. 27.

³¹ ДАДО, ф. Р-1838, оп. 1, спр. 13, арк. 1.

³² Мосс М. Очерк о даре. Форма и основание обмена в архаических обществах // Общества. Обмен. Личность / М. Мосс. – М.: Восточная литература РАН, 1996. – С. 85–111.

³³ Brownmiller S. Against Our Will: Men, Women and Rape. – New York: Ballantine Books, 1975; Card C. Rape as a Weapon of War // Hypatia. – 1996. – Vol. 11. – № 4. – С. 5–18; Mühlhäuser R. Eroberungen: Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion 1941–1945. – Hamburger Edition, 2010; Beck B. Rape: The Military Trials of Sexual Crimes Committed by Soldiers in the Wehrmacht, 1939–1944 // Home/Front: The Military, War and Gender in Twentieth-Century Germany / ed. by K. Hagemann and S. Schüler-Springorum. – Oxford; New York: Berg, 2002.

тілесного ресурсу. Якщо спробувати окреслити всі можливі сценарії таких дій, то першим з них може бути позначення тіла не як сексуального об'єкта, а як фізичної оболонки життєвих процесів. Йдеться про обмін «життя на життя». Центральною фігурою такого обміну поставали літні жінки. «Тіло для смерті», «тіло, якого не шкода», чи життя, якого не шкода, – це один з механізмів поведінки жінок старшого віку: «Мы всё, что было с собой, поели. Бабушка говорит: «Я самая старшая, я пойду на разведку». Пошла она в город...»³⁴. Ці, ще «невидимі» для історичних дискурсів, жінки в умовах окупації впевнено призначали себе головним «витратним матеріалом»: вони вільно пересувались забороненими для руху людей територіями, влаштовували сутички з мародерами та грабіжниками, ховали молодших членів родини, за потреби брали на себе провину щодо дій, кваліфікованих окупаційною владою як злочин.

Слід визнати, що таку стратегію у певних випадках застосовували й молоді дівчата, які були палкими носійками радянської чи української національної ідентичності. Різниця, щоправда, полягала в тому, що літні жінки переважно вирішували прагматичні завдання виживання родини, а дівчата обирали стратегію «недаремної смерті» заради ідей та подій політичного характеру.

Інші сценарії використання тілесного ресурсу можна визначити так:

– тіло в обмін на власне життя: «– А в нього була жінка наша. – Так яким чином вона погодилася вийти за нього заміж: він же був поліцаєм? – Та як... Заставив жениться. Сказав, що як не согласиться, застреле її»³⁵;

– тіло в обмін на життя інших (дітей, чоловіка, батьків): «Пользуясь своим положением, Усач изнасиловал Пациорину. Он пугал ее судьбой ее детей»³⁶;

– тіло в обмін на їжу: «Одна мамина знакомая осталась в оккупации с двумя детьми, которые погибали от голода. И немцы, живущие у них, стали их подкармливать. С одним из них – каким-то высшим чином – она жила до прихода наших и ехала в Германию отказалась»³⁷;

– тіло в обмін на уникнення примусових робіт: «Поїздка до Німеччини була страшною справою і я вирішила краще провести час із одним німцем і тим самим відкупитися. І я була з німцем-лікарем не більше трьох разів»³⁸.

Кожен із цих сценаріїв міг мати варіанти і змінюватися залежно від зовнішніх обставин та внутрішніх настанов. У деяких випадках наявне очевидне насильство, в інших – насильство було приховане під маскою «власного вибору» жінки. Серед ґвалтівників були як окупанти, так і поліцаї та місцеві мешканці – сусіди, знайомі. Випадки насильницьких дій щодо жінок та примусу до сексуальних стосунків було зафіксовано і в его-документах, і в офіційних відомостях про діяльність партизанських загонів та загонів повстанської армії³⁹.

³⁴ Тетяна Опанасівна Г., 26.07.1926, с. Троїцьке Попаснянського району Луганської області. – Запис зробила О. Бабкіна, 2010 р.

³⁵ Респондентка А., 1930 р. н., Луганська область. – Запис зробила В. О. Бондарева, 2009 р.

³⁶ Дневник Лашкевича Х. Г.

³⁷ Из воспоминаний харьковчанки Л. Р. Алкснис «Моя война» // Город и война. Харьков в годы Великой Отечественной войны / отв. ред. Е. И. Пивовар; науч. ред. С. И. Посохов. – СПб.: Алетей, 2013. – С. 471.

³⁸ Цит. за: Гінда В. Жіноче тіло як один з ресурсів виживання на окупованих нацистами територіях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/zabuti-zertvy-viyny/979-volodymyr-hinda-zhinoche-tilo-iak-odyn-iz-resursiv-vyzhyvannia-na-okupovanykh-natsystamy-terytoriyakh> (дата звернення: 13.01.2014).

³⁹ Детальніше про це в роботах: Тэк Н. У партизан: судьба женщин [Электронный ресурс] // Женщины на краю Европы / под ред. Е. Гаповой. – Минск, 2003. – Режим доступа: <http://www.gender-ehu.org/publications.htm> (дата звернення: 13.01.2014); Гогул А. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования. 1941-1944. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2012. – 526 с.; «...Создать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941-1944: малоизвестные страницы истории. Документы и материалы / Авт.-сост.: Гогун А., Кентий А. – К., 2006. – 430 с.; Антонова Т. Жінка

В. Гінда зауважив, що була певна «категорія жінок, які вправно використовували власне тіло у розправі зі своїми недругами або у намаганнях заволодіти чужим майном»⁴⁰. Художні тексти та его-документи дають усі підстави розглядати та аналізувати і цю стратегію виживання. І більше того – вивчення таких стратегій виживання, використовуваних жінками та чоловіками, дає змогу унаочнити проблему поганих «своїх», яка нині певною мірою представлена в дослідженнях з історії Голокосту в Україні, хоча очевидно, що питання мало значно ширші межі. Однак була й інша категорія жінок, які свідомо – у рамках проголошеної радянської ідентичності, національного патріотизму або індивідуального позаідейного вибору – жертвно «обмінювали» тіло на життя інших – сторонніх, не пов'язаних кривими узами людей. «Бирюкова [звинувачена у роботі на ворога та інтимних стосунках із німцем – шефом рибкомбінату. – О. С.] старалась принять на фабрику всех тех, кому грозила опасность со стороны германского командования – жен коммунистов, евреев (имеющих еврейских детей), коммунистов, комсомольцев»⁴¹.

Одним із варіантів використання тіла як ресурсу виживання була робота у борделях. Розмірковуючи над мотивами, які спонукали жінок до такої праці, російський дослідник О. Будницький зауважив, що «за відомостями військових трибуналів переважна більшість тих, хто йшов служити до борделів, – це були незаміжні дівчата чи достатньо молоді, як правило, бездітні, жінки»⁴².

Наша інформація щодо демографічних показників та мотивів праці у будинках розпусти є уривчастою, однак вона дещо суперечить цій думці. Не виключено, що Сталінська область, механізм роботи борделів на території якої було розкрито на основі вивчення даних допитів, проведених слідчими Комісії із розслідування злочинів фашистів, є унікальною. Однак ці матеріали варто проаналізувати.

Так, підслідна Лідія Петрівна Боровик, 1914 р. н., удова з 1942 р., мала доньку Людмилу. Влаштувалася на роботу до борделю 8 липня 1943 р., пояснюючи це так: «источников к существованию не было у меня...»⁴³. Вона назвала слідчому імена «барिशень», з якими була знайома і про яких мала певні відомості. Список, надрукований слідчим, містить тринадцять позицій.

«1. Нина, замужняя, был у нее мальчик, жила в Макеевке с матерью.

2. Клава, имела 1 девочку, жила где-то около шахты.

3. Нюся, имела 1 мальчика, она сестра Клавы.

4. Шура, 32 лет, ее сестра работала уборщицей.

5. Тамара, ей 25 лет, замужняя.

6. Мария Силутина, 22 лет, были у ней отец и мать, она уехала с немцами.

7. Рая, 27 лет, имела 1 мальчика.

8. Маргот Ильина, пожилая, общительная.

9. Валя Запорожец, брюнетка, у нее в Днепропетровске брат.

та її «мирні», «напівмирні» й «воєнні» ролі в боротьбі ОУН і УПА // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Л., 2007. – 36. 9. – С. 138–147; Петренко Е. Женщины, насилие и украинское националистическое повстанческое движение в годы Второй мировой войны: доклад на междунар. конференции «Вторая мировая война, нацистские преступления и Холокост на территории СССР» (Москва, 7–9 декабря 2012 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.dhi-moskau.de/fileadmin/pdf/Veranstaltungen/2012/Programm_2012-12-07_ru.pdf (программа конференции) (дата звернення: 13.01.2014).

⁴⁰ Гінда В. Жіноче тіло як один з ресурсів виживання на окупованих нацистами територіях.

⁴¹ ДАДО, ф. Р-6243, оп. 2, спр. 2, арк. 27, 28.

⁴² Будницький О. Сексуальные преступления вермахта: интервью [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://echo.msk.ru/programs/netak/693919-echo> (дата звернення: 13.01.2014).

⁴³ ДАДО, ф. Р-1838, оп. 1, спр. 13, арк. 32.

10. Вера Глазунова, замужня [разведена, 1912 г. р., двое детей умерли до 1933].

11. _____

12. _____

13. Надя из деревни»⁴⁴.

П'ять жінок із чотирнадцяти (з урахуванням самої Л. Боровик), внесених до списку слідчого, мали дітей, трьох Лідія Боровик назвала заміжними, і «молодою, бездітною та незаміжною» можна вважати тільки одну жінку із цього списку. Досвід «панночок» зі Сталінського борделю – це не історія легковажності, а очевидне використання тілесного ресурсу задля харчування.

Дуже промовистими є два записні рядки, де було написано імена та прізвища ще двох жінок. Хто вони були? Чому слідчий приховав їхні імена від подальшого розслідування? Ким вони були для нього? Чи ким були для тих, хто за них просив? І, головне, скільки таких «записних рядків» отримали військові трибунали?

Слід визнати, що після відступу окупантів громада часто ретельно зберігала свої таємниці, захищаючи «гулящих»: «...гуляла одна, але нікого не виказала, мамка ходила потім за неї просити. Та їй і не було нічого. Бо просили і мамка, і тьотка Шура Демідова. Багато разів ходили – доказували, що Надька та жила з Лефером тим, але нікого не виказала»⁴⁵, іноді виправдовуючи їх: «Лиза Петренчиха гуляла с немцами как хотела... Но никто в Лизу камнем не кидал, хотя немцы были враги. Говорили об этом тихо и сочувственно... Ей-то жить осталось всего ничего. Разве она виновата, что война?»⁴⁶, а часом сприяючи подальшим «перекроюванням біографій» через зміну місця проживання, одруження, «втрату документів» тощо. Зафіксований у радянському дискурсі окупації міф про «всенародний осуд» таких жінок не витримує документальної перевірки. Попри реальну наявність негативного ставлення до «нерадянської поведінки» певних жінок, громада у своїх оцінках завжди виходила з конкретних обставин, ситуації, характеристики її учасників тощо.

За даними Т. Вронської, і сама радянська влада, незважаючи на проголошений курс на переслідування жінок, «викритих у добровільних інтимних або близьких стосунках з особовим складом окупаційних військ або чиновниками каральних та адміністративних органів», масових та системних репресій не розгорнула⁴⁷.

Проаналізовані нами факти та документи дають змогу стверджувати, що і «совєти», і нацисти розглядали жінку як ресурс. Радянські владні настанови пропонували жінкам «стати замість чоловіків» і тим сприяли певній інверсії гендерних ролей. Для підрадянської України надзвичайно важливими були навички виживання, набуті під час «внутрішньої колонізації», яку впродовж 1920–1930-х років здійснювала влада, що в майже незмінному вигляді застосовувалися як ефективні механізми виживання в умовах окупації: переписування біографії, маніфестована бідність, навички відносин із бюрократією, неформальні інформаційні мережі тощо. Частина із засвоєних жінками навичок набувала очевидного гендерного забарвлення.

Можна констатувати, що для жінок досвід окупації було вписано у попередній досвід катастроф. Найбільш акцентованими в усіх видах джерел особистого походження є очікування голоду. Тому можна стверджувати, що стратегії жіночого досвіду виживання

вже були напрацьовані в умовах катастрофи Голодомору. Найрозповсюдженішими були спротив (пасивний та активний, не політичний, але такий, що міг мати, у тому числі, й легальні форми); обмінні практики, зокрема й такі, що здійснювалися в очікуванні віддалених у часі наслідків; жіноча взаємодопомога, яка суттєво розширювала коло «своїх» за рахунок приєднання до нього численних та різних за віком, статтю, національністю, походженням «чужих»; використання тілесного ресурсу.

Жіночий досвід виживання/життя/смерті в умовах окупації був різним, однак загальною тенденцією ставало створення певної ієрархії цінностей, серед яких «вижити та вберегтися» були найголовнішими. Це прагматичне завдання формувало різні практики – від свідомого подвигу до пасивного очікування, від ситуативного спротиву до визнання «чужих» силою та владою, від егоїстичної насолоди життям до щирого співчуття «нещасним загарбникам», від готовності померти за чужих і своїх дітей до згоди працювати в борделі, від ситуативної зрадницької поведінки до втіленого бажання «стати до боротьби».

Жіноча історія окупації ще має отримати свій повноцінний масив джерел, власні аналітичні підходи й методи. Вивчення особистих жіночих стратегій може значною мірою підірвати концепт «єдності» й «однаковості» та вплинути на зміну політик пам'яті, переводячи їх з режиму мовчазного співчуття/засудження у режим розуміння та аналізу.

⁴⁴ ДАДО, ф. Р-1838, оп. 1, спр. 13, арк. 32.

⁴⁵ Анна Павлівна Т., 1930 р. н., м. Донецьк. – Запис зроблено у 2007 р.

⁴⁶ Щербакіна Г. Рассказ для Димы // Кто из вас генерал, девочки? – М., 2010. – С. 197.

⁴⁷ Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці (1917-1953 рр.). – К., 2013. – С. 302.

ГЕНДЕРНИЙ ДОСВІД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В УГОРЩИНІ: ЖІНКИ ЯК ЖЕРТВИ ТА УЧАСНИЦІ ЗЛОЧИНІВ¹

Андреа Пето

Щасливий випадок (англ. *serendipity*), за визначенням у Вікіпедії, одному з перших інформаційних ресурсів у нашу епоху цифрових технологій, — це «ймовірність здійснення вдалого відкриття під час пошуків чогось на цілком іншу тему»². У цій роботі я полемізуватиму щодо існування «щасливого випадку». На мою думку, іноді таке поняття справді має певний сенс — наприклад, у зв'язку з двома розглянутими у статті питаннями, що стосуються динаміки гендерного режиму³ після Другої світової війни. Перше з них — це правосуддя перехідного періоду (англ. *transitional justice*) в повоєнній Угорщині, зокрема діяльність та особливості народних трибуналів. Друге — з'валтування, вчинені в Угорщині вояками Червоної армії. На завершення буде описано загальні риси гендерного режиму після Другої світової війни. Я б хотіла розпочати статтю запитанням: якою мірою «щасливий випадок» має стосунок до жінок як жертв та учасниць воєнних злочинів?

Це дослідження — про повоєнні суди в Угорщині, так звані народні трибунали⁴. Перш ніж перейти до розгорнутого аналізу, варто коротко охарактеризувати основні особливості такого судового процесу. Угорщина була союзницею нацистської Німеччини, і під час Голокосту завдяки ґрунтовній підтримці угорських державних органів тут дуже швидко відбувся процес депортації: протягом двох місяців 1944 р. було депортовано 500 тис. осіб. Після завершення депортацій регент імперії Міклош Хорті 15 жовтня 1944 р. здійснив останню — хоча й невдалу — спробу виходу з війни, після чого угорська нацистська партія «Схрещені стріли» здобула владу на останні десять кривавих і трагічних місяців війни⁵.

¹ Попередній варіант цієї статті: *Pető, Andrea*. Women as Victims and Perpetrators in World War II: The Case of Hungary // *Women and Men at War. A Gender Perspective on World War II and Its Aftermath in Central and Eastern Europe* / Maren Rögen, Ruth Leiserowitz (eds.). — Osnabrück : Fibre Verlag, 2012. — P. 81–97. Переклад був здійснений та друкується з дозволу авторки та редколегії.

² В українській мові немає прямого відповідника для перекладу англійського слова «serendipity», яке авторка вживає для позначення «неочікуваного для науковця позитивного наслідку чи результату його дослідницької праці»; у контексті цієї статті доцільним видається використання у перекладі лаконічного звороту «щасливий випадок», що загалом передає сутність авторського тлумачення поняття. (*Прим. пер.*)

³ Поняття «гендерний режим» запропонував Роберт (Рейвін) Коннелл, розрізняючи *гендерний режим* (спосіб побудови гендерних взаємодій у певній інституції чи локусі — наприклад, у школі, сім'ї, на робочому місці чи на вулиці) і *гендерний лад* (ієрархічну систему гендерних відносин в усіх сферах суспільства загалом або «поточний стан гендерних взаємодій на рівні макрополітики гендеру»). Див.: *Connell R. W.* Gender and Power: Society, the Person, and Sexual Politics. — Stanford University Press, 1987. — P. 20. (*Прим. ред.*)

⁴ *Pető, Andrea*. Problems of Transitional Justice in Hungary: An Analysis of the People's Tribunals in Post-War Hungary and the Treatment of Female Perpetrators // *Zeitgeschichte*. — 2007. — Vol. 34. — P. 335–349.

⁵ Партія «Схрещені стріли» (угор. Nyilaskeresztes Párt) — угорська націонал-соціалістична робітничка партія, створена у 1932 р., яку очолював Ференц Салаші. (*Прим. ред.*)

Звільненню Угорщини Червоною армією передували криваві бої, одним з наслідків яких стало з'валтування червоноармійцями десятків тисяч жінок. У повоєнний період постало питання: що робити з колаборантами та воєнними злочинцями? Було зруйновано не лише країну, а й саме суспільство, і соціальної солідарності більше не існувало. За підрахунками різних істориків, кількість судових справ коливалася від 27 тис. до 60 тис.⁶

Саме кількісна невизначеність дає нам підстави для застосування квантитативного підходу в цій науковій розвідці. Спільно з Ілдіко Барна (Ildikó Barna) ми керуємо дослідницьким проектом з кількісного аналізу народних трибуналів під назвою «Пам'ять про Другу світову війну і правосуддя перехідного періоду»⁷. Зібрані дані дають нам змогу показати, ким були ті воєнні злочинці та як працювала угорська система правосуддя, які типи злочинів було скоєно протягом Другої світової війни та як ті, хто вижив, використовували і формували судову систему.

Завдання цієї статті — на основі гендерного аналізу історії народних трибуналів розкрити роль жінок-злочинниць, а також з'ясувати, як і чому історієписання досі обминало мовчанням цю особливу групу. Відтак на основі розгляду джерел, які стосуються сексуального насильства під час війни, віднайдених мною у процесі дослідження народних трибуналів, я доведу, що концепція «щасливого випадку» не застосовна до гендерного режиму.

Народні трибунали: характеристики та наслідки

Зважаючи на тимчасовий характер політичної справедливості, особливо значущим чинником є час проведення судових процесів. У Будапешті суди розпочали роботу в лютому 1945 р., коли захід країни все ще перебував під владою «Схрещених стріл». Перебіг певного судового процесу дуже залежав від часу його проведення: що раніше мав відбутися суд, то більше було шансів для досить жорсткого вироку.

До Закону про народні трибунали неодноразово вносили поправки. Спочатку це був лише декрет, який згодом став законом, а всі зміни було спрямовано на подальше регулювання діяльності трибуналів. Процес розпочався ухваленням у 1946 р. Акта VII про кримінально-правовий захист демократичного устрою держави та республіки, що містив доволі широке визначення «антидемократичних висловлювань». Коли правова ситуація змінилася, народні трибунали взяли участь у ширшій політичній грі, в якій комуністи керували міністерством внутрішніх справ, а поліцію більше цікавило переслідування «антикомуністичної діяльності», ніж полювання на воєнних злочинців.

Якщо розглянути географію повоєнної політичної справедливості, спостерігаємо значні відмінності в діяльності народних трибуналів у межах країни. У тих районах чи містах, де під час наближення Червоної армії довоєнна еліта не втекла на Захід разом

⁶ Більше про політичну справедливість у повоєнній Угорщині див.: *Karsai, László*. The People's Courts and Revolutionary Justice in Hungary, 1945–46 // *The Second World War and Its Aftermath* / István Deák, Jan T. Gross, Tony Judt (eds.). — New York : Columbia University Press, 2000. — P. 137–151; *Deák, István*. Political Justice in Austria and Hungary after WWII // *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy* / ed. by Jon Elster. — Cambridge University Press, 2006. — P. 124–146.

⁷ До команди проекту входять десять дослідників, які аналізують справи народних трибуналів у Будапешті. Вибірка формується з використанням стратифікованої випадкової вибірки: з усієї наявної сукупності справ (70 тис.) випадковим чином було вибрано 500 справ. Результати аналізуватимуться за допомогою програми SPSS, щоб виявити ширший вплив на формування угорської історичної пам'яті та надати переконливі емпіричні докази в межах гарячої дискусії щодо воєнної провини Угорщини, тобто, інакше кажучи, щоб відновити історію в рамках пам'яті. Див.: *Barna, Ildikó, Pető, Andrea*. A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapestben (Political Justice in Post WWII Budapest). — Budapest : Gondolat Kiadó, 2012.

із бандитами зі «Схрещених стріл», вона зберегла позиції в місцевих адміністративних органах до 1947 р. Ця еліта використовувала своє становище, щоб перешкодити застосуванню комуністично забарвлених правових механізмів чи навіть витіснити їх, намагаючись зберегти status quo і не карати тих, хто був безпосередньо причетний до воєнних злочинів. А на тих теренах, де представники місцевої еліти втекли, зміни відбувалися безперешкодно, і вирoki у справах про воєнні злочини ухвалювалися швидше та були жорсткішими⁸.

Стосовно структури народних трибуналів, то угорські народні суди мали унікальну особливість порівняно з іншими європейськими державами і навіть із правосуддям перехідного періоду в країнах, що перебували під радянською окупацією. Декрет щодо народних трибуналів, а згодом закон про запровадження надзвичайних судів підготував правник, який багато років жив у вигнанні в СРСР і загалом прагнув перенести до Угорщини радянську систему надзвичайних судів. І він таки зміг, з усіма відповідними наслідками, впровадити нові інститути кримінального правосуддя у цілковито зруйнованій судовій системі Угорщини. Однак система народних трибуналів, яка існувала у 1945–1949 рр. і згодом була відновлена у 1956 р. задля придушення революції, стала об'єктом правничої критики, оскільки її було створено окремо від повністю дискредитованої угорської судової системи, що базувалася на принципі зворотної сили справедливості.

І, нарешті, слід розглянути питання громадської участі. У повоєнній Угорщині громадськість не брала участі у правових процесах. Тут не відбувалися лінчуння на кшталт тих, що так художньо показані у знаменитому фільмі Бернардо Бертолуччі «Novecento» (1976) чи на світлинах Роберта Капі, де видно прилюдне гоління голів жінкам-колаборанткам у Франції. В Угорщині не було партизанського руху, а народні суди склалися з делегатів від п'яти демократичних партій (у тому числі й від комуністичної), які існували в країні перед Другою світовою війною та під час неї.

Наслідком впливу всіх цих чинників стала непередбачуваність процедури. У нинішньому дослідницькому проєкті ми розглядаємо справи 70 тис. учасників злочинів, які постали перед народними судами Будапешта, і порівнюємо ухвалені вирoki. Записи засвідчують, що за однакові злочини було призначено різні покарання залежно від часу, коли відбувався суд, наявності у звинуваченого оплаченого адвоката і, що особливо важливо у зв'язку з темою цієї статті, гендеру підсудного.

Гендерні режими і народні трибунали

Щоб розпочати гендерний аналіз, ми підемо легким шляхом: просто підрахуємо чисельність жінок. Нескладно визначити їх кількість у правових інституціях: до 1945 р. жінок не приймали до правничих шкіл, за винятком піврічного періоду під час правління революційного уряду Карої (Károlyi, 1918–1919). Ті, кого було зараховано на навчання за особливим дозволом, могли завершити правничу освіту. Жінки, котрим вдалося отримати диплом, ставали незалежними юристками, використовуючи переваги гнучкого робочого графіка (наприклад, Маргіт Унгар була першою жінкою-юристом

⁸ Про історію Другої світової війни в Угорщині див.: Ormos, Mária. Hungary in the age of the two World Wars, 1914–1945. – Boulder : Social Science Monographs, 2007; Hungary in the Age of Total War, 1938–1948 / ed. by Nándor Dreisziger. – Boulder, Colo : East European Monographs, 1998. Про гендерну історію Другої світової війни див.: Pető, Andrea. Gendered Memory of Military Violence in Eastern Europe in the 20th Century // The Gender of Memory. Cultures of Remembrance in Nineteenth- and Twentieth-Century Europe / Sylvia Palatschek, Sylvia Schraut (eds.). – Frankfurt ; New York : Campus Verlag, 2008. – P. 237–253.

Засідання народного трибуналу в Будапешті

Джерело: фотоархів Національного музею, м. Будапешт, Угорщина

у Будапешті, яку прийняли до Правничої Спілки Бар у 1928 р.; згодом, у 1931 р., її шлях повторила Лілі Гаспар), або працювали у сфері соціальних питань (як, скажімо, Ержбет Конч у Кечкеметі). Після 1945 р. Ержбет Конч стала народним адвокатом, бо – як жінка – мала «чисте минуле». У довоєнний період вона брала участь «лише» у неполітичних справах. Проте, за цими кількома винятками, жінок зазвичай судили чоловіки. До згаданих слід додати ще один виняток – групу жінок з нелегального (раніше) комуністичного руху, котрі працювали як судді, делеговані комуністичною партією. Чисельність жінок, причетних до воєнних злочинів, також можна підрахувати⁹.

У дослідженні про рух «Схрещені стріли» я вибрала ті випадки, коли жінок судили народні трибунали Будапешта, що загалом становить 6260 задокументованих справ, або близько 10 % від загальної кількості справ проти жінок, причетних до злочинів. Це був дуже високий показник на той час, бо навіть сьогодні – через півстоліття після згаданих подій – частка жінок у громадському житті (наприклад, у парламенті Угорщини) є такою самою. Якщо аналізувати судові процеси, традиційний для жіночої історії підхід – підрахунок кількості присутніх на них жінок – не дасть бажаного результату¹⁰.

Головною метою гендерної політики судів було відновлення гендерних ієрархій. На судах часто повторюваним і доволі ефективним був аргумент про те, що звинувачуваний діяв під впливом чи під тиском інших осіб. У випадках висування звинувачень

⁹ Pető, Andrea. Arrow Cross Women and Female Informants // Baltic Worlds. – 2009. – Vol. 2, No. 3–4. – P. 48–52.

¹⁰ Див.: Pető, Andrea. Gendered Exclusions and Inclusions in Hungary's Right-Radical Arrow Cross Party (1939–1945): A Case Study of Three Female Party Members // Hungarian Studies Review. – 2014. – Vol. 41, No. 1–2. – P. 107–131.

проти жінок цей аргумент спрацьовував особливо добре, зокрема у тих випадках, коли підсудна поставала перед суддями чоловічої статі. Жінки, які заявляли, що діяли під впливом своїх чоловіків, отримували поблагливіші покарання, ніж ті, котрі визнавали свої вчинки скоєними навмисно з власної волі. У справах, де фігурантами були чоловіки, обвинувальний акт відповідав особі підсудного, і уникнути суворості судової системи можна було завдяки платним адвокатам, тоді як категорією захисту жінок-злочинниць ставала їхня стать, яка давала перспективу поблагливішого вироку. Іншою метою гендерної політики судів було відбити у жінок бажання брати участь у громадській сфері. На суді проти жінки, звинуваченої за її можливе членство у партії «Схрещені стріли», одна зі свідків зазначила: «Мій чоловік зауважив, як огидно виглядає жінка, котра є політично активною, – коли вона як членка партії носить її символи»¹¹.

Ця цитата описує метафоричну потворність політично заангажованих жінок¹². Жінки-злочинниці стали «чоловіками» і тому втратили свою привабливість. Приймаючи політичні ролі, вони знали, що йдуть всупереч офіційним очікуванням, і наслідком цього будуть серйозніші звинувачення. Упродовж періоду безправ'я під владою «Схрещених стріл» соціальні гендерні ролі змішалися. Натомість народні трибунали намагалися відновити традиційну гендерну ієрархію¹³.

Нарешті, слід проаналізувати свідчення, надані перед судом¹⁴. Мені вдалося ознайомитися з величезним масивом документів зі справ, де всі сторони: позивачі, свідки та підсудні – були жінками. Назагал можна стверджувати, що під час цих судових процесів свідчення частіше давали жінки, ніж чоловіки. Свідки дотримувалися встановленої судової процедури, коли вони мали розповісти про насильство, якого зазнали під час Другої світової війни: регулярні пограбування, доноси та вбивства їхніх близьких. За типологією К. Кемпбел, у суді було представлено чотири типи пам'яті: пам'ять-свідчення від свідка, прокурорська модель пам'яті у парадигмі правдивого і неправдивого, психологічний концепт захисту і суддівська доказова пам'ять, що оцінювала судові матеріали як докази¹⁵. Кожна сторона розуміла пам'ять по-своєму, і це, відповідно, впливало на формування емоцій. Застосування кемпбелівського аналізу до судових процесів у межах народних трибуналів показує, що саме внутрішні розбіжності, пов'язані з конструюванням смислів, викликали найбільше невдоволення усіх залучених сторін щодо діяльності судів. Навіть більше: усі сторони процесу поверталися додому з переконанням, що правда була саме на їхньому боці. Однак стосовно свідків «пам'ять функціонує водночас і як опис травматичного досвіду, і як заява про провину»¹⁶. І позивачка, за судовою логікою, не могла бути безсторонньою. Таким чином, правова система ставила жінок у невигідне становище. Свідчення не є індивідуальною дією: його вибудовують так, щоб справити враження на присутніх і звернутися до громади. Захист розглядає пам'ять як психічний процес, тому ставить під сумнів не лише її зміст, а й надійність. У випадку народних трибуналів це робило

сумнівною легітимність самої процедури. Прокуророві належало перевірити зв'язок між подією та спогадом про неї. Мені не відомі випадки, коли свідки чи підсудні змінювали свої свідчення після перехресного допиту прокурором. Якщо таке й траплялося, то лише після втручання прокурорів, які були «фахово» і політично переконані, що звинувачений справді винен. Трибунали не оцінювали точність наданих свідками фактів чи правових рамок, в яких ті факти розглядалися, особливо спочатку – під час судових процесів у першій половині 1945 р. Тому підзахисні та їхні адвокати були схильні застосовувати «когнітивістську, емпіричну епістемологію»¹⁷, що сприяло успішному оскарженню вироків, особливо у справах про порівняно незначні злочини. Обравши для захисту аргумент «слабкої жінки», вони часто отримували виправдані вирокі. Судові слухання в межах народних трибуналів тривали роками. Через велику кількість справ чимало підсудних відпускали під заставу до того часу, доки не винесено вирок. Більше того, вони часто жили поруч із потерпілими, у тому самому будинку, де було скоєно злочин. Це аж ніяк не сприяло процесові примирення у повоєнній Угорщині.

«Щасливий випадок»: історії та джерела про сексуальне насильство під час Другої світової війни

Свого часу я писала про вчинені червоноармійцями зґвалтування, порівнюючи ситуацію у Будапешті й у Відні¹⁸. Вивчення статистики венеричних захворювань дало мені змогу припустити, що кількість зґвалтувань у Будапешті одразу після звільнення сягнула близько 200 тис. випадків. Як я зазначала у статті, самі по собі ці цифри не є достатньо промовистими: врахування повторних чи групових зґвалтувань певних осіб не лише впливає на арифметику, а й ставить перед дослідниками етичні питання. Тому справді важливо з'ясувати, в яких межах ми ведемо мову про це явище? Переконана, що його замовчування є гендерно зумовленим. Коли йшлося про зґвалтування, вчинені бійцями Червоної армії, значення цього вчинку встановлювали чоловіки, а жінкам залишалося лише мовчання.

У своїй роботі я доводила, що існувала така собі «змова мовчання»¹⁹ навколо цього історичного явища. Здійснюючи дослідження наприкінці 1990-х років, я відчайдушно намагалася здобути якнайбільше інформації про сексуальне насильство після Другої світової війни. Було складено перелік місць, де можна знайти відомості на цю тему: у звітах поліції, у дипломатичних нотах, що їх вкрай пасивне та розгублене міністерство зовнішніх справ Угорщини надсидало переможній Червоній армії, а також у медичних звітах з тих шпиталів, у яких лікували жертв зґвалтувань та венеричні хвороби. Я також провела низку інтерв'ю, записуючи усні історії жінок, яким довелося це пережити. У мене не було доступу до військових архівів у Росії, тому протоколи військових трибуналів проти ґвалтівників-червоноармійців були недосяжними. Однак, почавши працювати над темою про жінок – воєнних злочинниць та членок партії «Схрещені стріли», я знайшла вкрай важливі нові документи про зґвалтування, вчинені бійцями Червоної армії. У наступній частині статті я хотіла б відповісти на запитання, чи було це «щасливим випадком»?

¹⁷ Campbell K. Legal Memories... – P. 168.

¹⁸ Pető, Andrea. Stimmen des Schweigens. Erinnerungen an Vergewaltigungen in den Hauptstädten des «ersten Opfers» (Wien) und des «letzten Verbündeten» Hitlers (Budapest) // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 1999. – Vol. 47, No. 10. – P. 892–914.

¹⁹ «Змова мовчання» – поняття, що описує поведінку певної групи осіб, які за мовчазною згодою не згадують, не обговорюють і не визнають певного явища. Така практика може бути зумовлена позитивними мотивами (як-от групова солідарність) або негативними (страх політичних переслідувань чи суспільної стигматизації). «Змова мовчання» відрізняється від табування тим, що поширюється не на цілу культуру, а має чинність у певних обмеженіших соціальних чи політичних контекстах. (Прим. ред.)

¹¹ Історичні архіви Угорської Державної Безпеки (ÁBT), V-55964, p. 10.

¹² Більше про «потворність» див.: Pető, Andrea. Who is afraid of the «ugly women»? Problems of writing biographies of Nazi and Fascist women in countries of the former Soviet Block? // Journal of Women's History. – 2009. – Vol. 21, No. 4. – P. 147–151.

¹³ Pető, Andrea. Hungarian Women in Politics 1945–1951. – New York : East European Monographs, 2003; Pető, Andrea. Frauenvereine in Ungarn (1945–1951). Vom Ende des Zweites Weltkriegs bis zur Zerstörung des Vereinswesens // Nach dem Krieg. Frauenleben und Geschlechterkonstruktionen in Europe nach dem Zweiten Weltkrieg. Forum Frauengeschichte 23 / Irene Bandhauer Schöffmann, Claire Duchens (eds.). – Herbolzheim : Centaurus Verlag, 2000. – P. 138–154.

¹⁴ Більше про це див.: Pető, Andrea. Historicizing Hate. Testimonies and Photos about the Holocaust Trauma during the Hungarian post-WWII Trials // Evidence and Testimony / Naci Adler, Selma Leydesdorff (eds.). – Transactions Publisher (готується до друку).

¹⁵ Campbell, Kristen. Legal Memories: Sexual Assault, Memory, and International Humanitarian Law // Signs. – 2002. – Vol. 28, No. 1. – P. 165.

¹⁶ Ibid.

Першими новими джерелами, які потрапили до моїх рук під час згаданого дослідження, були докладні, наповнені фактами звіти, підготовлені міліціонерами «Схрещених стріл», про побачене ними в селах, де ця партія тимчасово здобула владу після відходу Червоної армії. У звітах ретельно задокументовано звірства, вчинені червоноармійцями, з метою посилити бажання цивільних мешканців та військових боротися проти більшовиків. Такі звіти були не дуже поширені, і, як зазначено у згаданій вище статті про скоєні червоноармійцями зґвалтування, антикомуністична пропаганда хортистського режиму готувала населення до того, що найгірше почнеться із приходом радянської влади. Найгірше – це карткова система на продукти харчування (яку все одно довелося б запровадити після катастрофічної поразки у війні) і так зване спільне використання жінок. Щодо останнього, то гендерна політика радянської влади десятиліттями була частиною пропагандистської риторики режиму Хорті, тому коли Червона армія окупувала країну, і це насправді сталося, ніхто не був здивований, окрім хіба що кількох доморощених комуністів.

Другий тип документів, знайдених мною під час дослідження народних трибуналів, стосувався судових процесів проти тих, хто фактично повідомляв органи влади про звірства радянських військових. В архівах народних трибуналів мені трапилися дуже цікаві документи. Одну особу судили за те, що вона повідомила про зґвалтування, вчинене червоноармійцями, і мала намір поінформувати про це органи влади. Народний трибунал звинуватив її у політичній агітації. Такий самий вирок отримала інша особа, яка повідомила про п'яних радянських солдатів, котрі бешкетували на вулиці неподалік гарнізону. Ще одного чоловіка звинуватили у воєнному злочині за те, що він вистрелив у п'яного червоноармійця, який намагався зґвалтувати його дружину. А людина, котра неприязно відгукувалася про радянських бійців, називаючи їх «п'яною бандою», яких цікавить лише мародерство у місцевому шинку, за доносом відсиділа кілька років в ув'язненні. Я не сподівалася знайти відомості про зґвалтування, вчинені червоноармійцями, серед судових справ про воєнних злочинців. Чи варто вважати віднайдений цих документів прикладом «щасливого випадку»?

В обох ситуаціях – судові процеси проти жертв агресії радянських військових упродовж так званого мирного часу та звіти від «Схрещених стріл» – вирішальним чинником була «рамка пам'яті», яка або накладає печать мовчання на певні історії та досвід, або заохочує про них розповідати. Впливу такої «рамки пам'яті» зазнали як історії про звірства червоноармійців, так і жінки – воєнні злочинниці.

Після 1945 р., поки Червона армія перебувала на території Угорщини, не було жодної можливості відкрито говорити про злочини червоноармійців. Публічно Червону армію належало називати лише переможною. Тому про цей досвід говорили тільки у приватних розмовах, у родинях, у літературних творах або у працях істориків-емігрантів, звичайно ж, із сильним антикомуністичним ухилом. Після 1989 р. тенденція змінилася: контрнарративи стали панівною історією, а після 2000 р. я виявилася одним із найбільш цитованих істориків, на кого покликалися консервативні та праворадикальні журналісти у лютневих (у цьому місяці 1945 р. було звільнено Будапешт) та квітневих (коли війна для Угорщини була закінчена) публікаціях. Вони бачили в мені дослідницю, яка справді писала про страждання «угорських жінок».

«Рамки пам'яті»: тривалість та зміни

Пам'ять про жінок – воєнних злочинниць розвивалася іншим шляхом, аніж пам'ять про жінок – жертв сексуального насильства. У цій статті я доводжу, що обрана для дослідження група злочинниць стала частиною історичного канону, її було допасовано

до історієписання про повоєнні часи. Антифашистський та консервативний напрями історіографії Другої світової війни ведуть запеклу внутрішню боротьбу навколо вибіркості процесу забезпечення «невидимості» жінок – воєнних злочинниць, і в цьому сенсі між ними немає помітної різниці. Історики праворадикального штибу, чисельність яких нині стрімко збільшується, використовують цифрові та комунікаційні технології, щоб створити агіографію жінок – членок «Схрещених стріл» на інтернет-сторінках. Вони вибудовують «віртуальні» генеалогії, наголошуючи, що згадані жінки постраждали внаслідок організованого комуністами «судового вбивства»²⁰. Це цілком вкладається у загальну риторику віктимності та страждань угорців під владою чужинців. Такі інтернет-сторінки є «золотими копальнями» для істориків: саме на новостворених веб-сайтах правих радикалів я знайшла найцікавіші світлини для свого дослідження про жінок у лавах «Схрещених стріл».

Згідно з історичним каноном, найвідоміші з жінок – воєнних злочинниць та членок «Схрещених стріл», наприклад дружина очільника цієї партії Ференца Салаші, знаменита актриса Шарі Федак, фігурують в історичних текстах поруч із учасницями масового вбивства на вулиці Марош, де загинули пацієнти єврейського шпиталю. Це зміцнює хибне уявлення про те, що всі членки «Схрещених стріл» належали до середнього класу та нижчих суспільних верств і начебто не мали власних професійних прагнень та пасивно вступили в партію під впливом родичів чоловічої статі (чоловіка, братів чи батька). Або що крім тих введених в оману жертв чоловічих маніпуляцій членками «Схрещених стріл» були також садистки й божевільні, які стали патологічними вбивцями (як у випадку різанини у єврейському шпиталі).

У цьому я також вбачаю «змову мовчання», але цілком іншого характеру. З реєстрів членів партії «Схрещені стріли» та зі справ народних трибуналів нам відомо про велику кількість жінок у її лавах. Хто ж були ці жінки, і – що важливіше – чому вони випали із колективної пам'яті?

У межах дослідження ми опрацювали документи стосовно жінок, яких судили в народних трибуналах Будапешта. Це дало змогу зробити цікаве спостереження про те, хто були ті жінки – воєнні злочинниці, котрих оминула історіографія²¹. На основі нашої розвідки можна стверджувати, що 21 % цих жінок народилися до 1896 р., половина – між 1896 та 1914 рр., і ще п'ята частина – після 1914 р. Частка жінок середнього класу була значно вищою (на 20 %), ніж у населенні загалом. Більшість звинувачених були жінками середнього віку, які здобули освіту і сформувалися як особистість за часів режиму Хорті. Серед цих жінок 4/5 народилися в Угорщині, а 1/5 – на теренах, які відійшли від Угорщини іншим країнам за Тріанонським договором (1920). Таким чином, частка жінок, котрі народилися за межами країни, була суттєво вищою, ніж середній показник для жіночого населення, який становив 7 %. Походження з-поза тріанонських кордонів Угорщини могло бути одним з важливих чинників, що впливали на політичну радикальність жінок. Лівацькі альтернативи радикальним змінам суспільства (профспілковий, соціал-демократичний і комуністичний рухи) були закритими для тих жінок, для яких національне питання мало першорядне значення. Тому платформою для своєї політичної активності вони обирали ті політичні організації, що давали їм можливість соціальної інтеграції та відповідь на їхнє невдоволення.

Аналізуючи склад жінок, засуджених за воєнні злочини, ми виявили, що серед них на диво високу частку (46 %) становили ті, кого за родом занять було віднесено до

²⁰ «Судове вбивство» – невинуватість застосування найвищої міри покарання; смертний вирок, винесений судом невинній людині на підставі непрямих доказів, помилкових свідчень або неприйняття судом доказів невинуватості; «судове вбивство» іноді відбувається з політичних причин, коли судова влада перебуває в залежності від виконавчої. (Прим. ред.)

²¹ Barna, Ildikó, Pető, Andrea. «A csúnya asszonyok». Kik voltak a női háborús bűnösök Magyarországon? [«Ugly women». Who were the female war criminals in Hungary?] // Élet és irodalom. – 2007. – October 26. – P. 10.

розряду «домогосподарок, вдів та тіток [членів «Схрещених стріл»]». Щодо зайнятості жінок ми помітили іншу досить вражаючу особливість: у 1945 р. 8 % засуджених жінок були консьєржками чи помічницями консьєржів, тоді як серед жіночого населення загалом частка жінок зазначеної професії сягала лише 5 %. Ці жінки були звичайними злочинницями, що походили з низів середнього класу або з робітничого середовища, а їхньою метою було захоплення власності євреїв. Повоєнні органи влади були найкраще поінформовані про консьєржів: звичайні мешканці в першу чергу заявили на тих, хто не втік, тож вони раніше від інших потрапили під дію механізму правосуддя. У 1950 р. кількісно переважали вже сільськогосподарські працівники: 14 % засуджених належали до цієї групи, тоді як загалом серед населення вона становила лише 6 %. Отже, всупереч поширеній думці, до суду було притягнуто не лише членів Volksbund (Народного союзу), більшість з яких згодом вигнали з країни, а й значну кількість угорських селян-фермерів.

Типовим воєнним злочином, скоєним жінками, був донос (угор. *besúgás* і *feljelentés*). Якщо врахувати викриття ними угорських вояків, то категорія «донос» охоплює понад 50 % усіх злочинів, здійснених жінками.

Чи є ситуація з браком інформації про жінок-злочинниць прогалиною в історичній пам'яті, чи «змовою мовчання»? Чому про них забули, тоді як про чоловіків, котрі скоїли такі самі злочини, пам'ятають? У пошуках відповіді на ці запитання пропоную розглянути три докази того, що випадіння з історичної пам'яті цих гендерних історій спричинене саме «змовою мовчання».

Перша причина зникнення жінок з історичної пам'яті стосується гендерно-специфічних міркувань, через які після Другої світової війни та закінчення періоду «вимушеного матриархату» з жінками, котрі порушували норми, поводитися демонстративно суворо і робили це публічно²². Тут ми бачимо точку дотику з випадками з'ясування, вчинених червоноармійцями. Жіноче тіло також стало територією війни. Однак у повоєнному публічному дискурсі знайшлося місце для злодіїв, мародерів і вбивць, а також для родичок членів партії, бо це вкладалося у дискурс, спрямований на відновлення підірваного війною соціального ладу, в якому домінують чоловіки. Тому їх карали показово.

За деякими оцінками, членками партії «Схрещені стріли» в Угорщині були 15 тис. жінок. Їх активно залучали до діяльності у царині соціальної роботи та пропаганди. Це не вкладалося в політичну мобілізаційну риторику комуністичної партії, якій інакше довелося б визнати, що раніше вже існувала інша масова партія, котра успішно мобілізувала жінок, не кажучи ще й про той незручний факт, що обидві партії спиралися на ту саму соціальну верству. Після 1945 р. комуністи дуже просто перебрали до своїх лав тих консьєржок і домогосподарок, які раніше писали доноси до «Схрещених стріл», а згодом стали інформаторами комуністичної партії. Тож комуністи не були зацікавлені в тому, щоб привертати увагу до численних злочинів, скоєних цими особами.

Другою причиною для забуття було те, що жінки з кримінальним минулим, які походили з нижчих соціальних верств і використовували «Схрещені стріли» для помсти своїм ворогам або для особистого збагачення за рахунок власності євреїв, аж ніяк не могли слугувати позитивним прикладом, тому їхні історії отримали менший розголос. Більшість жінок, засуджених за воєнні злочини, були звичайними злочинницями; історики їх ігнорували через відсутність «політичної» значущості. Вони були неісторичними персонажами, тому й не вкладалися в елітарне політичне історієписання. Такі жінки не залишили по собі документів і, що важливіше, не привернули уваги ні офіційних, ні феміністських істориків.

22 Більше про це див.: Pető, Andrea. Who is afraid of the «ugly women»?..

Остання причина пов'язана з особливо складним характером скоєного злочину: етнічна чистка поєднувалася зі злочином проти власності, що створювало можливості для мародерства²³. На думку Нормана Неймарка²⁴, етнічні чистки завжди пов'язані з війною; у хаосі парамілітарні угруповання (в цьому випадку «Схрещені стріли») стають знаряддям у руках політичних лідерів. Історія Голокосту в Угорщині була подана у форматі політичної історії, зосереджуючись переважно на провідних політичних діячах та їхній ролі у трагедії, натомість ігноруючи участь звичайних чоловіків та жінок у відповідних подіях. Зміна акцентів почалася лише останнім часом, після публікації книги Кристофера Браунінга, тому нині соціальна історія поглиблено вивчає роль звичайних громадян у реалізації нацистської політики²⁵. Угорське суспільство досі не примирилося зі своїм минулим і згідно з офіційною політикою пам'яті постає в образі жертви. А жінки, які активно брали участь у формуванні власного майбутнього, не вкладаються в такі рамки.

Під час війни жінок зображають як відданих матерів і громадянок, котрі відсилають своїх синів на фронт, або ж, навпаки, як колаборанток, що становлять загрозу для морального стану вояків. Питання в тому, що робити з тими жінками, які не вкладаються в таку схему пам'яті, чи – що важливіше – як пам'ятати про них?

Висновки

У Східній Європі після 1989 р. внаслідок падіння панівної культури історичної пам'яті різні соціальні групи підкріпили свої політичні вимоги власними «історичними правдами», які поставили під сумнів лівацький спосіб історієписання²⁶. Цей новий тип антиканонічної східноєвропейської історіографії був поблажливим до політично активних жінок, бо їх переслідувала комуністична система правосуддя. За цією логікою, вони були насамперед жертвами комуністичної судової системи і лише потім – воєнними злочинницями. Віктимологічна наративна рамка є пасткою, яка продукує взаємозамінні соціальні групи і залежить від політичних змін²⁷. Тому на завершення хочу запропонувати новий підхід, що, можливо, є наслідком «щасливого випадку». В обох ситуаціях – сексуального насильства та воєнних злочинів під час Другої світової війни – кращою концептуальною рамкою може бути погляд на емоції як конструкти.

І народні трибунали, і з'ясування, вчинені червоноармійцями, сконструювали такі собі «емоційні спільноти»²⁸. Під час читання спогадів воєнних злочинців та розмов з їхніми дітьми складається враження, що народні трибунали були місцем пристрасної й жорстокої помсти. Водночас спілкування з жертвами та свідками показує страх і невдоволення. Аналіз матеріалів нашої бази даних виявив, що за ті самі злочини

23 Pető, Andrea. About the Narratives of a Blood Libel Case in Post Shoah Hungary // Comparative Central European Holocaust Studies / Louise Vasvari, Steven Totosy de Zepetnek (eds.). – West Lafayette, Indiana : Purdue University Press, 2009. – P. 240–253.

24 Naimark, Norman. Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe. – Cambridge, Mass : Harvard University Press, 2001. – P. 187–188.

25 Browning, Christopher R. Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland. – Harper Perennial, 1998; Browning, Christopher R. Nazi Policy, Jewish Workers, German Killers. – Cambridge University Press, 2000.

26 Більше про це див.: Pető, Andrea. New Differences? Competing Canonisation of History of WWII // Überbringen-Überformen-Überblenden. Theorietransfer im 20. Jahrhundert / Dietlind Hüchtker, Alfrun Kliems (eds.). – Köln ; Weimar ; Wien : Böhlau Verlag, 2011. – P. 67–75.

27 Pető, Andrea. Death and the Picture. Representation of War Criminals and Construction of Divided Memory about WWII in Hungary // Faces of Death. Visualising History / Andrea Pető, Klaartje Schrijvers (eds.). – Pisa : Edizioni Plus – Pisa University Press, 2009. – P. 39–57.

28 Rosenwein, Barbara. Worrying about Emotions in History // American Historical Review. – 2002. – Vol. 107, No. 3. – P. 842.

жінки отримували суворіші вироки порівняно з чоловіками, за одним лише винятком – коли вони заявляли, що чинили так за наказом чоловіка чи брата. Тоді суд був готовий вибачити. Породжений необхідністю матріархат було повернуто на первісне місце.

Інтерв'ю, проведені мною з жертвами зґвалтувань, засвідчили, що самотність та ізольованість були найважливішими почуттями, які викликала ця тема: жінки як жертви зникли з публічного дискурсу, втративши власну дієздатність. В обох випадках злочини залишилися безкарними, що підірвало довіру до судової системи та віру у правосуддя загалом, і це мало далекосяжні наслідки.

У контексті холодної війни критика судових процесів у межах народних трибуналів чи згадування про велику кількість жертв зґвалтувань, вчинених червоноармійцями, були спрямовані на підважування панівного антифашистського історичного наративу. Ця стаття була спробою показати наслідки наявності (чи то радше відсутності) гендерно означеного наративного простору. Насамкінець можна із жалем зауважити: у тому, що стосувалося повоєнних гендерних ролей, не було місця для «щасливого випадку».

Переклад з англійської Оксани Кісь

ГЕНДЕРНІ ВИМІРИ ГОЛОКОСТУ

ГЕНДЕР І ГОЛОКОСТ

Паскаль Бос

**ЄВРЕЙСЬКІ ЖІНКИ
УКРАЇНИ В ДОБУ
ГОЛОКОСТУ
ТА НАЦИСТСЬКОЇ
ОКУПАЦІЇ
(1941–1944):
СПРОБИ
ДОСЛІДЖЕННЯ
ТРАГІЧНОЇ ДОЛІ**

Анатолій Подольський

ГЕНДЕР І ГОЛОКОСТ¹

Паскаль Бос

З моменту першої конференції на тему «Жінки і Голокост», яка відбулася понад тридцять років тому, наука значно просунулася вперед у вивченні досвіду жінок під час Голокосту в кількісному і якісному аспектах². Феміністки показали, що визнання гендеру аналітичним інструментом поставило під сумнів панівні в культурі чоловічі методи визначення того, що є історично важливим, а що – ні. Результатом відповіді на цей виклик стали несподівані й важливі нові історичні знахідки стосовно жінок та Голокосту³, навіть попри те, що такі дослідження часом вважались суперечливими.

¹ Уперше статтю опубліковано: Bos, Pascale R. *Women and the Holocaust: Analyzing Gender Differences // Experience and Expression: Women, the Nazi and the Holocaust* / Elizabeth R. Baer and Myrna Goldenberg (eds.). – Detroit : Wayne State University Press, 2003. – P. 23–50. До українського видання авторка внесла зміни та доповнення. Друкується з дозволу авторки та редколегії.

² Конференція «Жінки, що пережили Голокост» («Women Surviving the Holocaust»), організована Джоан Рінгельхайм (Joan Ringelheim) та Естер Катц (Esther Katz) у Жіночому коледжі Стерн (Stern College for Women) при Нью-Йоркському університеті Єшива (Yeshiva University, New York City), відбулася в березні 1983 р. і була першим таким заходом на цю тему. Див.: *Proceedings of the Conference: Women Surviving the Holocaust* / Esther Katz and Joan Ringelheim (eds.). – New York : Institute for Research in History, 1983. – P. 1.

³ Див. статті, монографії та антології, об'єднані спільними стратегіями аналізу проблеми (єврейських) жінок і Голокосту, на більшість із яких я спираюсь у цій статті: Milton, Sybil. *Women and the Holocaust: The Case of German and German-Jewish Women // When Biology Became Destiny: Women in Weimar and Nazi Germany* / Renate Bridenthal, Atina Grossmann, Marion Kaplan (eds.). – New York : Monthly Review Press, 1984. – P. 297–333; Fine, Ellen S. *Women Writers and the Holocaust: Strategies for Survival // Reflections of the Holocaust in Art and Literature* / ed. by Randolph Braham. – New York : Columbia UP, 1990. – P. 79–95. Стаття Джоан Рінгельхайм: Ringelheim, Joan. *Women and the Holocaust: A Reconsideration of Research // Signs*. – 1985. – Vol. 10 (4). – P. 741–761 (два переглянуті репринти цієї роботи в: *Jewish Women in Historical Perspective* / ed. by Judith R. Baskin. – Detroit : Wayne State UP, 1991. – P. 243–264; *Different Voices: Women and the Holocaust* / ed. by Carol Rittner and John K. Roth. – New York : Paragon House, 1993. – P. 374–405). Ще праці Дж. Рінгельхайм: Ringelheim, Joan. *The Unethical and the Unspeakable: Women and the Holocaust // Simon Wiesenthal Center Annual I* / ed. by Alex Grobman. – Chappaqua, NY, 1984. – P. 69–87; Ringelheim, Joan. *Thoughts about Women and the Holocaust // Thinking the Unthinkable: Meanings of the Holocaust* / ed. by Roger S. Gottlieb. – Mahwah, NJ : Paulist Press, 1990. – P. 141–149. У цій же антології див. також: Goldenberg, Myrna. *Different Horrors, Same Hell: Women Remembering the Holocaust*. – P. 150–166. Інші роботи М. Голденберг: Goldenberg, Myrna. *Testimony, Narrative, and Nightmare: The Experiences of Jewish Women in the Holocaust // Active Voices: Women in Jewish Culture* / ed. by Maurie Sachs. – Urbana : University of Illinois Press, 1995. – P. 94–106; Goldenberg, Myrna. *Lessons Learned from Gentle Heroism: Women's Holocaust Narratives // AAAPSS*. – 1996. – Vol. 548. – P. 78–93; Sisters in Sorrow: *Voices of Care in the Holocaust* / Roger A. Ritvo and Diane M. Plotkin (eds.). – College Station : Texas A&M University Press, 1998; Mothers, Sisters, Resisters: *Oral Histories of Women who Survived the Holocaust* / Brana Gurewitsch (ed.). – Tuscaloosa : University of Alabama Press, 1998. Монографії: Laska, Vera. *Women in the Resistance and in the Holocaust: The Voices of Eyewitnesses*. – Westport : Greenwood Press, 1983; Heinemann, Marlene. *Gender and Destiny: Women Writers and the Holocaust*. – New York : Greenwood Press, 1986; Koonz, Claudia. *Mothers in the Fatherland: Women, the Family, and Nazi Politics*. – New York : St. Martin's Press, 1987 (де є розділ про жінок-єврейок); Schwertfeger, Ruth. *Women of Theresienstadt: Voices from a Concentration Camp*. – Oxford : Berg, 1989; Bendremer, Jutta T. *Women Surviving the Holocaust: In Spite of the Horror*. – Lewiston, NY : Edwin Mellen Press, 1997; Miller, Joy Erlichman. *Love Carried Me Home: Women Surviving Auschwitz*. – Deerfield Beach, FL : Simcha Press, 2000; Distel, Barbara. *Frauen im Holocaust*. – Bleicher : Gerlingen, 2001; Saidel, Rochelle G. *The Jewish Women of Ravensbrück Concentration Camp*. – Madison : The University of Wisconsin Press, 2004; Agassi, Judith Buber. *The Jewish Women Prisoners of*

Я дотримуюся покладеного в основу цих праць погляду, що гендер має значення, і вважаю вивчення специфічно гендерного досвіду релевантним і важливим. Проте інколи я критично висловлювалась про специфічні методології й виклала ці сумніви в опублікованій кілька років тому роботі⁴. Переоцінюючи написані раніше праці, я стверджувала, що багато ранніх досліджень проблематики «гендер/жінки і Голокост» є теоретично непослідовними. Не всі науковці мали спільну думку, як саме можна або потрібно досліджувати гендер, і не всі розуміли гендер однаково. Більше того, я пропонувала переосмислити, яким чином ми змогли довідатись про те, що, як нам здається, ми знаємо про гендер/жінок і Голокост, та як інтерпретувати це знання. На мою думку, потрібен ретельніший аналіз того, як проявляються гендерні відмінності в наративах очевидців, що вони означають та як ці наративи стосуються історичного досвіду. Необхідна оцінка висновків, які ми збираємося робити зі знайдених відмінностей. Наприклад, констатація того факту, що жінки мали «гендерно-специфічну здатність справлятися з переживаннями»⁵, або потреби «звернути увагу на гендерні особливості травм»⁶ має на увазі дещо специфічніше, ніж «розширення нашого розуміння можливих варіантів вибору, з якими зіткнулася більшість євреїв»⁷. Я припустила, що у разі використання гендеру як категорії аналізу в історії Голокосту відбудеться багато складніші зміни, ніж вважалося раніше, і що такий аналіз має стати невід'ємною складовою частиною будь-якого дослідження Голокосту.

У цій статті спочатку розглянуто декілька ранніх праць на тему «жінки і Голокост» та згадано деякі порушені в них проблеми. Потім наведено концептуальну схему, запропоновану мною близько п'ятнадцяти років тому, — концепцію іншого, дискурсивного, типу гендерного аналізу. У такому аналізі на перший план винесено питання (гендерної) суб'єктивності та автобіографічної репрезентації, політики пам'яті й наративу, а також функцію свідчення (англ. *testimony*). Далі я стисло розглядаю деякі останні дослідження та намагаюся визначити простір для можливих поліпшень чи змін.

Ravensbrück: Who Were They? — Oxford : Oneworld, 2007. За останні двадцять років у світ вийшла низка монографій та статей, більш наближених до моєї методологічної перспективи, про яку сказано у статті. Див.: *Linden, R. Ruth*. Making Stories, Making Selves: Feminist Reflections on the Holocaust. — Columbus : Ohio State UP, 1993; *Kaplan, Marion*. Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany. — Oxford : Oxford UP, 1998; *Remmler, Karen*. Gender Identities and the Remembrance of the Holocaust // *Women in German Yearbook*. — 1994. — Vol. 10. — P. 167–187; *Horowitz, Sara R*. Memory and Testimony of Women Survivors of Nazi Genocide // *Women of the Word: Jewish Women and Jewish Writing* / ed. by Judith R. Baskin. — Wayne State UP, 1996. — P. 258–282; *Baumel, Judith Tydor*. Double Jeopardy: Gender and the Holocaust. — London : Vallentine Mitchell, 1998; *Kremer, S. Lillian*. Women's Holocaust Writing: Memory and Imagination. — Lincoln : University of Nebraska Press, 1999; *Tec, Nechama*. Resilience and Courage: Men, Women and the Holocaust. — New Haven : Yale University Press, 2003; *Friedman, Jonathan C*. Speaking the Unspeakable: Essays on Sexuality, Gender, and Holocaust Survivor Memory. — Lanham, MD : University Press of America, 2003; *Lassner, Phyllis*. Anglo-Jewish Women Writing the Holocaust: Displaced Witnesses. — New York : Palgrave Macmillan, 2008; *Jacobs, Janet Liebman*. Memorializing the Holocaust: Gender, Genocide and Collective Memory. — London : I. B. Tauris, 2010. Нині видано також кілька антологій про жінок і Голокост: *Different Voices* / ed. by Carol Rittner, John K. Roth (1993); *Women in the Holocaust* / Dalia Ofer, Lenore J. Weitzman (eds.). — New Haven : Yale UP, 1998; *Women and the Holocaust: Narrative and Representation* / Esther Fuchs (ed.). — Lanham, MD : University Press of America, 1999; *Experience and Expression: Women, the Nazis, and the Holocaust* / Elizabeth R. Baer, Myrna Goldenberg (eds.). — Detroit : Wayne State University Press, 2003; *Different Horrors, Same Hell: Gender and the Holocaust* / Myrna Goldenberg, Amy H. Shapiro (eds.). — Seattle : University of Washington Press, 2013.

⁴ Див.: *Bos, Pascale Rachel*. Women and the Holocaust: Analyzing Gender Difference // *Experience and Expression: Women, the Nazis, and the Holocaust*... — P. 23–50.

⁵ *Ofer D., Weitzman L. J*. Introduction: The Role of Gender in the Holocaust // *Women in the Holocaust* / Dalia Ofer, Lenore J. Weitzman (eds.). — P. 11.

⁶ *Ibid.* — P. 16.

⁷ *Ibid.* — P. 15.

Ранні дослідження: гендерні ресурси й уразливість

Робота філософа Джоан Рінгельхайм (Joan Ringelheim) дала інструмент для ранніх досліджень Голокосту, і її підхід, так само як і деяких інших першовідкривачів, тривалий час домінував у цьому полі. Для Рінгельхайм основними об'єктами вивчення були специфічно жіноча уразливість перед нацистами, з одного боку, та гендерна винахідливість жінок — з іншого. Дослідницю особливо цікавило порівняння конкретних умов, в яких опинились єврейські жінки та єврейські чоловіки, оскільки вона стверджувала, що женоналежність нацистів, можливо, призвело до подвійного пригноблення єврейок — як євреїв і як жінок. Рінгельхайм дійшла висновку, що жінки насправді були уразливішими, ніж чоловіки, хоча перед тим автори інших феміністичних досліджень стверджували, що жінки, напевно, були більш винахідливими⁸.

Проте проблема фокусування на специфічній уразливості жінок полягає в тому, що наголошування на сексизмі нацистів може видатися перебільшеним чи недоречним. Нацисти у своїх діях щодо єврейських чоловіків і жінок керувалися головню і насамперед расизмом, а не сексизмом. Адже в більшості випадків саме расова приналежність впливала на те, чи мав взагалі значення гендер, і на поводження з людиною. Навіть більше, емпіричні докази такої уразливості складно встановити, тому що різні джерела дають суперечливі цифри убитих нацистами єврейських жінок і чоловіків⁹. Ми не маємо статистики вбивств, вчинених нацистськими мобільними каральними бригадами (нім. *Einsatzgruppen*), але знаємо, що знищували цілі громади, не зважаючи на гендер. Не зрозуміло, чи мали б жінки більше або менше шансів вижити в концтаборах порівняно з чоловіками, якби їх відбирали для роботи, а не відсилали на негайну смерть. Звісно, інші чинники, наприклад вік і фізична сила, впливали так само, як і гендер¹⁰.

Другий об'єкт дослідження — особливі чи інакші ресурси (єврейських) жінок в умовах нацистського пригноблення, — як виявилось, також має недоліки. Рінгельхайм та інші науковці шукали специфічну «жіночу культуру», культуру в жіночому середовищі, що змушувала їх ділитись ресурсами та залежати одна від одної. Спочатку Рінгельхайм припустила, що жінки використовували свою соціалізацію як годовальниць для створення мереж у таборах і що ці мережі допомагали жінкам вижити¹¹. Пізніше дослідниця визнала проблемним об'єктом властиву жінкам «силу»: у деяких випадках це спричиняло більш генералізований (а іноді й есенціалізований)

⁸ Див.: *Goldenberg M*. Different Horrors..., а також працю історика Сибіл Мілтон (Sybil Milton), в яких підкреслено гендерно зумовлені відмінності у питаннях недоїдання, дефіциту гігієни та утиску: *Milton, Sybil*. Issues and Resources // *Women Surviving the Holocaust* / E. Katz and J. Ringelheim (eds.). — P. 17–19.

⁹ Див. додатки до репринту її роботи «Women and the Holocaust: A Reconsideration of Research» у збірнику «Different Voices», де наведено дані щодо порівняльної виживаності чоловіків і жінок. Проблема полягає в тому, що вищі показники жіночої смертності тут пов'язано з наміром нацистів убити «єврейських жінок... саме як єврейських жінок, а не просто як євреїв» (с. 392), а не з комбінацією чинників, включно з сексизмом у самій єврейській громаді. На противагу цьому Мирна Голденберг стверджувала, що шанси жінок вижити перевищували шанси чоловіків (через певні гендерні навички), і припускала наявність кількох ресурсів, які зумовлюють нижчий рівень смертності для жінок, ніж для чоловіків, але не назвала їх: *Goldenberg M*. Different Horrors... — P. 153.

¹⁰ Зрозуміло, що нацистські методи селекції працювали не на користь жінок: у багатьох таборах жінок і чоловіків, молодших від 15–16 років і старших від 40–45, та жінок будь-якого віку з маленькими дітьми чи з явними ознаками вагітності вбивали одразу після прибуття. Позаяк значна кількість жінок у цій віковій категорії були матерями з маленькими дітьми, їх автоматично відправляли на смерть разом із дітьми. Навіть більше, нацисти віддавали перевагу чоловікам для рабської праці, бо вона найчастіше була фізично важкою. Крім гендеру передумовою для селекції слугувала фізична слабкість. Особистими чинниками, сприятливими для того, щоб залишитися живим, були звичність до суворого клімату Польщі, розуміння німецької мови, особливі навички, політичні чи інші зв'язки з групою в'язнів у таборі.

¹¹ *Ringelheim J*. Women and the Holocaust... // *Different Voices*... — P. 378–379. Однак Рінгельхайм чітко вказує, що врешті-решт виживання залежало від удачі (с. 381). Та її не задовольняє такий аналіз, оскільки удача «мало говорить нам про їхні стратегії для підтримання життя та зв'язок цих стратегій із їх виживанням» (с. 381).

аналіз гендерних відмінностей, що ідеалізували жінок. Від самого початку такі широкі висновки спростовував і дехто з тих, хто вижив¹². Деякі жертви зазначали, що феміністський погляд дослідників, який відображав нещодавно відкриту можливість концептуалізації ідентичності людини та її досвіду як гендерно зумовлених, не обов'язково збігався з їхнім самосприйняттям під час війни. У 1983 р. вони і не хотіли, і не могли визнати в ретроспективі свій досвід гендерно детермінованим¹³.

Дослідження, що порівнює «силу» жінок і чоловіків, викликає й серйозніші заперечення, бо припускає, ніби нацистський геноцид створював ситуацію, в якій жінки досягали успіху завдяки «кращому» вмінню виживати. У пізнішій роботі Рінгельхайм визнала таку перспективу проблематичною, звинувативши в цьому свою початкову довіру до концепції культурного фемінізму, згідно з якою гендерні відмінності вважаються вродженими, а жінки поводяться моральніше за чоловіків¹⁴. Вона дійшла висновку: використана нею концепція перетворила повагу до історій єврейських жінок на їх уславлення і привела до припущення, що жінки, котрі вижили, трансформували «світ смерті та негуманності в ще один акт людського життя»¹⁵. У 1993 р. Рінгельхайм вбачала проблему цього підходу в тому, що «припущення, ніби серед євреїв, які пережили Голокост, жінки виживали краще за чоловіків, – це крок у бік визнання чи ревалоризації пригноблення, навіть якщо застосовувати культурні, а не біологічні аргументи»¹⁶. Тому вона почала виступати за переосмислення робіт з гендеру і Голокосту: навіть у разі виявлення відмінностей між чоловіками і жінками слід визначитись, як інтерпретувати такі відмінності.

Таким чином, Рінгельхайм сама розпочала обговорення недоліків ранніх досліджень, зокрема тенденції вивчати історію жінок із заздалегідь визначеними результатами, ризику надірної генералізації жіночих/чоловічих відмінностей, а також тенденції уславлення жіночої культури. Фокусування на сильних та слабких рисах жінок спричинило певні методологічні упередження, що потребували подальшого перегляду.

Деконструювання наративу

Мій внесок у цю дискусію полягав у припущенні, що дослідникам Голокосту і гендеру слід уважніше ставитися до того, як наративи Голокосту (письмові й усні) співвідносяться з реальним досвідом і яку роль у цих наративах відіграє гендер. Занадто часто в ранніх (і деяких сучасних) історичних роботах наративи розглядають як прозорі історичні джерела. Свідчення очевидців читаються або інтерпретуються так, ніби вони віддзеркалюють легкодоступну правду про життя жінок і чоловіків. Таке «рефлексіоністське» сприйняття не дає змоги поглянути на наратив як на (ре)конструювання заплутаної, багатоликої пережитої реальності, натомість вважаючи текст «більш чи менш правдивою репродукцією зовнішньої реальності, до якої ми всі

маємо однаковий та неупереджений доступ»¹⁷. Такий підхід не «враховує припущення, що реальність – це не лише те, що ми конструюємо, а й суперечливий конструкт як такий»¹⁸.

Варто розуміти свідчення як процес (ре)конструювання, радше як виробництво, ніж як продукт: за словами Дана Бар-Она (Dan Bar-On), ізраїльського психолога-дослідника, котрий працює з тими, хто вижив, та їхніми сім'ями, у цих історіях можна побачити «нескінченний процес вибору, рух уперед і назад, за схемою, що відображає напруження між збереженням та зміною»¹⁹. Розуміння й аналіз досвіду в такому аспекті означає, що свідчення тих, хто вижив (жінок або чоловіків), не дають простого доступу до історичної реальності чи «об'єктивної» історії, оскільки, як нагадує Джеймс Янг (James Young), «історія ніколи не розгортається незалежно від нашого розуміння її»²⁰.

Отже, як вчені-гумантарії ми занурюємось в перформативний аналіз історій – реконструкцій та репрезентацій. Ми аналізуємо дискурс. Навіть більше, маємо справу з дискурсами пам'яті. Тексти спогадів, як показує Пенні Саммерфілд (Penny Summerfield), є продуктами «відносин між суб'єктами та їхніми аудиторіями, а також між цими суб'єктами та доступними їм перформативними моделями»²¹. Для тих, хто старіє, необхідною складовою частиною процесу створення історій про себе є утвердження в рамках цих історій прийнятого, «нормалізованого» себе. «Мета розповіді – виробити одночасно і цілісний наратив, і версію власного Я, з яким можна жити у відносному душевному комфорті, іншими словами, досягти суб'єктивного спокою»²². Розказана історія – це завжди історія, яку вибрали з-поміж інших можливих версій. «Виробництво історій-спогадів є завжди діалогічним та інтерсуб'єктивним у тому розумінні, що це продукт взаємин між оповідачем та суб'єктом-реципієнтом, аудиторією, оповідачі мають прив'язуватися до специфічних культурних цінностей, спільних з аудиторією, інакше не отримають суспільного визнання»²³.

Важливість того, що обирає для розповіді оповідач/ка, також завжди пов'язана з гендерним самосприйняттям цієї людини і зазнає його впливу, оскільки «гендер – як категорія ідентичності, інструмент аналізу й організаційна логіка – ... є засадничим для наших [індивідуальних] онтологій, нашого сенсу буття» та для історій, які ми розповідаємо собі та іншим²⁴. Приналежність до певної статі й дотримання звичної для неї гендерної ролі перебувають у центрі нашої самопрезентації як людського індивіда і, таким чином, мають основне значення для «нормалізації» історій, розказаних тими, хто вижив, про себе.

Отже, у наративах Голокосту можна розрізнити декілька способів «створення смислу» і здійснення наративної реконструкції тими, хто вижив (жінками і чоловіками), та з'ясування того, якою в цих випадках є роль гендеру. Селекція відбувається (усвідомлено й неусвідомлено), як мінімум, на трьох окремих (але не завжди легко відокремлюваних) рівнях: по-перше, ті, хто вижив, не можуть розповісти нам усе, тому добирають для оповіді деякі конкретні переживання. По-друге, за необхідності це будуть лише певні події, які вони в змозі пам'ятати чи обирають, щоб пам'ятати, але не інші. По-третє, ті, хто

¹² Див., наприклад, заперечення деяких жінок, що вижили, на конференції 1980 р. «Жінки, що пережили Голокост» (Women Surviving the Holocaust / Esther Katz and Joan Ringelheim (eds.). – P. 39, 71–72).

¹³ Згадуючи тут про заперечення з боку декого з тих, хто вижив, я не стверджую, що вони є обов'язково нейтральними чи «легкими» свідками, коли йдеться про гендерні відмінності. Ті, хто вижив, мали власні причини заперечувати – чи, в інших випадках, перебільшувати – сексуальні відмінності. Інколи це заперечення пояснюється дефіцитом (політичної) обізнаності з конструкційною природою гендерних відмінностей чи їх потенційною важливістю: під загрозою расового чи політичного переслідування і смерті сексуальні відмінності та сексуальна дискримінація видаються менш релевантними. Оскільки за останні 25 років гендерну перспективу почали ширше сприймати у суспільстві, жінки, котрі вижили, виявилися значно чутливішими до таких питань.

¹⁴ Brooke, цит. за: Ringelheim J. Women and the Holocaust (останню версію цієї статті опубліковано в «Different Voices»). – P. 387.

¹⁵ Ringelheim J. Women and the Holocaust... // Different Voices... – P. 387.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Moi, Toril. Sexual/Textual Politics: Feminist Literary Theory. – London : Routledge, 1985. – P. 45.

¹⁸ Ibid. – P. 45.

¹⁹ Bar-On, Dan. Transgenerational Aftereffects of the Holocaust in Israel: Three Generations // Breaking Crystal: Writing and Memory after Auschwitz / ed. by Efraim Sicher. – Urbana : University of Illinois Press, 1998. – P. 111.

²⁰ Young, James. Writing and Rewriting the Holocaust: Narrative and the Consequences of Interpretation. – Bloomington : Indiana University Press, 1988. – P. 5.

²¹ Summerfield, Penny. Reconstructing Women's Wartime Lives: Discourse and Subjectivity in Oral Histories of the Second World War. – Manchester ; New York : Manchester University Press, 1998. – P. 16.

²² Ibid. – P. 17.

²³ Ibid. – P. 20.

²⁴ Shepherd, Laura. Gender, Violence and Popular Culture: Telling Stories. – London : Routledge, 2012. – P. 5.

вижив, вибирають риторичну стратегію, структуру, тон, порядок оповіді. Цей активний, суб'єктивний та конструктивний аспект спогадів у багатьох ранніх роботах найчастіше залишався непоміченим. Однак визнання такого конструкційного характеру спогадів є важливим, адже дає змогу побачити концептуалізацію дієздатності (англ. *agency*) того, хто вижив, та зрозуміти гендерні відмінності. Ці конструкції припускають, що ті, хто вижив, здатні переглянути минуле та можуть генерувати смисл як суб'єкти і відповідно до гендеру. Історична «правда» тих, хто пережив Голокост, неодмінно пов'язана з різним використанням наративів, які, своєю чергою, є гендерно зумовленими. Отже, навіть виявивши значні відмінності в інтерв'ю та спогадах жінок і чоловіків, котрі вижили, слід усе одно проаналізувати, як і коли працюють ці гендерні відмінності, щоб зрозуміти й оцінити їх значення.

Гендеровані досвід, пам'ять та наратив

Іноді до жінок і чоловіків нацисти ставились по-різному з огляду на їхню стать; ці історичні винятки є примітними, і я ще повернусь до них. Загалом події, що відбувалися з єврейськими чоловіками і жінками, які потрапили в нацистські тенета, переважно були доволі схожими й порівнянними. Вважаю, що більшість найпоширеніших відмінностей, які фігурують в інтерв'ю та автобіографічних наративах, можна пояснити радше гендерною соціалізацією жертв, котрі вирости й жили з певним баченням себе як жінки або чоловіка, ніж неоднаковим (сексистським) поводженням з ними злочинців. Інакше кажучи, погляд через лінзи гендеру враховує той факт, що схожі події та обставини іноді по-різному переживалися, згадувалися та реконструювалися у спогадах. Соціалізація свідків, дискурси, в яких і за допомогою яких людина вибудовує та розуміє саму себе, впливають на вибір нею того виду наративу, що є найближчим до її історії.

Незаперечним є факт, що гендерні відмінності також впливали на події під час самої війни: до єврейських жінок як до групи і нацисти, і їхні (жінок) єврейські побратими іноді ставились інакше, ніж до чоловіків, або одне й те саме ставлення сприймалося по-різному, а отже, спричиняло неоднакові спогади²⁵. Навіть попри те, що для нацистів «расова ієрархія переважала гендерну», вони ухвалили низку рішень, які базувалися на гендері й насправді вплинули на переживання чоловіків і жінок. Ці гендерно зумовлені відмінності можна грубо поділити на три категорії²⁶. По-перше, нацисти відбирали переважно чоловіків на (відносно привілейовані) посади єврейського керівництва в гетто й невеликих таборах²⁷. По-друге, євреїв-чоловіків набагато частіше, ніж жінок, використовували для фізичної праці у великих концтаборах, отже, більше жінок вбивали одразу ж після прибуття в такі табори. Нарешті, як і варто очікувати, жінки були уразливі через свою сексуальність та репродуктивну функцію²⁸.

25 Наприклад, на думку Маріон Каплан (Marion Kaplan), в єврейській громаді рішення приймалися на підставі гендеру, що вплинуло на досвід єврейських жінок під час Голокосту: євреїв-чоловіків значно частіше, ніж жінок, спонукали тікати з окупованої Європи, бо вважалося, що їм загрожує серйозніша небезпека; жінок частіше, ніж чоловіків, залишали для догляду за батьками похилого віку, адже від них скоріше чекали догляду й піклування, ніж від синів. Внаслідок дії лише цих двох чинників на початок депортацій у Європі залишилось більше жінок, ніж чоловіків, і більше жінок було зігнано чи відправлено до гетто і таборів. Див.: Kaplan, Marion. Keeping Calm and Weathering the Storm: Jewish Women's Responses to Daily Life in Nazi Germany, 1933-1939 // Women in the Holocaust / Dalia Ofer, Lenore J. Weitzman (eds.). – P. 45–51.

26 Bock, Gisela. Ordinary Women in Nazi Germany: Perpetrators, Victims, Followers, and Bystanders // Women in the Holocaust / Dalia Ofer, Lenore J. Weitzman (eds.). – P. 95.

27 Іноді доленосні наслідки цього рішення та його вплив на жінок детально описано в роботі: Hájková, Anna. Sexual Barter in Times of Genocide: Negotiating the Sexual Economy of the Theresienstadt Ghetto // Signs: Journal of Women in Culture and Society. – 2013. – Vol. 38 (3). – P. 503–533.

28 Сексуальність жінок працювала як на їхню користь, так і проти них: через більший ризик сексуального насильства жінки часом вимінювали сексуальні послуги на продовольчі пайки та інші необхідні речі.

Однак, навіть попри те, що іноді гендер справді впливав таким чином на історичні події й рішення, набагато частіше жінка і чоловік відчували однакове ставлення нацистів. А більшість відмінностей у їхніх спогадах можна та варто пояснювати тим, що чоловіки й жінки переживають і згадують події та розповідають про них по-різному.

Проілюструвати це твердження може факт гоління голови в'язням. Буденна практика багатьох концтаборів стосувалася і жінок, і чоловіків, проте, як показує порівняння чоловічих і жіночих спогадів, її емоційний і психологічний вплив на жінок був набагато сильнішим, ніж на чоловіків²⁹. З цих наративів хибним був би висновок, що нацисти навмисно націлювались на жінок (експлуатуючи їхню соромливість). Якщо до жінок і чоловіків ставились однаково, як можна стверджувати, що жінки були мішенню? Насправді, нацисти загалом однаково поводились з єврейськими чоловіками і жінками в концтаборах (за винятком селекції, коли жінки мали менше шансів), але в деяких випадках це поводження переживалося та сприймалося по-різному, особливо якщо відрізнялось від гендерної соціалізації людини. У цьому окремому випадку більшість жінок вважали гоління голови невимовним насильством як тому, що не звикли до гоління, так і тому, що без волосся вони більше не впізнавали в собі та інших жінках-в'язнях жінок. Отже, гоління справляло відчужувальний ефект на жіноче самосприйняття як представниці жіночої статі.

А як щодо гендерно зумовленої пам'яті? Дослідники пам'яті вважають, що гендер справді відіграє роль у згадуванні³⁰: загальна здатність згадувати в цілому не відрізняється у чоловіків і жінок, але на зміст спогадів впливають мотивація та тренування (тобто соціалізація). Чоловіки і жінки знають про явні відмінності між статями, і це очікування відмінностей, бажання чи потреба адаптувати для сприйняття те, що відповідає певній статі, впливають на їхні подальші спогади. Селективне воскресення спогадів, наративи, використані для їх формування і передавання, таким чином, стають гендерованими. Тож гендерні відмінності в пам'яті є результатом преференцій, які, своєю чергою, спричинені соціалізацією³¹.

Щоб визнати потенційну важливість гендерно зумовлених спогадів для нашого розуміння досвіду єврейських чоловіків і жінок за нацизму, варто в ідеалі порівняти наративи чоловіків і жінок, котрі жили в ідентичних чи, принаймні, еквівалентних умовах. Марлен Гайнеман (Marlene Heinemann) намагається здійснити це порівняння в одному з перших досліджень, присвячених жіночій літературі Голокосту, але її спроба чітко показує недоліки такого аналізу: надто багато змінних потрібно врахувати в дослідженні, аби воно було продуктивним (окрім гендеру знайти серед тих, хто вижив, подібних за віком, класом, єврейською ідентичністю, національністю, рівнем освіти тощо), що неможливо реалізувати.

29 Пор., наприклад, опис гоління в мемуарах Прімо Леві (Primo Levi) зі спогадами Юдит Магяр-Ісааксон (Judith Magyar-Isaacson): Levi, Primo. Survival in Auschwitz. – New York : Collier, 1986. – P. 23; Magyar-Isaacson, Judith. Seed of Sarah: Memoir of a Survivor. – Urbana : University of Illinois Press, 1990. – P. 66–67.

30 Див.: Loftus, Elizabeth et al. Who Remembers What? Gender Differences in Memory // Michigan Quarterly Review. – 1987. – Vol. 26 (1). – P. 64–85. У цьому дослідженні стверджується, що жіноча й чоловіча загальна здатність запам'ятовувати не відрізняється, але мотивація та тренування (тобто соціалізація) справді впливають на зміст згадуваного: «відмінності у спогадах жінок і чоловіків, що проявляються на прохання згадати, радше свідчать про перевагу у спогадах, ніж про загальну здатність згадувати» (с. 76, виділення автора).

31 Гайнеман (Heinemann) натякає на цю проблему локації гендерних відмінностей, стверджуючи, що спогади тих, хто вижив, про стосунки в таборах пов'язані з соціально та фізіологічно детермінованими ролями, які, у свою чергу, ґрунтуються на гендері (с. 82). «Акт пригадування минулого пов'язаний із ширшою поведінкою, й обидва почасті відчують на собі вплив гендерних ролей» (с. 109–110). Жінки і чоловіки, які вижили, «намагаються зберегти минулу ідентичність, наскільки це можливо в такій ситуації. Це минуле... відрізняється для чоловіків і жінок в усіх культурах, і наративи Голокосту демонструють його вплив на в'язнів таборів» (с. 112). Отже, Гайнеман припускає, що самі спогади можуть бути фактично гендерованими і що жінки в них просто сильніше підкреслюють та цінують дружбу й тому частіше згадують про неї, ніж чоловіки. Проте у своїй роботі дослідниця не приходить до цього експліцитно.

Проте результати вивчення гендерованої пам'яті мають важливі наслідки для нашого історичного дослідження. Знаючи, що спогади є гендерно зумовленими, ми маємо врахувати, яким чином ці відмінності вплинули на наше сприйняття історії Голокосту. Якщо свідчення чоловіків, котрі вижили, досліджувалися набагато більше, ніж жіночі, чи є наше бачення того, «як це було», хибним або неповним? Чи розглядали ми історичний досвід лише крізь призму (чоловічих) гендерних спогадів? Роботи першого покоління дослідників насправді це припускають, і зростання розуміння гендерного функціонування пам'яті показує, що вкрай важливо враховувати і жіночі, і чоловічі спогади.

Нарешті, чоловіки і жінки можуть неоднаково описувати свій досвід не лише тому, що цей досвід, напевно, відрізнявся, а їхня пам'ять про події є гендерно зумовленою, а й через відмінність їхнього стилю або манери оповіді. Феміністські теорії автобіографії враховують можливість того, що автори-жінки зазнають впливу інших (ніж чоловіки) літературних і культурних моделей оформлення наративу. Згідно з окремими теоріями, у жінок навіть інший стиль написання, ніж у чоловіків, що пов'язано з їхніми психологічними особливостями. Хоча деякі з цих припущень містять ризик нового есенціалізму щодо гендерних відмінностей, вони потребують подальшого вивчення.

Розглянемо відмінності в цих наративах на прикладі, пов'язаному із центральною темою ранніх феміністських досліджень – існуванням гендерної системи підтримки в таборах. Оскільки чоловіків здебільшого соціалізували й досі соціалізують так, щоб вони високо цінували незалежність та автономію, саме це вони прагнуть виділити і підкреслити у своєму наративі. Таким чином, зазначені характерні особливості виявляються як у їхній пам'яті, так і в наративному оформленні спогадів. Утім, на основі цих тверджень я б не робила висновків про те, що чоловіки, на відміну від жінок, не мали важливих стосунків («діад») з іншими чоловіками в таборах. Виявлення такої моделі в наративах Голокосту насправді припускає те, що більшість чоловіків, народжених на початку ХХ ст., у своїх спогадах – можливо, неусвідомлено – недостатньо фокусувалися на цих зв'язках, надаючи більшої ваги прикладам індивідуальної автономії, сили чи героїзму. Жінок того покоління, навпаки, соціалізували так, щоб вони цінували стосунки й взаємозалежність, тому жінки більш схильні згадувати про дружбу і зв'язки та підкреслювати їх у наративі, навіть забуваючи про себе. Прагнення жінок висувати ці гендеровані спогади на перший план у своєму наративі може видатися нам, читачам, особливо важливим, але його слід розуміти як частину стратегії «нормалізації», а не як безсумнівно надійні спогади, на яких можуть базуватися історичні висновки про відмінності в чоловічій і жіночій поведінці.

Пристосування гендеру до дискурсивного домену медичного, біологічного та буржуазного дискурсів (що часто конкурують між собою) є осердям самосприйняття людини та, у свою чергу, задає рамку для її спогадів та наративів. Така соціалізація залишається релевантною в екстремальній ситуації Голокосту і може посилитись, навіть перебільшено, коли той, хто вижив, намагається вхопитися за останню соломинку пристойності й нормальності, за нормативний (гендерно відповідний) дискурс, щоб створити своєрідну наративну логіку з травматичного досвіду. У наративі, основаному на спогадах про ці події, можна очікувати використання певних гендерних моделей, особливо коли людина намагається виправдати певні рішення та знайти сенс у тому, що, в принципі, позбавлене сенсу. Проте така форма суб'єктивності не робить спогади того, хто вижив, менш вартісними. Насправді, дієздатність особи, яка вижила, виявляється саме в можливості переглянути свої історії та створити (розповісти й зрежисувати) власні оповіді. Однак ці стратегії та процес виробництва спогадів слід враховувати в історичному аналізі та уникати спокуси вважати тих, хто вижив, нейтральними й пасивними спостерігачами.

Отже, гендер має залишатися релевантним чинником в актуальних дослідженнях Голокосту, але в значно комплекснішому розумінні, ніж раніше. Ризик вузького підходу, притаманного багатьом раннім феміністським студіям, полягає в тому, що вони розглядали гендерні відмінності тверджень жінок і чоловіків у мемуарах та інтерв'ю поверхово і, відповідно, робили доволі загальні висновки. Однак, на мою думку, відповіді на питання, чому досвід, описаний у мемуарах та відтворений в інтерв'ю, іноді відрізняється у жінок і чоловіків, не є простими й очевидними. Їх не слід шукати головню в політиці нацистів, націлених виключно на жінок («особлива уразливість» жінок). Причиною також не можна вважати один з гендерно забарвлених механізмів подолання ситуації («особливі ресурси» жінок). Натомість нам слід уважніше поставитись до наслідків різної довоєнної соціалізації жінок і чоловіків. За словами Лаури Шеферд (Laura Shepherd), «наші когнітивні фрейми (ре)продукуються в історії та за допомогою історій, які ми розповідаємо собі й іншим. Ми ретельно збираємо ідеї та ідеали про світ і наше місце в ньому з історій, що нам розповідають; ми репродукуємо ці ідеї й ідеали в тих історіях, які розповідаємо самі»³². Найсильніші історії, почуті в дитинстві та юності, – ті, що показують нам, як бути чоловіком чи жінкою і як відповідно поводитися, а також до якої нації, етносу чи релігії ми належимо. Це, у свою чергу, впливає на те, як людина пережила Голокост, оскільки, за формулюванням Джеймса Янга, «кожна жертва «бачила» (тобто розуміла і була свідком) свою ситуацію по-різному, залежно від особистого історичного минулого, релігійних парадигм та ідеологічних пояснень»³³. Позиціонування тих, хто вижив, відносно дискурсів гендеру, класу, єврейської ідентичності тощо, які конкурують, а також відповідні способи участі, ставлення, опису й переживання дійсності слід вважати центральними щодо продукуваних ними наративів.

Висновки

Розглянувши доробок у царині гендерних студій та досліджень Голокосту за останні 30 років, доходимо висновку, що надії покоління Рінгельхайм виправдалися лише почасти. З одного боку, тексти, написані жінками, які пережили Голокост, нині досліджуються в наукових публікаціях та в навчальних аудиторіях набагато частіше, ніж раніше, і жіночі перспективи та вплив гендеру загалом (і для жінок, і для чоловіків) враховуються ширше. З іншого боку, як підкреслює Доріс Берген (Doris Bergen), значна частина «цієї роботи залишається за межами мейнстріму досліджень Голокосту... дослідження гендеру й сексуальності сприймаються, але як «відмінні, «інші» голоси», ... голоси, що виходять з «окремої сфери», віддаленої від того, що вважається головними питаннями в цьому полі, і говорять здебільшого про неї»³⁴. Більшість таких праць залишаються ізольованими від основного поля, оскільки їх розглядають в окремих «гендерних» секціях на конференціях та публікують в окремих антологіях і спеціальних випусках періодичних видань. Вони все ще залишаються слабко інтегрованими в ширше наукове коло досліджень. Позірно «нейтральний», але фактично «чоловічий» фокус уваги посилюється в межах дослідницької ділянки: студії тяжіють до вивчення передусім чоловіків, а тенденція авторів-чоловіків читати автобіографічно веде до подальшого нехтування дослідженнями про жінок та гендер³⁵.

³² Shepherd L. Gender, Violence and Popular Culture... – P. 3.

³³ Young J. Writing and Rewriting the Holocaust... – P. 26.

³⁴ Bergen, Doris. What Do Studies of Women, Gender, and Sexuality Contribute to Understanding the Holocaust? // Different Horrors, Same Hell: Gender and the Holocaust. – P. 17.

³⁵ Йдеться про нещодавнє дослідження літератури Голокосту, здійснене Девід Роскісом та Наомі Діамант (David G. Roskies, Naomi Diamant). В огляді, що претендує на всеохлопність, проаналізовано сотню праць з Голокосту, і в ньому справді є тексти авторів-жінок. Однак список радше підтверджує, ніж заперечує канон як практично ексклюзивно чоловічий, бо включає лише 12 текстів, авторами яких були

Однак, можливо, окрім академічного традиціоналізму чи звичок є ще одна причина такої камерності чи маргінальності. Нам слід подумати, чи в цьому почасти не винні конкретні тематичні дослідницькі пріоритети нещодавніх праць про жінок і гендер, опублікованих у США. Деякі з цих досліджень залишаються вузько сфокусованими на жінках та їх віктимізації, а не на гендері в ширшому розумінні, і все ще описують жінок та їхній досвід як сутнісно інакші порівняно з чоловіками. Навіть у роботах істориків, які зазвичай вирізняються витонченістю, ми можемо побачити, що автор радше недбало повторює тези про гендерні відмінності, аніж ретельно досліджує їх. Наприклад, у недавній важливій антології на тему Голокосту і гендеру сказано, що включення дослідження жінок в історію Голокосту «гуманізуватиме минуле», додасть «повсякденної рутини й почуттів», «інтимності» та уможливить «емоційну ідентифікацію»³⁶. Згідно з таким поглядом, жінки в історії продовжують репрезентувати приватну сферу та царину емоцій, афекту.

Ще один приклад – нещодавно створений список публікацій про сексуальне насильство щодо єврейських жінок³⁷. Хоча тема сексуального насильства під час Другої світової війни і Голокосту є важливою та запізнілою цариною досліджень, значна частина цих робіт залишаються переважно дескриптивними. Вони мало аналізують різні уявлення про сексуальність і гендер (маскулінний і фемінний), які відіграли роль в антисемітській ідеології й насильницькій поведінці нацистської держави та її громадян (жінок і чоловіків) і які діяли в єврейських громадах у ті часи, та вплив цих дискурсів і гендерного насильства на жертв Голокосту – жінок і чоловіків³⁸.

Звичайно, складніше відтворювати гендер як часовий і культурний конструкт та вивчати, яким чином він впливає на досвід, пам'ять і спогади, ніж просто говорити про «чоловіків» і «жінок». Але саме тут і криється відповідь. Історичні спогади й автобіографічні тексти не є прозорими документами, що репрезентують минуле «яким воно було». Нам слід ставитись до них як до гендерних дискурсів, що слугують для конструювання, переоформлення та спростування пам'яті про минуле автора з різною актуальною метою (особистою та соціальною), а також, власне, для збереження цього минулого. Із цієї причини такі спогади й тексти не дають швидкої та недвозначної відповіді на запитання, чому Голокост означав різні речі для чоловіків і жінок, але потребують ретельного аналізу способів, якими гендер оформив їхні досвід та спогади.

Переклад з англійської Гелінади Грінченко та Олени Белозьорової

ЄВРЕЙСЬКІ ЖІНКИ УКРАЇНИ В ДОБУ ГОЛОКОСТУ ТА НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944): СПРОБИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАГІЧНОЇ ДОЛІ¹

Анатолій Подольський

У пропонованій статті буде здійснено спробу розглянути долю єврейських жінок на території окупованої нацистами України: їхнє трагічне становище у період Голокосту, насильство над ними з боку нацистів і колабораціоністів, зокрема української поліції, їхню жорстоку загибель внаслідок того, що вони були євреями, і – в окремих випадках – їх щасливий порятунок. Ця тема потребує спеціального вивчення та осмислення в рамках проблематики дослідження історії Голокосту на українських теренах у 1941–1944 рр.

В останнє десятиліття західна історіографія (європейська та американська) досить активно вивчає непрості події Голокосту, що відбувалися на землях України. З'явилася низка наукових праць², присвячених історії переслідування й загибелі євреїв та єврейських громад у різних регіонах окупованої України, українсько-єврейським стосункам у зазначений період, колабораціонізму та іншим аспектам цієї трагедії. Вказівки на особливості жіночої долі у таких роботах лише фрагментарні або подані в контексті студій історії Голокосту в тому чи іншому окупованому

жінок. Див.: *Roskies, David G., Diamant, Naomi*. Holocaust Literature: A History and Guide. – Waltham, MA : Brandeis University Press, 2012.

³⁶ *Bergen D.* What Do Studies of Women, Gender, and Sexuality Contribute... – P. 17, 20, 26.

³⁷ Я вважаю видання за редакцією Соні Хедгепед та Рахіль Сайдель (Sonja M. Hedgepeth, Rochelle G. Saidel) особливо проблематичним у цьому аспекті: *Sexual Violence against Jewish Women during the Holocaust* / Sonja M. Hedgepeth, Rochelle G. Saidel (eds.). – Hanover : University Press of New England, 2010. Дуже глибокий аналіз сексуальності та сексуального насильства під час Другої світової війни можна знайти в роботах Дагмар Герцог (Dagmar Herzog), Елізабет Гайнеман (Elizabeth D. Heineman) і Регіни Мюльхойзер (Regina Mühlhäuser), але вони, власне кажучи, не є визнаними дослідниками Голокосту.

³⁸ Я глибше досліджую ці питання в книзі, що готується до друку. Див. також: *Bos, Pascale*. «Her flesh is branded: 'For Officers Only'». Imagining/Imagined Sexual Violence against Jewish Women during the Holocaust // *Lessons and Legacies XI: Expanding Perspectives on the Holocaust in a Changing World* / Karl Schleunes and Hilary Earl (eds.). – Evanston, IL : Northwestern University Press, 2014. – P. 59–85.

¹ Ця стаття вперше була опублікована англійською мовою: *Podolsky, Anatoly*. The Tragic Fate of Ukrainian Jewish Women under Nazi occupation, 1941-1944 // *Sexual Violence against Jewish Women during the Holocaust* / Sonja M. Hedgepeth, Rochelle G. Saidel (eds.). – Brandeis University Press, 2010. – P. 94–107. Українська версія статті підготовлена та публікується з дозволу редколегії.

² Див., наприклад: *Pohl, Dieter*. Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. – München : Oldenbourg, 1997. – 453 S.; *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization* / Ray Brandon, Wendy Lower (eds.). – Bloomington : Indiana University Press, in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2008. – IX, 378 p. : ill.; *Pohl, Dieter*. Anti-Jewish Pogroms in Western Ukraine – A Research Agenda // *Shared History – Divided Memory. Jews & Others in Soviet-Occupied Poland, 1939-1941* / E. Barkan, E. Cole, K. Struve (eds.). – Leipziger Universitätsverlag, 2007; *Bartov O.* Erased. Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine. – Princeton : Princeton University Press, 2007. – XVII, 232 p.; *Lower, Wendy*. Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine. – Chapel Hill, NC, 2005; *Spector, Shmuel*. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941-1944. – Jerusalem, 1990; *Berkhoff, Karel C.* Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. – Cambridge, Mass. : The Belknap Press of Harvard University Press, 2004.

українському регіоні, і вивчення трагедії єврейських жінок України під час Голокосту поки що не стало предметом окремого дослідження.

Така сама ситуація склалася і в сучасній українській історіографії. Проблема долі єврейських жінок, котрі проживали на українських землях в період Шоа, окремо ще не вивчалася, однак, як і в західному історієписанні, в роботах українських істориків можна відшукати певні відомості із зазначеного питання. Оскільки українська історіографія Голокосту лише розпочинає розвиватися, вважаю за необхідне коротко проаналізувати її досягнення, адже вони безпосередньо стосуються теми цієї статті.

До розпаду Радянського Союзу в 1991 р. проблема Голокосту в українській радянській історіографії фактично не розглядалася і тим більше не була самостійним об'єктом історичного дослідження. В історієписанні Великої Вітчизняної війни³ не існувало спеціальних робіт, присвячених політиці геноциду євреїв, здійснюваній нацистською Німеччиною на окупованих радянських українських територіях, і дисертацій з цієї проблематики також не захищали. Однак радянські академічні історичні інституції видавали збірки документів⁴, серед яких були і матеріали з історії Голокосту; в науковий обіг було введено документальні джерела та свідчення про місця масових розстрілів євреїв на окупованих територіях. Весь цей корпус матеріалів і документів жорстко цензурували і будь-які згадки про євреїв нещадно вилучали. У наукову, педагогічну та популярну літературу було введено евфемізм «мирні радянські громадяни» (хоча їх, як таких, нацисти не знищували) – передусім для того, щоб уникнути окремого згадування саме про євреїв. Таким чином, у часи, коли вся історія війни фальсифікувалася, про історіографію Голокосту не могло бути й мови. Одним із головних ідеологічних постулатів радянської історичної науки була теза про загибель радянських громадян без зазначення їх національної приналежності.

Усе кардинально змінилося після колапсу радянської системи. Історія Голокосту стала об'єктом вивчення і дослідження в сучасній українській історичній науці. За останні 18 років у вітчизняній історіографії створено окремий напрям – Holocaust Studies (дослідження Голокосту), представлений нині низкою наукових робіт, статей, монографій, документальних, джерелознавчих, мемуарних збірників та досліджень⁵. А головне – змінилися концептуальні підходи. Голокост розглядається як цілеспрямований геноцид євреїв, як особлива політика нацистів, метою якої було знищення людей лише за етнічною ознакою⁶. До завдань цієї розвідки не входить аналіз здобутків української історіографії Голокосту, котра пройшла шлях від регіональних досліджень і видання мемуарів до узагальнення у наукових працях різних

аспектів проблеми, публікації фундаментальних збірок документів⁷ та захисту дисертацій (хоча останніх поки що дуже мало⁸). Однак важливо підкреслити, що саме в цих дослідженнях ми можемо знайти матеріал стосовно долі єврейських жінок України в роки нацизму та Другої світової війни.

Крім згаданих робіт істориків головними джерелами для написання статті стали спогади і мемуари, а також щоденники єврейських жінок, котрі пережили Голокост на українських теренах. Ці спогади було записано у період з 1991 р. по нинішній час у різних регіонах України завдяки діяльності єврейських громад, регіональних благодійних організацій, окремих професійних та аматорських дослідників і видано російською й українською мовами дуже малими тиражами⁹ без перекладу іншими мовами. Тому для тих, хто вивчає долю єврейських жінок під час Голокосту в окупованих нацистами країнах Європи, цей матеріал є маловідомим і водночас дуже важливим. Необхідно підкреслити, що у радянських і німецьких архівах таких відомостей про пережиті знущання та насильство, які описані в цих спогадах, фактично немає.

На завершення короткого огляду ситуації з історіографією та джерелами необхідно згадати про нові джерела, які найближчим часом мають увійти до наукового обігу і які, безумовно, допоможуть повніше уявити картину страждань єврейських жінок України в епоху Голокосту, а також, можливо, проллють нове світло на події Голокосту на українських теренах загалом. Йдеться про відеосвідчення, зібрані Фондом Шоа на території України¹⁰, а також про свідчення, надані неєвреями, які пережили нацистську окупацію своїх міст і сіл та пам'ятали, зокрема, й насильство над єврейськими жінками¹¹.

⁷ Див., наприклад: *Попович М.* Еврейский геноцид на Украине // Философская и социологическая мысль. – 1994. – № 4. – С. 63–72; *Грицак Я.* Українці в антисемітських акціях у роки Другої світової війни // І. Незалежний культурологічний часопис. – Вип. 8. – Львів, 1996. – С. 60–68; *Хонигсман Я.* Катастрофа єврейства Західної України : євреї Восточної Галичини, Західної Волини, Буковини і Закарпаття в 1933–1945 роках. – Львів, 1998; *Винокурова Ф.* Протистояння особистості політиці нацистського геноциду // Голокост і сучасність : бюлетень. – 2002. – № 2. – С. 3–4; *Гон М.* З кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на Волині в 1926–1939 роках. – Рівне, 2005; *Tyaglyy M.* Were «Chingene» Victims of the Holocaust? The Nazi Policy in the Crimea towards Roma and Jews: Comparative Analysis // Holocaust and Genocide Studies. – 2008. – Vol. 23, No. 1. – P. 26–53; *Царинник М.* Золочів мовчить // Критика. – 2005. – № 10. – С. 14–17; *Ковба Ж.* Людяміст у безодні пекла. – К., 1998; *Левітас Ф.* Євреї України в роки Другої світової війни. – К., 1997; Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 гг. / сост. А. Круглов ; Ин-т иудаики. – К., 2002; *Тяглый М. И.* Места массового уничтожения евреев Крыма в период нацистской оккупации полуострова, 1941–1944 : справочник. – Симферополь, 2005; Катастрофа і опір українського єврейства (1941–1944) : нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. – К., 1999; Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы : в 3 кн. / авт.-сост. : Б. Забарко. – К., 2006–2007. – Кн. 1–3; Бабий Яр: человек, власть, история : документы и материалы : в 5 кн. / Обществ. ком. по увековечению памяти жертв Бабиного Яра и др. ; авт.-сост. : В. Нахманович и др. – К. : Внешторгиздат Украины, 2004.

⁸ Всього за період з 1991 по 2008 р. було захищено шість дисертаційних досліджень з історії Голокосту на теренах України (їхні автори – А. Подольський, Ф. Левітас, Ф. Винокурова, О. Гончаренко, О. Суровцев, Н. Сугацька). Дисертації М. Гона, В. Гриневича, Д. Титаренка також частково торкалися проблематики історії Голокосту в Україні. Дисертаційне дослідження Л. Соловки присвячене історії Голокосту на території Станіславського (Івано-Франківського) регіону, Ю. Радченка – геноциду євреїв у зоні німецької військової адміністрації (Східна Україна). М. Тяглий вивчає історію Голокосту в Криму. У 2012–2014 рр. було захищено дві дисертації (Ю. Радченка та Р. Михальчука) з регіональних аспектів. У 2014 р. І. Скокіна захистила дисертацію про радянську культуру пам'яті про війну, де значну увагу приділено темі пам'яті про Голокост в Україні.

⁹ Див., наприклад: Винницькая область. Катастрофа (Шоа) и Сопротивление. Свидетельства евреев – узников концлагерей и гетто, участников партизанского движения и подпольной борьбы. – Тель-Авив ; К., 1994; *Стародинский Д.* Одесское гетто. – Одесса, 1991; Ціною власного життя. – Рівне, 1995; Передайте детям нашим о нашей судьбе : сб. документов, дневников и воспоминаний. – Симферополь, 2001; Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане. – К., 2003 та ін.

¹⁰ Фонд Шоа Інституту візуальної історії Університету Південної Каліфорнії в період з 1994 по 1998 р. зібрав на території України понад 3,5 тис. відеоінтерв'ю з євреями, які пережили Голокост. Значну частину цих інтерв'ю взяли у єврейських жінок.

¹¹ Такі проекти усної історії, а саме збирання інтерв'ю у неєвреїв, які пам'ятають події Голокосту, здійснюються в Україні в останні роки. Наприклад, Український центр вивчення історії Голокосту у 2006 і 2007 рр. організував

³ Саме таку назву було введено в науковий і соціокультурний лексикон для позначення подій Другої світової війни на радянсько-німецькому (східному) фронті з 22 червня 1941 р. по 9 травня 1945 р., часто термін «Велика Вітчизняна війна» використовували як синонім Другої світової війни. У сучасній українській історичній науці та в українському суспільстві цей термін вживають набагато менше, проте він все ще залишається в науковому та культурному дискурсі.

⁴ СС в действии : документы о преступлениях СС. – М., 1969; «Совершенно секретно! Только для командования!» : документы и материалы / сост. : В. И. Дашичев. – М., 1967. У 1940–1950-ті роки виходили збірки документів про нацистську окупацію в різних регіонах України: Києві, Вінниці, Житомирі, Дніпропетровську (і відповідних областях) та ін.

⁵ Це монографії та статті українських істориків Ф. Винокурової, С. Єлисаветського, В. Ковалю, М. Ковалю, Ж. Ковби, В. Короля, О. Круглової, В. Кучера, Ф. Левітаса, А. Подольського, М. Тяглового, Я. Хонігсмана та ін.

⁶ Див., наприклад: *Подольський А.* Тема Голокосту в сучасній українській історіографії: проблеми наукових досліджень та інтерпретацій // Друга світова війна і доля народів України : матеріали Всеукр. наук. конф. – К. : Сфера, 2005. – С. 32–34; *Подольський А.* Дослідження з історії Голокосту в сучасній українській історіографії: нові підходи // Катастрофа і опір українського єврейства (1941–1944) : нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. – К., 1999. – С. 26–38.

У роки Голокосту доля єврейських жінок, як і всієї єврейської общини України, була абсолютно трагічною. Відповідно до радикальної антисемітської ідеології нацизму всіх євреїв прирекли на знищення лише на підставі їхньої національності. У період окупації України, з 1941 по 1944 р., нацисти знищили майже всіх євреїв, які перебували на окупованій території, тобто близько 1,5 млн осіб. Врятувалися лише ті, кому пощастило евакуюватися у східні регіони Радянського Союзу, і ті, кого, ризикуючи життям, врятували українці, росіяни, поляки. Але часто шлях до загибелі був різним і залежав від місця проживання. Нацисти, а також їхні румунські й угорські союзники розділили землі України на кілька окупаційних зон: Райхскомісаріат Україна, Дистрикт Галичина, Трансністрія, Буковина, Закарпаття, воєнна зона. Від цього адміністративно-територіального поділу, здійсненого новою окупаційною владою, залежала і доля єврейських жінок...

Райхскомісаріат Україна

Райхскомісаріат охоплював велику частину України: центральні, східні й частково південні райони, які перебували під прямим управлінням німецької цивільної адміністрації та поліції СС. Вбивства тут здійснювала передусім айнзацгрупа «С», часто за допомогою місцевої української поліції. Наприкінці 1941 – на початку 1942 р. в Райхскомісаріаті Україна налічувалося до 150 тис. поліцейських¹². Саме на цій території знаходилися такі місця страти, як Бабин Яр у Києві, Дробницький Яр у Харкові, парк Гагаріна у Дніпропетровську, Чорний Яр у Радомислі, аеродромне поле у Бердичеві – на жаль, список можна продовжити: якраз там нацисти та їхні помічники упродовж осені 1941 – зими 1942 р. шляхом масових розстрілів і страт знищили абсолютну більшість євреїв цього регіону. Фактично у східній Україні гетто не створювали, це були одномоментні жорстокі масові вбивства, в яких жінки були найбеззахиснішими жертвами, адже їх убивства супроводжувалися нечуваними знущаннями і приниженнями людської гідності та жіночої честі. Майже завжди в місцях страти всіх жінок роздягали догола, не зважаючи на вік, хвороби або вагітність, і майже завжди перед тим, як позбавити життя, їх ґвалтували і піддавали жорстоким тортурам та нарузі. Численні свідчення тих, хто вижив, та очевидців зберегли для нас ці страшні картини.

У нашому розпорядженні є описи жадливої й трагічної загибелі єврейських жінок-киянок у Бабиному Яру в Києві у вересні 1941 р. Одне з таких свідчень надала Діна Пронічева, актриса київського театру, чоловік якої був росіянином і яка разом зі своїми батьками пішла у Бабин Яр: «...Я бачила, як кожного разу роздягається група жінок. Усіх підводять до відкритої ями, і автоматники їх розстрілюють. Потім підводять іншу групу. Я бачила, як молода жінка, зовсім гола, годувала грудьми свого оголеного малюка, коли до неї підбіг поліцай, відірвав від грудей дитину і живцем кинув до ями. Мати кинулася туди, услід за дитиною... Німець, який велів мені чекати, підвів мене до свого начальника, показав йому мій паспорт і сказав: «Ця жінка говорить, що вона росіянка, але поліцай її знає, як жидівку». Начальник взяв паспорт, довго розглядав його і буркнув: «Діна – не російське ім'я. Ти – жидівка. Приберіть її!» Поліцейський велів мені роздягтися і штовхнув мене до обриву, де ще одна група жінок чекала своєї долі. Але ще до того, як пролунали постріли,

дві польові студентські школи на території Хмельницької області та в Криму. Завдяки цьому в названих регіонах було зібрано 60 інтерв'ю.

¹² Prusin, Alexander. The Ukrainian Police and the Holocaust in the Generalbezirk Kiev, 1941-1943: Activities and Motivations // Holocaust and Modernity. – 2007. – № 1 (2). – P. 35.

Молоді єврейські жінки з обов'язковими пов'язками перед будинком Рені Шейнберга у гетто м. Борислава. Зліва направо: Лука Флейшер, Рені Шейнберг, Ніна Флейшер та Елла (прізвище не відоме). Рені та Елла загинули під час війни. 1942 р.

Джерело: Меморіальний музей Голокосту (United States Holocaust Memorial Museum), Вашингтон, США

я, видно від переляку, впала вниз, до ями. Впала на убитих. Я причаїлася, ніби мертва. Піді мною і на мені лежали убиті, поранені, багато хто з них ще дихав, інші стогнали. А розстріл тривав, і люди все падали і падали. Я скидала із себе трупи, боячись бути похороненою живцем... Стало сутеніти. Німці з автоматами в руках ходили і добивали поранених. Я не подала виду, що я жива. Потім я відчула, що нас засипають землею. Коли зовсім стемніло і настала тиша, я розплющила очі і побачила, що навколо нікого немає...»¹³.

Ось іще одне свідчення Діни Пронічевої, яка вижила після трагедії у Бабиному Яру: «...Потім по протилежній стороні яру сім німців привели двох молодих єврейських жінок. Вони спустилися нижче до яру, вибрали рівне місце і стали по черзі ґвалтувати цих жінок. Задовольнившись, закололи жінок ножами, так що ті й не скрикували, – а трупи так і залишили, голі, з розкинутими ногами»¹⁴.

Такі знущання і масові розстріли єврейських жінок були типовими для центральних і східних регіонів України (Київ, Черкаси, Вінниця, Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя та ін.). У Райхскомісаріаті Україна перша хвиля тотальних убивств євреїв пройшла восени і на початку зими 1941 р. Тих єврейських жінок, яким пощастило пережити перші розстрільні акції, нацистська окупаційна влада та українська

¹³ Арад І. Катастрофа євреїв на окупованих територіях Советского Союза (1941-1945). – Днепропетровск, 2007. – С. 253.

¹⁴ Бабий Яр. К пятидесятилетию трагедии 29, 30 сентября 1941 года. – Иерусалим, 1991. – С. 58.

Єврейські жінки з Карпатської України, що чекають на процедуру селекції на пероні в Аушвіці-Біркенау. Перша ліворуч позаду — Хава Магед з м. Тячева, перед нею — Сура Москович з Вишкова (угор. Visk), попереду якої — Роха Фалькович. 1944 р.

Джерело: світлина надана Меморіальним музеєм Голокосту (United States Holocaust Memorial Museum), Вашингтон, США, за згодою Яд Вашем (Yad Vashem), Ізраїль

поліція жорстоко експлуатували, змушуючи виконувати різні принизливі види роботи: мити туалети, автомашини, обслуговувати по господарству німців і поліцію. Проте всі вони загинули під час другої і третьої хвиль масових убивств на території Райхскомісаріату Україна, які відбувалися упродовж 1942 р.

Окрім цього, єврею в будь-який момент міг безкарно убити нацист або поліцейський. За безпричинне вбивство єврейської жінки на території Райхскомісаріату Україна їм дуже часто не загрожувало навіть адміністративне покарання. Поліцейські отримували додатковий продуктовий пайок або грошову премію за те, що знаходили євреїв, які переховувалися і не були зареєстровані окупаційною адміністрацією. Марія Бурштейн з Ново-Златопільського єврейського сільськогосподарського району (територія Запорізької області) свідчить: «...У Ново-Златопіллі були змішані пари — євреї й німці. В одній з німецьких сімей було двоє братів, один неодружений, а другий одружений на єврейці. Одруженого мобілізували в Червону Армію, а його єврейська дружина залишилася одна з дітьми. Неодружений брат з приходом німців добровільно зголосився служити в місцевій поліції. Під час акції «Дядьку, врятуй нас, ми не хочемо помирати!» Попри їхні благання, дядько все-таки привів своїх племінників на місце страти»¹⁵.

¹⁵ Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941-1945). — С. 263.

Єврейські жінки з дітьми на пероні в Аушвіці-Біркенау. Фото з «Альбому Аушвіца», де зібрано фотографії євреїв із Закарпаття (тоді у складі Угорщини) під час прибуття та селекції. На багатьох із цих світлин — євреї з м. Берегове та околиць, доставлені для робіт на цегляному заводі. 1944 р.

Джерело: світлина надана Меморіальним музеєм Голокосту (United States Holocaust Memorial Museum), Вашингтон, США, за згодою Яд Вашем (Yad Vashem), Ізраїль

Є пласт чоловічих спогадів, що належать євреям, котрі пережили Голокост на теренах України, а також неєвреям, у яких були кохані дівчата-єврейки, вбиті нацистами під час акцій масових знищень у Райхскомісаріаті Україна у 1942 р.

Ми маємо в розпорядженні свідчення Єфрема Тарлова, який в роки окупації перебував у м. Бар Вінницької області. До війни Бар був типовим єврейським містечком центральної України, де єврейське населення за чисельністю перевищувало українське. У серпні 1942 р. більшість євреїв містечка було убито. Єфрем Тарлов згадує: «Після серпневого розстрілу живою залишилася і моє перше юнацьке кохання Рая Басюк — теж одна. Мені здавалося, що це була найвродливіша дівчина, блакитноока, з копицею кучерявого волосся. Вона вчилася в школі № 2 і була молодша від мене на рік. Я з нею познайомився ще до війни. Ми обоє червоніли при зустрічах, причому, окрім вихідних, щодня — я йшов до своєї школи, недалеко від якої вона жила, вона — до своєї, недалеко від якої жив я. Ми не обмінювалися ні словом, але обов'язково оберталися, дивлячись услід одне одному. До серпня 1942 року ми зустрічалися рідко, оскільки жили, якщо це можливо назвати життям, у різних частинах гетто. І тільки тепер, після страшних серпневих подій, коли Рая опинилася в сім'ї своєї двоюрідної сестри Беті Басюк, моєї товаришки по навчанню, у якої живою залишилася тільки мати, ми тепер могли зустрічатися вечорами майже щодня. Якщо не рахувати безневинних поцілунків і обіймів, наші зустрічі мали цнотливий характер. Ми тільки обіцяли одне одному, що якщо залишимося живими, то обов'язково одружимося. Рая, її тітка і двоюрідна сестра Бетя були розстріляні в жовтні. Після таких втрат

любов до Раї була єдиним світлим почуттям, яке я пережив у ці два останні місяці існування гетто...»¹⁶.

Нещодавно в Україні було оприлюднено щоденник Романа Кравченка, українського підлітка з м. Кременця Тернопільської області (Дистрикт Галичина). Хлопець вів записи упродовж 1941–1942 рр., під час окупації Кременця, і не міг зрозуміти, за що вбивають його однолітків та друзів – євреїв. Він поділяв ворожість нацистів до більшовицького режиму, проте, побачивши жорстокість окупантів, став і їхнім противником. Ще до війни Роман був таємно закоханий у єврейську дівчину Фаню, і коли її заарештували нацисти, він зробив у щоденнику такий запис, датований 19 серпня 1942 р.: «...Сьогодні вони забрали Фаню. Я не можу передати свої почуття. Я відчуваю, що дуже важко, соромно. Є такі люди, які дивляться на це байдуже або злорадно. «Що, йому шкода євреїв? Який ідіот!» Чому Фаня має бути гіршою за Вас? Вона набагато краща за Вас, кожного з Вас, краща у всьому! Вона була єдиною дівчиною, з якою я завжди міг бути щирим. Як прекрасно мати друга, який розуміє тебе і відчуває те ж саме, що і ти. Вона була хорошою і сміливою дівчиною. Коли її забирали, вона стояла з високо піднятою головою... Я переконаний в тому, що вона не опустить голову навіть тоді, коли прийде час померти. Фаня, знай, що я пам'ятаю про тебе, я не забуду про тебе, і настане день, коли я помщуся! Моє «перше кохання», яке залишило найсвітліші спогади. Вона була моїм ідеалом. Останній привіт від Ромки!»¹⁷.

На окрему увагу заслуговує також доля жінок-єврейок зі змішаних шлюбів. У Райхс-комісаріаті Україна, на відміну, скажімо, від польського Генерал-губернаторства або інших окупованих нацистами територій Східної Європи, майже всіх їх знищили. Цим жінкам не пропонували перейти в християнство, як це практикувалося на інших землях. Дуже часто їхні чоловіки-неєвреї розділяли долю дружин, але бувало й так, що нацисти і поліцейські пропонували цим чоловікам свободу – після того, як на їхніх очах убивали дружин і дітей...

Одним з найважливіших джерел, які розповідають про долю єврейських жінок на східних землях України, є їхні щоденникові записи. Вважаю, що на сьогодні відомі ще не всі такі записи. У 1990-ті роки знайдені в архівах і приватних колекціях жіночі щоденники було опубліковано¹⁸. Їх небагато, але вони розширюють наші знання і дають нам додаткове уявлення про долю українських єврейок на сході країни. Це щоденники Сари Глейх із Маріуполя, Ваб Файнгольд із Умані, Надії Білоножко з Харкова. У всіх містах, звідки походили ці жінки, доля єврейської громади була типовою для території Райхскомісаріату Україна: одномоментні масові знищення, як у Києві, та створення тимчасових гетто, якщо масові страти розтягувалися на декілька акцій.

Наведемо декілька уривків із цих щоденникових записів. Сара Глейх писала: «...Зі мною бояться не лише розмовляти, але навіть стояти поряд – адже я єврейка. Фаня на завод не пішла. Бася була у банку, і начальник Коровай зустрів її не дуже люб'язно і порадив їти додому – євреї працювати не будуть... Таня ходила в порт і дістала хліб, тепер є чим годувати Владика, оскільки шматок хліба німці посипали нафталіном, а цей хліб ми берегли для Влада. Після відходу німців [з квартири, після обшуку. – А. П.] мама плакала, вона говорила: «Нас не вважають

за людей, ми загинули»¹⁹. Сари Глейх, як і Діні Пронічевій, пощастило якимсь не зрозумілим досі дивом врятуватися з «розстрільних ям». Саме завдяки їхнім спогадам, свідченням, щоденникам ми знаємо сьогодні про історію Голокосту в Україні та про особливості трагічної долі єврейських жінок на цих землях. Сара Глейх пише про останні дні та години життя своєї родини : «...18 жовтня [1942 р. – А. П.] <...> Єврейки, у яких чоловіки росіяни або українці, можуть залишатися в місті у тому випадку, якщо чоловік з нею, якщо чоловік в армії..., дружина і діти повинні залишити місто... Роянови [неєврейські родичі сім'ї Сари Глейх. – А. П.] прийшли просити Фаню віддати їм онука... Фаня категорично відмовилася, плакала і просила, щоб батько її не гнав до Роянових, тому що «все одно я без вас руки на себе накладу, я жити все одно не буду, я піду з вами». Владю не віддала і вирішила взяти його із собою. Сусіди, як шуліки, чекали, коли ми підемо з квартири, та вже і при нас не соромилися... Усі кинулися до квартири, тато, мама, Фаня з дитиною відразу пішли вперед, вони не могли це бачити. Сусіди сварилися через речі на моїх очах, виривали речі один у одного з рук... 20 жовтня <...> Дійшла черга і до нас, і вся картина жаху безглуздої, до дикого безглуздої і покірливої смерті з'явилася перед нашими очима, коли ми попрямували за сараї... Нас гнали до траншей, які було вирито для оборони міста. У цих траншеях знайшли свою смерть 9000 осіб єврейського населення, більше ні для чого вони не знадобилися. Ми йшли по трупах. У кожній сивій жінці мені здавалося, що я бачу маму... Ми почали прощатися, встигли усі поцілуватися... Фаня узяла його [сина Владю. – А. П.] на руки, йому було важко йти по слизькій глині, Бася не переставала ламати руки і шепотіти: «Владя, Владя, тебе ж за що? Ніхто навіть не дізнається, що з нами зробили». Фаня обернулася і відповіла: «З ним я помираю спокійно, знаю, що не залишаю сироту». Це були останні слова Фані. Більше я не могла витримати, я схопилася за голову і почала кричати якимсь диким криком, мені здається, що Фаня ще встигла обернутися і сказати: «Тихіше, Сара, тихіше», і на цьому все обривається...»²⁰.

Сотні тисяч єврейських жінок загинули жахливою смертю у «розстрільних ямах» на території центральної, східної та південної України, і тільки одиниці пережили це пекло.

Дистрикт Галичина

Дистрикт Галичина нацисти передали під управління польського Генерал-губернаторства. На цих землях (сучасні Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська області) мешкало не менше ніж півмільйона євреїв, які говорили польською, ідиш, українською, російською мовами. Тут нацисти та їхні помічники з місцевого неєврейського населення не влаштовували таких масових розстрілів, як на території Райхскомісаріату Україна. У Дистрикті Галичина, як у Польщі, створювали гетто, де євреї помирали від нестерпних умов, а також звідси українських євреїв депортували до таборів смерті на території Польщі, у першу чергу в Белжець. «Найвідомішими» на західноукраїнських землях були Львівське гетто і Янівський табір, який також знаходився у Львові. У нестерпних умовах нацистських гетто єврейські жінки повинні були виживати самі та рятувати своїх дітей. Ці гетто були організовані восени – взимку 1941 р. і проіснували до кінця 1942 р., а окремі навіть до весни – літа 1943 р., коли було знищено або депортовано останніх євреїв Східної Галичини (тобто Західної України – згідно із сучасними кордонами Польщі й України).

¹⁶ Тарлов Е., Додик С. Холокост: два свідчення. Трагедія єврейської общини Бар. – Запорожье, 2003. – С. 37. Раї Басюк, коханій Ефрема Тарлова, у 1942 р. було майже 16 років.

¹⁷ Див., наприклад: Подольський А. Уроки минулого. Історія Голокосту в Україні. – К., 2007. – С. 50.

¹⁸ Більшість цих щоденникових записів було знайдено в архівах Іллі Еренбурга і Василя Гроссмана, а також у фондах Єврейського антифашистського комітету. Вони не увійшли до «Чорної Книги» (Єрусалим, 1980). У 1993 р. в Єрусалимі російською мовою видано «Невідому «Чорну Книгу», де опубліковано тексти цих щоденників.

¹⁹ Цит. за: Неизвестная «Черная Книга» / Сост. : И. Альтман и др. – М. ; Иерусалим, 1993. – С. 213–214.

²⁰ Там же. – С. 215–218.

Портрет матері-єврейки з дочкою у Львівському гетто (їм вдалося переховуватися та врятуватися). Дівчинка — Романа Мартін (уродж. Романа Шраєр), яка після війни певний час жила у Подзі та Відні, а про своє єврейське походження дізналася лише у 1951 р. після еміграції до Канади. 1943 р.

Джерело: архів Меморіального музею Голокосту (United States Holocaust Memorial Museum), Вашингтон, США

Проте ще до створення гетто, відразу після окупації цих територій нацистами в липні – серпні 1941 р., тут у містах і містечках відбулися спрямовані проти місцевих євреїв погроми, спровоковані німецькою окупаційною владою, а здійснені місцевими жителями-неєвреями – українцями, іноді також поляками й росіянами. Збереглося свідчення мешканки Львова Рози (Рузі) Ваґнер, єврейки, яка пережила погром у місті 30 червня – 1 липня 1941 р. Цей документ, написаний польською мовою, обсягом 24 сторінки машинописного тексту, авторка передала у 1945 р. в Єврейський історичний інститут у Варшаві. У 2008 р. канадський історик українського походження Іван Химка (John-Paul Himka) опублікував це свідчення зі своїми коментарями в журналі Українського центру вивчення історії Голокосту «Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі»²¹.

Роза Ваґнер згадує: «Була година 11-та перед полуднем [30 червня 1941 р. – А. П.]. Сказали, що українці ведуть вулицею колони єврейських чоловіків і жінок. Однак ми не усвідомлювали того, що відбувається. Несподівано в брамі з'явився якийсь підліток з обличчям бандита. З міною, сповненою сарказмом і ненавистю, він сказав мені й сусідці, з якою я стояла на ґанку: «Ходіть-но панянки трохи попрацювати». В мене стало серце, нас візьмуть до трупів. <...> Щойно я вийшла з брами нашої кам'яниці, як мене оточила зграя вуличників»²². Їх стали штовхати,

а потім і бити. «Якоїсь миті я... втратила відчуття реальності... Хтось, хто стояв побіч мене, бачачи, що я млію, підтримав мене й опритомнив... <...> Побита маса згнаних і переслідуваних людей стежила тепер за кожним рухом призвідців погрому, напружено очікуючи подальшого ходу подій. Але вони чомусь не поспішали покінчити з нами. Нестриманій голоті не вистачала наша кров і пониження. Вони бажали здобути з цієї забави матеріальнішу користь.

Перед тремтячою скатованою масою нещасних жертв стали проститутки... і, як володарки, наказали нам скидати з себе взуття чи інші частини гардеробу, які їм припали до подобу. Потім нам наказали віддати наші документи...

Один із бандитів оголосив, що як у когось із нас знайдуть якісь гроші, персні чи інші коштовності, то нам біда. Негідник навіть не сподівався, який багатий результат дасть це його нище розпорядження...»²³.

«Коли ж ненаситні кати здерли увесь одяг із якоїсь жінки й палицями безжалісно переїчили голе тіло, то німецькі солдати, які проходили подвір'ям, яких ми просили втрутитися, відповіли: «Das ist die Rache der Ukrainer» [Це помста українців. – А. П.] тоном, сповненим схвалення цих дій. Вони проходили з виразом панів і фотографували голих жінок, яких катували: «Das wird in Stürmer sein» [Це буде в «Штюрмері». – А. П.], тішились, що їхні земляки зможуть побачити дії своїх чоловіків і синів, які воюють для блага людства»²⁴.

У роки Голокосту на українських землях нацисти, як уже зазначалося, знищили близько 1,5 млн євреїв, не менше ніж половину з яких становили жінки. Деяким пощастило пережити нацистську окупацію – або завдяки дивовижному збігові обставин, власним силі волі та мужності, або завдяки тим, хто ризикнув допомогти, – проте після пережитого багато хто з них уже не міг жити повноцінним життям, вийти заміж, народжувати дітей... Їх мучили різні хвороби, і вони рано пішли з життя. У свідченні Сіми Курицької з м. Прилуки Чернігівської області досить точно змальовано таку долю: «...Подальше моє життя пройшло в самих поневіряннях: під чужим українським ім'ям випрошувала милостиню, наймалася на різні непосильні для мого віку роботи, голодна, роздягнена, роззута, в постійному страху, що хтось упізнає і видасть. Навіть плакала так, щоб ніхто не бачив. Я плакала за своїми батьками. Адже я всім говорила, що я не знаю батьків, що я з дитбудинку. Мої поневіряння впродовж двох років окупації зробили свою справу. У 30 років я стала інвалідом, а в 32 перенесла складну операцію на серці...»²⁵.

Єлизавета Кремер, яка зуміла вивести живу з «розстрільної ями» в Маріуполі, після війни жила в Києві, але до неї ставилися з недовірою, як до людини, що перебувала на окупованих територіях (у сталінському СРСР в 1940–1950-х роках неписаним законом було підозріливе й презирливе ставлення до тих, хто пережив нацистську окупацію). Жінка працювала на відбудові міста, не маючи документів, підірвала здоров'я, заміж вийшла тільки у 1960-х роках, проте лікарі сказали, що після всього пережитого дітей у неї ніколи не буде. Вона удочерила дівчинку з дитячого будинку. На початку 1990-х названа дочка, яка вже виросла, створила нестерпні умови життя для матері й тим самим сприяла її смерті...»²⁶.

Після Голокосту, який особливо жорстоко вдарив по євреях Східної Європи, у цьому регіоні, включно з Україною, залишилося не більше ніж 4 % усіх євреїв, хоча до 1939 р. тут мешкало 50 % світового єврейства. Жак і трагедія Голокосту

21 Химка, Іван. Достовірність свідчення: реляція Рузі Ваґнер про львівський погром влітку 1941 р. = Veracity of Testimony: Roza Wagner's story of the Lviv Pogrom of the Summer of 1941 / John-Paul Himka // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2008. – № 2 (4). – С. 43–81.

22 Там само. – С. 45–46.

23 Химка, Іван. Достовірність свідчення: реляція Рузі Ваґнер... – С. 47.

24 Там само. – С. 46–47.

25 Живими остались только мы. Свидетельства и документы. – К., 1999. – С. 234.

26 Спогади Є. А. Кремер-Загоруйко, записані автором в 1993 р.

здійснили цивілізаційний перелом в історії євреїв та історії Європи. Єврейський народ фактично перестав бути одним з європейських народів.

В останні роки в Україні здійснюються спроби внесення в суспільну свідомість думки про єврейську культуру та історію як частину української ідентичності, але поки що цей процес дуже слабкий. Вивчення долі єврейських жінок в роки Голокосту може бути одним з найважливіших чинників усвідомлення того, що історія цієї трагедії на українських землях є частиною національної історії країни, і це зумовлює відповідальність кожного за збереження пам'яті про минуле.

VIII

ЖІНОЧІ ОБЛИЧЧЯ ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ

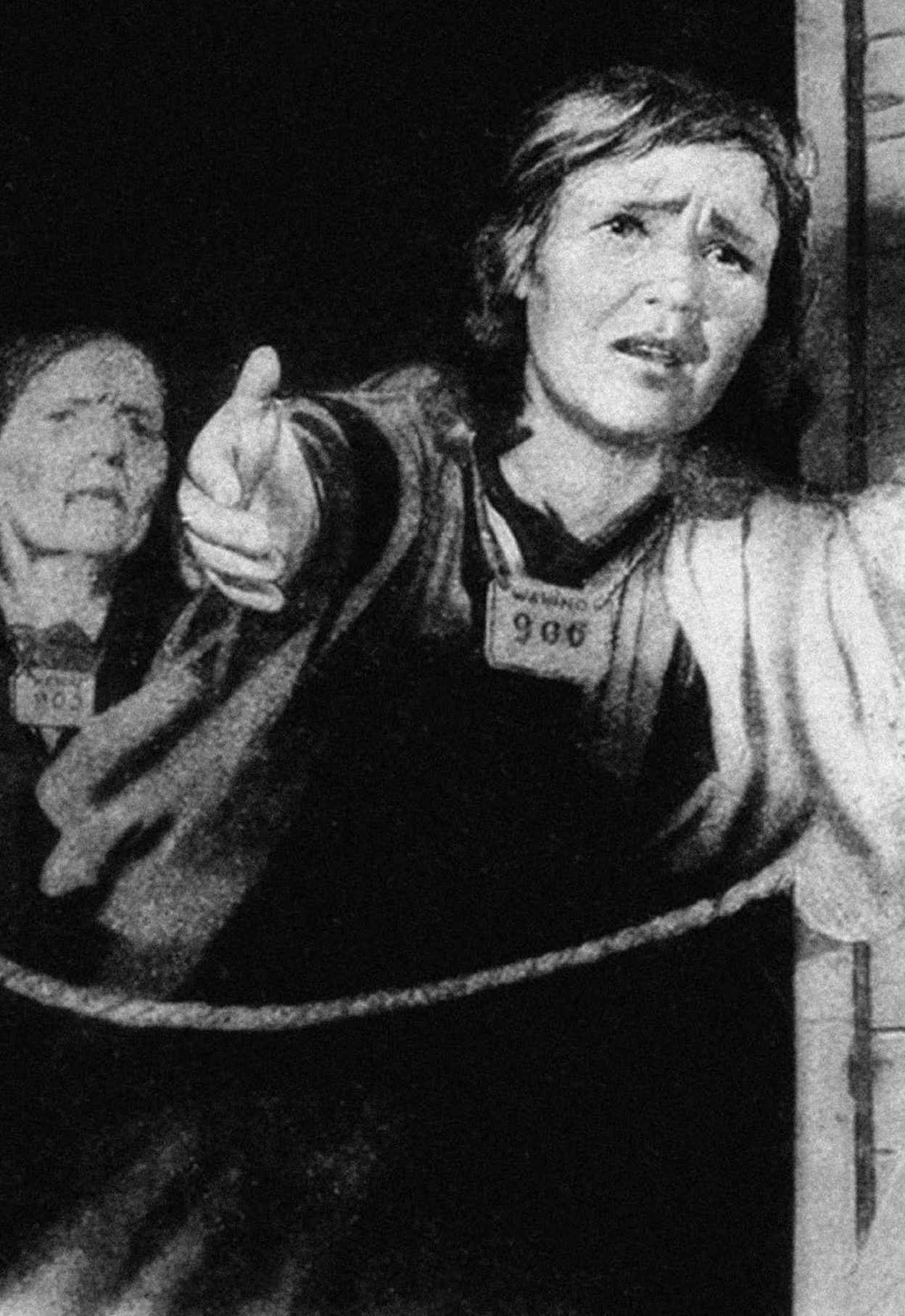

**РАДЯНСЬКІ ЖІНКИ
НА ПРИМУСОВИХ
РОБОТАХ
ТРЕТЬОГО РАЙХУ:
(ОБ)РИСИ (ПО)ВОЄННИХ
(РЕ)ПРЕЗЕНТАЦІЙ**

Гелінада Грінченко

**ДОСВІД ПРИМУСОВОЇ
ПРАЦІ У ПАМ'ЯТІ
КОЛИШНІХ УКРАЇНСЬКИХ
ОСТАРБАЙТЕРОК
З КАНАДИ**

Марія Меленчук

РАДЯНСЬКІ ЖІНКИ НА ПРИМУСОВИХ РОБОТАХ ТРЕТЬОГО РАЙХУ: (ОБ)РИСИ (ПО)ВОЄННИХ (РЕ)ПРЕЗЕНТАЦІЙ

Гелінада Грінченко

Примусова праця іноземців у нацистській Німеччині під час Другої світової війни – багаторівневий, складний і контроверсійний феномен, пік інтенсивного студіювання якого припав на останнє десятиріччя XX і початок XXI ст. Цей сплеск був актуалізований багатьма причинами, серед яких головними є дебати навколо виплат компенсацій і подальших відшкодувань жертвам нацистських переслідувань, відповідний суспільний резонанс та інтерес до згаданого феномену на публічному рівні, а також стан і кон'юнктура тогочасної академічної науки, що уможливлювали (і стимулювали) вивчення проблеми примусової праці у рамках соціально-політичних та економічних студій, історії повсякдення, усної історії, регіональної чи локальної історії, досліджень пам'яті тощо. Тоді питаннями підневільної праці іноземців у нацистській Німеччині та пам'яті про неї цікавилися як фахові історики, так і журналісти, краєзнавці, співробітники музеїв, активісти, представники громадських та ветеранських організацій, різноманітні «групи пошуку», дослідницькі команди вчителів та школярів. В Україні колишнім примусовим робітникам для уможливлення отримання компенсаційних виплат було надано статус ветеранів війни та жертв нацистських переслідувань.

Поєднання усіх цих обставин привело до виникнення та подальшого співіснування кількох рівнів (від)творення пам'яті про остарбайтерів і дослідження їхнього досвіду: державно-правового (на якому актуалізація пам'яті була зумовлена, зокрема, необхідністю правового врегулювання отримання грошових компенсацій, що надходили з-за кордону, та розроблення відповідної нормативної бази), інституціонального (його характерною ознакою стало утворення певної кількості громадських організацій, союзів та об'єднань, по-перше, самих колишніх примусових робітників, а по-друге, громадян, котрі своїм основним завданням бачили допомогу, захист та збереження пам'яті про цю категорію учасників війни), публічного (політика виплат компенсацій та надання остарбайтерам статусу спочатку ветеранів війни, а потім жертв нацистських переслідувань викликала значний суспільний інтерес до їхньої історії та пам'яті й тим самим стимулювала написання та видання спогадів, участь у проектах із запису усних історій, популяризацію долі й досвіду колишніх невольників у документальних фільмах, театральних виставах, музейних експозиціях та на пересувних виставках, у популярній і художній літературі) та наукового (у рамках якого першочергову увагу приділяють новим джерелам, що вводяться до наукового обігу, а безпосереднє вивчення теми базується

М. Мальцев. Плакат «Фашистські загарбники вивозять радянських людей у німецьке рабство. Воїне Червоної армії, визволи!». 1943 р.

Джерело: цю та інші ілюстрації до статті взято з відкритих інтернет-джерел

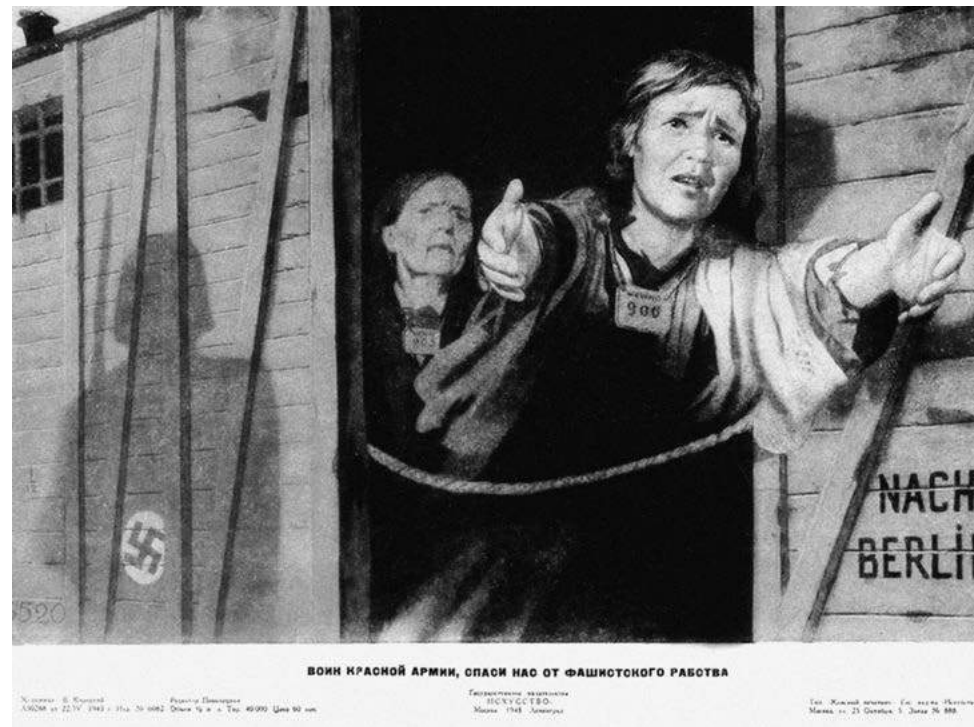
Ф. Антонов. Плакат «Я хочу жити!». 1942 р.

на поєднанні дослідження політично-подієвої та соціальної історії примусу до праці з явним наголосом саме на останній, тобто на повсякденних практиках існування в умовах примусового працевикористання і повоєнної адаптації та на оцінках зазначених процесів їхніми безпосередніми учасниками – українськими оstarбайтерами¹.

У цій статті, що має оглядовий характер, йтиметься про загальні обриси й характерні риси (ре)презентацій радянських жінок-невільниць на рівнях наукового та публічного (від)творення пам'яті про примусових робітників Третього райху і дослідження їхнього досвіду. Спочатку я наведу кількісні показники використання праці громадян СРСР у Німеччині, потім зроблю огляд здійснених сучасними німецькими науковцями досліджень проблеми залучення до примусових робіт жінок-остарбайтерок²,

¹ Ці рівні (від)творення я запропонувала у статті, присвяченій пам'яті про дітей-остарбайтерів, та проілюструвала кожен з рівнів відповідними прикладами, див.: Grinchenko, Gelinada. «And now imagine her or him as a slave, a pitiful slave with no rights»: Child Forced Labourers in the Culture of Remembrance of the USSR and Post-Soviet Ukraine // European Review of History (готується до друку).

² За німецьким законодавством словом «остарбайтер» позначали осіб «ненімецької народності, яких було рекрутовано у Райхскомісаріаті Україна, Генеральному комісаріаті Білорусь, а також в областях, розташованих на схід від цих комісаріатів та колишніх вільних держав Латвії та Естонії, вивезено після окупації Вермахтом до Третього райху, включно з протекторатом Богемія й Моравія, і там залучено до праці». Докладніше див.: Грінченко Г. Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти. – Харків: НТМТ, 2012. – С. 78–79.

В. Корецький. Плакат «Воїне Червоної армії, врятуй нас від фашистського рабства». 1943 р.

а наостанок зупинюся на особливостях радянських та пострадянських (ре)презентацій жіночого досвіду перебування в нацистській неволі під час Другої світової війни.

(Не)вимірюване: масштаби залучення радянських цивільних жінок до примусової праці

Розглядати історію вивчення та (по)воєнні репрезентації залучення до примусової праці радянських цивільних жінок почну з кількісних характеристик цього явища, передовсім зіставляючи їх з відповідними показниками використання праці громадян інших європейських країн. Станом на вересень 1944 р. частка радянських жінок у загальній кількості вивезених на роботи до Третього райху осіб була найбільшою і становила 49,8 %, тобто практично половину. Цей показник навіть перевищував частку німкенів, які на той час працювали у різних галузях нацистської економіки (48,6 %), адже саме потреба полегшити умови їхньої праці та зменшити навантаження на них стала однією з причин залучення іноземок до роботи на німецьких підприємствах. Наступними після громадян СРСР за чисельністю були словачки (44,5 %), мешканки Балтійських країн (36,5) та польки (34,4 %). Якщо відштовхуватися від запропонованої авторами наведених підрахунків загальної кількості радянських примусових робітників (станом на вересень

1944 р.), що становила майже 2,5 млн осіб, то можна визначити, що на примусові роботи до Німеччини потрапили понад 1 млн 200 тис. радянських жінок³.

Крім того, як свідчать наявні статистичні дані, радянські громадянки були наймолодшими: половину вивезених з окупованих територій СРСР жінок (49,9 %) становили особи 1923–1927 рр. народження. Інакше кажучи, наприклад, у 1943 р. половині радянських оstarбайтерок було від 16 до 20 років⁴. Їхню працю використовували в усіх сферах, де практикували залучення робітників-іноземців: у видобувній та обробній промисловості, на транспорті й будівництві, у сільському господарстві, при церквах, магістратах, а також у хатньому господарстві. Для порівняння: серед польок, зайнятих на примусових роботах у Німеччині під час війни, молоді жінки 1923–1927 рр. народження становили 29,9 %⁵.

Упродовж 1942–1945 рр. більшість радянських жінок потрапляла на роботи до Райху під час реалізації загальних (тобто гендерно недиференційованих) програм вивезення радянських громадян, причому інтенсивність цього процесу була різною. Відомо, що взимку 1941/1942 рр. та на початку весни 1942 р. з Радянського Союзу до Німеччини виїжджали переважно кваліфіковані робітники-чоловіки. У перші місяці 1942 р. кількість жінок, яких вивозили до Райху, все ще залишалась меншою за чисельність чоловіків⁶, але дуже скоро ці пропорції зрівнялися: із завершенням умовно добровільного періоду мобілізації, що, на думку сучасних дослідників, тривав до квітня 1942 р., почалося масове вивезення жінок, котрих вважали такою самою робочою силою, як і чоловіків. Частка жінок, що, як ми зазначали вище, становила половину загальної кількості вивезених на примусові роботи цивільних радянських осіб, була характерною для реалій примусової мобілізації вже з кінця весни 1942 р.

Проте серед цих жінок були й вивезені саме за гендерною ознакою. Йдеться про спеціальний указ від 10 вересня 1942 р. про доставляння до Німеччини для роботи у хатньому господарстві півмільйона (цієї цифри, до речі, так ніколи і не досягли) молодих жінок-остарбайтерок з України віком від 15 до 35 років, не тільки здорових та міцних, а й із зовнішністю, схожою на німецьку, тобто з блакитними очима та світлим волоссям. Із Харкова й області на виконання цього наказу лишень із середини жовтня до середини листопада 1942 р. до господарств Райху німці вивезли 3143 молодих жінок. Наприкінці літа 1944 р. у німецьких родинах працювали 33 тис. оstarбайтерок, а загальна кількість іноземок, яких залучили до роботи в цьому секторі, дорівнювала 77 тис. осіб⁷, тобто молоді дівчата та жінки із СРСР становили тоді майже половину всіх домашніх служниць⁸.

Сучасні дослідники, базуючись, у тому числі, на записаних в останні десятиріччя усних історіях, зазначають, що порівняно з іншими оstarбайтерами більшість служниць

3 Усі цифри взято з табл. 4 «Цивільна робоча сила в Німеччині за країною походження, статтю та економічним сектором, 1939–1945», вміщеної у статті «Примусова праця в нацистській Німеччині: категорії, цифри та ті, хто вижив» (див.: Spoerer M., Fleischhacker J. Forced Laborers in Nazi Germany: Categories, Numbers, and Survivors // Journal of Interdisciplinary History. – 2002. – Vol. 33, No. 2. – P. 187). Однак підкреслимо, що остаточної цифри вивезених на примусові роботи осіб наразі немає.

4 Варто зазначити, що у своєму нещодавньому дослідженні Йоганн-Дітер Штайнерт називає дітьми всіх тих, кого вивезли з території СРСР у віці до 18 років, тим самим виводячи їх в окрему категорію залучених до робіт осіб. Див.: Steinert J.-D. Deportation und Zwangsarbeit. Polnische und sowjetische Kinder im nationalsozialistischen Deutschland und im besetzten Osteuropa 1939–1945. – Essen : Klartext Verlag, 2013.

5 Spoerer M., Fleischhacker J. Forced Laborers in Nazi Germany... – P. 199 (табл. 9 «Вікова структура вибраних груп примусових робітників за роками народження»).

6 Наприклад, із середини січня до середини квітня 1942 р. з Харкова до Німеччини було відправлено 14 445 робітників, з них 10 920 чоловіків і 3525 жінок. У свою чергу, з Харкова й області станом на 28 вересня 1942 р. на роботи до Німеччини загалом вивезли 73 381 особу: 34 171 чоловіка та 39 210 жінок (Грінченко Г. Усна історія примусу до праці... – С. 82, 86).

7 Там само. – С. 96.

8 У. Герберт говорить про 100 000 служниць станом на березень 1944 р., майже половина з яких походила з СРСР (Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. – Bonn : Dietz, 1999. – Виноска 262).

мали відносно стерпні умови проживання і праці, а стосунки з німецькою сім'єю, зокрема з дітьми, часто були дружніми⁹. У. Герберт у фундаментальному дослідженні використання праці іноземців у Німеччині, описуючи мотивацію залучення до цього виду робіт саме оstarбайтерок¹⁰, наводить вельми цікаві з погляду запропонованих характеристик жінок-служниць повідомлення СД. У них ішлося про перший досвід роботи оstarбайтерок у хатньому господарстві, який виявився успішним завдяки працелюбності, слухняності та допитливості цих жінок. Однак була ще одна причина, про яку згадано в тих повідомленнях: «Більшість домогосподинь постійно скаржилася на те, що порівняно з російськими дівчатами німецькі помічниці були нахабними, ледачими й неохайними та дозволяли собі майже все через свою незамінність...». Автор продовжує цитування документа щодо німецьких помічниць уже у примітці: «Отже, багатодітна родина з Г. за шість місяців роботи служниць мала такий досвід: першій служниці було дев'ятнадцять, її застали за тим, що вона навчала семирічного хлопчика так званім поцілунком із язиком. Родина назвала її брехливою та німфоманкою. Наступній служниці було п'ятнадцять, вона була наскрізь брехливою і німфоманкою. Вона приводила додому чужих чоловіків та ночами потай залишала дім своїх господарів. Третій було сімнадцять із половиною, її господарі називають ледачою та нечесною...»¹¹. Ці багаті на інтерпретації повідомлення автор залишив без коментарів, підсумувавши наведений сюжет констатацією того, що скарги на домашніх робітниць під час війни природно збільшилися, а оstarбайтерки стали доброю заміною німецьким служницям, «бюргерським символом статусу за доступною ціною, а також наочним вираженням квазіколоніального суспільного порядку»¹².

Радянські примусові робітниці в німецьких дослідженнях націонал-соціалізму

Наведені вище цитати та застосування їх поза межами можливих гендерних інтерпретацій добре ілюструють панівну тенденцію в дослідженні історії примусу до праці, що склалася в німецькій історіографії наприкінці 1990-х років та була орієнтована передусім на вивчення динаміки політичних рішень та соціально-правового оформлення системи примусу та організації праці іноземців. У. Герберт, автор першої загальновизнаної фундаментальної розвідки, що з'явилася в ті роки, взагалі не враховував гендерної специфіки примусової праці, розглядаючи останню як універсальну систему расового пригноблення, де практично не було диференціації жінок і чоловіків. Єдиним винятком у його роботі є наведений вище епізод із хатніми служницями, який у загальному контексті дослідження автор використав не для того, щоб проілюструвати гендерно-специфічні рішення нацистського керівництва, а щоб довести «перемогу прагматичних міркувань над расово-ідеологічними настановами нацистського режиму», тобто досягнення певних політичних цілей. Зрозуміло, що з ракурсу гендерної історії таку працю не можна назвати фундаментальною та всеосяжною, адже її «універсальність» насправді є проявом гендерної нечутливості та репрезентує класичну андроцентричну модель дослідження, що вироблена чоловіками і тому пропонує неповне та одностороннє висвітлення досвіду примусових робітників та їхньої історії¹³.

9 Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939–1945. – Stuttgart ; München : Deutsche Verlagsanstalt, 2001. – S. 120.

10 Варто звернути увагу на те, що цих молодих жінок, яких відповідно до закону мали рекрутувати на території України, автор називає росіянками.

11 Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes»... – S. 205, а також виноска 263.

12 Ibid. – S. 205.

13 Про таку андроцентричність студій проблеми примусової праці говорить у своєму дослідженні націонал-соціалістичної демографічної та сексуальної політики щодо оstarбайтерок та польок Габріела Гаух.

Перші спроби тематизації та дослідження суто жіночого досвіду перебування на примусових роботах припадають на кінець 1980-х років та збігаються за часом із загальною активізацією студіювання німецькими вченими проблеми використання праці іноземців в економіці Третього райху. Проте ці дослідження від самого початку були вузькотематичними, тобто присвяченими окремим питанням відповідного жіночого досвіду, базувалися найчастіше на одному конкретному прикладі та мали радше описовий, ніж аналітичний характер. Не випадково та не дивно, що тематикою цих перших студій стала «суто жіноча справа» – дітонородження та заходи з його організації, поводження з новонародженими тощо¹⁴.

Цікавою спробою врахування жіночого досвіду примусової праці та його висвітлення в контексті всієї системи використання праці іноземних робітників є друге фундаментальне дослідження цього феномену – студія Марка Шпюрера «Примусова праця під свастикою», де на відміну від монографії У. Герберта розглянуто соціально-історичний аспект питання. Звернувши увагу і на специфіку самого жіночого буття, і на особливості нацистської політики щодо жінок-іноземок, у тому числі оstarбайтерок, автор розмістив основні «жіночі» сюжети у підрозділах «Кохання і сексуальність» та «Вагітність, аборт і маленькі діти» розділу «Спів-люди чи недо-люди. Відносини груп іноземців поміж собою та з німецьким населенням». На відміну від інших ідеологій, зазначає М. Шпюрер, націонал-соціалізм зробив сексуальність об'єктом державно-політичного регулювання і контролю, щоб запобігати «забрудненню німецької крові» та проникненню генів нижчих рас у «тіло німецького народу». Коли розпочалося масштабне привезення до Німеччини робітниць та робітників зі Сходу, за статеви стосунки між німкенями та оstarбайтерами, так само як і між німцями та оstarбайтерками, було введено суворе покарання: чоловіки зі Сходу щонайменше потрапляли до концтабору, а зазвичай їм загрожувала смертна кара; жінок-оstarбайтерок відправляли до концтабору чи до борделю (про примусову сексуальну працю див. нижче). У свою чергу, на німкенів чекали, як мінімум, стигматизація (гоління голови та виселення до села, що було запроваджено у грудні 1941 р.) або ув'язнення в жіночому концтаборі Равенсбрюк, німецькі чоловіки найчастіше потрапляли до концтабору¹⁵.

Найбільшу увагу М. Шпюрер приділив уже непогано розробленим на той час питанням «регулювання» народжуваності серед «нижчих» (за нацистськими уявленнями) народів. Спочатку, пише автор, вагітних оstarбайтерок відправляли додому, але цією можливістю з часом почали користуватися забагато жінок: «хоча більшість народжених у 1920-ті роки оstarбайтерок не мали релігійного виховання, як польки, принаймні для сільських дівчат секс до шлюбу був табу, а позашлюбна вагітність – ганьбою. Але, з огляду на шокуючі умови перебування в Райху, вагітність здавалася їм меншим злом»¹⁶. Після заборони відправлення вагітних жінок додому у грудні 1942 р. з'явилися розпорядження про організацію пологових будинків та закладів для маленьких дітей, проте поряд із тим дозволялися аборти, які з часом набули примусового характеру та були застосовані приблизно у чверті випадків вагітності¹⁷.

У дослідженні М. Шпюрера також порушено питання дискусії та рішень щодо подальшої долі народжених примусовими робітницями дітей. За расистською ідеологією, останніх поділяли на дітей «доброї раси», чий батько належав до «германської національності» (німці, фламандці, голландці, скандинави), а мати

14 *Vögel B.* «Entbindungsheim für Ostarbeiterinnen»: Braunschweig, Broitzemer Straße 200. – Hamburg: Hamburger Stiftung für Sozialgeschichte d. 20. Jh., 1989. – 197 S.; *Schwarze G.* Kinder, die nicht zählten: Ostarbeiterinnen und ihre Kinder im Zweiten Weltkrieg. – Essen: Klartext-Verlag, 1997. – 336 S.

15 *Spoerer M.* Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz... – S. 201.

16 *Ibid.* – S. 206.

17 *Ibid.*

зовнішньо була схожа на представників цієї «доброї раси», та дітей «поганої раси», батьки яких були робітниками зі сходу Європи. Дітей «доброї раси» після періоду вигодовування забирали до спеціальних дитячих будинків, де виховували як німців (автор пише про кілька тисяч таких німецьких громадян, котрі все життя не підозрюють, що їхньою матір'ю була оstarбайтерка чи полька), а дітей «поганої раси» направляли до «дитячих будинків для дітей іноземців» (співробітники цих закладів називали їх «будинками виродків»¹⁸), які, по суті, були будинками смерті для немовлят, адже від голоду та хвороб там гинуло від 50 до 90 % маленьких дітей. Лише в січні 1944 р. нацистське керівництво ухвалило, що цим дітям слід давати харчування, достатнє для виживання, проте на практиці це рішення впроваджували дуже повільно¹⁹.

Нарешті, дуже коротко, радше окреслюючи напрями майбутніх розвідок, автор торкнувся питання вимушеної торгівлі оstarбайтерками власним тілом (жінки самі йшли до західних робітників та отримували за свої послуги предмети життєвої необхідності чи просто шматок хліба). Дослідник також згадав про «непідконтрольну розпусту»: «Однак, слід враховувати, що більшість іноземних робітників були дуже молодими і в робочих таборах для іноземців не підлягали звичному вдома соціальному контролю. Презервативи та вазелін можна було придбати у громадських туалетах. Є багато розповідей про «сексуальну розпусту», моралізаторський пафос яких легко змушує забути про те, що в табірних бараках не було окремої кімнати для інтиму. Чи справді описаний проміскупітет був настільки поширеним, сказати важко. Однак це не залишалось непоміченим, що підкріплювало підозри німецького населення»²⁰. У поле уваги цього науковця потрапило й питання створення та функціонування борделів для іноземних робітників та борделів при концтаборах, які було організовано у Маутгаузені та Аушвіці.

Із окреслених у дослідженні М. Шпюрера проблем надалі відбувалося детальне вивчення саме останньої – існування борделів та примусової сексуальної праці під час війни, а також демографічної й сексуальної політики нацистської держави стосовно жінок зі Східної Європи, що було проаналізовано вже у гендерному аспекті. Так, під час дослідження нацистської демографічної та сексуальної політики щодо оstarбайтерок і польок саме завдяки гендерному ракурсу Габрієла Гаух змогла піддати сумніву деякі усталені уявлення про ставлення до іноземних робітників, наприклад запропоновану відомою німецькою вченою Гізелою Бок ідею «стирання» (англ. *applanation*) статеви відмінностей при поводженні з чужоземцями. Центральною категорією для націонал-соціалізму була «раса», тоді як усі інші диференціації, у тому числі статева приналежність, вважалися другорядними. За Г. Бок, чим нижче на шкалі расових пріоритетів знаходилися ті чи інші національності, тим меншого значення надавали статеви відмінностям їхніх представників у певних просторах дій. Базуючись на документах із регіону Верхнього Дунаю, Г. Гаух спростовує це твердження та вирізняє кілька етапів інституціоналізації (за її термінологією) пологів та переривання вагітності у оstarбайтерок і польок, основним маркером чого називає спеціальне, тобто узгоджене будівництво медичних бараків для таких цілей. Переривання

18 Щоб уникнути однобічності висвітлення, М. Шпюрер згадає також і про випадки людського ставлення персоналу до цих дітей, що рятувало їм життя.

19 Щодо стану таких будинків автор наводить свідчення керівника подібного закладу, яке пролунало вже на повоєнному суді 1946 р. і викликає шок: «З першого липня сорок четвертого року я прийняв пологовий будинок <...> Я виявив там просто жахливу ситуацію. Я навіть не можу її описати. У туалетах прокладки лежали купами, і коли жінка сиділа в туалеті, вони були перед самим її носом. У кутку в душовій валялася купа брудних від екскрементів немовлят ковдр. Екскременти кишіли грубими хробаками. У душовій – як розповіла мені пані Бекер – три трупи немовлят. Наскільки я пригадую з розмови з пані Бекер, ці трупи лежали там так давно, що я не сховався на них дивитися» (*Spoerer M.* Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz... – S. 208). На жаль, автор не наводить жодного прикладу розповідей самих жінок чи інших суто жіночих спогадів про пережите.

20 *Spoerer M.* Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz... – S. 204.

здорових вагітностей здійснювали до 7-місячного терміну. При цьому, пише авторка, пацієнток із Радянського Союзу й Польщі використовували як хірургічний тренажер. Відмова лікарів від операції траплялася так само рідко, як і відмова жінок від абортів. Дослідниця виявила, що всі жінки, які не погоджувалися на оперативне переривання вагітності (*Interruptio*, за термінологією тих часів), розмовляли німецькою, а у решти у графі «Історія хвороби» було записано «німецькою не розмовляє». За словами Г. Гаух, про ситуацію в бараку для остарбайтерок у Бад Галле їй вдалося знайти свідчення чоловіка, який тоді працював у тому місті: «Чотири-п'ять жінок лежали на тимчасових ношах, абсолютно голі, всі у крові. Вони ще були під наркозом, сильно пітніли. Я злякався. Це були вагітні жінки, з яких зняли одяг. Я дістав для жінок покривала... Ця картина дуже шокувала, я пам'ятаю її досі. Я більше не ходив до жіночої клініки та перестав займатися транспортуванням хворих»²¹.

Ще однією темою, про яку не можна не згадати в контексті дослідження німецькими істориками жіночого виміру примусової праці та про яку активно і на повний голос заговорили у 2000-ні роки, є надзвичайно складна для вивчення проблема сексуального насильства та сексуальної примусової праці, у тому числі в концентраційних таборах²². Сексуальна експлуатація переслідуваних й ув'язнених жінок, пише Бригіте Гальбмайр, міцно вкоренилася в систему нацистського гноблення та знищення і поєднувала різні форми прямого фізичного та сексуалізованого психологічного насильства: від зґвалтувань, примусових абортів та насильного сексуального контакту до непристойних образ та перманентного страху стати жертвою сексуального нападу. В основі такого поводження з переслідуваними за часів правління нацистів жінками, на її думку, лежали ідеологія расизму та міцний зв'язок демографічної політики із сексуальною, де сексуальність жінки розглядалася виключно під кутом зору її значення для продовження роду та «арійської раси». Тобто жінкам, котрі цьому «високому призначенню» – народжувати та виховувати справжніх арійців – не хотіли (йдеться переважно про тих німкенів, яких визнали «асоціальними») чи за расовою ознакою не могли відповідати, загрожували переслідування та насилля²³.

За часів війни було кілька типів борделів: для солдатів та офіцерів Вермахту, для наглядців у концтаборах, а також для іноземних робітників (останні створювали з метою збереження «чистоти німецької крові» та запобігання статевим стосункам між носіями цієї крові та «нижчими расами»). До кінця 1943 р. було організовано близько 60 спеціальних борделів для іноземних робітників, де майже 600 жінок мусили надавати сексуальні послуги, і готувалося відкриття ще 50 таких закладів²⁴. Причиною їх створення окрім боротьби за «чистоту крові» стала банальна економічна вигода – відвідання борделю вважали заохоченням та стимулом до підвищення продуктивності праці. Так, ще у травні 1942 р. компанія «IG Farben» виступила з пропозицією запровадити систему заохочення трьох «F» – «Freiheit, Fressen, Frauen» («воля, жратва, баби») – для іноземних працівників свого підприємства. Відтак було

відкрито борделі для в'язнів у концтаборах, що офіційно також обґрунтовували стимулюванням підвищення продуктивності праці за схемою «добра робота – премія». 1943 року в концтаборах запровадили систему заохочень, де відвідання борделю було головною винагородою для чоловіків-в'язнів²⁵. Б. Гальбмайр зазначає, що спочатку відвідувачами цих табірних закладів були лише німці, потім чоловіки інших національностей, але ніколи – радянські в'язні чи євреї. Більшість в'язнів не мали доступу в бордель і, ймовірно, загалом не були фізично спроможні здійснити статевий акт²⁶.

Наразі не відомо, скільки радянських жінок працювало у борделях для іноземців і чи були вони взагалі у концтабірних борделях. Як зазначає М. Шпюрер, радянських жінок могли відіслати до борделю для іноземних робітників за статевий зв'язок із німцем. У свою чергу, Б. Гальбмайр стверджує, що для концтабірних борделів жінок відбирали переважно в таборі Равенсбрюк, і це були здебільшого «асоціальні» німкені, засуджені, у тому числі, але не завжди, за проституцію²⁷. Стосовно позабордельного сексуального насильства в таборах, то, як відомо на прикладі Аушвіца, СС не дотримувався заборони на «расову ганьбу». Зґвалтування «расово неповноцінних» жінок повністю відповідало принципам поводження з «неарійками», продовжує авторка, але оскільки це було порушенням закону, то, щоб приховати злочин, таких жінок після зґвалтування просто вбивали²⁸.

На завершення цієї частини статті слід окремо наголосити на проблемі табування обговорення й вивчення певних тем уже у повоєнний час. Під табуванням тут розуміємо крайню й найжорсткішу форму замовчування, коли заборонені сюжети, їхні смисли і тлумачення дуже важко піддаються розкриттю та введенню в академічний і публічний обіг. У повоєнний період такими табуваними темами чи не в усіх країнах довго були (а подекуди залишаються й досі) питання сексуального насильства під час війни (зокрема, примусу до статевих актів, зґвалтування чи роботи у спеціальному закладі для надання сексуальних послуг). Про неординарну інструменталізацію теми «радянська жінка у німецькому борделі» йтиметься нижче. Зараз варто згадати про повне і донедавна абсолютне мовчання навколо теми борделів у Німеччині, особливо створених при концентраційних таборах. З очевидних причин про цей досвід мовчали самі жінки: переживши насильство, вони наштотувалися на зневагу повоєнного суспільства до «несправжніх», «невоєнних» жертв. Своєрідне поле напруги та двозначності, в якому опинилися чоловіки-в'язні, котрі відвідували борделі, аналізує Р. Зоммер: вони були одночасно жертвами нацистського свавілля та споживачами «пільгового» сексуального насильства, і це теж не спонукало їх до оприлюднення повоєнних спогадів та обговорень²⁹.

Сьогодні, коли повне табу вже зняте, можна спостерігати три типи проговорювання проблеми примусу до сексуальної праці: заперечення і спростування існування

21 Hauch G. Nationalsozialismus-Zwangsarbeit-Weiblich: NS-Bevölkerungs- und Sexualpolitik gegen Ostarbeiterinnen und Polinnen // Von der NS-Ostpolitik zur Europäischen Integration. Beiträge anlässlich der Tagung der Zeitzeug/innen 2002. – Wien, 2003. – S. 55.

22 Перші публікації на цю тему з'явилися ще в 1990-х роках (Paul, Christa. Zwangsprostitution. Staatlich errichtete Bordelle im Nationalsozialismus. – Berlin : Edition Hentrich, 1994. – 141 S.). Серед останніх – дві найбільш вагомні праці: Krieg und Geschlecht. Sexuelle Gewalt im Krieg und Sex-Zwangsarbeit in NS-Konzentrationslagern // Insa Eschebach, Regina Mühlhäuser (Hrsg.). – Berlin : Metropolis Verlag, 2008. – 299 S.; Sommer R. Das KZ-Bordell: Sexuelle Zwangsarbeit in nationalsozialistischen Konzentrationslagern. – Paderborn : Schöningh Verlag, 2009. – 445 S. Про особливості студіювання цієї теми методом усної історії див.: Paul, Christa, Sommer, Robert. SS-Bordelle und Oral History. Problematische Quellen und die Existenz von Bordellen für die SS in Konzentrationslagern // BIOS. – 2006. – Jg. 19, Heft 1. – S. 124–142.

23 Halbmayr B. Sexzwangsarbeit in NS-Konzentrationslagern // Jahrbuch 2005: Schwerpunkt Frauen in Widerstand und Verfolgung / Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes. – Wien, 2005. – S. 96.

24 Ibid. – S. 98.

25 Повний список заохочень містив такі позиції: полегшення умов ув'язнення, додаткове харчування, грошова винагорода, тютюнові вироби та – найвищий ступінь – відвідання борделю. Див.: Halbmayr B. Sexzwangsarbeit in NS-Konzentrationslagern. – S. 99, виноска 8.

26 Halbmayr B. Sexzwangsarbeit in NS-Konzentrationslagern. – S. 107.

27 У цьому випадку уточнення «здебільшого» та «у тому числі» мають важливе значення: те, що до праці у табірних борделях примушували не тільки засуджених за проституцію і не лише німкенів (є свідчення про роботу в таких борделях ромських і польських жінок), нині є принциповим питанням у гендерних студіях сексуального насильства часів війни.

28 Halbmayr B. Sexzwangsarbeit in NS-Konzentrationslagern. – S. 111.

29 Schneider, Silke. [Rezension] [Electronic resource] // H-Soz-Kult. – 17.11.2009. – Rezension zu: Krieg und Geschlecht. Sexuelle Gewalt im Krieg und Sex-Zwangsarbeit in NS-Konzentrationslagern / Insa Eschebach, Regina Mühlhäuser (Hrsg.). – Berlin : Metropolis Verlag, 2008. – 299 S. – Mode of access: <http://www.hsozkult.de/publicationreview/id/rezbuecher-13182>. Див. також саму роботу: Sommer, Robert: Warum das Schweigen? Berichte von ehemaligen Häftlingen über Sex-Zwangsarbeit in nationalsozialistischen Konzentrationslagern // Krieg und Geschlecht... – S. 147–165.

цих борделів – переважно в інтерв'ю та спогадах колишніх радянських в'язнів; наголошування на тому, що в таких закладах працювали виключно «професійні» повії, котрі мали «досить непогані» умови проживання та отримували гроші³⁰; критичні дослідження, в яких запропоновано гендерний аналіз нацистської політики стосовно жінок, розглянуто поняття «примусова сексуальна праця»³¹ та залучено різні, у тому числі суперечливі, документи і свідчення щодо виконуваних жінками примусових сексуальних робіт³².

Названі вище теми не покривають увесь спектр сексуального насильства і примусу, що пережили чи постійно ризикували пережити радянські жінки у Німеччині, так само як не до кінця вивченою є сексуальність жінок у неволі загалом. На сьогодні ще залишилася певна кількість практично не досліджених сюжетів. Про один з них розповіла Клавдія Чукович, яка була вивезена на примусові роботи та потрапила до Равенсбрюка (інтерв'ю записано у 2003 р.):

«– Ну а то, что я видела – женщина с женщиной, там это ж вообще, очень много. Там такие женщины были, которые в мужчину переодевались, так, знаете, носили прически, такие, все.

– Из наших?

– Из наших, из концлагерных. И зарабатывали этим деньги. Последние пайки несли им девочки. Но, мы, например, были девочки, мы этого еще не понимали. Но здесь же женщины были, которые в концлагере сколько лет. И вот они к этим, мы их называли коблами.

– Как, как?

– Коблами. И они к коблам этим, несли вот эти пайки последние. Чтоб он... она... Но это, наверное, писать не надо.

<...>

Я лежала на второй полке. Вера на первой, потом на второй. Потом я говорю: «Вера, иди на мою полку». Через кровать, значит, они ж рядом кровати, жила вот эта вот, которая занималась. Я всё это видела. Всё видела. Так что, я говорю, когда будут говорить об этом... Я говорю, я прошла всё это, я всё видела... Я до подробностей знаю, как это делают и что делают. Могу даже, говорю, энциклопедию написать за это.

– Кошмар. То есть, и наши вот это женщины, которые...

– Да. Наши. Несли последнюю пайку, вот этой вот женщине, чтобы она их только удовлетворила.

³⁰ У своєму дослідженні про жінок – в'язнів Равенсбрюка Джек Моррісон пише, що всупереч усім чуткам жінок там не примушували ставати повіями, і працювати в борделях зголосилося більше жінок, ніж у результаті туди потрапило, що примусове надання сексуальних послуг було непоганим заробітком для жінок, котрі мешкали у «симпатичних» бараках, могли спати до 8-ї ранку, вдень ледарювати, а ввечері працювати дві години. Клієнти платили по дві марки, одну з яких отримувала повія. Після повернення до Равенсбрюка ці жінки потерпали від венеричних хвороб, проте мали гроші на рахунок (див.: *Morrison, Jack G. Ravensbrück. Das Leben in einem Konzentrationslager für Frauen 1939-1945. – Zürich : Pendo Verlag, 2002. – 367 S.,* цит. за: *Halbmayer B. Sexzwangsarbeit in NS-Konzentrationslagern. – S. 114*). М. Шпюерер також зазначає, що деякі жінки зголошувалися працювати добровільно, адже робота табірною повією підвищувала шанси на виживання (*Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz... – S. 205*).

³¹ Наприклад, Б. Гальбмайр, посилаючись на сучасні критичні дослідження, говорить про необхідність розрізняти поняття «примусова проституція» і «примусова сексуальна праця», адже у проституції, навіть якщо вона примусова, завжди є відтінок угоди про обмін, чого аж ніяк не було в концтабірній сексуальній праці: немає свідчень того, що жінки отримували принаймні якісь гроші. У концтабірних борделях не могло бути характерної для «звичайної» проституції конкуренції за кавалера та похідного від неї кокетства жінки: клієнтові-чоловіку просто видавали номерок, із яким він ішов до конкретної жінки, маючи чверть години, а далі наставала черга іншого чоловіка. Таким чином, примусова сексуальна праця була роботою бригади, і можливості вибору, яка є в проституції, тут не виникало.

³² Назви досліджень див. у примітці 22.

Ну, всякие, и сейчас есть такие, которая может без мужчины, а которая не может. Она пришла, приехала уже, может, муж у нее был, может, любовник был. Все... Я... Вот сейчас я понимаю их, потому что сама прошла жизнь. А тогда мы не понимали, мы их осуждали, мы их.... Как это? Как это?

– И не скрывались...?

– Нет, но она там говорила: «Вот, ночью...». Там всё. Но все знали, все видели, что она пошла к ней. Вот она пошла к ней туда. Даже иногда просила: «Ты иди на мою кровать там ляжь, а та ляжет с ней рядом».

Та уходила, например, вот через ту кровать, рядом которая там, она уходила, а та к ней.

– А надзирательницы ваши знали?

– Нет... Когда уже мы заходим в барак, они нет. Они только там на этом... Это когда-нибудь что-нибудь случается, там, построение... или что-нибудь – тогда заходят, по коридору кричат: «Выходите. Построение...» И тогда всё...»³³.

Під час вивчення сексуальних стосунків між в'язнями у концтаборах постає щонайменше три проблеми, які певною мірою пояснюють повільну розробку цього питання. Дві з них окреслила Елізабет Гайнеман у своєму дослідженні «Сексуальність і нацизм: двічі непроговорюване?». По-перше, на думку авторки, «якщо бракує слів для опису лютого насильства нацизму (за Т. Адорно, «писати вірші після Аушвіца – варварство») та чуттєвого задоволення від сексу (за Р. Бартом, «насолоту не можна вимовити»), то двічі зриваються наші плани щодо вивчення перехрещень та зв'язків нацизму й сексу»³⁴. Відсутність усталених методологій дослідження та обмеженість джерел є специфічною проблемою під час будь-яких історичних студій повсякденної сексуальності, а у вивченні згаданого вище «двічі непроговорюваного» феномену до цього додається також брак слів, «нормативних» образів та дефініцій.

Однак перший бар'єр цієї «непроговорюваності» нині подолано, продовжує Е. Гайнеман, і ми вже маємо непогано вивчені сюжети сексуального насильства та переслідування, а також репродуктивної політики нацистської держави. Проте тема сексу для задоволення все ще залишається за межами названих тем: «ми вже добре розуміємося на історії переслідуваних [за сексуальну орієнтацію. – Г. Г.] груп та знаємо про превалювання репродуктивного сексу за часів нацизму. Але як щодо сексу, який не є ні «девіантним», ні націленим на репродукцію?»³⁵.

Нарешті, не таємниця, що академічне співтовариство у більшості своїй консервативне і не надто воліє помічати подібні розвідки, не кажучи вже про сприяння їм. Ще проблематичнішим стає вивчення не примусових, а вимушено-добровільних гомосексуальних стосунків у концтаборах, приклад яких наведено вище в розповіді К. Чукович. Адже дуже важкою для тематизації (і це третя причина повільної динаміки дослідження гомосексуальних стосунків ув'язнених) зазначену проблему робить загальне розуміння концтабору як місця страждання, насильства і смерті, тому сама ідея можливого отримання там сексуального задоволення, на перший погляд, виглядає блюзнірством.

³³ Невигадане: Усні історії оstarбайтерів / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. – Х. : Видавн. дім «Райдер», 2004. – С. 105.

³⁴ *Heineman E. Sexuality and Nazism: The Doubly Unspeakable? // Journal of the History of Sexuality. – 2002. – Vol. 11, No. 1/2, Special Issue: Sexuality and German Fascism. – P. 23.*

³⁵ *Ibid. – P. 24.*

(Ре)презентації жінки-невільниці за радянських та пострадянських часів

У СРСР про наукове осмислення досвіду жінок на примусових роботах у нацистській Німеччині не йшлося взагалі, проте позаакадемічні публічні репрезентації образу жінки-невільниці (у художній творчості, кінематографі тощо) були доволі поширеними та змінюваними в часі. Проміжок від 1942 р. до середини 1950-х років слід вважати першим періодом конструювання загального образу примусової праці, де головною героїнею стала саме жінка, дівчина-полонянка, поневолена на чужині³⁶. Нижня часова межа маркована тут початком масового вивезення радянських громадян до Німеччини, верхня – завершенням офіційної репатріації, після чого інтенсивне використання образу примусової праці в публічному просторі майже припинилося. Здається, логічніше було б позначити верхню межу цього періоду закінченням війни. Однак змістове наповнення сконструйованого за воєнних часів образу примусової праці у Німеччині буквально один в один копіювали радянські публікації 1945–1953 рр., присвячені політиці капіталістичних держав – у тому числі колишніх союзників у війні – стосовно тих радянських громадян, які залишилися за кордонами СРСР та зголосилися поїхати працювати за океан³⁷. Саме смислова подібність, незмінна риторика та схожі головні персонажі публічно вибудовуваного образу невольницької праці зумовили окреслення верхньої часової межі цього періоду серединою 1950-х років.

Для всього зазначеного періоду поряд із дуже широким тиражуванням образу дівчини-полонянки характерними були: акцентування на рабській сутності праці (як у Німеччині, так і в повоєнних капіталістичних країнах) із зображенням поневолювачів «людоджерами» та рабовласниками, котрі не мають не лише співчуття, а й взагалі жодної риси людяності; гранично емоційно напружена й піднесена мобілізаційна та консолідаційна риторика (до її трансляції залучалося багато засобів, у тому числі плакатна продукція, див. ілюстрації на с. 234–235), а також ситуативна прив'язаність до постійно змінюваних реалій війни та перших повоєнних років, під час яких проходила репатріація. Саме остання особливість – необхідність реагувати на постійно змінювану конфігурацію події, котра ще не скінчилась у часі та не набула усталених інтерпретацій, – уможливила вирішення всередині цього періоду окремого етапу, у межах якого, поряд зі збереженням названих вище характеристик, жіночий образ було вибудовано особливим чином, що більше ніколи не повторювався.

Йдеться про 1942–1943 рр., коли у пошуках мобілізаційних засобів, що мали торкнутися найчутливіших струн людської душі та засліпити бійців ненавистю до ворога, радянська пропаганда вдалася до експлуатації нечуваної для радянської людини тих часів теми сексуального рабства полонених жінок. Ось лише найбільш промовисті фрагменти радянської агітаційної продукції тих років: «Сотні тисяч здорових, міцних і красивих молодих дівчат віком від 18 до 25 років відправляють у будинки розпусти

на втіху фашистській наволочі»³⁸; «За наказом Гітлера в окупованих німцями радянських районах здійснюється мобілізація молоді та насильне вивезення до Німеччини для використання їх як рабів у домах розпусти та на небезпечних роботах зі зведення воєнних укріплень»³⁹; «Німецько-фашистські розпусники обплівують їхні душі та тіла, калічать їх на все життя. П'яні німецькі кулаки, фермери, поміщики гвалтують дівчат-підлітків, віддають їх у полюбовниці своїм холопам, заражають їх сифілісом. А скільки будинків розпусти відкрили гітлерівці! У цих домах приниження й смерті морять не тільки дівчат, а й малолітніх школярів»⁴⁰.

Сам по собі очевидно гіперболізований пасаж про масовий характер залучення до примусової сексуальної праці радянських жінок (бо на сьогодні немає жодного документального підтвердження цих «сотень тисяч») міг би залишитися на сумлінні тих, хто його вигадав, якби не одне «але». Наслідки такої пропаганди були у певному сенсі страшнішими за те, про що вона розповідала. По-перше, всі ці повідомлення з'являлися не тільки у період масової мобілізації на примусові роботи до Райху, а й під час загальної невизначеності перших років війни, коли ще не було зрозуміло, скільки триватиме німецька окупація теренів СРСР, скільки продовжуватиметься вивезення жителів цих територій до Німеччини, як довго загалом люди пробудуть на тих роботах. Тому й прощалися часто назавжди, і ці гіркота, страх та біль розлуки не могли не вплинути на агітаційну продукцію і на художні твори того часу (про поезію – нижче). По-друге, мало хто замислювався тоді про проблему майбутнього повернення на батьківщину тих людей, яких силоміць вивозили до Німеччини. Адже, з агітаційного погляду, у той момент найнагальнішим питанням було пропагандистське запобігання вивезенню («бий катів, які забирають ваших жінок у рабство») чи мобілізаційне спрямування гніву й ненависті радянського солдата проти ворога для перемоги та звільнення з полону вже поневолених подруг, сестер та дружин.

Однак чи думали автори наведених вище агіток про те, що ці молоді жінки колись повернуться до своїх міст, містечок і сіл, де, ймовірно, захочуть мати нормальне життя, вийти заміж та народити дітей? А що, коли всі ці начебто «сотні тисяч» були повіями у будинках розпусти, де не померли від сорому і не вкоротили собі віку? Чи, може, вони змирилися зі своєю ганебною працею і стали справжніми повіями? У контексті вибудованого таким чином дискурсу про остарбайтерок стають зрозумілими ті зневага, осуд і образи з боку радянських солдатів, про які сьогодні згадує багато колишніх примусових робітниць, коли серед слів, що лунали від «своїх», «визволителів», найпристойнішим був вираз «німецька підстилка». Квінтесенцією цього вельми поширеного повоєнного ставлення до жінок, які пережили неволю, стають заключні слова роману С. Батуріна «OST» (2005):

«Затріпотіло Марійчине серце, затьмарився світ: той же веселий голос. Ті ж очі, той же неслухняний чуб.

Погляди їхні зустрілися, і вона прошепотіла:

– Ваню?

– Ты обозналась, красавица! – холодно сказал він.

Пізнав, вона бачила, і нічого не забув – відчувала. Та сама родимка над губою.

– Ваню, це я, Марічка, – ще не вірячи у те, що відбувалося, спробувала усміхнутись.

– Говорю тебе – обозналась! – і погрозово прошепотів: – Иди отсюда, подстилка немецкая!

³⁸ Шульга З. Українське селянство не буде у фашистській неволі. – Уфа : АН УРСР, 1942. – С. 23.

³⁹ Листівка Ямського підпільного райкому КП(б)У і Ямського партизанського загону Донецької області з закликом до молоді уникати мобілізації і відправлення до Німеччини. 21 серпня 1942 р. // Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України у роки Великої Вітчизняної війни. – К. : Політвидав України, 1969. – С. 44–45.

⁴⁰ Кононенко Е. В. Отомсти немцу. – М. : Политиздат, 1943. – С. 8.

³⁶ Про періоди конструювання загального образу примусової праці за радянських часів див.: Грінченко Г. Радянський проект пам'яті про примусову працю часів Другої світової війни // Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі : матеріали Всеукр. наук. конф., м. Київ, 27 вересня 2012 р. / Укр. ін-т нац. пам'яті, Ін-т історії України НАН України ; упоряд. : Р. І. Пилявець, В. М. Яременко. – К. : НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 21–42; Grinchenko, Gelinada. (Re)constructing suffering: «Fascist captivity» in Soviet commemorative culture // Cuadernos de Historia Contemporanea (Madrid). – 2013. – № 35. – Р. 243–261. Деякі тези із зазначених робіт у цій статті розвинено та уточнено.

³⁷ Наприклад: «Табори переміщених перетворено на своєрідні ринки невольників, де відбуваються торги із закупівлі рабів на найважчі й найбрудніші роботи за злиднену оплату без найменших гарантій елементарних прав і свобод. Під час добору невольників працюють медичні комісії, які мацають м'язи, дивляться на зуби тощо...» (Войтенко О. В пазурах рабовласників ХХ віку // Сучасне і майбутнє. – 1948. – № 5. – С. 26).

Чим я перед тобою винна? – хотіла спитати. Ви не вміли нас захистити – а я тепер винна?

Ви відступали, побиті й понурі, а винна – я?

Чом же ти не вбив тих, хто прийшов по мене з гвинтівкою?

Чом дозволив начепити на мене тавро – «OST»?

Чим я винна перед тобою – у мене нікого, крім тебе, ніколи не було...

Багато чого хотіла сказати, та подивилась у холодні злі очі і промовчала»⁴¹.

Художньо-проникливого змалюванню образу жінки, яку везуть до Німеччини на безчестя і яка там обов'язково загине від ганьби та наруги (бо по-іншому не можна, інакше вона не радянська і не жінка), сприяла також, безумовно, щира, але ідеологічно відформатована та патріархальна радянська поезія воєнних років. Три вірші – українського, російського та білоруського поетів, написані у 1942 та 1943 рр., слугуватимуть добрим прикладом як відвертого вболівання за долю бранки, так і приписування їй певної поведінкової стратегії, якої у роки війни від неї будуть очікувати вже не герої художніх творів, а реальні люди. Згідно з пафосом цих віршів жінки мають загинути, адже в них забрали головне – жіночу честь, символізовану втраченими (потопаними, купленими, розплетеними) косами:

...А может, мне валяются под откосом
С пробитой грудью у чужих дорог,
И по моим по шелковистым косам
Пройдет немецкий кованный сапог...
Прощай, родной! Забудь про эти косы.
Они мертвы. Им больше не расти.
Забудь калину, на калине росы,
Про всё забудь. Но только отомсти!⁴².

Вот и город огромный и серый,
Слышен говор противный с чужого перрона,
Распахнулись двери,
И велят нам покинуть вагоны.
Привезли на невольничий рынок.
Я кончаю писать, ох, как давит мне сердце кручина!
Покупают здесь девичьи косы
И девичьи слезы.

Христина ⁴³.

... Как ты руки свои заломила
Под неистовый скрежет и гам,
Как тоски неизбывная сила
Твои косы сронила к ногам!
Только пыльные шпалы объемля,
Две косы расплелись – две красы,
Да на рыжую швабскую землю
Пали капли кровавой росы... ⁴⁴.

⁴¹ Батурін С. OST : роман [Електронний ресурс]. – Львів : Кальварія, 2005. – 149 с. – Режим доступу: <http://lib.rus.ec/b/430860/read>.

⁴² Исаковский М. В. Прощальная // Стихотворения. – М. ; Л., 1965. – С. 245.

⁴³ Кулешов А. Письмо из плена : [стихотворение] // Беларусь в огне / под ред. П. Глебке. – М., 1943. – С. 71.

⁴⁴ Малышко А. Катерина // Здравствуй, Украина! : [лит.-эстрад. сб. произведений украинских писателей]. – М. ; Л., 1944. – С. 76.

Ще раз підкреслю, що ці сюжети (насильницьке вивезення та очікуване безчестя, сплюндрована жіночість, прощання навіки та ймовірна загибель) були активно за-требуваними у 1942–1943 рр. Від 1944 р. актуальними стали інші заклики та інші історії, які мали формувати масові уявлення про перебування радянських громадян на примусових роботах у Німеччині. 1944 року було відзнято єдиний за радянських часів фільм, цілком присвячений невідільницькій праці, – стрічку М. Ромма «Людина № 217»⁴⁵. Надзвичайно цікавий у багатьох відношеннях фільм мав показати радянським громадянам, що таке праця в німців, стереотипізувати це явище та закріпити у масовій свідомості у вигляді певних образів. Головну роль у цій стрічці вдало й переконливо виконала дружина М. Ромма – актриса О. Кузьміна, дещо екзальтовану манеру гри якої ще більше підсилювали музика А. Хачатуряна та операторська робота Б. Волчека та Е. Савельєвої. Основними стереотипами, що їх мав утвердити фільм, ставали: продаж людини, як раба, на базарі, постійні знущання, побої та образи з боку хазяїв, ставлення німців до «куплених» людей, як до худоби, але водночас – незламність, прагнення волі, рішучість та відвага невідільників.

Як зазначає О. Барабан, головна героїня фільму – Таня в неволі втрачає молодість і жіночість, але, на мою думку, у стрічці жодним чином не простежуються стратегії репрезентації героїні, схожі на використані у фільмі «Зоя» (про що стверджує згадана дослідниця⁴⁶). Стрічка «Людина № 217», на відміну від фільму «Зоя», взагалі позбавлена ідеологічної рамки, у ній немає навіть натяку ні на Сталіна, ні на провідну роль партії чи радянської держави. Тут головна героїня постає уособленням людини, на прикладі поводження з якою показано той «звичайний, повсякденний» фашизм, що його М. Ромм через багато років майстерно візуалізує в однойменній стрічці. Набагато показовішим є те, що в умовах нацистського «стирання» відмінностей між статтями через нелюдяне ставлення до «нижчих» рас саме жінці режисер відводить роль оборонця людської гідності – не радянської, не сталінської, а саме людської.

Справді, як зауважує О. Барабан, жіночість головної героїні у фільмі поглинута. Проте поглинає її не пафос сталінського патріархату чи радянського патріотизму (на початку фільму героїня вродлива, тендітна та жіночна), а зневажливе та принизливе ставлення німців: довгі коси дівчини зразу відрізає німецька родина, об її обличчя хазяїн витирає підошви своїх начебто погано вичищених черевиків, вона щовечора миє хазяїна, який її навіть не соромиться, бо не вважає ні людиною, ні жінкою («Мию цього старого козла, а йому хоч би що, жінки своєї посоромився б напевно, а мене – ні», – говорить Таня). На відміну від раніше розглянутих сюжетів радянської пропаганди про збезчещення жінок у неволі, у цьому фільмі немає жодного слова про подібну жіночу долю, що ще раз доводить незатребуваність такого сюжету наприкінці війни та його неактуальність для створюваного засобами кіно образу примусової праці.

Загальними рисами (по)воєнних (ре)презентацій жіночого досвіду примусової праці слід вважати такі. По-перше, з 1944 р. (коли тема масового збезчещення остарбайтерок втратила актуальність) до кінця війни та упродовж перших повоєнних років радянську жінку на примусових роботах зображали хоч і жертвою, але здебільшого нескореною, яка чекала на визволення і, попри те що мусила працювати,

⁴⁵ Нагороди фільму: 1946 р. – I Міжнародний кінофестиваль у Каннах, Велика міжнародна премія Асоціації авторів фільмів за кращу режисуру (М. Ромм), 1946 р. – Сталінська премія II ступеня (М. Ромм, О. Кузьміна, В. Зайчиков, Б. Волчек).

⁴⁶ Барабан Е. Она защищала Родину: образ женщин в сталинском кино о Второй мировой войне // Хронология радянської культури: константи й трансформації. – Вип. 3. – К. : Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 2014. – С. 151–161.

вірила у перемогу та сподівалася на повернення додому⁴⁷. Характерно, що відтоді тема збезчещення й знеславленої жіночості ніколи більше не з'являлася в офіційному радянському дискурсі примусової праці. Згідно з цим дискурсом, радянських жінок у неволі могли бити, принижувати, калічити і знущатися з них, але вже не гвалтувати й не примушувати працювати у будинках розпусти.

По-друге, інтенсивна експлуатація образу невільниці закінчилася із завершенням процесу репатріації радянських громадян до СРСР. Відтоді й до припинення існування Радянського Союзу цей образ мав другорядне значення, адже поступився іншому активно конструйованому образу – чоловіка, який здебільшого поставав уже не жертвою, а героєм, непримиренним борцем та учасником антифашистського Опоу. Усі художні твори цього періоду, безпосередньо присвячені досвіду перебування на примусових роботах, переважно відтворювали, хоч і дуже різний, сповнений випробувань, протиріч, але саме чоловічий досвід⁴⁸. Жінкам – про що б не йшлося: про героїку боротьби чи рутину повсякдення – у зазначених творах було відведено набагато менше місця. Вони не були головними героїнями цих романів, слугуючи допоміжним тлом для відтворюваної драми чоловічої боротьби чи чоловічого примусового повсякдення.

По-третє, окрім фільму «Людина № 217», за радянських часів не йшлося про будь-які форми самопредставлення власного жіночого досвіду. І впродовж війни, і в повоєнний період загальний образ дівчини-полонянки вибудовували й наповнювали змістом та досвідом практично завжди чоловіки. Саме вони були авторами агітаційних плакатів і брошур, поетичних та прозових творів, різноманітних пропагандистських публікацій у газетах. Спогади та інші тексти жінок здебільшого не публікувалися, за винятком лише тих коротеньких повідомлень, що містилися в повоєнних збірниках документів і матеріалів про нацистські злочини⁴⁹. Упродовж усього радянського періоду, на відміну від ситуації з творами чоловіків, не було видано жодного зразка жіночої автобіографічної прози, де було б описано досвід перебування жінки на примусових роботах. Цей факт обмежував присутність жінки і як суб'єкта творення дискурсу примусової праці, і як суб'єкта художньої легітимації автобіографічної пам'яті колишніх примусових робітників. Тільки після розпаду Радянського Союзу колишні оstarбайтерки самі заговорили «на повний голос», а їхні досвід та пам'ять стали об'єктом уваги дослідників. Причому саме в такій послідовності: спочатку заговорили, тобто записали та опублікували перші спогади (із часом їх ставало все більше), а потім привернули увагу істориків, пріоритет серед яких належав тим, хто працював у руслі усної історії. Саме ця безпосередня участь жінок – колишніх примусових робітниць у конструюванні пострадянської версії дискурсу «німецької неволі» є першою особливістю сучасної ситуації з вивчення історії та пам'яті про жіночий досвід перебування на примусових роботах⁵⁰.

47 Характерний приклад патріотично-невільницької поезії тих років:

«...Пусть свинцовым дождем отольются
Слезы те, что я лью по ночам,
Пусть, как смертные пчелы, вопьются
Прямо в сердце моим палачам.
Чтобы я, молодая, узнала,
Что еще не погибла земля,
Чтобы снова я жизнь увидела,
Увидела я звезды Кремля!» (Лебедев-Кумач В. Для чего я живая осталась (Голос из немецкого плена) // Лебедев-Кумач В. Песни. – М.: Моск. рабочий, 1947. – С. 155).

48 Основні художні твори радянських часів про досвід перебування на примусових роботах у Німеччині: Смоленчук М. Сиве покоління: роман. – Одеса: Маяк, 1965. – 349 с.; Семин В. Нагрудный знак «Ost»: Роман. Повесть. Рассказы. – М.: Известия, 1978. – 623 с.; Власенко І., Зозуля І. Оstarбайтер: роман. – К.: Рад. письменник, 1980. – 304 с.

49 Лише як приклад: Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками. 1941-1944 рр. – Житомир: Радянська Житомирщина, 1948. – 219 с.; Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками. 1941-1944 рр. – Житомир: Радянська Житомирщина, 1948. – 219 с.

50 Серед опублікованих спогадів як приклад назву такі: Хелемендик-Кокот А. Колгоспне дитинство й німецька неволя: спогади / [мов. ред. В. Поліщук]. – Торонто: [Вид-во Віктора Поліщука], 1989. – 360 с.;

Другою характерною рисою цієї ситуації є те, що сам феномен примусової праці, як і в 1940–1950-ті роки (але, звісно, в інший спосіб), вибудовується переважно через жіночі образи. Вдалою ілюстрацією окресленої тенденції може слугувати формула, запропонована авторами проекту «Трищина через все життя», а саме: «Середньостатистичний» оstarбайтер походив з України, був жіночої статі та 18-річного віку»⁵¹. Навіть побіжний огляд музейних експозицій, виставок, перегляд документальних фільмів чи ілюстрацій до книг (у тому числі виданих у західноєвропейських країнах та присвячених «робітникам зі Сходу») підтверджують цю тенденцію: у конструйованому в пострадянський період дискурсі примусової праці радянських громадян жіночі образи переважають.

Нарешті, ще один момент, на якому обов'язково слід наголосити, полягає у винятковій ролі усної історії у популяризації жіночого досвіду невільницької праці. Коли почала зростати увага до цієї теми, саме в рамках усноїсторичних проєктів (інституціональних та індивідуальних, наукових і аматорських) було записано численні «жіночі історії» примусової праці. На сьогодні цих зафіксованих історій багато, вони доступні для ознайомлення, а їх аналіз дає змогу говорити про перші спроби постановки та початкові кроки вирішення дослідницьких питань у ракурсі гендерної історії⁵². У зв'язку з цим особливо важливим мені видається відтворення досвіду примусової праці жінок через призму їхніх теперішніх емоцій і згадок про пережиті не події, а почуття, адже саме останні обрамлюють абсолютну більшість усних історій. Поряд із пам'яттю про трагедії та нещастя воєнних років у серцях цих жінок зберігаються спогади про найдорожче й головне в житті – про дружбу, про допомогу, про щире й відверте кохання, що спалахувало між невільниками всупереч війні, несвободі, віку, мовним та культурним бар'єрам⁵³. І той дослідник, який візьметься за узагальнювальне студіювання цих усних історій, впевнена, здійснить надзвичайно вагомий внесок у вивчення «жіночого обличчя» примусової праці часів Другої світової війни.

Сайц Н. На перехрестях долі. – Львів: [Б. в.], 1996. – 152 с.; Мирчевская И. Б. ...И он подарил мне маму: воспоминания. – К.: Поэзия, 2005. – 200 с.

51 Трищина через все життя: спогади українських примусових робітниць в землі Райнланд: каталог до виставки. – Кельн, 2007. – С. 17.

52 Лапан Т. Українські жінки на примусових роботах у Третьому Райху // Україна Модерна. – 2007. – № 11. – С. 127–139; Склокіна І. Стратегії самоствердження в усних історіях колишніх оstarбайтерів (гендерний аспект) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/zabuti-zertvy-viyny/1266-iryna-sklokina-strategii-samostverzhennia-v-usnykh-istoriakh-kolyshnikh-ostarbaiteriv-gendernyi-aspekt-chastyna-1> (частина 1); <http://www.historians.in.ua/index.php/zabuti-zertvy-viyny/1270-iryna-sklokina-strategii-samostverzhennia-v-usnykh-istoriakh-kolyshnikh-ostarbaiteriv-gendernyi-aspekt-chastyna-2> (частина 2); Лакно В. «Тільки скучала за домом і всьо, а так мені непогано було»: емоції, переживання та духовні потреби жінок-оstarбайтерів у Третьому Рейху [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/zabuti-zertvy-viyny/1023-vita-dmytrenko-lakhno-tilky-skuchala-za-domom-i-vso-a-tak-meni-nerohano-bulo-emotsii-perezhyvannia-ta-dukhovni-potreby-zhinok-ostarbaiteriv-u-tretomu-reikhu>; Лакно В. «Якби в мене отакий костюм був тоді, як я жила вдома, так я б на десятому небі була»: роль одягу у житті жінок-оstarбайтерів під час перебування у Третьому Рейху [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/zabuti-zertvy-viyny/1371-vita-dmytrenko-lakhno-yakby-v-mene-otakyi-kostyum-buv-todi-yak-ya-zhyla-vdoma-tak-ya-b-na-desyatomu-nebi-bula-rol-odyahu-u-zhytti-zhinok-ostarbaiteriv-pid-chas-perebuvannya-u-tretomu-reykhu>.

53 Сьогодні історії кохання українських примусових робітниць і чоловіків, з якими вони розлучилися по війні, але зустрілися на схилі віку, історії збережених почуттів та весіль, зіграних наприкінці життя, стають сюжетами книг і спектаклів, зображаються у фільмах та увічнюються у камені. Так, наприклад, у травні 2013 р. в Маріїнському парку Києва було відкрито пам'ятник «Вічному кохання», поставлений на честь українки Мокрини Юрзук та італійця Луїджі Педутто, які познайомилися й закохалися у 1943 р., під час перебування в таборі в Австрії. Як і багато таких «інтернаціональних» пар, закохані були роз'єднані по війні та прожили кожен своє життя на батьківщині. 2004 р. вони знайшли одне одного завдяки програмі «Жди меня», після чого Луїджі регулярно приїздив до Мокрини в гості. На час встановлення пам'ятника Мокрині виповнилося 93, а Луїджі – 91 рік. Луїджі Педутто помер через три місяці після встановлення цього монумента.

Пам'ятник «Вічному коханню», поставлений у Києві на честь українки Мокрини Юрзук та італійця Луїджі Педутто у травні 2013 р. Поряд – кадр із програми «Жди меня» (перша зустріч Мокрини і Луїджі після розставання, 2004 р.), який було відтворено у пам'ятнику

Незважаючи на те, що радянські жінки становили найчисленнішу групу серед іноземок, залучених до роботи у Німеччині під час війни, дослідженням їхніх досвіду та пам'яті у загальному тематичному просторі вивчення примусової праці належить далеко не центральне місце. Це стосується як німецької, так і української історіографії, в межах кожної з яких жіночий вимір примусової праці представлений епізодично. Для німецького історієписання характерним є дослідження здебільшого окремих та «суто жіночих» сюжетів про проблеми дітонародження та сексуального примусу, і в цих розвідках автор(к)и спираються переважно на німецькі документи часів війни. В українській історіографії (за відсутності монографічних досліджень) поки що триває пошук підходів та аргументів для аналізу окремих аспектів жіночого досвіду невілницької праці на основі записаних численних усних історій, що зумовлює відповідну специфіку цього виду студіювання теми. Однак дещо запізниле наукове розроблення зазначеної теми на вітчизняних теренах певним чином компенсують публічні (від)творення жіночого досвіду примусової праці, що почалися ще за радянських часів та втілилися у стійкому образі дівчини-полонянки.

Причин такої фрагментарності вивчення жіночого досвіду невілницької праці багато, починаючи від незначності, розпорошеності, а часом і нестачі джерел та закінчуючи кількома ракурсами тематизації цієї проблеми як історії жінок в умовах націонал-соціалізму, сталінізму та безпосередньо за часів Другої світової війни. Крім того, як і в будь-якій «історії жінок», при вивченні жіночого досвіду примусової праці не можна говорити про жінок «у цілому» як про певну усталену гомогенну групу, адже для кожної з них перебування на примусових роботах означало різне, набутий досвід був дуже відмінним і не завжди таким, що збігається з доволі поширеним на сьогодні образом жінки-невільниці – жертви.

Нарешті, важливої специфіки студіюванню історії жінок на примусових роботах додає той факт, що нині все помітнішим стає зменшення іноді надмірного публічного інтересу та дослідницького ентузіазму щодо вивчення історії примусової праці часів Другої світової війни, особливо в її традиційних соціально-політичному, локальному та повсякденному вимірах. Однак саме позбавлення кон'юнктурного напруження й зниження темпу, на моє переконання, мають зробити добру справу – сприяти поглибленню якості досліджень історії та пам'яті про підневільну працю середини ХХ ст., насамперед у предметному полі все ще нецентрального ділянок соціогуманітарного знання, зокрема жіночої/гендерної історії. Адже серед багатьох рис, властивих примусовій праці радянських громадян у Німеччині, окреме місце належить гендерній специфіці цієї праці – як у сенсі запроваджених нацистами певних диференціацій використання підневільної праці жінок і чоловіків, так і в сенсі відповідних реакцій та щоденних поведінкових практик жінок і чоловіків в умовах залучення до праці всупереч власній волі на території ворожої країни. До цього слід обов'язково додати особливості жіночого та чоловічого згадування про підневільну роботу через понад півстоліття, характеристики гендерного мовлення та письма, пов'язаних із цим періодом життя свідків та учасників подій. На окрему увагу дослідників, на мою думку, заслуговує також тема вибудовування та нав'язування гендерних стереотипів – тобто очікуваних і приписуваних ролей та моделей поведінки – щодо тих жінок і чоловіків, чия доля підневільного робітника творилася і відтворювалася в межах уже повоєнних політик (чи проектів) пам'яті країн – учасниць відповідного процесу. Йдеться, таким чином, про три окремі тематичні ділянки, які у сукупності задають загальний контур можливих «комплексних» студій жіночого виміру примусової праці радянських цивільних осіб за часів Другої світової війни, а саме: дослідження гендерних особливостей залучення до праці (подія), вивчення особливостей сучасного пригадування про цю подію (пам'ять), аналіз вибудовування відповідних образів учасників події у публічному повоєнному дискурсі (політика пам'яті).

ДОСВІД ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ У ПАМ'ЯТІ КОЛИШНІХ УКРАЇНСЬКИХ ОСТАРБАЙТЕРОК З КАНАДИ

Марія Меленчук

Вступ

Сьогодні дуже популярно вивчати не так *історію* Другої світової війни, як *пам'ять* про неї. І найчастіше йдеться саме про пам'ять жертв війни і травматичний досвід її учасників. Значною мірою цьому сприяли суспільно-політичні дискусії з приводу гуманітарної допомоги та грошових компенсацій жертвам нацизму, що розгорнулися на початку 1990-х років. Окрім того, виникнення «досліджень пам'яті» (англ. *memory studies*) та стрімкий розвиток усної історії дали науковцям необхідний методологічний апарат для вивчення впливу війни на пам'ять та ідентичності людей.

У руслі цих політичних та історіографічних дискусій українські дослідники теж звертаються до студіювання історії війни в Україні через призму пам'яті її жертв: колишніх примусових робітників, військовополонених, в'язнів концентраційних таборів, жертв Голокосту, учасників релігійного підпілля. Окрім того, певний тон в історієписанні задає ще один дуже важливий чинник — усунення з домінантних позицій міфу «Великої Вітчизняної війни» як єдиної можливої за радянських часів версії війни та «українізація» воєнної історії, заповнення «білих плям», характерних для радянської історіографії.

Спогади жінок про події Другої світової війни є одним із тих джерел, що демонструють багатовимірність воєнного досвіду, який нині так активно переосмислюють українські історики. Вивчення жіночих спогадів у всій їх суб'єктивності, вибіркості, неоднозначності та емоційності дає можливість не тільки реконструювати невідомі факти, а й зрозуміти роль воєнного досвіду в житті жінок, розкрити взаємозв'язок між індивідуальною та колективною пам'яттю про війну.

Предметом дослідження я обрала спогади колишніх оstarбайтерок про їхній досвід примусової праці під час війни. Мета розвідки — з'ясувати, як жінки трактують цей досвід примусової праці сьогодні та якого значення надають йому в контексті свого

життя загалом¹. Для української історичної науки вже звичним є дослідження спогадів колишніх оstarбайтерів. Проте найчастіше науковці реконструюють *інститут* примусової праці: наприклад, вербування на роботу, становище примусових робітників у Німеччині, процес повернення їх на батьківщину та реінтеграцію до радянського суспільства у перші повоєнні роки². Українській історіографії ще бракує досліджень з вивчення *пам'яті* про примусову працю. Наразі питання колективної пам'яті про оstarбайтерів та особливості індивідуальної пам'яті колишніх примусових робітників висвітлено лише в роботах Гелінади Грінченко³.

Частковому заповненню цієї прогалини сприятиме дослідження спогадів тих оstarбайтерок, які після закінчення війни виїхали до Канади. Такий аналіз дає унікальну можливість з'ясувати, як соціальне середовище впливає на індивідуальну пам'ять колишніх примусових робітників. Адже, як прийнято вважати, те, що і як ми пам'ятаємо, великою мірою визначається контекстом функціонування нашої пам'яті, тобто соціальним середовищем⁴. Функціонування індивідуальної пам'яті не можливе без слів та ідей, які індивід не винайшов, а перейняв з оточення через систему освіти, процес соціалізації, публічні ритуали та церемонії⁵. Тому порівняння індивідуальних спогадів колишніх українських оstarбайтерок з України та Канади дасть змогу зробити цікаві висновки щодо залежності пам'яті про примусову працю від конкретного соціального контексту.

Отже, у цьому дослідженні запропоновано цілком нову перспективу вивчення пам'яті про примусову працю під час війни, а саме: через автобіографічні інтерв'ю з'ясувати вплив українсько-канадського середовища на спогади жінок про їхній досвід примусової праці. Після короткої демографічно-соціальної характеристики оповідачок і опису методу проведення та аналізу інтерв'ю буде розглянуто причини повоєнної еміграції оstarбайтерів до Канади. Потім буде здійснено безпосередній аналіз інтерв'ю: досліджено особливості побудови автобіографічних наративів та ідентичності жінок. Усе це зрештою дасть змогу зробити висновки про соціальну природу пам'яті оstarбайтерок у Канаді.

1 Офіційно німецький термін «Ostarbeiter» вживався для позначення українців, вивезених на примусові роботи з тих українських територій, які до 1939 р. входили до складу Радянського Союзу. Українців із західних регіонів України, що до війни належали іншим державам (Польщі, Чехословаччині, Румунії), офіційно відносили до іншої категорії — «іноземних примусових робітників». Однак у цій роботі термін «ostarбайтер» використовується як синонім терміна «примусовий робітник» і вживається для позначення всіх етнічних українців.

2 Огляд проблеми примусової праці в українській історіографії представлений у монографії Тетяни Пастушенко: *Пастушенко Т. В.* Оstarбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). — К. : Ін-т історії України, 2009. — С. 23–26. Гелінаді Грінченко належить ідея розрізнення вивчення інституту примусової праці та пам'яті про неї. Див. її аналіз сучасних українських досліджень феномену примусової праці: *Грінченко Г.* Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів холодної війни. — Харків : НТМТ, 2010. — С. 13–16.

3 Дослідниця всебічно проаналізувала спогади колишніх оstarбайтерів у своїй новій монографії: *Грінченко Г.* Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти. — Харків : НТМТ, 2012. — 304 с. Див. також: *Грінченко Г.* Усні свідчення колишніх оstarбайтерів: спроба аналізу // Україна Модерна. — 2007. — № 11. — С. 111–127; *Грінченко Г.* Усна історія — теорія, метод, джерело // Невигадане: Усні історії оstarбайтерів / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. — Харків : Видавн. дім «Райдер», 2004. — С. 10–29; *Grinchenko G.* Oral Histories of Former Ukrainian «Ostarbeiter»: Preliminary Results of Analysis // Hitler's Slaves: Life Stories of Forced Labourers in Nazi-Occupied Europe / Alexander von Plato, Almut Leh, Christoph Thonfeld (eds.). — New York, 2010. — P. 251–261; *Grinchenko G.* The Ostarbeiter of Nazi Germany in Soviet and Post-Soviet Ukrainian Historical Memory // Canadian Slavonic Papers. — 2012. — Vol. 54, No. 3-4. — P. 401–426.

4 *Wertsch J.* Collective Memory // Memory in Mind and Culture / Pascal Boyer and James Wertsch (eds.). — New York : Cambridge University Press, 2009. — P. 118–119. Соціальну природу пам'яті вперше описав у своїх роботах французький вчений Моріс Гальбвакс. Див.: *Halbwachs M.* On Collective Memory / ed., trans. by Lewis Coser. — Chicago : University of Chicago Press, 1992. — 254 p.

5 *Хальбвакс М.* Коллективная и историческая память [Электронный ресурс] // Неприкосновенный запас. — 2005. — № 2-3 (40-41). — Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>.

Усна історія: метод збирання та аналізу інтерв'ю

Основним методом цього усноісторичного дослідження стали проведення та аналіз 23 інтерв'ю з колишніми українськими оstarбайтерками, які переїхали до Канади після закінчення війни. П'ять інтерв'ю записані особисто авторкою статті під час перебування в Торонто восени 2011 р.⁶ Доступ до решти інтерв'ю став можливим завдяки співпраці з Українсько-канадським дослідно-документальним центром у Торонто (УКДДЦ). Його співробітники у 1997–2003 рр. записали близько 50 інтерв'ю з колишніми оstarбайтерами⁷.

До війни 10 жінок з опитаної групи проживали у підрадянській Україні, а 13 – на території Західної України. Лише дві з них народилися у 1930-х роках (у 1935 і 1936 рр.), решта – у 1920-х. У довоєнний період ці жінки здобули тільки початкову освіту. Продовжити навчання після війни вони не змогли, бо насамперед мусили шукати житло та роботу в Канаді. На навчання бракувало часу, грошей та знання англійської мови. Тому все життя ці жінки працювали на малокваліфікованих роботах у Канаді.

20 інтерв'ю було записано у провінції Онтаріо, два – у провінції Квебек та одне – у провінції Саскачеван. Такий підбір інтерв'ю є досить репрезентативним, оскільки у провінціях Онтаріо та Квебек після війни осіла майже половина всіх новоприбулих українців, у тому числі колишніх примусових робітників⁸. До того ж, саме тут розгорнули найактивнішу громадську, політичну та культурну діяльність українські політичні емігранти, і це дає змогу зробити обґрунтовані висновки про вплив українсько-канадського соціального середовища на індивідуальну пам'ять оstarбайтерок.

Усі інтерв'ю відбувалися в інформантів удома і тривали від однієї до двох годин. Для їх проведення було застосовано метод наративного автобіографічного інтерв'ю⁹. На початку розмови опитуваних просили розповісти про їхнє життя загалом від самого дитинства. Такий підхід дав змогу не зосереджуватися виключно на подіях війни, а почути розповіді про примусову працю у контексті всього життя інформанток. Пізніше було поставлено додаткові запитання щодо попередньо озвучених сюжетів і насамкінець – узагальнювальні запитання¹⁰. Інтерв'ю з архіву УКДДЦ теж були біографічними й охопили такі теми: дитинство інформанток та передвоєнне життя в Україні, початок війни, вивезення до Німеччини, перебування на примусових роботах, радянська репатріація, перебування в таборах для переміщених осіб, еміграція до Канади і, зрештою, життя в цій країні. Для аналізу інтерв'ю у дослідженні використано

6 З 2005 по 2010 р. я проводила інтерв'ю з колишніми оstarбайтерами в Україні, переважно з мешканцями Рівненської області. Знайти інформантів у Канаді восени 2011 р. виявилось дуже складно, адже більшість колишніх «примусовців», які народилися в основному в 1920-х роках, уже, на жаль, померли.

7 Інтерв'ю проводили архівістка УКДДЦ Іроїда Винницька (у 1997–2003 рр.) та українська дослідниця Тетяна Лапан (у 2003 р.). Пані Іроїда Винницька люб'язно надала мені можливість транскрибувати наявні аудіозаписи інтерв'ю та проаналізувати їх для мого дослідження.

8 Stebelsky I. The Resettlement of Ukrainian Refugees after the Second World War // Canada's Ukrainians: Negotiating an Identity / Lubomyr Luciuk, Stella Hryniuk (eds.). – Toronto : Ukrainian Canadian Centennial Committee : University of Toronto Press, 1991. – P. 141.

9 Цей метод винайшов німецький соціолог Фріц Шутце, а розробила його співвітчизниця – соціолог Габрієла Розенталь. Див.: Rosenthal G. Biographical Research // Qualitative Research Practice / Clive Seale, Giampietro Gobo, Jaber Gubrium, David Silverman (eds.). – London : Sage, 2004. – P. 48–64.

10 Типологію запитань і принципи формулювання див.: Ярская-Смирнова Е. Социальная антропология : учеб. пособие для вузов. – Ростов н/Д : Феникс, 2004. – С. 316–319; Грінченко Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження : для студентів і аспірантів. – Харків : Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2007. – С. 16–18; Мещеркина Е. Качественные методы в гендерной социологии // Женская устная история: Гендерные исследования : в 2 ч. / сост. Андреа Пето. – Бишкек : Центр издат. развития, 2004. – Ч. 1. – С. 70–73.

два методи: метод наративного аналізу, розроблений американським соціологом Кетрін Ріссман, та метод біографічної реконструкції, запропонований німецькою дослідницею Габрієлою Розенталь¹¹.

У випадку усноісторичного інтерв'ю наративом (англ. *personal narrative*) є вся розповідь інформанта про своє життя, котра охоплює як самостійну біографічну оповідь, так і діалог з інтерв'юером¹². На думку Кетрін Ріссман, наратив є презентацією оповідачем своєї ідентичності. Тому стратегія наративного аналізу полягає в тому, щоб визначити, як оповідач представив себе в історії свого життя, як пригадав та передав словами власний особистісний досвід, якого сенсу надав різним подіям зі свого життя. Керуючись методикою Кетрін Ріссман, я аналізувала такі елементи побудови наративу в усних спогадах колишніх оstarбайтерок: підбір слів та граматичних конструкцій, послідовність сюжетів, ступінь розлогості оповіді у кожному сюжеті, послідовність та пов'язаність пригаданих подій, характеристики дійових осіб, емоційність і жанрова специфіка оповіді, етичні та моральні оцінки, які оповідачки намагалися донести до слухача¹³.

Головним принципом методу реконструкції «біографічного випадку» є розрізнення історії життя (англ. *the life history*), тобто того, що людина пережила, та оповіді про життя (англ. *the life story*), тобто того, що інформант розповів про своє життя під час інтерв'ю. Іншими словами, порівнюючи те, що людина пережила (*історію життя*), і те, як про це було розказано (*оповідь про життя*), дослідник реконструює події у хронологічній послідовності та може встановити, яким подіям зі свого життя оповідач надає особливого значення і який зміст вкладає сьогодні у власний конкретний життєвий досвід¹⁴.

Варто наголосити на певних особливостях аналізу інтерв'ю з архіву УКДДЦ. У багатьох випадках спостерігається посилене втручання інтерв'юера в хід розмови у формі постійних уточнювальних запитань та підказування сюжетів для продовження розповіді. Таке втручання могло вплинути на презентацію інформантами свого досвіду. Однак ці інтерв'ю також є придатними для наративного аналізу. Кетрін Ріссман стверджує, що наратив є спільним продуктом взаємодії інтерв'юера та респондента. Тому те, як інтерв'юер впливає на розповідь (своїми запитаннями, виявом уваги, зацікавленості щодо окремих частин біографії), теж є частиною наративу¹⁵. Інтерв'ю згаданого типу потребували дуже уважного прочитання, і під час їх аналізу я звертала особливу увагу на появу в них так званих щільних описів (англ. *thick descriptions*) – розлогих і детальних відповідей на запитання інтерв'юера. Ретроспективний погляд на власний життєвий досвід та потреба розповісти про нього змушують інформанта відібрати, впорядкувати та переказати події зі свого життя у формі структурованих історій. І саме ці історії дають змогу з'ясувати ті значення, які вкладає у них оповідач¹⁶.

11 Розгорнутий огляд методу наративного аналізу усних історій подано у монографії Гелінади Грінченко: Грінченко Г. Усна історія примусу до праці... – С. 13–76.

12 Riessman C. Analysis of Personal Narratives // Handbook of Interview Research: Context & Method / Jaber Gubrium and James Holstein (eds.). – Thousand Oaks, CA : Sage, 2002. – P. 698–699.

13 Ibid. – P. 701–704.

14 Rosenthal G. Biographical Research... – P. 48–64; Rosenthal G. Reconstruction of Life Stories: Principles of Selection in Generating Stories for Narrative Biographical Interviews // The Narrative Study of Lives / Ruthellen Josselson, Amia Lieblich (eds.). – Newbury Park : Sage, 1993. – Vol. 1. – P. 59–91.

15 Riessman C. Analysis of Personal Narratives. – P. 698–699.

16 Warren C. Qualitative Interviewing // Handbook of Interview Research... – P. 87, 97.

Переселення оstarбайтерів до Канади: причини та статистика

Колишні примусові робітники із СРСР мусили обов'язково повернутися додому після закінчення війни¹⁷. Радянський Союз розгорнув широку мережу репатріаційних органів для збирання, перевірки, організованого повернення репатріантів або направлення їх до перевірконо-фільтраційних таборів і слідчих органів.

Проте далеко не всі примусові робітники з нетерпінням чекали на повернення додому. Деякі радянські солдати погрожували їм майбутнім покаранням за зраду та працю на ворогів батьківщини. Поширювалися чутки про те, що колишніх оstarбайтерів не відправляють додому, а відсилають до Сибіру або вбивають. Інколи члени репатріаційних комісій шантажували колишніх «примусовців», вимагаючи повернутися додому, а також викрадали людей¹⁸. Як зауважив російський історик Павло Полян, радянська репатріація, особливо на початку, часто нічим не відрізнялася від примусової депортації до Німеччини: погрози, ті самі товарні вагони, приниження, ґвалтування жінок¹⁹.

Крім того, колишні оstarбайтери побачили вищий, навіть попри воєнний час, рівень життя в Німеччині. Пам'ятаючи примусову колективізацію, голод, сталінські репресії кінця 1930-х років та радянську окупацію Західної України у 1939–1941 рр., вчорашні примусові робітники замислювалися над тим, чи варто повертатися до зруйнованих війною домівок, де панує радянська влада.

Важко визначити, скільки саме оstarбайтерів уникли радянської репатріації, яка тривала до березня 1953 р., адже окремої статистики щодо цих людей немає. Разом з іншими українцями – військовополоненими та біженцями²⁰ – оstarбайтери, котрі відмовилися повертатися до СРСР, отримали статус «переміщених осіб» (ПО, англ. *displaced persons*, *DP*). На кінець війни у Західній Європі нараховувалося до 11 млн ПО різних національностей, більшість з яких переселилися до спеціальних «таборів для переміщених осіб» (англ. *displaced persons camps*) і чекали на переїзд до інших країн. За деякими оцінками, українців серед них було близько 250 тис.²¹

Загалом протягом 1947–1951 рр. більша частина усіх переміщених осіб-українців (близько 70 %) іммігрувала до США (85–100 тис.), Канади (близько 35 тис.) та Австралії (близько 21 тис.).²² Решта переселилася до країн Південної Америки або Західної Європи.

Канадський уряд охоче приймав іммігрантів із повоєнної Європи. Економіка країни після закінчення війни стрімко розвивалася і гостро потребувала робочих

рук у лісозаготівлі, на вугільних шахтах, в легкій промисловості та сільському господарстві. Потік українських ПО вважається третьою хвилею української імміграції до Канади²³. Більшість з них оселилася в Онтаріо (47 %), східній провінції Канади, та у Британській Колумбії (20 %), що знаходиться на заході країни. Решта осіла у центральних провінціях, які свого часу прийняли українців з попередніх двох імміграційних хвиль²⁴.

На жаль, немає спеціальних досліджень того, яку частку серед цих повоєнних українських іммігрантів в Канаді становили саме оstarбайтери. Можна зробити лише певні припущення. Канадський дослідник Ігор Стебельський, звертаючись до статистики Управління у справах громадянства та імміграції, зазначає, що серед 32 233 українців, які переселилися до Канади у 1946–1952 рр., 29,6 % були фермерами, 35,2 – робітниками, 1,8 – кваліфікованими робітниками, а 33,4 % класифіковані як домогосподарки та інші некваліфіковані робітники²⁵. Оскільки абсолютна більшість оstarбайтерів були депортовані до Німеччини у підлітковому віці, часто навіть без середньої освіти, то очевидно, що вони прибули до Канади, не маючи спеціальної освіти, і були зараховані саме до категорій «робітники» і «домогосподарки та інші». Тому цілком імовірно, що колишні оstarбайтери становили щонайменше половину всіх українських ПО в Канаді, тобто близько 15–17 тис. осіб²⁶.

УСНІ СПОГАДИ ОSTARБАЙТЕРОК: АНАЛІЗ НАРАТИВІВ ТА ІДЕНТИЧНОСТЕЙ

Побудова наративів: домінування спогадів про радянську владу

Спільними в усіх автобіографічних наративах виявилися чотири головні теми: довоєнне життя в Україні, примусова праця в Німеччині, перші повоєнні роки та переселення до Канади і життя в новій країні.

Для всіх колишніх оstarбайтерок, які народилися та вирости до початку війни у під-радянській Україні, першою важливою темою автобіографій стало довоєнне життя з такими головними сюжетами, як примусова радянська колективізація, Голодомор 1932–1933 рр. та сталінські репресії 1930-х років. Зазвичай розповіді жінок були дуже детальними та емоційними, що свідчить про значущість цих подій у їхньому житті. Серед жительок Західної України, які зіткнулися з радянською владою у 1939–1941 рр., лише п'ять інформанток розпочали розповідь із сюжетів про гіркий досвід радянської окупації, також представивши докладні та емоційні історії про сталінські репресії, бідність, жорстоку поведінку радянських солдатів, а решта вісім жінок оминули цей період у своїх розповідях. Розпочинаючи дослідження, я припускала, що оскільки на час проведення інтерв'ю з колишніми оstarбайтерками від закінчення війни вже

17 Згідно з домовленостями, досягнутими під час Кримської конференції в лютому 1945 р., репатріація (повернення) стала обов'язковою для всіх колишніх жителів територій, які до вересня 1939 р. входили до складу Радянського Союзу. Тобто примусовій репатріації не могли підлягати українці з Галичини, Холмщини, Волині, українських Карпат, Буковини й Бессарабії, адже ці землі до 1 вересня 1939 р. належали Польщі, Чехословаччині та Румунії. З погляду західних союзників, для яких у питанні репатріації визначальним принципом було «підданство», ці люди мали право відмовитися від повернення до СРСР та отримати статус «переміщеної особи». Однак Радянський Союз виходив із принципу «національності», згідно з яким українці з довоєнних нерадянських територій зобов'язані були повернутися додому.

18 *Stebelsky I. Ukrainian Population Migration after World War II // The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II / Wsevolod Isajiw, Yuri Boshyk, Roman Senkus (eds.). – Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992. – P. 22.*

19 *Полян П.М. Жертвы двух диктатур: жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтерок на чужбине и на родине. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : РОССПЭН, 2002. – С. 402.*

20 Представники культурної та політичної інтелігенції, які втекли від переслідувань радянської влади, члени українського націоналістичного руху, політичні в'язні, звільнені з концтаборів.

21 *Stebelsky I. Ukrainian Population Migration after World War II. – P. 21–22.*

22 П'ята частина українців переїхала до Франції, Бельгії та Великої Британії. Щодо країн Південної Америки, то найбільше українців емігрувало головно до Аргентини, Бразилії, Чилі, Парагваю та Венесуели. Див.: *Stebelsky I. Ukrainian Population Migration after World War II. – P. 21–22.*

23 Близько 170 тис. українців переселилися до Канади на межі XIX і XX ст. та майже 58 тис. – у міжвоєнний період. Це були економічні емігранти із Західної України. Чисельність українських «переміщених осіб» була меншою (35 тис.), вони походили з різних регіонів України, і значна частина з них були представниками політичної та культурної еліти (*Stebelsky I. The Resettlement of Ukrainian Refugees after the Second World War. – P. 139, 142.*)

24 *Stebelsky I. The Resettlement of Ukrainian Refugees after the Second World War. – P. 141.*

25 *Ibid. – P. 138.*

26 На жаль, на сьогодні немає жодних відомих статистичних даних, які б вказували кількість серед них жінок і чоловіків. Загалом українсько-канадська історіографія почала звертатися до питання повоєнної еміграції українців до Канади лише наприкінці 1980-х років. Провідними дослідниками цієї теми є Ігор Стебельський, Любомир Луцюк та Марта Дичок. Однак спільною для їхніх досліджень є тенденція узагальнювати всіх емігрантів під категорією «політичні емігранти», без розрізнення інших груп, як-от, наприклад, оstarбайтери. У Канаді досі немає окремих наукових праць, присвячених колишнім примусовим робітникам як повоєнним іммігрантам.

минуло 55–65 років, то розповіді про досвід примусової праці будуть розгорнутими, детальними й логічно побудованими та міститимуть оцінку його впливу на їхнє життя загалом. Однак це припущення виявилось помилковим.

Лише три інформантки самостійно розповіли розлогі, детальні та емоційні історії про свій оstarбайтерський досвід. Решта жінок не вдавалися до детального опису цього періоду з власної ініціативи. Лише додаткові уточнювальні запитання від дослідника допомогли їм розвинути зазначену тему. Наприклад, пані Ольга С. обмежилася такою стислою розповіддю:

«<...> Як мене німці забрали, як мене забрали, я перше була в Дахаві. Я була в Дахаві трошки більше майже півтора року. А потім я була в гестаповця німця. Там було семеро дітей. А він сам був голляндець. Але він був німець голляндець. Він ся не признавав, не признавав, що він є голляндець. Він був СС. То мені було дуже погано, бо я лягала о першій, а о четвертій вставала. Мені дуже тяжко було. Шо я була?! 15 років дитина. Я мала тяжке життя. А після того я там була, аж війна скінчилася. Як війна закінчилася, то я працювала у директора банку, у Франції уже, в Парижі. <...>»²⁷.

Трохи докладнішими були розповіді про переїзд до Німеччини, з неодмінним описом процесу дезінфекції. Щодо самого перебування у цій країні, то жінки зазвичай коротко відповідали на запитання і підкреслювали доброзичливе ставлення до них з боку німців.

Лише п'ять оповідачок наголосили на тому, що в Німеччині жили у дуже тяжких умовах. Тут вони детальніше, але не завжди зв'язно, пригадували сюжети про голод та знущання з боку господарів. Та водночас жінки не намагалися представити це жорстоке ставлення як щось притаманне німцям загалом: в їхніх історіях не було негативної оцінки всіх без винятку німців як «поганих» чи «жорстоких».

Такі відгуки про німців виразно контрастували з попередніми історіями про «советів», які ставилися до оповідачок, їхніх сімей та інших українців завжди жорстоко. «Совети» були представлені як група, а не як окремі особистості, і неодмінно отримували негативні характеристики. На противагу цьому, історії про «поганих» німців часто доповнювалися згадками про «добрих» та «співчутливих» німців. Іноді жінки навіть намагалися виправдати жорстокість німців, чого ніколи не робили стосовно радянських солдатів чи посадовців. Наприклад, пані Емілія С. розповідала, як її та ще 24 дівчат відправили до штрафного табору, де вони страждали від голоду, холоду й щоденних побоїв. Однак жінка пояснила, що це сталося з їх власної провини, оскільки дівчата порушили правила внутрішнього розпорядку табору. Оповідачка підсумувала:

«То мене чешка била, то не німка. Ото що судять, я їм, якщо били – то тобі належить це. Я не маю серця до тих людей [які звинувачують німців. – М. М.]»²⁸.

Цікаво, що в деяких інтерв'ю жінки називали свою молодість важливим чинником, котрий допоміг їм пережити труднощі воєнного періоду. Наприклад, пані Олена І. розповідала, що примусові робітники знаходили час, аби зібратися разом, поспівати, потанцювати, оскільки «молоде є молоде»²⁹. Пані Анеля В. з гумором пригадувала, як голодні робітники крали їжу з табірної кухні, обмалювали крейдою

увесь табір, налякали наглядача тілом мертвого чоловіка, що стало своєрідною розвагою для молоді³⁰. Звичайно, з плином часу та накопиченням життєвого досвіду емоційне ставлення до трагічних і віддалених подій війни могло притупитися, і цим можна пояснити майже беземоційні оповіді багатьох жінок про примусову працю. Ймовірною додатковою причиною також може бути вплив публічного дискурсу на індивідуальні спогади. Як доводить Гелінада Грінченко, за радянських часів у публічному просторі було сформовано образи примусового робітника як борця антифашистського опору та як полоненого, жертви окупаційного режиму. Ці дискурси нав'язувалися через сторінки газет, журналів, популярних видань, тематичних збірників, збірників фольклору і мали відповідні сюжетно-тематичну спрямованість та лексику³¹. Від початку 1990-х років у колективній свідомості жителів України через різні культурно-просвітницькі й документально-мистецькі ініціативи, художню і мемуарну літературу, музейну та виставкову діяльність формується емоційне сприйняття оstarбайтерів як рабів, жертв нацистського і радянського режимів³². Тому цілком імовірно, що в Україні колишні примусові робітники могли використовувати у своїх спогадах емоційні образи та кліше, запозичені з публічних дискурсів. Натомість у Канаді оstarбайтери зовсім не зазнали впливу таких радянських і пострадянських публічних дискусій, і там не сформувався подібний публічний дискурс, який міг би вплинути на спогади «примусовців» на рівні емоційних виражальних засобів.

Колишні оstarбайтерки розповідали про воєнний досвід, уникаючи розмірковувань про його значення у своєму житті. Такі роздуми прозвучали лише в інтерв'ю пані Ольги М.:

«У нас фактично пропала наша молодість, пропала наша школа. Ми ж могли вчитися, ми могли провести нашу молодість, а вона у нас пропала в Німеччині. Пропала. Ми взагалі не були молоді люди»³³.

Обираючи відомі історичні події як орієнтири у розповіді, інформанти зазвичай таким чином сигналізують про важливість свого досвіду та його історичне значення. Однак у доступних інтерв'ю мені не вдалося виявити нічого подібного, коли йшлося про досвід примусової праці. Лише один такий орієнтир – капітуляцію Німеччини – згадали кілька оповідачок, адже це означало звільнення їх від примусової праці.

Третьою домінантною темою інтерв'ю став повоєнний період кінця 1940-х – початку 1950-х років (сюжети про уникнення радянської репатріації, перебування у таборах для ПО, пошуки роботи та переселення до Канади). У більшості випадків динаміка оповіді суттєво змінювалася після переходу до спогадів про радянську кампанію з репатріації. Ці історії, на відміну від більшості попередніх розповідей про досвід примусової праці, були значно розлогішими та емоційнішими. Жінки пригадували насильницькі методи репатріації, намагання уникнути повернення додому, переказували чутки про трагічну долю тих, хто все ж таки повернувся.

Своє перебування у таборах для ПО жінки змальовували по-різному. Спогади одних були цілком позитивними, оскільки колишні оstarбайтерки були занурені в українське середовище, мали доступ до різних українських установ (читалень, «Пласту», української церкви тощо). Однак інші жінки зазначали, що цей час був важким через бідність, невпевненість у майбутньому, страх потрапити до радянських репатріаційних комісій.

²⁷ Інтерв'ю з пані Ольгою С., від 12 вересня 2011 р., Торонто (Канада). Інтерв'ю авторки. Пояснення ймовірних причин такого уникнення розповідей про примусову працю наведено в останньому розділі статті та у висновках.

²⁸ Інтерв'ю з пані Емілією С., від 29 листопада 2001 р., Торонто (Канада). Інтерв'юер: Тетяна Лапан (архів УКДДЦ).

²⁹ Інтерв'ю з пані Оленою І., від 29 листопада 2001 р., Торонто (Канада). Інтерв'юер: Тетяна Лапан (архів УКДДЦ).

³⁰ Інтерв'ю з пані Анелею В., від 31 жовтня 2001 р., Торонто (Канада). Інтерв'юер: Тетяна Лапан (архів УКДДЦ).

³¹ Грінченко Г. Між визволенням і визнанням... – С. 181–295.

³² Грінченко Г. Усна історія примусу до праці... – С. 107–117.

³³ Інтерв'ю з пані Ольгою М., від 4 листопада 2001 р., Торонто (Канада). Інтерв'юер: Тетяна Лапан (архів УКДДЦ).

Загалом період перебування у повоєнній Європі був дуже важливим у житті колишніх «примусовців». Більшість із них за цей відносно короткий відтинок часу вийшли заміж та народили первістків. І саме тоді жінки несподівано змінили своє попереднє життя рішенням не повертатися додому в Україну та переїхати на постійне мешкання до абсолютно чужої й невідомої для них на той час країни – Канади.

На відміну від трьох попередніх головних тем, розповідям про життя в Канаді інформантки приділили найменше уваги. Склалося враження, що жінки сприйняли цей період свого життя як такий, що не заслуговує на особливу увагу в інтерв'ю. Колишні оstarбайтерки вважали, що після того як вони нарешті осіли в Канаді, в їхньому житті вже більше не трапилося нічого особливого, про що варто було б розповідати. Жінки в основному тільки коротко згадували про пошуки першої роботи та житла в Канаді, а далі вважали логічним закінчити виклад автобіографії.

Загалом, аналізуючи різницю між подіями, пережитими колишніми оstarбайтерками, і тим, як вони про це розповіли, я дійшла висновку, що для більшості оповідачок досвід їхніх відносин з радянською владою (перед війною та/або після неї) став найтрагічнішим у житті й залишив найемоційніші спогади.

Саме історії, пов'язані з радянською владою, проходили червоною ниткою крізь більшість інтерв'ю. Навіть розповідаючи про своє життя в Канаді, багато жінок знову поверталися до спогадів про «советів». Яскравим прикладом тут є інтерв'ю з пані Анелею В. Вона побудувала свій наратив навколо таких головних тем: радянська окупація у 1939–1941 рр., депортація до Німеччини, умови життя та праці там, уникнення радянської репатріації, переселення до Канади. А закінчила вона розповідь так:

«Може, з п'ять років ми вже були в Канаді. Шо не раз мені снилося, шо я десь поїхала на Україну, ви знаєте, і собі думаю, боюся, тут стукають уніформи якісь. Перелякаюся, боюся, страшно. Мокра ціла буджуся. Дивляюся по кімнаті: я в Канаді, слава Тобі, Боже, шо я в Канаді. Знаєте, мене так лякали шапки їхні круглі. Я поліцію так боюся <...> Я бачу енкаведиста перед собою із зіркою на голові і то все. Я поліцію боюся, я вмираю зо страху. Я ніколи в Канаді з поліцією не мала, але я боюся. У мене то залишилося той час вивозів, 1940–1941-й рік. Тоді плачі, тоді все. І то залишилося»³⁴.

За моїми спостереженнями, 18 із 23 жінок подали саме «радянські історії» як найемоційніший і найдраматичніший досвід свого життя³⁵. Половина з них – це уродженки Центральної або Східної України, тому це не дивно, адже вони народилися і виросли на території, керованій радянською владою, відчували на собі її соціалістичні експерименти, пережили Голодомор, стали свідками сталінських репресій. Решта дев'ять жінок походять із довоєнної Західної України і безпосередньо зіткнулися з радянською владою лише у 1939–1941 рр. Для п'яти з них цей період виявився трагічним, оскільки був пов'язаний з репресіями з боку радянської влади щодо їхніх сімей. Інші чотири жінки дуже емоційно розповіли про повоєнний час у Німеччині, коли вони стали свідками жорстокої репатріаційної кампанії з боку «руських» і намагалися за будь-яку ціну уникнути повернення додому, вже у підрадянську Західну Україну.

³⁴ Інтерв'ю з пані Анелею В.

³⁵ Під «радянськими історіями» маються на увазі досвід перебування під радянською владою до війни (для жінок із Центральної, Східної та Південної України), радянська окупація у 1939–1941 рр. (для жительок Західної України), радянська репатріація та всі спогади, що стосувалися радянської влади в Україні у 1950–1980-х роках.

Ідентичності оповідачок: жертви радянського режиму чи примусові робітниці?

Для вираження своєї ідентичності оповідачі використовують різні лінгвістичні засоби. Залежно від конкретного сюжету своїх історій вони позначали дії персонажів або як самостійні, або як вимушені, примусові³⁶. Описуючи події, що стосувалися радянської влади у довоєнний період, жінки позиціонували себе як жертв радянського режиму. Наприклад, пані Анна М. так розповідала про примусову колективізацію:

«Нас розкуркулили [тут і далі курсив мій. – М. М.]. І позабирали всьо. І то хату продали... всьо позабирали з хати. Нічого не залишилося. Залишилося нас 5 дітей. Корову, всьо забрали. Бригада ходила щодня, щоб записуватися в колгосп. А тоді як батько не хотів записатися, тоді нас знищили, чисто знищили»³⁷.

У спогадах про депортацію до Німеччини жінки також схильні були вживати конструкції, де оповідачки фігурували як об'єкт, на який спрямована дія: «німці забрали мене»³⁸, «нас відвезли на станцію... і посадили на поїзд»³⁹, «потім зачали нас купати, обстригувати нас»⁴⁰. Однак, розповідаючи про своє життя і роботу в Німеччині, більшість жінок уже застосовували майже виключно речення із підметом, вираженням займенником «я», підкреслюючи свою активність як суб'єкта дії й, отже, не позиціонуючи себе як жертв німців.

Наступна чітка демонстрація саме активних ролей помітна у розповідях про повоєнне життя та переселення до Канади. У цьому контексті жінки зазвичай позиціонували себе як тих, хто мав повний контроль над подіями: вони втікали від «руських», мігрували до інших країн, знайшли роботу і житло в Канаді, вийшли заміж, народили і виростили дітей. Тут дії оповідачок також є самостійними та цілеспрямованими. Наприклад, в інтерв'ю з пані Ольгою К.:

«Тоді вже організувалися табори. Вона [баворка] не могла мені нічого сказати. Я не могла нічого на неї. Вона була до мене добра. Я її залишила. І пішла. То було на французькій зоні. В Кобленц. Я потім переїхала на американську зону. Я пішла до польського табору»⁴¹.

Спільною рисою всіх інтерв'ю стало те, що жінки обирали традиційні гендерні ролі матерів та дружин, описуючи своє повоєнне життя. Головними сюжетами їхніх розповідей були побутові історії (пошук та облаштування житла), виховання дітей та онуків, досягнення дітей.

Коли німецький уряд з початку 1990-х років виплачував гуманітарну допомогу, а на початку 2000-х років – і компенсації колишнім примусовим робітникам, то оstarбайтери в Канаді теж отримали відшкодування. Розпочинаючи дослідження, я припускала, що процес отримання компенсаційних виплат і публічні дискусії навколо них мали б заохотити колишніх оstarбайтерів пригадувати воєнні роки та ділитися цими спогадами з близькими людьми⁴². Отримуючи гроші від німецького

³⁶ Riessman C. Analysis of Personal Narratives. – P. 702.

³⁷ Інтерв'ю з пані Анною М., від 14 вересня 2011 р., Торонто (Канада). Інтерв'ю авторки.

³⁸ Інтерв'ю з пані Анелею В.

³⁹ Інтерв'ю з пані Галиною К., від 11 жовтня 2001 р., Торонто (Канада). Інтерв'юер: Тетяна Лапан (архів УКДДЦ).

⁴⁰ Інтерв'ю з пані Катериною О., від 26 листопада 2001 р., Торонто (Канада). Інтерв'юер: Тетяна Лапан (архів УКДДЦ).

⁴¹ Інтерв'ю з пані Ольгою К., від 14 грудня 2001 р., Торонто (Канада). Інтерв'юер: Тетяна Лапан (архів УКДДЦ).

⁴² Після перегляду публікацій у таких популярних канадських газетах, як «Toronto Daily Star» та «The Globe and Mail», виявилось, що у 1990-х та на початку 2000-х років на сторінках цих періодичних видань час від часу публікувалися матеріали на тему компенсацій жертвам нацизму від німецького уряду, у тому числі згадувалися й колишні примусові робітники.

уряду, вони могли б позиціонувати себе як колишніх «примусовців» та відповідно презентувати свою ідентичність. Зокрема, наголошування на примусі до праці та своїх стражданнях давало б змогу певним чином «виправдати» чи «пояснити» факт одержання грошових компенсацій.

Проте ці припущення виявилися помилковими. Жодна з жінок не згадала про компенсаційні виплати з власної ініціативи. Вони також не звертали уваги на моральний аспект виплати фінансового відшкодування колишнім жертвам нацизму, як це часто траплялося під час інтерв'ю з оstarбайтерами в Україні⁴³. Ігнорування цього аспекту компенсаційних виплат, на мою думку, вказує на те, що факт примусової праці не сприяв конструюванню відповідних ідентичностей в оповідачок з Канади.

Інформантки зрідка намагалися доповнити свою оповідь про примусову працю деталями з життя інших оstarбайтерів або апелювати до авторитетних публічних джерел, щоб підтвердити власні історії. Наприклад, пані Раїса М. використовувала у розповіді спогади свого чоловіка про його працю в Німеччині. Дві інші жінки повідомили деякі факти, зазначивши, що про це також було написано у газетах⁴⁴. Однак такі покликання на зовнішні джерела інформації з історії примусової праці були винятком. Іншими словами, колишні оstarбайтерки не намагалися представити свій досвід примусової праці як відомий історичний феномен. Окрім того, жінки взагалі не використовували такі терміни, як «примусовий робітник» чи «оstarбайтер». Вживаючи особовий займенник множини «ми», вони зазвичай просто апелювали до людей, котрі були поруч. Однак у жодному інтерв'ю інформанти не намагалися вказати на примусових робітників як на велику групу людей з різних країн (або принаймні з усієї України), об'єднаних спільним досвідом примусової праці на німців, що відрізняється від інших груп людей (наприклад, від військово-полонених чи біженців).

Водночас жінки неодноразово згадували історії рідних, друзів чи знайомих, які постраждали від радянської влади. Найчастіше це стосувалося розповідей про колективізацію, Голодомор, вивезення до Сибіру в 1930-х роках, процес репатріації, труднощі повоєнного життя в Радянському Союзі. Іншими словами, жінки не описували свій травматичний досвід відносно з радянською владою як суто індивідуальний. Навпаки, його було подано як колективний, притаманний багатьом українцям. Жінки одногосно визнавали, що ніколи не шкодували про рішення не повертатися після війни у радянську Україну. Ось, наприклад, як висловилася пані Анна М.:

«О, я ніколи, і донині, і вмирати буду, я не жалкувала [що переїхала до Канади. – М. М.]. Я свого села, не що я своє село ненавиджу, але той, ту систему. Якби ми мали ту господарку, що ми мали, і були робили то, що мали, – то чого нам би було з того села йти, скажіть?! Таку Україну, таку гарну [покинули. – М. М.]. І свої люди, і своє всьо»⁴⁵.

Таким чином, саме ідентичність жертв і противників радянського режиму виявилася спільною для абсолютної більшості оповідачок.

Вплив канадського соціуму на спогади оstarбайтерок

Той спосіб, у який оstarбайтерки під час інтерв'ю подали спогади про своє життя, значною мірою можна пояснити соціальною природою пам'яті. Життєві історії є соціальними конструктами: вони формуються у відповідь на певні виклики, спонуки до пригадування, наприклад, коли онуки просять бабусю розповісти про її дитинство чи молодість або коли старші люди при зустрічі згадують пережиті події. Після таких «репетицій» з пригадування оповідача з кожним разом дедалі легше переповідати ці самі історії. Найкращі оповідачі зазвичай мають попередній досвід пригадування і публічного відтворення своїх спогадів. І навпаки: людині складно розповідати про певні події зі свого минулого значною мірою тому, що раніше вона не мала нагоди «проговорити» ці історії своїм слухачам⁴⁶. Іншими словами, наратив оповідача не є виключно продуктом одного конкретного інтерв'ю і зазвичай спирається на вироблену раніше схему оповіді про певні події, хай навіть і частково скориговану ситуацією інтерв'ю⁴⁷.

Особливості спогадів колишніх оstarбайтерок можна пояснити за допомогою теорій соціальної природи пам'яті. Найбільш детальні та розгорнуті наративи надали саме ті жінки, які раніше переповідали історії зі свого життя у власних сім'ях. Наприклад, подружжя Єлена та Юрій Ш. допомагали одне одному пригадати різні подробиці з життя під час інтерв'ю. Очевидно, що зазначені історії неодноразово переповідалися у цій сім'ї, тому чоловік і дружина вже мали сталий набір спогадів зі стандартними деталями. Пані Єлена Ш. досить легко вибудовувала свій наратив, оповідаючи різноманітні історії, у тому числі про примусову працю, у логічному зв'язку та із численними подробицями й моральними судженнями.

За моїми спостереженнями, найдетальніші автобіографічні наративи надали ті чотири інформантки, котрі належали до різних політичних організацій, створених колишніми українськими ПО в Канаді⁴⁸. Ці жінки могли спільно пригадувати минуле під час різних зустрічей, пов'язаних з участю в зазначених організаціях, що допомагало їм послідовно вибудувати свої оповіді під час інтерв'ю.

Однак для абсолютної більшості колишніх оstarбайтерок автобіографічне інтерв'ю було першим. Тому через брак попередньої практики публічного пригадування свого минулого їм було складно подати зв'язну та детальну розповідь про події війни⁴⁹. Можливо, родичів та знайомих не цікавили спогади жінок про війну, внаслідок чого останні не мали попередніх «репетицій» з пригадування відповідних сюжетів про примусову працю.

Водночас, як уже зазначалося, спогади про радянську владу були набагато детальнішими й емоційнішими порівняно з історіями про працю в Німеччині. З одного боку, цілком імовірно, що жорстоке ставлення саме радянської влади до оповідачок, їхній сімей та знайомих мало сильний вплив на індивідуальну пам'ять жінок. З іншого боку, це можна пояснити дещо інакше, взявши до уваги ширший соціальний контекст, в якому перебувають колишні оstarбайтерки.

⁴³ Я провела 15 інтерв'ю з колишніми оstarбайтерами в Україні. Ці інформанти часто звертали увагу на складність процесу отримання грошей та розмірковували над самою суттю отримання компенсацій (зазвичай звучали роздуми про те, що ніякі гроші не відшкодують втрачену молодість, загублене здоров'я, не допоможуть забути приниження, яких жінки зазнали в Німеччині).

⁴⁴ Інтерв'ю з пані Емілією С., від 29 листопада 2001 р., Торонто (Канада). Інтерв'юер: Тетяна Лапан (архів УКДЦ); Інтерв'ю з пані Ольгою М.

⁴⁵ Інтерв'ю з пані Анною М.

⁴⁶ Wallace B. Reconsidering the Life Review: The Social Construction of Talk About the Past [Electronic resource] // The Gerontologists. – 1992. – № 32 (1). – P. 120–123. – Mode of access: <http://search.proquest.com.cyber.usask.ca>.

⁴⁷ Passerini L. Fascism in Popular Memory: The Cultural Experience of the Turin Working Class. – Cambridge : Cambridge University Press, 1987. – P. 15.

⁴⁸ Інтерв'ю з пані Ольгою М.; Інтерв'ю з пані Галиною Ю., від 21 вересня 2011 р., Торонто (Канада). Інтерв'ю авторки; Інтерв'ю з пані Анелею В.

⁴⁹ Колишні оstarбайтерки часто не могли пригадати таких деталей зі свого досвіду примусової праці, як тривалість переїзду до Німеччини, назви міст і таборів, розмір заробітної плати, тривалість робочого дня, імена господарів.

Індивідуальна пам'ять зазнає значного впливу соціального середовища. На процес впорядкування індивідуальних спогадів впливають соціальні інститути, публічні громадські церемонії, ритуали, традиції, здатні визначати певні події як більш чи менш важливі для конкретних соціальних груп і цим зумовлювати збереження або втрату відповідних спогадів⁵⁰.

Особливості індивідуальної пам'яті колишніх оstarбайтерок також можна пояснити з позицій теорії «народної пам'яті» (англ. *popular memory*)⁵¹. Автори цієї теорії стверджують, що людина «створює» спогади про власне минуле для того, щоб надати сенсу своєму теперішньому. Спогади, які не відповідають загальноприйнятим уявленням про минуле, можуть становити певну загрозу для особи. Тому людина створює «безпечні» спогади, що узгоджуються із прийнятими в суспільстві поняттями, щоб забезпечити собі комфортне існування у відповідному середовищі⁵².

Індивідуальна пам'ять оstarбайтерок функціонує у соціальному середовищі, створеному українською громадою в Канаді. Ці жінки належать до повоєнної «хвилі» емігрантів, серед яких значну частину становили політичні емігранти. Саморепрезентація останньої групи у публічному просторі могла мати сильний вплив на індивідуальну пам'ять колишніх оstarбайтерок. Політичні емігранти дуже успішно створювали колективну пам'ять про себе та про українських ПО загалом. Вони заснували численні громадські організації, газети, молодіжні центри та церковні громади по всій Канаді, які слугували інструментами поширення цієї колективної пам'яті⁵³. Лише в період з 1940-х років до 1984 р. у Канаді надруковано 159 наукових і публіцистичних праць, авторами яких були саме українські політичні емігранти⁵⁴. Ці емігранти відрізнялися антирадянськими настроями⁵⁵. Колишні оstarбайтерки могли неодноразово стикатися саме з історіями та спогадами, презентованими політичними емігрантами через різноманітні ЗМІ та українські товариства. Наприклад, більшість жінок зазначили у своїх інтерв'ю, що були активними членами церковних громад. П'ять інформанток брали участь у роботі таких громадських організацій, як Ліга українських жінок Канади та Українсько-канадська суспільна служба. Деякі жінки зі своїми дітьми належали до «Пласту», керованого політичними емігрантами. П'ять колишніх оstarбайтерок були членками Української молодіжної ліги та Ліги за визволення України, також заснованих політичними емігрантами. Отже, ймовірний вплив політичних емігрантів міг підсилити індивідуальну пам'ять жінок про їхній особистий досвід перебування під радянською владою і визначити «живучість» відповідних спогадів.

На відміну від українських політичних емігрантів, колишні оstarбайтери не створили жодної громадської організації на підставі свого досвіду примусової праці. Мені вдалося виявити лише чотири мемуари колишніх «примусовців» у Канаді⁵⁶. Іншими словами, оstarбайтери не створили такого потужного інструментарію для творення колективної пам'яті про себе, як це зробили політичні емігранти.

Окрім того, до початку 1990-х років колишні примусові робітники перебували під впливом антирадянського дискурсу «холодної війни», пропагованого в Канаді та США. Це також могло спонукати оповідачок позиціонувати себе передусім як жертв радянського режиму. Закиди радянській владі та презентація своєї антирадянської ідентичності допомагали оstarбайтерам як колишнім громадянам СРСР уникнути можливих підозр чи звинувачень. Це також могло, свідомо чи підсвідомо, слугувати виправданням неповернення додому в Україну після війни.

Висновок

Інтерв'ю з колишніми оstarбайтерками, які після війни переїхали до Канади, є унікальним джерелом для вивчення пам'яті жертв війни. Їхні спогади дають змогу не тільки побачити, як жінки реконструюють та оцінюють власний досвід примусової праці, а й зрозуміти залежність таких інтерпретацій від повоєнного життєвого досвіду.

У цьому дослідженні було проаналізовано 23 інтерв'ю з колишніми українськими оstarбайтерками в Канаді. Більшості історій про досвід примусової праці бракувало деталізованості, розлогості та логічності побудови. Жінки зазвичай описували цей період свого життя без особливих емоцій, часто виправдовуючи жорстокість німців або апелюючи до образів співчутливих німців. Загалом, більшість колишніх оstarбайтерок не позиціонували себе як жертв німецької політики примусової праці. Жодна з них не намагалася узагальнити власний досвід у ширшому контексті історії примусової праці чи представити себе як членку особливої групи примусових робітників. Іншими словами, оstarбайтерський досвід не став важливою частиною ідентичності оповідачок.

Натомість розповіді про перебування під радянською владою та репатріацію за детальністю та обсягом перевищили будь-які інші сюжети, у тому числі спогади про примусову працю. Абсолютна більшість жінок позиціонувала саме цей досвід як найемоційніший і найдраматичніший у своєму житті.

Така особливість спогадів колишніх оstarбайтерок може бути наслідком особистого трагічного досвіду спілкування із «советами». Однак, до певної міри, її причиною міг також стати антирадянський публічний дискурс, панівний в українсько-канадському середовищі та в канадському суспільстві за часів «холодної війни». На мою думку, обидва названі чинники є взаємно визначальними. Жорстока радянська довоєнна та репатріаційна політика, вплив якої оповідачки відчували особисто, зумовила важливість цих спогадів у автобіографічній пам'яті жінок. Водночас постійне повторення антирадянських мотивів та сюжетів у публічному дискурсі надало більшого значення відповідним особистим історіям та сприяло збереженню їх в індивідуальній пам'яті. Тому «радянські історії» були такими логічно побудованими, емоційно навантаженими, деталізованими й легко пригадувались під час інтерв'ю.

Я не заперечую того, що досвід примусової праці міг бути болючим і драматичним для колишніх оstarбайтерок. Однак аналіз інтерв'ю показав, що через брак відповідного публічного дискурсу та інтересу близьких людей до цієї теми жінки не осмислили і не переповіли досвід примусової праці так само якісно, як «радянські історії». Це зумовило скупість та беземоційність історій про примусову працю, а також відсутність інтерпретацій чи узагальнень на зазначену тему.

Цікаво поглянути на результати проведеного дослідження у світлі відповідного вивчення індивідуальної пам'яті тих українських оstarбайтерів, які після війни повернулися до України. Такий порівняльний аналіз може показати, як пам'ять про

⁵⁰ Wertsch J. *Collective Memory*. – P. 118–119.

⁵¹ Теорію «народної пам'яті» розробив Центр досліджень сучасної культури Університету міста Бірмінгем (Белика Британія) на початку 1980-х років.

⁵² Green A., Troup K. *The Houses of History: A Critical Reader in Twentieth-Century History and Theory*. – Manchester : Manchester University Press, 1999. – P. 240–241.

⁵³ Luciuk L. *Unintended Consequences in Refugee Resettlement: Post-War Ukrainian Refugee Immigration to Canada* // *International Migration Review*. – 1986. – Vol. XX, № 2. – P. 478.

⁵⁴ Petryshyn R., Chomiak N. *Political Writings of Post-World War Two Ukrainian Émigrés: Annotated Bibliography and Guide to Research*. – Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1984. – 302 p.

⁵⁵ Stebelsky I. *The Resettlement of Ukrainian Refugees after the Second World War*. – P. 149, 154.

⁵⁶ Шостачук М. Від темряви до світла: спомини. – Вінніпег, 1989. – 184 с.; Хелемендик-Кокот А. Колгоспне дитинство і німецька неволя: спогади. – Торонто, 1989. – 360 с.; Anton P. *A Life of Hope: Memoirs of Nadia the Survivor*. – Winnipeg, 2004. – 109 p.; Demczyna T. *From East to West*. – Belleville, 1996. – 312 p.

особистий досвід примусової праці на німців конструюється і підтримується українцями залежно від різного політичного та культурного середовища: Радянського Союзу, незалежної України та Канади.

Усноісторичне дослідження завжди містить інтерпретації та висновки не тільки інформанта, а й дослідника. Оповідачі повідомляють свої життєві історії, а науковець аналізує їх у ширшому історичному та культурному контексті. Такі тлумачення почутих життєвих історій можуть відрізнятися від розуміння їх самими інформантами. Тому хочу наголосити, що наведений у цій роботі аналіз інтерв'ю з колишніми остарбайтерками є виключно моїм власним розумінням почутих історій. Він не претендує на вичерпність, а радше відкриває можливості для подальших дискусій та інтерпретацій.

ТІЛО І ВЛАДА: СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО ПІД ЧАС ВІЙНИ

**НЕЗАПЕРЕЧНИЙ
ЗЛОЧИН. СЕКСУАЛЬНЕ
НАСИЛЬСТВО
НІМЕЦЬКИХ ВОЯКІВ
ПІД ЧАС «ВІЙНИ
НА ЗНИЩЕННЯ»
В РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ
у 1941–1945 рр.**

Регіна Мюльхойзер

**СЕКСУАЛЬНЕ
НАСИЛЬСТВО В ЄВРОПІ
ПІД ЧАС ДРУГОЇ
СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(1939–1945)**

Джеффри Бурдс

Радянська пропагандистська листівка

НЕЗАПЕРЕЧНИЙ ЗЛОЧИН. СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО НІМЕЦЬКИХ ВОЯКІВ ПІД ЧАС «ВІЙНИ НА ЗНИЩЕННЯ» В РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ у 1941–1945 рр.¹

Регіна Мюльхойзер

Наумові Епельфельду (Naum Epelfeld) було тринадцять років, коли 5 липня 1941 р. німецька армія захопила Бердичів. Рятуючись від авіанальотів, він та його родина знайшли притулок у підвалі розташованого поблизу шпиталю. «Усі відчували, що ось-ось трапиться дещо жахливе, — пригадував він після закінчення війни. — Настала ніч. Світла не було. Ми сиділи в темряві, притулившись одне до одного, і пошепки розмовляли. Раптом ми почули, що якісь люди зайшли в будинок шпиталю, почули накази, прогавкані іноземною мовою. Брязкіт розбитого скла і тріск пострілів закарбувалися у моїй свідомості. Ми все зрозуміли. Німці взяли Бердичів. Незабаром двоє німців увійшло до підвалу, де ми ховалися. Вони освітлювали собі дорогу ліхтариками і щось казали, але їх ніхто не розумів. Тоді вони почали підходити до людей, які сиділи на підлозі, та світити їм в обличчя. За якийсь час вони зупинилися перед дівчиною і жінкою, відвели їх у порожню кімнату і з'валтували. Дівчина була дочкою нашого сусіда, її звали Густе. Густе Глосман (Guste Glosman) було 14 чи 15 років. Незабаром її разом із батьками розстріляли. Ось як для мене почалася окупація. Найгірша частина мого життя»².

Епельфельд описує ситуацію, що утворилась одразу після захоплення міста: німці проникали у кожне місце, яке вважали своїм, включно з жіночими тілами — і це символізувало переможне порушення права власності. Під час багатьох війн «сексуальне завоювання» жінок ворога вважали і винагородою за воєнний успіх, і трофеєм. Рут Зайферт (Ruth Seifert) зазначала, що одним з неписаних правил війни є дозвіл переможцям на сексуальне насильство над жінками протягом короткого періоду безладу одразу після битви³. Однак в описаному вище випадку акт сексуального насильства може видатися до

¹ Статтю вперше опубліковано: *Mühlhäuser, Regina. Le crime indiscutable : la violence sexuelle des soldats allemands pendant la «guerre d'anéantissement» en Union soviétique // Viols en temps de guerre / Sous la direction de Raphaëlle Branche et Fabrice Virgili. — Paris : Payot, 2011. — С. 43–54. Усі права на текст застережено: © 2011, Editions Payot & Rivages. Український переклад здійснено з дозволу видавництва, авторки і редакторів. Текст статті повністю відповідає за змістом наданій авторкою англomовній версії статті, з якої здійснено переклад.*

² *Epelfeld, Naum. «Möge mein Gedächtnis das Vergessen verhindern...» // «Nur wir haben überlebt». Holocaust in der Ukraine. Zeugnisse und Dokumente / Boris Zabarko (ed.). — Berlin : Dittrich, 2004. — P. 110–129 (тут с. 111).*

³ *Seifert, Ruth. Krieg und Vergewaltigung. Ansätze zu einer Analyse // Massenvergewaltigungen. Der Krieg gegen die Frauen / Alexandra Stiglmeier (ed.). — Frankfurt a. M. : Fischer, 1994. — P. 87–112 (тут с. 93).*

певної міри несподіваним, оскільки ідеологія нацизму офіційно розглядала сексуальні стосунки між чоловіками, які вважалися арійцями, та єврейськими жінками, котрих відносили до категорії «расово нечистих», як злочин, і це було суворо заборонено⁴. Зі спогадів Епельфельда не зрозуміло, чи солдати взагалі знали, що жінка, на яку вони напали, була єврейкою. Проте інші розповіді, включно з его-документами німецьких вояків, чітко вказують на те, що чоловіки усвідомлювали порушення меж нацистської расової ідеології⁵.

Нині панує припущення, що вояків, котрі порушували нацистські расові закони, суворо карали. Справді, багато хто вважає, що німці, віддані ідеології нацизму, були расово свідомими і практикували самообмеження. І хоча німецька «війна на знищення» належить до найкраще досліджених прикладів воєнного насильства та геноциду, у цих студіях здебільшого не висвітлено явище сексуального насильства (і ширше – сексуальності та сексуальних практик)⁶. З одного боку, причина полягає в дуже малій кількості джерел та складності їх інтерпретації. З іншого боку, постає необхідність виробити таку термінологію та форму презентації цієї теми, які б не надавали проблемі тривіального відтінку і не створювали ефекту «підглядання». До того ж брак досліджень можна сприймати як один з наслідків емоційно зарядженої реакції на заплутані обставини, які часто породжують війна, насильство і сексуальність. Взаємозв'язок поміж сексуальністю і насильством, котрий виникає під час війни, вважається чимось неминучим – фактом, який не варто ані ставити під сумнів, ані розслідувати, хіба що вчинені дії визнано винятково жорстокими чи явною воєнною стратегією⁷.

У першому всебічному дослідженні сексуального насильства, вчиненого німецькими вояками під час Другої світової війни, Біргіт Бек (Birgit Beck) доходить висновку, що зґвалтування, скоєні солдатами Вермахту, не слід вважати воєнною стратегією: по-перше, досі не відомо про жоден документ, який містив би наказ німцям чинити сексуальне насильство, і, по-друге, військове законодавство визначало «сексуальне порушення» (нім. *Notzucht*) як злочин проти військової дисципліни, що у деяких випадках спонукало суддів виносити вирок про ув'язнення гвалтівників⁸. Джерела стосовно двох інших військових формувань на території СРСР – СС та поліції – підтверджують такі висновки. Офіційно офіцерам СС та поліції заборонялося вступати у сексуальні стосунки (шляхом проституції, зґвалтування чи за взаємною згодою), особливо з жінками, яких вважали «расово нижчими»⁹.

Однак робити висновок про те, що випадки сексуального насильства під час німецької «війни на знищення» в Радянському Союзі були дуже рідкісними, було б передчасно.

4 Див. поміж інших: *Essner, Cornelia*. Die «Nürnberger Gesetze» oder die Verwaltung des Rassenwahns. – Paderborn : Ferdinand Schöningh, 2002. – P. 219.

5 Див., наприклад, транскрипт аудіозапису розмови між корабельним старшиною Гельмутом Гартельтом (Helmut Hartelt) і моряком Горстом Міньюром (Horst Minnieur), якого утримували у британському таборі для військовополонених у 1943 р. (процитовано у: *Neitzel, Sönke, Welzer, Harald*. Soldaten. Protokolle vom Kämpfen, Töten und Sterben. – Frankfurt a. M. : S. Fischer, 2011. – P. 164 f.).

6 *Heineman, Elizabeth D.* Sexuality and Nazism. The Doubly Unspeakable? // *Journal of the History of Sexuality*. – 2002. – Vol. 11, No. 1–2. – P. 22–66; *Bergen, Doris L.* Sexual Violence in the Holocaust. Unique or Typical? // *The Holocaust in International Perspective* / Dagmar Herzog (ed.). – Chicago : Northwestern University Press, 2006. – P. 179–200. – (Lessons & Legacies ; vol. 7).

7 *Zipfel, Gaby*. Ausnahmezustand Krieg? Anmerkungen zu soldatischer Männlichkeit, sexueller Gewalt und militärischer Einhegung // *Krieg und Geschlecht. Sexuelle Gewalt im Krieg und Sex-Zwangsarbeit in NS-Konzentrationslagern* / Insa Eschebach, Regina Mühlhäuser (eds.). – Berlin : Metropol, 2008. – P. 55–74 (тут с. 55).

8 *Beck, Birgit*. Wehrmacht und sexuelle Gewalt. Sexualverbrechen vor deutschen Militärgerichten 1939–1945. – Paderborn : Ferdinand Schöningh, 2004. – P. 72, 335; *Beck, Birgit*. Sexual Violence and its Prosecution by Courts Martial of the Wehrmacht // *A World at Total War. Global Conflict and the Politics of Destruction, 1937–1945* / Roger Chickering (ed.). – Cambridge : Cambridge University Press, 2005. – P. 317–331; *Snyder, David Raub*. Sex Crimes under the Wehrmacht. – Lincoln : University of Nebraska Press, 2007. – P. XI, 135.

9 *Angrick, Andrej*. Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943. – Hamburg : Hamburger Edition, 2003.

Адже тоді довелося б проігнорувати безліч свідчень очевидців, які вказують на різні прояви сексуального насильства на кожному етапі війни, на фронті та на окупованих територіях, а також у контексті Голокосту¹⁰.

Спочатку я хотіла б детальніше розглянути деякі з великого розмаїття форм сексуального насильства, скоєного німецькими солдатами, офіцерами СС та поліції під час війни на теренах Радянського Союзу. Про які акти насильства йдеться, хто був їхньою мішенню і якого значення ці вчинки набували у зв'язку з воєнними діями? А потім буде висвітлено реакцію військового командування на такі випадки: заохочували чи обмежували чинні правила сексуальне насильство? Наостанок я покажу, як військове командування відкривало «простір можливостей», де вчинення сексуального насильства могло стати звичайною практикою воєнного повсякдення.

Різні форми сексуального насильства

Мій аналіз сексуального насильства під час війни та окупації теренів колишнього Радянського Союзу ґрунтується на усних свідченнях та письмових спогадах жертв, очевидців та кривдників, а також на документах нацистів. Дехто з них розповідає про акти насильства, якого вони зазнали особисто чи прямими свідками якого були, інші описують злочини, про які довідалися з чуток. На всі ці джерела неминуче вплинули сучасні уявлення про гетеросексуальне насильство та гендерно забарвлені поняття провини й сорому¹¹. У багатьох випадках джерела не надають достатньої кількості переконливих подробиць, і навіть більше – немає жодної можливості перевірити, чи все відбувалося саме так, як описано у розповіді. Справді, нам слід брати до уваги той факт, що очевидці свідомо замовчують деталі (наприклад, вважаючи їх надто інтимними) або перебільшують (підкреслюючи таким чином, що німці мали цілковиту владу над своїми жертвами і в тих не було жодної можливості чинити опір). Крім того, в основі деяких історій вочевидь лежать плітки, які переповідали, щоб викликати обурення поведінкою німців, відвернути підозру, розважитися історіями про «секс і злочин» тощо. Попри ці застереження, я все одно вважаю, що свідчення – як масив доказів – стосуються реальних випадків, оскільки такі повідомлення не одиничні: наявні численні свідчення, які описують досить схожі форми сексуального насильства. Тому мене не стільки цікавить кожний конкретний випадок як такий, а радше розгляд їх у множині, як комплексу джерел¹².

Загалом акти насильства могли бути спрямовані проти єврейок (або жінок, яких німці вважали єврейками), а також проти місцевих жінок неєврейського походження (що позиціонували себе як ворогів чи симпатиків нацистського режиму) і проти жінок, котрих окупанти визначили як «етнічних німкенів», тобто осіб «німецького походження»¹³. Відмінності у характері та інтенсивності сексуального насильства щодо різних груп

10 Про різноманітність джерел див.: *Gertjeanssen, Wendy Jo*. Victims, Heroes, Survivors. Sexual Violence on the Eastern Front during World War II : unpublished Ph. D. dissertation. – University of Minnesota, 2004; *Flaschka, Monika*. Race, Rape and Gender in Nazi Occupied Territories : unpublished Ph. D. dissertation. – Kent State University, 2009; *Mühlhäuser, Regina*. Eroberungen. Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion. – Hamburg : Hamburger Edition, 2010.

11 Звіти про сексуальне насильство загалом дотримуються гендерно зумовленого «сценарію зґвалтування». Критичний аналіз цього див.: *Marcus, Sharon*. Fighting Bodies, Fighting Words. A Theory and Politics of Rape Prevention // *Feminists Theorize the Political* / Judith Butler, Joan W. Scott (eds.). – New York : Routledge, 2002. – P. 385–403 (особливо с. 392).

12 Див. докладніший опис мого підходу та труднощів у збиранні свідчень про сексуальне насильство: *Mühlhäuser R.* Eroberungen... – P. 28.

13 Про категорію «етнічний німець» див.: *Bergen, Doris*. The Nazi Concept of «Volksdeutsche» and the Exacerbation of Anti-Semitism in Eastern Europe, 1939–45 // *Journal of Contemporary History*. – 1994. – Vol. 29, No. 4. – P. 569–582.

жінок ще потребують вивчення. Однак це буде непросто, оскільки багато джерел не містять інформації про походження жертв.

У спогаді Наума Епельфельда, процитованому на початку цієї статті, сексуальне насильство постає як форма насильства, що супроводжувало вторгнення німців на нову територію. Справді, подібні описи можна знайти у численних повідомленнях про захоплення міст¹⁴. У перші місяці вторгнення німців на терени СРСР сексуальне насильство було інструментом, який вояки та есесівці застосовували під час обшуку домівок та допитів мешканців. Численні очевидці засвідчили, що військовослужбовці Вермахту та СС змушували місцевих жінок (а часом і чоловіків) роздягатися, коли заходили до їхніх осель¹⁵. З одного боку, вимушене оголення означало збезчещення жертви, з іншого — показувало особливу беззахисність перед озброєною людиною в уніформі. Іноді жінок у спідній білизні змушували нагинатися і вдавати, що вони миють сходи в будинку, поки німецькі поліцаї спостерігали за цим¹⁶. Такі випадки розкривають зв'язок між сексуальними фантазіями та актами насильства.

У різних ситуаціях вояки Вермахту, есесівці чи поліцаї також здійснювали особисті обшуки, включно з обшуком тілесних отворів. Військові регламенти справді містили інструкції щодо проведення особистих обшуків задля виявлення вогнепальної зброї чи таємних повідомлень. Однак у тих інструкціях не було передбачено дій, які вчиняли німці: обмацування грудей своїх жертв, стискання їхніх сосків чи інші сексуальні порушення. Свідчень про подібні форми сексуального насильства чимало, і вони вказують на те, що інколи чоловіки тлумачили інструкції «надмірно» («obstantant»¹⁷) у власних інтересах. У ситуаціях, коли чоловікам (часто дуже молодим) нудно і страшно, акти вербальної, вуаеристської й фізичної агресії можуть допомогти їм утвердити свої вищість і владу та полегшити переживання розгубленості та стресу.

У численних свідченнях описано, як німці торкалися жінок руками і зброєю. Удари по грудях і статеви́х органах жінок були способом залякування і катування¹⁸. Коли таке відбувалося у рідних стінах, відчуття беззахисності жертви зростало. На думку Шейли Мейнтес (Sheila Meintjes), сексуальну наругу над чоловіком застосовують, щоб викликати «сексуальну пасивність» і таким чином позбавити тілесної сили та політичної влади; ті самі дії стосовно жінок «активують» жіночу сексуальність та зводять соціальну роль жінок до «сексуальних об'єктів»¹⁹.

Примусове роздягання, обшук тілесних порожнин, сексуальні тортури та інші форми сексуального насильства здійснювалися також щодо ув'язнених жінок і чоловіків — у поліційних дільницях, в'язницях, військових спорудах і таборах. Кривдниками були і німці, і місцеві колаборанти. У книзі про Голокост у Ризі Андрей Ангри́к і Петер Кляйн (Andrej Angrick, Peter Klein) задокументували зґвалтування, скоєні офіцерами Команди Арайса²⁰, латвійського підрозділу, що співпрацював з німецькою таємною поліцією.

Єврейка Елла Медальє (Ella Medalje), якій вдалося вижити після допиту в штаб-квартирі Команди Арайса влітку 1941 р., свідчила перед судом в Гамбургу в 1970-х роках: «Якось уночі, коли ми вже готували собі постіль на підлозі, двері відчинилися, і ввійшли двоє осіб з Перконкрусту²¹ з літариками. Вони світили в обличчя кожній жінці й перевіряли їх. Потім вони наказали жінкам, яких вибрали, йти з ними по черзі. За якийсь час перша жінка повернулася в жахливому емоційному стані, а люди з Перконкрусту забрали іншу жінку. У такий спосіб вони забрали шість чи сім жінок на горішній поверх, де розмістилися у кабінеті командира <...> Наступного дня цих шістьох чи сімох жінок посадили у вантажівку і кудись повезли. Я можу лише припустити, що їх розстріляли»²².

Жінок, котрих тримали в ув'язненні, могли зґвалтувати в присутності інших в'язнів чи на самоті. Навіть якщо їм наказували вийти з камери, як у випадку, описаному Медальє, інші в'язні знали чи підозрювали, що з ними відбувалося. На додаток до приниження, жертви ще й боялися, що про їх зґвалтування може стати відомо за межами в'язниці. Водночас у решти ув'язнених знання про все це, ймовірно, викликало почуття сорому та страх стати наступною. Зґвалтування справді могло бути як прямою загрозою, так і символом влади та невербальним способом спілкування поміж окупантами й окупованими²³.

Більше того, у неволі деякі жінки зазнавали групового зґвалтування. Хоча радянська пропаганда широко експлуатувала подібні фантазії²⁴, свідчення про такі факти є вкрай рідкісними. Однак брак розповідей не обов'язково вказує на те, що групові зґвалтування були нетиповими. Це також може бути наслідком надзвичайно сильних почуттів жаху й сорому, яких зазнали жертви і свідки. Можна припустити, що вояки, які брали участь у групових зґвалтуваннях, не робили б цього з власної ініціативи. Джошуа Гольдштейн (Joshua Goldstein) показав, що підкорення тискові групи є дуже сильним чинником у випадках зґвалтування. Справді, спільно вчинена дія часто створює враження такої, що зміцнює вірність і відданість у малих групах. Гольдштейн доводить, що колективні вчинки викликають відчуття втрати індивідуальної відповідальності. Натомість Міранда Елісон (Miranda Alison) припускає, що зв'язок поміж чоловіками виникає саме внаслідок усвідомлення ними спільної відповідальності²⁵.

Нещодавні дослідження раз по раз доводять, що групове зґвалтування у воєнний час часто здійснюється в ієрархічній послідовності. Найвищий за рангом офіцер має право першим увійти в жіноче тіло, тоді як підлеглі офіцери шанобливо ставляться до його поведінки і чекають, коли їм буде дозволено продовжити. У небезпечній для життя ситуації бою, коли чоловіки вкрай залежні один від одного, групові зґвалтування підтверджують нерозривність зв'язків між ними та надійність їхніх ієрархій. Сповнені хтивих і руйнівних імпульсів, чоловіки зустрічаються один з одним у тілі жінки. У такий спосіб вони підтверджують свої мужність та потенцію²⁶.

14 Поп. із: *Littner, Jakob*. Mein Weg durch die Nacht. — Berlin : Metropol, 2002. — P. 52, 54.

15 Див., наприклад: *Schulman, Faye*. A Partisan's Memoir. Woman of the Holocaust. — Toronto : Second Story Press, 1995. — P. 65.

16 Див. серед іншого: German Occupation of Poland, Extract of Note Addressed to the Allied and Neutral Powers / Republic of Poland, Ministry of Foreign Affairs (ed.). — New York : Greystone Press, 1941. — P. 21.

17 Про концепт «утримання» див.: *Lüttke, Alf*. Eigen-Sinn. Fabrikalltag, Arbeitererfahrungen und Politik vom Kaiserreich bis in den Faschismus. — Hamburg : Ergebnisse, 1993. — P. 377.

18 Див., наприклад: In Bialystock, zum Druck vorbereitet von Rachel Kohnator // Das Schwarzbuch. Der Genozid an den sowjetischen Juden / Wassili Grossman, Ilja Ehrenburg (eds.). — Reinbeck : Rowohlt, 1994. — P. 385–395 (тут с. 395).

19 Цит. за: *Toit, Louise du*. Feminismus und die Ethik der Versöhnung // Mittelweg 36. — 2007. — Vol. 16, No. 3. — P. 4–29 (тут с. 16).

20 Команда Арайса (нім. Sonderkommando Arajis; латиськ. Arāja komanda) була організована на початку липня 1941 р., одразу після окупації Риги, Віктором Арайсом, який згодом став штурмбанфюрером СС. Отримала офіційний статус підрозділу латиської допоміжної поліції (нім. *Lettische Hilfspolizei*) і безпосередньо підпорядковувалась СД у Рейхскомісаріаті Остланд. Цей підрозділ брав активну участь у знищенні євреїв під час Голокосту в Латвії. (Прим. пер.)

21 Перконкруст (від латиськ. *Pērkonkrusts* — «Громовий хрест») — латвійська націоналістична політична партія, заснована у 1933 р. Деякі її члени співпрацювали з нацистами під час Голокосту. (Прим. пер.)

22 Свідчення Елли Медальє: Ella Medalje, 15.01.1979, Office of Public Prosecutor, Hamburg, Germany [StA Hamburg], SB 37, 141 Js 534/60, Bl. 6310. Цит. за: *Angrick, Andrej, Klein, Peter*. «Endlösung» in Riga: Ausbeutung und Vernichtung 1941–1944. — Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2006. — P. 81. Не відомо, чи Медальє точно ідентифікувала тих осіб: нині чимало очевидців вживають термін «Perkonkrust» як загальний для позначення усіх колаборантів (*Angrick A., Klein P.* «Endlösung» in Riga... — P. 80).

23 *Seifert R.* Krieg und Vergewaltigung... — P. 101.

24 Чудовим прикладом є Женя Дем'янова: *Demianova, Genia*. Comrade Genia. The story of a victim of German bestiality in Russia told by herself / With a preface by Ronald Scarfe. — London : Nicholson & Watson, 1941. — P. 54–59.

25 *Goldstein, Joshua*. War and Gender. How Gender Shapes the War System and Vice Versa. — Cambridge : Cambridge University Press, 2001. — P. 365; *Alison, Miranda*. Wartime Sexual Violence. Women's Human Rights and Questions of Masculinity // Review of International Studies. — 2007. — Vol. 33, No. 1. — P. 75–90.

26 *Pohl, Rolf*. Massenvergewaltigung. Zum Verhältnis von Krieg und männlicher Sexualität // Mittelweg 36. — 2002. — Vol. 11, No. 2. — P. 53–75 (тут с. 67).

Сексуальне насильство також могло слугувати засобом залякування жінок, котрі порушили межі традиційних гендерних ролей і взяли до рук зброю як солдати Червоної армії чи партизани. За деякими оцінками, 1 млн жінок служили у війську та перебували у партизанських загонах, і з них близько половини носили зброю та служили у військових підрозділах на фронті²⁷. У колишнього солдата Вермахту, який відвідав виставку «Війна на знищення: злочини Вермахту. 1941–1945» у Відні, зображення жінки зі зброєю навіть через 50 років після закінчення війни викликало спогади про дуже тривожний досвід:

«Що було для нас жахливим... це бабські батальйони, тут на війні були навіть жінки. Це нас засмучувало, справді засмучувало <...> Так, я маю на увазі, що жінка – це цілком суперечило нашому укладу, суперечило нашому солдатському розумінню. Одного разу ми пережили таке... Боже... На узбіччі вулиці... російська жінка в уніформі, її штани були спущені й ноги розсунуті, і так вони покляли її на вулиці. То був прояв, який поміж найлютіших рядових... якимось, оскільки ми всі були чоловіки, ну то воно якимось могло перетворитися на ненависть, лютю, нерозуміння. Без подальших церемоній. Це треба зрозуміти».

Інтерв'юер: «Чи це означає, що її роздягнули?»

Оповідач: «Ні, ні. Її застрелили».

Злочини, які задокументувала та виставка, здається, загалом мало зачепили цього колишнього вояка. Єдиний злочин, про який він сам заговорив, був пов'язаний зі сплюндрованим жіночим тілом, і тут чоловік негайно зажадав, щоб кривдників зрозуміли, оскільки «бабські батальйони» суперечили «нашому укладу». Справді, під час Другої світової війни жінки у Червоній армії ввірвалися у виключно чоловічу військову сферу. Для чоловічого солдатського іміджу вони були особливим подразником і провокацією. Природа військової справи – як місця продукування культурних символів маскулінності та простору стабілізації гендерно детермінованих відносин влади – була під загрозою.

І головне: публічна демонстрація зґвалтованої жінки, яку описав колишній солдат, вказує на те, що акти сексуального насильства були часто спрямовані не лише на самих жертв. Виставлені напоказ тіла мали бути побачені – як видимий доказ факту сексуального насильства і браку сили у жертв. Таким чином, сексуальне насильство мало різний смисл для різних груп: 1) воно засвідчувало безсилля глядачів, відтак слугувало засобом залякування та дисциплінування місцевого населення; 2) більше того, жіночі тіла впливали на самосприйняття місцевого населення, особливо чоловіків, які виявилися нездатними захистити «своїх» жінок, отже, це було символічною перемогою над ними; 3) і нарешті, мертві жіночі тіла (а також світліни з них, які робили деякі німецькі солдати, щоб пізніше покласти у свої фотоальбоми) були сигналом для товаришів з чоловічої спільноти Вермахту/СС, демонструючи непохитну агресивність нападників²⁸.

Військові регламенти

Нацистське керівництво знало про ці злочини. Доволі лаконічно, часто у формі списку, місцеві військові командири чи цивільні службовці повідомляли про випадки зґвалтування чи групового зґвалтування нарівні з мародерством, крадіжкою худоби

²⁷ Conze, Susanne, Fieseler, Beate. Soviet Women as Comrades-in-Arms. A Blind Spot in the History of War // The People's War. Responses to World War II in the Soviet Union / Robert W. Thurston, Bernd Bonwetsch (eds.). – Chicago : University of Illinois Press, 2000. – P. 211–234 (тут с. 212).

²⁸ Про багаторівневість смислів, які містить у собі насильство, див.: Reemtsma, Jan Philipp. Vertrauen und Gewalt. Versuch über eine besondere Konstellation der Moderne. – Hamburg : Hamburger Edition, 2009.

Він стверджує, що кожен акт насильства стосується не лише жертви, але більшою мірою третьої сторони – глядача (реального чи уявного) або ширшого загалу, які сприймають руйнівний вимір насильства як прояв стану суспільства. Важливо вивчати цю «троїсту структуру» насильства, щоб розуміти вчинення насильства не лише як поодинокі винятки, але як форму соціальної дії.

і пияцтвом. 10 серпня 1941 р., через неповних два місяці після вторгнення на територію СРСР, командувач 9-ї армії звітував, що кількість сексуальних злочинів у зоні бойових дій значно зростає²⁹. У відповідь військове керівництво видало вказівки, що спонукали вояків виявляти «стриманість стосовно протилежної статі». Деякі командири вимагали вжити суворих заходів щодо німецьких солдатів, які «дичавіли і втрачали дисципліну»³⁰.

Однак на практиці військове командування стикалося з дилемою. З одного боку, сексуальне насильство вважалося небажаним, бо підривало військову дисципліну, здоров'я та репутацію збройних сил, а найгірше – суперечило расовим ідеям нацизму. З іншого боку, сексуальне насильство розглядали як нормальний, практично неминучий елемент війни. Крім того, оскільки в чоловічій статевій спроможності вбачали прояв сили і розглядали її як щось загалом корисне в контексті воєнних дій, більшість військових командирів не вважали, що мають право насаджувати заборону на сексуальні контакти.

Військові лікарі також доводили, що гетеросексуально вдоволені чоловіки будуть психічно і фізично міцнішими. Командування навіть припускало, що організовані самим військом (порівняно дешеві та легкодоступні) можливості для отримання сексуального задоволення прив'яжуть окремих солдатів до війська та зміцнять згуртованість менших військових підрозділів³¹. У результаті найвище командування Вермахту намагалося не забороняти, а контролювати та регулювати сексуальність військовослужбовців, роздаючи презервативи, створюючи «санітарні будинки» (нім. *Sanierungshäuser*) для гігієнічної дезінфекції після статевих актів та організовуючи військові борделі³².

На відміну від дезертирства, відсутності без дозволу, самоскалічення чи підриву боєздатності Вермахт не оцінював сексуальне насильство як «першорядний злочин». Розповіді колишніх вояків засвідчують, що ґвалтівник міг зазнати дисциплінарного стягнення від свого командира-офіцера. Більше того, певну частину солдатів віддавали під військовий трибунал. Однак схоже, що загалом дисциплінарні наслідки були винятком, а кількість випадків зґвалтувань, про які не повідомили, була значно вищою³³.

Утім, якщо справа про зґвалтування на окупованих теренах СРСР таки доходила до трибуналу, судді призначали відносно легке покарання. Солдати, засуджені за сексуальне насильство на Західному фронті, часто потрапляли до в'язниці на багато років, тоді як на Східному фронті злочинці зазвичай відбувалися ув'язненням на термін від кількох місяців до двох років³⁴.

На думку Біргіт Бек (Birgit Beck), ця відмінність зумовлена методами расової війни на Східному фронті. Наказ «Барбаросса» від 13 травня 1941 р., який регламентував діяльність військових трибуналів на Сході, встановлював, що за жоден кримінальний злочин, вчинений німецькими солдатами проти радянського цивільного населення, не слід карати. Виняток становили ті випадки, коли цього вимагала військова дисципліна чи безпека військових підрозділів, наприклад коли йшлося про «серйозні

²⁹ AOK 9/Abt. Ic, Armeebefehl, Betr.: Überwachung der Disziplin, 10.08.1941, National Archive and Record Administration [NARA], RG-242 314/679, p. 649.

³⁰ AOK 11, geh., gez. von Manstein, 20.11.1941, надруковано у: Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof, Nürnberg, vom 14. November 1945 – 1. Oktober 1946 (IMT), 42 vols. – Munich and Zurich, 1947. – Vol. 20. – P. 700.

³¹ Mühlhäuser R. Eroberungen... – P. 175.

³² Див.: Gertjeanssen W. J. Victims, Heroes, Survivors... – P. 180; Mühlhäuser R. Eroberungen...

³³ Beck B. Sexual Violence... ; Huber, Christian Thomas. Die Rechtsprechung der deutschen Feldkriegsgerichte bei Straftaten von Wehrmachtssoldaten gegen Angehörige der Zivilverwaltung in den besetzten Gebieten. – Marburg : Tectum, 2007. – S. 95.

³⁴ Beck B. Wehrmacht und sexuelle Gewalt... – S. 247.

вчинки, що є наслідком недостатнього самообмеження»³⁵. Однак сексуальне насильство під час бойових дій рідко визнавали «серйозним вчинком», особливо якщо жертву вважали «расово нижчою». Відповідно, на Східному фронті гвалтівників не карали за образу «жіночої гідності» (важливий термін, яким оперували у деяких випадках на Західному фронті), не кажучи вже про порушення психічної та фізичної недоторканності жінки. Натомість остаточні вирокі у справах про зґвалтування ґрунтувалися на ідеї, що підсудний завдав шкоди репутації Вермахту³⁶.

Дейвід Рауб Снайдер (David Raub Snyder) наголошував, що покарання у судах різних військових підрозділів було неоднаковим, і декілька судів виносили суворі вирокі на Східному фронті попри наказ «Барбаросса». Однак у кінцевому підсумку більшість чоловіків не відсиділа повного терміну ув'язнення. Офіцери командного складу зазвичай ухвалювали рішення про умовно-дострокове звільнення вже після кількох місяців перебування засудженого у в'язниці, і більшість таких ухвал ґрунтувалася на готовності певного солдата підкоритися військовому порядку. Навіть чоловіки, яких неодноразово було звинувачено у зґвалтуванні (а також у гомосексуальних зв'язках чи розбещенні неповнолітніх), могли повернутися до лав збройних формувань (нім. *Wehrgemeinschaft*) невдовзі після засудження. А коли перші перемоги припинилися і воєнна ситуація для німців ставала дедалі складнішою, Вермахт не бажав надавати засудженим воякам їжу і притулок у порівняно безпечних умовах в'язниці, тоді як інші ризикували власним життям на фронті³⁷.

Поки що не досліджено, яким чином вирішувало проблему сексуального насильства командування СС. Однак документальний слід вказує на те, що часто есесівці не боялися покарання. Наприклад, у 1943 р. деякі члени СС публічно заявляли у Мінську, що дію правил «расової нечистоти» призупинено «на Сході», і хоча сказане аж ніяк не було правдою, це не мало для них жодних дисциплінарних наслідків³⁸.

Навіть більше, члени СС, поліцей та вояки Вермахту, схоже, мали можливість приховати власні порушення расових меж. Наприклад, було викрито сексуальний зв'язок між провідним криміналістом Вальтером Тормеєром (Walter Thormeyer), який працював при командирі поліції безпеки в Кракові, та «єврейською шпигункою». Після цього звинувачення він застрелив згадану жінку, оголосивши її «ненадійною агенткою»³⁹. Справу проти Тормеєра закрили, а його самого звільнили від покарання. Цей приклад показує, що принаймні деякі німці діяли на окупованих територіях СРСР, виходячи з переконання, що мають повну владу над «ворожими жінками».

Висновки

Хоча ми не можемо зробити висновки про те, що Вермахт і СС підтримували сексуальне насильство у стратегічному сенсі, джерела засвідчують, що сексуальне насильство було невід'ємною складовою частиною війни, яку вели німці. Заходи з підтримання дисципліни і покарання солдатів, запроваджені Вермахтом, виконували вкрай рідко. Їх невиконання відкривало «простір можливостей» (нім. *Gelegenheitsräume*)⁴⁰, де

сексуальне насильство ставало прийнятною і нормальною частиною повсякденних ситуацій на війні та у бою. Насправді сексуальна політика Вермахту на території Радянського Союзу була не лише репресивною, а й – уживаючи термін Мішеля Фуко – продуктивною: роздаючи презервативи та створюючи умови для гігієнічної дезінфекції та проституції, вище військове командування надавало чоловікам відносно безпечні та легкодоступні можливості для сексуального задоволення.

Якщо ми не обмежуватимемо аналіз сексуального насильства під час війни на теренах СРСР лише актами зґвалтування, а розглянемо також випадки примусового роздягання, насильницького оголення, сексуальних тортур, сексуального шантажу, сексуального рабства та інших злочинів, то отримаємо краще уявлення про вплив сексуального насильства на воєнні стратегії та воєнну економіку. Документування й аналіз таких форм насильства розширять наше розуміння ролі гендеру у війні. Поміж іншим, це покаже, що чоловіки не лише мали владу здійснювати сексуальне насильство, а й самі були вразливими та регулярно зазнавали сексуального насильства.

Історію сексуального насильства з боку німецьких солдатів на «окупованих східних територіях» не можна повноцінно вивчити, застосовуючи односторонній підхід «зверху вниз». На думку Елізабет Джин Вуд (Elizabeth Jean Wood), важливо досліджувати взаємодію між військовим керівництвом, малими підрозділами та окремими вояками. Дійові особи часто мали неоднакові уявлення про гендер, сексуальність, расу і насильство, які самі по собі також не були незмінними, а відрізнялися залежно від території та періодів війни. Тому сексуальне насильство не можна осмислити як злочин, що завжди відбувався у той самий спосіб. Насправді ми маємо аналізувати різні форми сексуальних злочинів, різноманітні мотиви, які рухали кривдниками, а також різні наслідки для людей, котрі стали жертвами.

Переклад з англійської Оксани Кісь

35 Hitler. Kriegsgerichtsbarkeitsbefehl, 13.05.1941, надруковано у: Deutsche Besatzungspolitik in der UdSSR / Norbert Müller (ed.). – Köln : Pahl Rugenstein, 1980. – S. 64–66 (тут с. 65).

36 Beck B. Wehrmacht und sexuelle Gewalt...; Snyder D. R. Sex Crimes under the Wehrmacht.

37 Snyder D. R. Sex Crimes under the Wehrmacht. – S. 138.

38 Wilhelm, Hans-Heinrich. Die Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei und des SD 1941/1942. – Bern : Peter Lang, 1996. – S. 479.

39 Mallmann, Klaus-Michael. «Mensch, ich feiere heut' den tausendsten Genickschuß». Die Sicherheitspolizei und die Shoah in Westgalizien // Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche? / Gerhard Paul (ed.). – Göttingen : Wallstein, 2002. – S. 109–136 (тут с. 123).

40 Про контент «Gelegenheitsräume» див.: Greiner, Bernd. Krieg ohne Fronten. Die USA in Vietnam. – Hamburg : Hamburger Edition, 2007.

СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО В ЄВРОПІ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945)¹

Джеффри Бурдс

1. НІМЕЧЧИНА ТА СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО НА СХОДІ

*Ми є війна. Бо ми є вояками.
Я спалив усі міста,
Задушив усіх жінок,
Розтروقив голови усім дітям,
Сплюндрував усі землі.
Я застрелив мільйон ворогів,
Спустошив поля, зруйнував церкви,
Згубив душі мешканців,
Пролив кров і сльози усіх матерів.
Я зробив це, тільки я. – Я не зробив
Нічого. Але я був солдатом.*

У своєму щоденнику солдат Вермахту Вільям Пітер Різ (Willy Peter Reese) написав, що, ступивши на російську землю влітку 1941 р., був шокований надуживаннями німецьких вояків. Восени 1944 р., за кілька тижнів до своєї смерті, 23-річний Різ був серед тих, хто рятувався втечею з Радянського Союзу до Німеччини, і в цих несамолюбних рядках він розмірковував про те, як змінила його війна. Наштовхнувшись на багатий склад їжі, алкоголю та цигарок, покинутий на залізничній станції у Гомелі (Білорусь), Різ та його товариші вчинили справжню вакханалію споживання і надуживання на межі з істерикою:

«Ми оспівували червоне вино і лікери, горілку і ром, поринаючи в сп'яніння, наче приречені; ми вели п'яні балачки про секс і науку, погойдуючись на залізничних вагонах, сидючи навколо багаття, нас нудило від дешевого алкоголю та незвично ситної їжі, та

ми все одно продовжували, виголошуючи гротескні промови про війну і мир, впадали в меланхолію, говорячи про нашу нездійсненну любов і тугу за батьківщиною, починали знов реготати і продовжували пиятику, вигукуючи та стрибаючи через колії, витанцювуючи у вагонах і стріляючи в повітря, змушуючи російську полонянку танцювати для нас голяка, намащуючи її цицьки кремом для взуття, примушуючи її напиться п'яною, як ми...»².

«Мене розчавлює почуття провини – і я п'ю!» – писав Різ. Він та його товариші руйнували Радянський Союз, знищували його ресурси та людей, коли втікали від радянської армії після Сталінградської битви у 1943 р. Щоденник Різа є сповіддю, його провина – провинною усіх німецьких солдатів на Сході. У Росії він справді став «чужинцем для самого себе».

Війна на Східному фронті багато в чому докорінно відрізнялася від способу ведення війни в інших частинах Європи та деінде у світі. Омер Бартов (Omer Bartov), і не тільки він, писав про «брутальність війни» на Сході під час Другої світової війни. Насильницькі дії щодо цивільного населення, які могли призвести до військово-польового суду та можливого розстрілу на теренах окупованої Франції, були щоденним досвідом звичайного солдата Вермахту на Сході³. Хоча радянські автори гірко нарікали на німецькі звірства на Східному фронті, у типових західних дослідженнях про війну на Сході багато з тих надуживань замовчувалися⁴.

Такий самий контраст простежується між радянськими та західними повідомленнями про сексуальне насильство на Східному фронті, де «мародерство щодо російських цивільних мешканців не називали «грабежем» і не переслідували за це, а... згвалтування російських жінок не вважали «моральним злочином»⁵. Хоча від самого початку радянська сторона підкреслювала винятковий характер німецького сексуального терору на Сході, західні дослідники лише нещодавно почали вивчати масиви радянських і пострадянських даних про сексуальні злочини воєнного часу⁶. Разом з викриттям провини Вермахту за звірства щодо цивільного населення почало зростати усвідомлення центральної ролі сексуального насильства на окупованих німцями теренах на Сході.

Сексуальні звірства німців на радянській території були зумовлені двома основними чинниками: особливою расовою політикою, котра заохочувала погане поведіння

² Reese, Willy Peter. A Stranger to Myself. The Inhumanity of War: Russia, 1941–1944. – New York : Farrar, Strauss and Giroux, 2003. – P. 149.

³ Про ескалацію німецького насильства на Сході у порівнянні з Заходом див.: Bartov, Omer. The Eastern Front, 1941–1945: German Troops and the Barbarisation of Warfare. – London : Macmillan, 1985; Idem. Hitler's Army. – New York : Oxford University Press, 1992. – P. 68–70; Anderson, Truman. «The Conduct of Reprisals by the German Army of Occupation in the Southern USSR, 1941–1943» : Ph. D. diss. – University of Chicago, 1994. – P. 176; Shepherd, Ben. War in the Wild East: The German Army and Soviet Partisans. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 2004.

⁴ Класичні роботи про війну на Сході були підготовлені офіцерами американської військової розвідки, що повністю покладалися на тенденційні повідомлення німецьких офіцерів про війну на окупованих радянських теренах. Тому немає підстав говорити про Голокост, від якого загинуло 2,8 млн радянських євреїв, чи про нещадну німецьку окупаційну політику, що вбила понад 11 млн цивільного радянського населення. Див.: Reitlinger, Gerald. The House Built on Sand: The Conflicts of German Policy in Russia, 1939–1945. – New York : Viking, 1960; Dallin, Aleksandr. German Rule in Russia, 1941–1945: A Study of Occupation Policies. – 2nd rev. ed. – Boulder, CO : Westview, 1981.

⁵ Bartov O. The Eastern Front... – P. 29.

⁶ Типові радянські повідомлення див.: «Molotov's Note on German Atrocities in Occupied Soviet Territory» (January 6, 1942); Comrade Genia: A Story of a Victim of German Bestiality in Russia as Told by Herself. – London : Nicholson & Watson, n. d.; Soviet Documents on Nazi Atrocities: Illustrated by Some 200 Original Photographs. – London ; New York : Hutchinson & Co., 1942 [видано відділом преси Посольства СРСР у Лондоні]. Порівняно недавнім найкращим дослідженням, де подано хроніку надзвичайного розмаху німецьких сексуальних звірств на Сході, є дисертація Венді Джо Гертъеянсен (Wendy Jo Gertjeanssen) «Victims, Heroes, Survivors: Sexual Violence on the Eastern Front during World War II» (Ph. D. diss., University of Minnesota, 2004). Дисертація майже повністю ґрунтується на німецьких архівах, доповнена незначною кількістю матеріалів, доступних у Меморіальному музеї Голокосту в США, які скопійовано з Державного архіву Російської Федерації (ГАРФ), фонд Р-7021 – радянська Надзвичайна державна комісія зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх поплічників.

¹ Уперше статтю опубліковано: Burds, Jeffrey. Sexual Violence in Europe in World War II, 1939–1945 // Politics & Society. – 2009. – Vol. 37, No. 1. – P. 35–74. Стаття перекладена та публікується з дозволу автора та редколегії.

з неарійським цивільним населенням, та зростанням стресу у німецьких вояків, спричиненого стійким опором радянської сторони від перших тижнів війни. Стрес у солдатів лише посилювався водночас із падінням бойового духу Вермахту напередодні принизливої поразки під Сталінградом у лютому 1943 р.

Німецькі погляди на расу і гендер

Стаття 2 Нюрнберзького закону 1935 р. недвозначно забороняла статеві стосунки між арійцями і євреями: «Позашлюбні зносини поміж євреями та суб'єктами держави Німеччина чи спорідненої крові заборонено»⁷. Хоча такі категоричні заборони застосовували насамперед щодо статеви зв'язків з євреями, «змішування крові» (нім. *Rassenschande* – расова ганьба) арійців з іншими расами також було однією з найважливіших проблем расової політики Третього райху, яка містила різноманітні суворі заборони стосовно «нелегальних зв'язків»⁸. У нацистській ієрархії расової чистоти арійці вважалися найчистішими, а євреї – найнижчим расовим типом. Однак згідно з нацистською ідеологією слов'янські «недолюди» (нім. *Untermenschen*) були трохи кращими за євреїв.

На власній території Райху влада суворо забороняла статеві контакти поміж німцями та іншими расами. У розпал пронаталістської політики, яка заохочувала народження арійських немовлят у великій Німеччині, особливу стурбованість викликало сексуальне зближення між німкенями та іноземними працівниками, передусім військовополоненими і примусовими робітниками зі Сходу. Ці «східні робітники» (нім. *Ostarbeiter*), чисельність яких у 1945 р. наближалася до 3,5 млн осіб, найбільше непокоїли нацистів через загрозу порушення расової чистоти. Ось типові вказівки, видані міністерством юстиції Райху 14 червня 1943 р.: «Німкені, які вступили у статеві стосунки з військовополоненими, зрадили фронт, завдали значної шкоди гідності своєї нації, зіпсували репутацію німецького жіноцтва за кордоном»⁹. Однак у часи, коли так багато чоловіків були далеко на фронті, а військові втрати зростали, правові заборони були малодієвими у запобіганні таким незаконним зв'язкам поміж іноземними робітниками та німецькими жінками і дівчатами.

Управління расової політики (нім. *Rassenpolitisches Amt*) повідомляло: «На жаль, нашу увагу привернуло те, що багато німецьких жінок і дівчат, злегковаживши своїм обов'язком перед народом, не соромляться зав'язувати дружбу чи навіть інтимні стосунки з отими чоловіками чужинських народів. Вони дозволяють цілком відкрито пригощати себе напоями у барах і відтак усамітнюються із цими чоловіками, які навіть не розмовляють німецькою, у парках, прилеглих лісах та луках... Іноземний сільськогосподарський робітник... у садибі завжди намагатиметься завести стосунки з німкеню – дочкою чи дружиною фермера, незважаючи на те, що її чоловік на фронті... Допоки він перебуває на

нашій землі, іноземний робітник експлуатуватиме жінку німецької крові задля задоволення її сексуальної пристрасті, зачинатиме з нею дітей, і відтак ... просто покине жінку із її дітьми-напівкровками»¹⁰.

Проблема незаконних сексуальних стосунків поміж німкенями та чоловіками-іноземцями стала настільки серйозною, що у 1944 р. німецька поліція безпеки (СД, нім. *Sicherheitsdienst, SD*) видала таємний звіт, де гостро засудила «аморальну поведінку німецьких жінок», серед яких «значна частка жінок і дівчат» показала небезпечну схильність «використовувати ситуацію сексуально». Особлива ганьба впала на голови «дружин військових»:

«Наслідки шлюбної невірності дружин військових своїм чоловікам, які перебувають на фронті, слід трактувати особливо серйозно. Цих чоловіків дуже непокоять повідомлення від їхніх сусідів щодо поведінки їхніх дружин. Багато хто нарікає на керівництво Німеччини за те, що воно не здатне підтримувати лад у родині, доки вони воюють на фронті»¹¹.

Сексуальна незахищеність солдатів Вермахту – тих, які були на фронті й залишили вдома дружин, дочок чи коханих, – була звичною темою радянської пропаганди, спрямованої на німецьких фронтовиків.

Секс та німецька окупація

У Райху сексуальні регламенти в межах країни будувалися з огляду на расову незахищеність, а расова політика на іноземних територіях була сумішшю зусиль, спрямованих на збереження арійського сімені для арійських жінок. Існували суворі расові заборони щодо зближення з жінками нижчих рас. Та знов-таки, як зауважила Венді Джо Гертєянсен (Wendy Jo Gertjeanssen), вплив подібних правил, вочевидь, був малим, недостатньо обмежуючи сексуальні стосунки – насильницькі чи за згодою – поміж німецькими вояками та східноєвропейськими жінками: «Писані правила Третього райху, які забороняли німцям мати статеві зносини з ненімцями на Сході, у більшості випадків були реальністю лише на папері, і керівництво це визнавало»¹². Навіть у середовищі елітних підрозділів СС «расове змішування» на теренах України було таким значним, що офіцери командування просто відмовилися забезпечувати виконання згаданих заборон¹³.

Адміністрація Райху запропонувала низку заходів, спрямованих на зменшення частоти сексуального зближення німецьких вояків з місцевими неарійками. З-поміж усіх європейських держав, які воювали, нацистська Німеччина єдина мала унікальні інституції – мандрівні борделі (*Einsatzfrauen*), які обслуговували сексуальні потреби німецьких солдатів¹⁴. «Командири середньої ланки на місцях відповідали за споря-

⁷ Див.: Hochstadt, Steve (ed.). Sources of the Holocaust. – New York : Palgrave Macmillan, 2004. – P. 44.

⁸ Bock, Gisela. Zwangssterilisation im Nationalsozialismus: Studien zur Rassenpolitik und Frauenpolitik. – Opladen, Germany : Westdeutscher Verlag, 1986; Bock, Gisela. Antinatalism, Maternity and Paternity in National Socialist Racism // Maternity and Gender Policies: Women and the Rise of the European Welfare States, 1880s-1950s / ed. by Gisela Bock and Pat Thane. – New York : Routledge, 1991. – P. 233–255; Czarnowski, Gabriele. Das kontrollierte Paar: Ehe- und Sexualpolitik im Nationalsozialismus. – Weinheim, Germany : Deutscher Studien Verlag, 1991; Grossmann, Atina. Reforming Sex: The German Movement for Birth Control and Abortion Reform, 1920–1950. – New York : Oxford University Press, 1995; Szobar, Patricia. Telling Sexual Stories in the Nazi Courts of Law: Race Defilement in Germany, 1933 to 1945 // Journal of the History of Sexuality. – 2002. – Vol. 11 (1/2). – P. 131–163.

⁹ Kundrus, Birthe. Forbidden Company: Romantic Relationships between Germans and Foreigners, 1939–1945 // Journal of the History of Sexuality. – 2002. – Vol. 11 (1/2). – P. 205. Про нацистську сексуальну політику див.: Herzog, Dagmar (ed.). Sexuality and German Fascism. – New York : Berghahn Books, 2004; Heineman, Elizabeth D. Sexuality and Nazism: The Doubly Unspeakable? // Journal of the History of Sexuality. – 2002. – Vol. 11 (1/2). – P. 22–66. У цій статті я не торкатимуся питання зусиль Райху, спрямованих на заборону діяльності гомосексуалів. Про це див.: Giles, Geoffrey J. «The Most Unkindest Cut of All»: Castration, Homosexuality and Nazi Justice // Journal of Contemporary History. – 1991. – Vol. 27 (1). – C. 41–61.

¹⁰ Цит. за: Kundrus B. Forbidden Company... – P. 206.

¹¹ Ibid. – P. 207.

¹² Gertjeanssen W. J. Victims, Heroes, Survivors... – P. 10.

¹³ Ibid. – P. 63.

¹⁴ Про Einsatzfrauen див.: Ringdal, Nils Johan. Love for Sale: A World History of Prostitution. – New York : Grove Press, 2004. – P. 325–326. Також див.: Seidler, Franz. Prostitution, Homosexualität, Selbstverstümmelung: Probleme der deutschen Sanitätsführung 1939–1945. – Neckargemünd, Germany : Kurt Vowinkel Verlag, 1977; Paul, Christa. Zwangsprostitution: staatlich errichtete Bordelle im Nationalsozialismus. – Berlin, Germany : Hentrich, 1994; Timm, Annette F. Sex with Purpose: Prostitution, Venereal Disease, and Militarized Masculinity in the Third Reich // Journal of the History of Sexuality. – 2002. – Vol. 11 (1/2). – P. 223–255; Wickert, Christl. Das große Schweigen. Zwangsprostitution im Dritten Reich // Werkstatt Geschichte. – 1996. – Vol. 13. – P. 90–95. У цьому нацистська політика щодо військових борделів для солдатів у відпустці багато в чому подібна до японської практики «жінок для комфорту», за одним лише винятком: японці наповнювали ці борделі місцевими «ворожими» жінками (китайками, корейками), примушуючи їх до проституції, а німці уникали будь-якого офіційного прецеденту інтимних стосунків поміж арійцями і неарійцями. Про японську проституцію див.: Yoshimi, Yoshiaki. Comfort Women. – 2nd expanded ed. – New York : Columbia University Press, 2002; Hicks, George L. The Comfort Women: Japan's Brutal Regime of Enforced Prostitution in the Second World War. – New York : Norton, 1997.

дження, нагляд та харчування [для повій], за підтримання чистоти та інші інспекції, за розповсюдження презервативів, мила та лубрикантів»¹⁵. Офіційна політика Райху суворо засуджувала проституцію. У своїй праці «Mein Kampf» Гітлер гостро критикував проституцію як «жахливу чуму», «страшну отруту для здорового тіла нації», «моральне спустошення», причину занепаду німецької моралі та сил через «євреїзацію нашого духовного життя і мамонізацію»¹⁶ нашого інстинкту спарювання». Хоча від нацистів можна було б сподіватися суворої заборони проституції, насправді, як виявила Джулія Руз (Julia Roos), вони віддали перевагу державно-регульованій проституції поряд із пронаталістськими заходами, спрямованими на збільшення арійського населення¹⁷. Окрім расових мотивів зусилля Райху щодо регулювання сексуальної поведінки німецьких вояків через створення державних борделів були зумовлені турботою про запобігання поширенню венеричних захворювань та страхами, що незаконні стосунки між солдатами та цивільними підвищать ризики у плані безпеки¹⁸. Франц Зайдлер (Franz Seidler) у дослідженні про німецькі військові борделі часів Другої світової війни зауважив: «Інтимне життя солдата було частиною офіційної програми турботи. Тієї миті, коли солдат заходив до борделю Вермахту, він опинявся під тиском правил та інструкцій щодо поведінки. За дотриманням [правил] стежили. Навіть задоволення його сексуальних потреб підпорядковувалося дії правил. Вважаю, «адміністрування» найбільш інтимної сфери солдата є найабсурднішим прикладом, який показує всеосяжну владу тоталітарної держави»¹⁹.

Планувалося, що німецькі військові борделі мали бути укомплектовані волонтерками бажаної раси, які повинні були забезпечити сексуальний комфорт німецьким воякам на фронті. Проте на практиці величезний запит Вермахту значно перевищив наявні ресурси жінок, тому довелося шукати працівниць серед місцевого цивільного населення. Рінгдел (Ringdal) наполягав, що «винятково мало [місцевих] дівчат контактували з німецькими солдатами». Однак це, ймовірно, стосувалося радше Західної, а не Східної Європи. «У результаті, – пояснював Рінгдел, – німцям довелося запровадити суворіші заходи, щоб забезпечити солдатів сексуальне життя. Переважну більшість рекрутованих у Німеччині «жінок для вжитку» (нім. *Einsatzfrauen*) було направлено на Схід. Проте незабаром стало очевидним, що їх аж ніяк не вистачає, і водночас зростає кількість повідомлень з України і Білорусі про сексуальні напади на цивільних жінок. У Польщі та в Україні, а також частково у Сербії німці почали вербувати місцевих дівчат до кола «жінок для вжитку». Офіційно жінкам давали можливість вибрати поміж нестерпною примусовою працею та значно комфортнішим і краще оплачуваним життям у борделі»²⁰.

Перевагу віддавали світлошкірим, світлокосим та синьооким жінкам і дівчатам з Польщі, Білорусі та України, що явно було зумовлено прагненням дотримуватися зовнішності, яка відповідає нормам расової чистоти. Але усе це спричиняло значні проблеми у довгостроковій перспективі. Звичайно, зближення з німецькими вояками давало суттєву матеріальну вигоду жінкам, які співпрацювали, та їхнім родинам. «Навіть якщо вони не платили грішми, вони [німецькі солдати] були дуже щедрими щодо одягу,

15 Ringdal N. J. Love for Sale... – P. 325.

16 Мамонізм (лат. *mammon* – багатство) – філософія, за якою наявність багатства є знаком прихильності Всевишнього, а публічна демонстрація заможності (через одяг, предмети розкоші тощо) є способом служіння Йому. Таким чином, збагачення стає самоціллю, а розкіш – предметом поклоніння. (Прим. ред.)

17 Цит. за: Roos, Julia. Backlash against Prostitutes' Rights: Origins and Dynamics of Nazi Prostitution Policies // Journal of the History of Sexuality. – 2002. – Vol. 11 (1/2). – P. 67–94.

18 Gertjeanssen W. J. Victims, Heroes, Survivors... – P. 122, 167.

19 Seidler F. Prostitution, Homosexualität, Selbstverstümmelung... – P. 187, цит. за: Gertjeanssen W. J. Victims, Heroes, Survivors... – P. 373. Про вражаючі заходи з підтримання належного санітарного рівня, які відбивали у солдатів бажання відвідувати державні борделі, див.: Gertjeanssen W. J. Victims, Heroes, Survivors... – P. 202–204.

20 Ringdal N. J. Love for Sale... – P. 326.

ювелірних прикрас, їжі та інших подарунків, за які жінки були дуже вдячні у часи, коли предмети розкоші високо цінувалися»²¹.

Німецька сторона постійно звинувачувала місцеве населення в ініціюванні незаконних контактів. У 1943 р. один зі звітів СД з України закінчувався так: «Часто місцеві жінки [у містах] намагаються встановити стосунки з німцями чи союзниками, щоб отримати якусь їжу»²². Російський мемуарист у своїх повоєнних спогадах наводить розмову між киянкою і німецьким офіцером під час війни: «– Скажи мені, це правда, що німецькі солдати ївуть радянських жінок? – Німець усміхнувся і відповів: «Як бачиш, все якраз навпаки»²³. Таке уявлення про східноєвропейських жінок як природжених повій, котрі кидаються на солдатів окупаційних військ, поза сумнівом, загострило проблему сексуального насильства щодо місцевих жінок. Переконані, що всі радянські жінки є по суті своїй повіями, німецькі вояки справді не бачили проблеми в тому, щоб примушувати місцевих жінок до сексу»²⁴.

У книзі «Секс у Третньому Райху» російський історик Андрій Васильченко підкреслює владу, яку мали німецькі офіцери: «Секс був водночас батоном і пряником у руках німецького командування на війні. Кожен німецький солдат мав право розслабитися у борделі п'ять чи шість разів на місяць. Однак командири могли також винагородити... за особливу службу, видаючи дозволи на додатковий секс»²⁵.

Труднощі воєнного часу в поєднанні з позірною неминучістю німецької перемоги сприяли переоцінці цінностей місцевими дівчатами по всій території Східного фронту, тож деякі з них почали віддавати перевагу німецьким воякам, а не місцевим чоловікам. Офіцер радянської розвідки Казимир Метте (Kazimir Mette), який підпільно працював у Могилеві в Білорусі, повідомляв про типові нарікання радянського населення у квітні 1943 р.: «Більшість молоді протягом перших місяців окупації так і не зрозуміла, що німці є їхніми смертельними ворогами... Дуже багато молодих жінок і дівчат почали дедалі частіше знайомитися з німецькими офіцерами і солдатами, запрошуючи тих до своїх осель, виходячи з ними на люди тощо. Це виглядає дуже дивно та незвично, що німці знайшли стільки прихильників серед наших людей». Метте був колишнім учителем, тому він впізнав багатьох дівчат – своїх колишніх учениць, з прикрістю зазначаючи, що навіть комсомолки «несподівано відкинули свій... [радянський] патріотизм, свій комуністичний світогляд»²⁶. У Києві молода вчителька залишила по собі щоденник, в якому докладно розповіла, як дійшла до рішення розірвати безнадійні стосунки зі своїм довоєнним радянським приятелем заради німецького солдата²⁷. Естонець Леонід Легек (Leonid Legek), котрий під час війни працював водієм у німецькій лабораторії в Сімферополі, з гіркотою скаржився, що його дружина Іроїда «почала жити з різними німецькими офіцерами, вела безладний спосіб життя, внаслідок чого я з нею розлучився восени 1942 року»²⁸.

Сексуальні злочини супроводжували просування сил Вермахту та його союзників. Старший сержант Флора Лап (Flora Lup) з Другого дивізіону румунської армії засвідчувала: «Щодня всі офіцери нашого підрозділу наказували своїм ад'ютантам шукати гарні кімнати, куди вони могли б уночі привести молодих дівчат і гарних жінок для п'яних гулянок та оргій»²⁹.

21 Ringdal N. J. Love for Sale... – P. 325.

22 Цит. за: Berkhoff, Karel C. Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. – Cambridge, MA: Belknap Press, 2004. – P. 187.

23 Ibid. – P. 187.

24 Див. дискусію: Gertjeanssen W. J. Victims, Heroes, Survivors... – P. 161.

25 Васильченко, Андрій. Секс в Третьем Рейхе. – М.: Яуза, 2005.

26 З документів, опублікованих в: Архив. На оккупированных территориях // Коммерсантъ-Власть. – 2001. – № 29 (24 июля), № 30 (31 июля).

27 Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 23, спр. 905.

28 Свідчення L. Legek. – U.S. Holocaust Memorial Museum, RG-31.018 M Postwar war crimes trials related to the Holocaust, 1945–1970, Roll 39; Протокол допиту від 23 лютого 1971 р., арк. 22. – Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), 20404, кримінальна справа № 40, т. 17.

29 Протокол допиту старшого сержанта Другого дивізіону румунської армії Флори Лап (Flora Lup) від 4 травня 1943 р. (Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. Р-7021, оп. 148, д. 39, л. 4–5). Я вдячний Джаредові Макбрайду за те, що він звернув мою увагу на цей документ.

Александр Мунтяну (Aleksandr Muntianu) з Першого піхотного батальйону румунської армії визнавав, що разом з іншими офіцерами свого підрозділу брав участь у групових зґвалтуваннях українських жінок³⁰. Перебуваючи у лютому 1942 р. в Курську (Росія), молодший капрал Вермахту Арно Швагер (Arno Schwager) із заздрістю розповідав про особливі привілеї німецьких офіцерів: «Усі старші офіцери мали добрі квартири, мешканці яких мусили їх обслуговувати. Особливо хазяйські дочки були залучені до всіляких послуг офіцерам. Найчастіше німецькі офіцери мають своїх власних російських жінок, які повинні з ними спати, мити їм ноги і спини, прати їхню білизну і часто також підстригати їм нігті на ногах. Така є в кожного офіцера»³¹.

Зі свого боку, жінки на окупованих територіях часто пропонували себе чоловікам, бо це було способом вижити. Охоронець німецького табору біля Сімферополя в Криму, дезертир з радянської армії Микола Кулик свідчив, що «багато [місцевих] дівчат були змушені швидко вийти заміж, щоб уникнути депортації». Вагітність та «чоловік на час війни» стали найкращими стратегіями порятунку від примусової праці. Найліпшим вибором для молодих наречених завжди був чоловік-колаборант. Кулик продовжував: «Щоб вони не відправили ту дівчину [21-річну Анну Малахову] до Німеччини, я почав з нею жити. Таким чином цій дівчині вдалося уникнути примусової депортації»³². Усі охоронці табору в колишньому радгоспі «Красний» мали «дружин на час війни», а дехто навіть не одну.

Колишня «дружина на час війни» Наталія Квач з готовністю визнавала, що молодим жінкам на окупованих німцями теренах радили завагітніти, аби уникнути депортації: «Тоді німці вивозили таких, як я, до Німеччини. Люди шукали всіляких способів уникнути цього. Багато заразилися різними хворобами або покалічили себе. Я була молода і здорова. Хтось мені тоді порадив завагітніти, що це буде гарантією від висилки. Хоч я дуже в цьому сумнівалася, я все ж вирішила ризикнути»³³. Квач обрала своїм «чоловіком на час війни» іншого українця — охоронця-колаборанта Миколу Дерев'янка, котрий, як виявилось, очолював радянську шпигунську мережу всередині табору. 1 листопада 1943 р. вона народила доньку і в такий спосіб змогла уникнути депортації на весь час війни.

Кампанії з примусової стерилізації

Дедалі більше «зближення» — чи то з примусу, чи за згодою — створювало все більше проблем і для радянських людей, і для німецьких окупантів. Вже за рік окупації України, за оцінками Генріха Гімmlера, українські жінки народили один мільйон дітей від німецьких солдатів³⁴. Така статистика зумовила узгоджені зусилля Райху, спрямовані на запобігання небажаним вагітностям від змішаного батьківства німців та «недолюдей».

³⁰ Протокол допиту Александра Мунтяну (Aleksandr Muntianu) з Першого піхотного батальйону румунської армії, від 9 травня 1943 р. (ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 148, д. 39, л. 8–9). Я вдячний Джаредові Макбрайду за те, що він звернув мою увагу на цей документ.

³¹ Протокол допиту, датований 20 вересня 1942 р., підготував до друку та опублікував Геннадій Бордюгов, див.: Преступление и раскаяние // Независимая газета. — 2001. — № 111 (22 июня).

³² Свідчення М. П. Кулика (U.S. Holocaust Memorial Museum, RG-31.018M, Roll 38); Протокол допиту від 11 травня 1971 р., I. 16. — ГДА СБУ, 20404, кримінальна справа № 40, т. 16.

³³ Свідчення Наталії Квач (U.S. Holocaust Memorial Museum, RG-31.018M, Roll 39); Протокол допиту від 23 лютого 1971 р., I. 201. — ГДА СБУ, 20404, кримінальна справа № 40, т. 16.

³⁴ Щодо 1 млн немовлят, народжених в Україні від німців, див.: Zarubinsky, Oleg. Collaboration of the Population in Occupied Ukrainian Territory: Some Aspects of the Overall Picture // Journal of Slavic Military Studies. — 1997. — Vol. 10 (2). — P. 138–152. Останнім часом ці оцінки було поставлено під сумнів, див.: Gerlach, Christian. Kalkulierte Morde: die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944. — Hamburg, Germany : Hamburger Edition, 1999; Pohl, Dieter. Die Herrschaft der Wehrmacht Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. — Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2008. — P. 133.

Гізела Бок (Gisela Bock) виявила, що протягом війни близько двох мільйонів «східних робітниць» (нім. *Ostarbeiterin*) зазнали примусових абортів та примусової стерилізації. Головною метою був не тільки контроль над населенням з огляду на появу расово небажаних осіб, а й загальна політика усунення всіх чинників, які могли відволікати примусових робітників (серед них — турбота про власних немовлят). Більшість таких жінок працювали в австрійській та німецькій зонах, де дуже непокоїлися щодо «напівкровок» (нім. *Mischlinge*). Цей евфемізм зазвичай стосувався напів'євреїв, а також був тавром, яке дедалі частіше вживали відносно будь-якого нащадка арійця і неарійця, особливо якщо неарійські батько чи мати походили з «нижчих рас» Східної Європи³⁵.

До 1943 р. загроза демографічного вибуху «напівкровок» на радянських теренах змусила Райх ухвалити суворіші правила щодо обов'язкових абортів та стерилізації східноєвропейських жінок, які мали сексуальні стосунки з німецькими солдатами. Ось типовий наказ, що регламентує ставлення до расово-змішаних нащадків німецьких поліцейських, які базувалися на Сході:

«Мюнхен, 26 березня 1943 р.

Тема: Статеві зносини з жінками інших рас

Райхсфюрер СС вимагає, щоб місцеві жінки в окупованих східних провінціях, які завагітніли від членів СС чи поліції, зазвичай робили аборт за допомогою уповноваженого офіцера-медика СС або поліції відповідно, за винятком тих випадків, коли згадана жінка виявилася доброї раси.

Російських лікарів та російські лікарські консилиуми буде повідомлено про цю інструкцію. В окремих випадках щодо абортів буде взято до уваги соціальні обставини. Це пояснення не дає підстав для висновку, що існує певна загальна інструкція.

Від імені керівника Головного управління СС — оберштурмбанфюрер СС і начальник поліції»³⁶.

Примусові аборти були особливо поширені в окупованій німцями Польщі, а також в Україні та на півдні й заході Росії³⁷.

Цікаво, що згідно з німецьким військовим законодавством зґвалтування та інші форми сексуального насильства не вважалися злочинами. Головним злочином були не самі зґвалтування чи сексуальне насильство, а радше «расове змішування» (нім. *Rassenschande*)³⁸. Тому коли ми натрапляємо на справи про покарання солдатів Вермахту ніби за сексуальні злочини, то при ближчому розгляді виявляється, що їхньою провиною вважали не зґвалтування чи сексуальну наругу, а радше *Rassenschande*³⁹. Судочинець німецького Райху «розглядав порушення расової чистоти вкрай серйозно, як важкий злочин». До 1939 р. покаранням за «расове змішування» могло бути ув'язнення на термін від чотирьох до п'яти років⁴⁰.

³⁵ Про кампанію з примусової стерилізації див.: Bock, Gisela. Racism and Sexism in Nazi Germany: Motherhood, Compulsory Sterilization, and the State // Different Voices: Women and the Holocaust / ed. by Carol Ann Rittner and John K. Roth. — New York : Paragon House, 1993. — P. 161–186. Поки не здійснено глибших досліджень цього питання, ми не маємо змоги пояснити очевидні розбіжності між порівняно незначними масштабами стерилізації та величезною кількістю примусових робітниць зі Східної Європи.

³⁶ ГАРФ, ф. Р-7445, оп. 2, д. 96, л. 136. Щодо німецької політики стосовно напівкровок на Сході див.: Mühlhäuser, Regina. Between Extermination and Germanization: Children of German Men in the «Occupied Eastern Territories» 1942–1945 // Children of World War II: The Hidden Enemy Legacy / ed. by Kjersti Ericsson and Eva Simonsen. — Oxford ; New York : Berg, 2005. — P. 167–189.

³⁷ Heinemann, Isabel. Rasse, Siedlung, deutsches Blut: das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas. — Göttingen, Germany : Wallstein, 2003.

³⁸ Bartov O. The Eastern Front, 1941–1945... — P. 29, 116.

³⁹ Дослідження випадку, коли кілька солдатів Вермахту скоїли воєнні злочини сексуального характеру, див.: Büchler, Yehoshua R. «Unworthy Behavior»: The Case of SS Officer Max Täubner // Holocaust and Genocide Studies. — 2003. — Vol. 17 (3). — P. 409–429.

⁴⁰ Kaplan, Marion A. Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany. — New York : Oxford University

«Коли жінки мали рідкісну нагоду піти до справжнього душу, чутка про це якимось чином завжди досягала найбільш хтивих есесівців, котрі насміхалися, дражнили і знущалися з беззахисних жінок. Жінок також зазвичай роздягали догола під час відбору до табору або довгими і нудними недільними надвечір'ями, коли офіцерам СС нічим було зайнятися, і вони оголошували перекличку та змушували безсилих жінок виставляти себе на жорстокий показ. Розпуста чоловіків, котрі дозволяли собі оті найдешевші, ниці й найогидніші розваги – і заради приємності бачити голих жінок, і щоб задля сміху налякати тих до півсмерті, – була однією з найжорстокіших тортур, яких зазнавали жінки в концтаборах. Ті, хто щойно прибув до цих пекельних жорен, були розчавлені потоками нецензурної лайки, непристойних жестів та самим фактом того, що їх, наче худобу на ринку, виставляли голими перед чоловіками. Для багатьох жінок це було приниження, яке не можна ані пробачити, ані забути»⁴⁷.

Сексуальні надуживання були повсюдними. «[Угорські] охоронці брали молодих дівчат і робили з ними все, що хотіли. Дівчата поверталися в сльозах. Матерів били за спроби захистити їх»⁴⁸. «Німці брали дівчат, гвалтували їх і тоді вбивали. Вони їх розстрілювали. Після того, як вони їх згвалтували, вони хотіли позбутися доказів»⁴⁹. «У Хрусліце [концтабір на території Польщі] я зазнала сексуального нападу... Це було надвечір'я Нового року [1943]. Я сиділа у кімнаті з кількома іншими дівчатами, бо мені було страшно сидіти у моїй кімнаті... Туди увійшла група п'яних польських колаборантів-«фольксдойче» (нім. *Volksdeutsche*) і німців, і вони вивели... 5-6 жінок. Ми всі зазнали сексуальної наруги»⁵⁰. Очевидець погрому в мінському гетто у липні 1942 р. пригадував: «На очах у матерів, які або знепритомніли, або збожеволіли, п'яні німці та поліцаї гвалтували молодих дівчат, не виказуючи жодного сорому ні один перед одним, ні перед глядачами. Вони брали ножі й відрізали статеві органи, ставили тіла – і живі, і мертві – у найогидніші пози та відрізали носи, груди та вуха»⁵¹.

Наруга над невірними-євреями стосувалася жінок та дівчат будь-якого віку. Переведена до Равенсбрюка у віці лише п'яти років, Сара Б. зазнала брутального насильства з боку двох офіцерів СС у кімнаті, спеціально відведеній для цього:

«Мені дуже важко навіть говорити про це, бо це був один з найжахливіших досвідів мого життя. Це було у Равенсбрюку. Хтось прийшов по мене. Мені дали трохи цукерок... І мене завели у будинок у маленьку кімнату... Там було двоє чоловіків. І там у кімнаті були ще інші люди. Мене поклали на стіл... чи на високе ліжко. Мене дуже жорстоко сексуально образили. Я пам'ятаю, що мене вдарили, пам'ятаю, що плакала, і я хотіла піти звідти. Я кликала людей. Кричала. Пригадую... хтось із них сказав, що мені наступлять на голову і розріжуть мене навпіл. Вони хотіли, щоб я перестала кричати. І... це було... Жахиття про це снилися мені протягом майже цілого життя. А потім мене відвели туди, де була моя тітка. І це тема, про яку ми не говорили»⁵².

Для охоронців було звичайною справою використовувати секс як ритуал приниження щодо в'язнів⁵³. Александр Шугай, 30-річний етнічний росіянин, служив у Червоній армії та потрапив у полон протягом першого року війни. Він із жахом пригадував сексуальне насильство, свідком якого став у таборі Дарниця на околиці Києва в Україні:

47 Laska V. Women in the Resistance and in the Holocaust... – P. 266. Див. також: Friedman, Jonathan C. Speaking the Unspeakable: Essays on Sexuality, Gender, and Holocaust Survivor Memory. – Lanham, NY: University Press of America, 2002. – P. 41–71. Про сексуальне рабство у німецьких концтаборах див.: Gertjeanssen W. J. Victims, Heroes, Survivors... – P. 226–252.

48 Цит. за: Friedman J. C. Speaking the Unspeakable... – P. 56.

49 Ibid. – P. 58.

50 Інтерв'ю з Луциною В. Б. (Lucyna W. B.). – USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education (<http://college.usc.edu/vhi>, hereafter, VHE), VHE interview code 22640 (English).

51 Свідчення Лілії С. Глейзер (Lilya S. Gleizer) цит. за: Gertjeanssen W. J. Victims, Heroes, Survivors... – P. 308.

52 Інтерв'ю з Сарою Б. М. (Sara B. M.), 1938 р. н., VHE interview code 29016 (English).

53 Письмове свідчення під присягою, написане Ф. А. Бакманом (F. A. Bakhman) 26 вересня 1944 р. (ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 67, д. 77, л. 86–87).

«Як свідок тих подій, я кажу про один з найстрашніших методів знущання і катування в'язнів-євреїв, особливо жінок. У таборі Дарниця (поблизу Києва) були жінки-військовополонені, більшість з них були медиками. Серед в'язнів також були жінки єврейської національності. То їх фашистські кати роздягали догола і везли до ями, де очікували голі [радянські] офіцери. Тоді вони [по одному] підводили чоловіків з ями до жінок і змушували чоловіків принижувати жінок, примушуючи чоловіків гвалтувати голих жінок, яких навмисно ставили навкарачки. Якщо чоловік відмовлявся гвалтувати жінку, фашистські негідники встромляли палиці у жіночі піхви, копали їх чобітьми, чинили [над жінками] брутальні розправи. Все це діялося прилюдно, на очах у військовополонених, задля особливого задоволення і насолоди фашистських катів. Подібні форми приниження відбувалися упродовж усього періоду мого перебування у таборі, і я особисто бачив ці жахиття. Важко дібрати слова, щоб описати жахи жорстоких катувань та принижень, [вчинених] над радянськими військовополоненими»⁵⁴.

Схоже, чимало заборон щодо сексуальних контактів між німцями та євреями оминали за допомогою тактики згвалтування єврейських жінок безпосередньо перед їх стратою. Очевидець операції з масового розстрілу в Білорусі засвідчив: «Я бачив німців, які загнали молодих дівчат у сарай поруч із братською могилою і згвалтували їх перед тим, як розстріляти»⁵⁵. У таборі Скаржисько-Каменна (Skarżysko-Kamienna) у Польщі у 1944 р. «було багато дівчат, вродливих дівчат. І вони працювали. І був день відбору. Прийшли представники гестапо СС і забрали кількох єврейських дівчат до лісу, а потім вони повернулися. Вони зробили все, що мали зробити з ними в сексуальному плані, а потім убивали»⁵⁶.

В інших випадках німецькі охоронці та їхні поплічники застосовували фізичне і психологічне залякування своїх жертв, щоб уникнути покарання за порушення заборони «расового змішування». У Чехословаччині німецький офіцер навмисно вибирав незаміжніх єврейських дівчат задля акту дефлорації. Ірена Е. згадувала: «Вони почали нас питати: «Чи ти колись спала з чоловіком?» Ми сказали правду, знаєте: одна була заміжня, а я сказала «Ні». Тож вони запитали, чи ми хочемо спробувати. Ніхто не вимовив ні слова. Ніхто не промовив ані слова. Тоді німець сказав: «Wir such spielen? Чи хочете пограти?» А інший стояв осторонь, не дуже [далеко]. І сміявся до смерті. Реготав до смерті... Що ж, я мусила робити, що він сказав... І тоді в мене почалася кровотеча». Після того, як перший офіцер згвалтував її, інший познуцався з дівчини за допомогою палиці. «Тоді я справді, справді хотіла померти. Мені не страшно було померти. Я зовсім не боялася померти. А він сказав: якщо я коли-небудь щось комусь скажу, то він мене вб'є. І я не сказала»⁵⁷.

За межами табору місцеві «мисливці за головами» зловживали сексуальними послугами єврейських жінок, які переховувалися від німців⁵⁸. Процес перевірки на предмет виявлення єврейок, котрі ховалися від німців, був сповнений сексуального насильства. Коли Єва С. переховувалася у чеському місті Нітра, на неї напали бандити з фашистської Охорони Глінки. Один з них кілька разів вдарив жінку по голові, змусив її роздягтися і нещадно побив палицею. «[Мене вдарили] 25 разів у живіт, а потім ще 25 разів попід коліна... [Він] підняв мене, притиснув до стіни і защемив мої груди. Це було страшенно боляче. Він повторював раз по раз: «Визнай, що ти єврейка». Я відмовлялася. Він наказав [іншим] солдатам зачинити вікна і надіти глушник на його пістолет. Він приставив його до моєї скроні.

54 ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 65, д. 521, л. 19.

55 Свідчення Ошера Зісмана (Osher Zisman) цит. за: Gertjeanssen W. J. Victims, Heroes, Survivors... – P. 308.

56 Інтерв'ю з Гаррі К. (Harry K.), VHE interview code 19656 (English). Див. також інтерв'ю з Саул М. (Saul M.), VHE interview code 32388 (English) та інтерв'ю з Тона В. (Tola W.), VHE interview code 42996 (English).

57 Інтерв'ю з Іреною Е. Б. (Irene E. B.), VHE interview code 15450 (English).

58 Про те, як «мисливці за головами» сексуально експлуатували єврейок, що переховувалися, див.: Friedman J. C. Speaking the Unspeakable... – P. 60–64.

Повсюдні епізоди сексуального насильства на східних теренах. Тіло сімнадцятирічної дівчини, з'валтованої та закатованої нацистами у селі Тихвіно. Радянські фотографи опустили їй спідничку, щоб сфотографувати

Джерело: Державний архів Російської Федерації

«Це твій останній шанс». Я сказала: «Я не єврейка». Він зіштовхнув мене зі сходів⁵⁹. Замість того, щоб убезпечити єврейських жінок від сексуального насильства, їхній низький статус, схоже, лише заохочував до частіших та інтенсивніших сексуальних надзвужвань.

2. ШКОЛА НЕНАВИСТІ: РАДЯНСЬКА ЧЕРВОНА АРМІЯ І СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО

...Не можна перемогти ворога, не навчившись ненавидіти його усіма силами душі.

Йосип Сталін, 1 травня 1942 р.

Якщо коріння німецького гендерного насильства крилося у расових упередженнях щодо єврейських та слов'янських «Untermenschen», то радянське насильство, схоже, базувалося на ненависті, палкому прагненні помститися німцям за їхні звірства. Неможливо збагнути радянське сексуальне насильство в Німеччині та інших центрально-східноєвропейських країнах ворожого табору без усвідомлення радянського досвіду війни.

Лейтенант Червоної армії Герасимов, мобілізований на Український фронт із Західного Сибіру в липні 1941 р., у 1942 р. на допиті згадував момент, коли він вперше насправді довідався про німецьке насильство проти мирного населення. 27 липня 1941 р. чоловік вперше потрапив у перестрілку з німецькими силами, під час якої його підрозділу вдалося розгромити ворога і взяти в полон 15 німецьких вояків. «Я пам'ятаю це чітко, ніби це щойно сталося. Коли їх привели, вони були налякані й бліді. На той час мої хлопці вже охололи, і кожен приніс полоненим те, чим міг поділитися: трохи тютюну чи цигарок, хтось дав їм чаю». Це була війна, але солдати залишалися солдатами. Ветеран з його підрозділу зловісно застеріг: «Почекай-но, поки побачиш, що вони роблять за лінією фронту, як вони ставляться до наших поранених чи цивільного населення». Його слова подіяли на нас, як відро холодної води, вилите нам на голови⁶⁰. Досвід війни був, за пізнішим спостереженням Еріха Геллера (Erich Heller), тим моментом, коли реальність перевершила уяву, коли найнеймовірніша жорстокість ставала дійсністю. Це якнайточніше відображало стан справ на Східному фронті. Герасимов розповідав далі:

59 Цит. за: Friedman J. C. Speaking the Unspeakable... — Р. 62.

60 Частину цитованих у цій статті російськомовних джерел було перекладено українською безпосередньо з тексту російськомовних архівних документів (оригінальні цитати надав автор); проте окремі цитати, першій російській текст яких недоступний, перекладено тут з англійської мови за авторським їх перекладом для першої публікації цієї статті. (Прим. пер.)

СМЕРТЬ НЕМЕЦКИМ ОККУПАНТАМ!

К СОВЕТСКИМ ЖЕНЩИНАМ окупированных немцами областей

Дорогие сестры! Женщины и девушки!

Передаем вам горячий привет из столицы нашей Родины — города Москвы.

Святость русского народа — красавица Москва — переживает радостные дни. Недавно под Москвой Красная Армия одержала большую победу над немцами.

Жестокое сражение за Москву продолжалось 20 дней — с 16 ноября по 6 декабря. Для захвата Москвы кровожадный Гитлер послал около миллиона своих солдат. Немцы надеялись быстро окружить и взять Москву. У себя в Германии Гитлер уже трезвонил: «Немецкие солдаты смотрят на московские улицы в бинокли». Но Гитлер опять оскандалился. Его хвастливый план занять Москву провалился с треском. 6 декабря наши войска перешли в наступление и погнали немцев от Москвы.

За время боев под Москвой Красная Армия захватила и уничтожила более полутора тысяч немецких танков, более 6 тысяч автомашин, свыше 600 пушек, огромное количество минометов, пулеметов и другого оружия. Убитыми немецкая армия потеряла около 100.000 человек. Ранено свыше 300.000.

Победа под Москвой — это не первый удар Красной Армии по врагу. 29 ноября наши войска выжили немцев из Ростова на Дону и отогнали их на несколько десятков километров. 9 декабря части Красной Армии выгнали немцев из Тихвина и Ельца, а 16 декабря — из города Калинин. В сражениях, которые были у этих городов, уничтожено много немецких солдат и захвачено много немецкого оружия.

Наступление наших войск продолжается. Каждый день войска Красной Армии освобождают от немецких захватчиков сотни населенных пунктов.

Весь советский народ радуется победам Красной Армии. Победы приближают час окон-

чательного разгрома немцев и освобождения всех советских людей, оказавшихся под их игом.

ДОРОГИЕ СЕСТРЫ!

Мы знаем, как тяжело, как трудно живется вам под властью немецких злодеев. Много зла и горя причиняют они вам.

Немцы отбирают последний кусок хлеба у вас и ваших детей. Немцы суют свои поганые носы в ваши печки, горшки и кадушки. Немцы, как голодные псы, рыщут по чуланам, кладовкам и погребам.

Немцы забирают одежду и обувь, оставляя раздетыми вас и ваших детей. Награбленное в нашей стране добро немецкие солдаты отправляют в Германию.

Немцы насилуют наших женщин и девушек, заражают их венерическими болезнями, мучают их, а затем убивают. Посмотрите на снимок. Это жительница села Красная Слободка Наталья Стренадкина. Группа немецких бандитов изнасиловала ее, а затем убила и труп бросила в хлев.

«До радянських жінок окупованих німцями областей». Ця листівка, яку розкидали над окупованими німцями територіями, розповідає історію молодої жінки, котру з'валтували та вбили німці. Її подруга вирішила стати снайперкою, щоб помститися за загибель товаришки. Листівка закликає усіх радянських жінок підніматися та «мститися за німецьку окупацію!»

Джерело: Російський державний архів соціально-політичної історії, м. Москва

«Незабаром наші частини перейшли в наступ, і тоді ми насправді побачили, що вони [німці] коїли... села стерті з лиця землі, сотні жінок, дітей і старих розстріляно, понівечені тіла полонених червоноармійців, жінки і дівчата, деякі зовсім ще діти, згвалтовані й нещадно доведені до смерті. Один випадок особливо запав мені в голову: то була дівчинка близько 11 років. Вона, мабуть, йшла до школи, коли німець схопив її, затягнув її на город, згвалтував і тоді вбив її. І вона лежала там на зламаною картопляному бадиллі, дівчинка, просто дитина, а навколо – шкільні підручники, заляпані її кров'ю... Її лице було страшним, порубане шаблею. Вона все ще стискала свій шкільний ранець...»⁶¹.

Для Герасимова це стало початком освіти, яку радянський письменник Михайло Шолохов назвав «школою ненависті». Успішний радянський контрнаступ після битви за Москву наприкінці 1941 р. та на початку 1942 р. став поворотним моментом, бо радянські солдати на власні очі побачили звірства, вчинені ворогами на окупованих теренах усього лише кількома днями раніше.

Вони були «...поблизу Ружина. У Сквирі місце страти було в яру. Там полонених червоноармійців закатували до смерті. Ви, напевне, бували у магазині м'ясника, чи не так? То ви можете собі уявити, як виглядало те місце... Тулуби, вкриті згустками крові, висіли на гіллі дерев, які росли в яру. Руки й ноги було відрубано, і половину шкіри було зідрано... Тіла ще восьми чоловіків лежали на купі на дні яру. І годі було сказати, де чії кінцівки. То була просто купа понівеченої плоті, нарубаної великими кавалками. А на горі складені одна на одну, наче тарілки, вісім червоноармійських пілотов»⁶².

Самого Герасимова було поранено у вересні 1941 р., і решту війни він прослужив, керуючись прагненням помсти. До 1942 р. він став відомим – і здобув повагу свого оточення – завдяки лютій жорстокості до ворога. Радянський світ перевернувся з ніг на голову.

У знаменитій і часто цитованій воєнній статті «Убий!» радянський журналіст Ілля Еренбург висловив своє почуття відризи і жаги помсти, яке єднало радянські серця і уми:

«Ми зрозуміли: німці не люди. Віднині слово «німець» для нас найстрашніше прокляття. Віднині слово «німець» розряджає рушницю. Не будемо говорити. Не будемо обурюватися. Будемо вбивати. Якщо ти не вбив за день хоча б одного німця, твій день змарновано. Якщо ти думаєш, що за тебе німця вб'є твій сусід, то ти не зрозумів загрози. Якщо ти не вб'єш німця, то німець вб'є тебе. Він візьме твоїх рідних і буде мордувати їх у своїй клятій Німеччині. Якщо ти не можеш вбити німця кулею, то вбий німця багнетом. Якщо на твоїй ділянці затишшя, якщо ти чекаєш бою, вбий німця до бою. Якщо ти залишиш німця жити, німець повісить російську людину і зганьбить російську жінку. Якщо ти вбив одного німця, вбий другого – нема для нас нічого веселішого за німецькі трупи. Не рахуй днів. Не рахуй верств. Рахуй одне: німців, яких ти вбив. Вбий німця! – це просить стара мати. Вбий німця! – це благає тебе дитина. Вбий німця! – це волає рідна земля. Не схиб. Не пропусти. Вбий!»⁶³

Такий відкритий заклик нещадно покарати всіх німців – військових і цивільних, чоловіків та жінок – вочевидь, дав поштовх справжній хвилі каральної жорстокості щодо невійськового німецького населення та мешканців країн-союзниць. У «Клятві солдата» Олексій Сурков з пристрасною описав радянську жагу помсти: «моє серце опалюють

сльози жінок і дітей. Гітлер та його орди заплатять за ці сльози своєю вовчою кров'ю, бо ненависть месника не знає пощади».

Оті пристрасні заклики до кривавої помсти непримиренному ворогові не були просто словами російських журналістів. Восени 1944 р., коли радянські війська просунулися на захід у напрямку Берліна, газета «Советский боец» оголосила конкурс есеїв на тему «Чому я хочу вбити кожного німця?» Сотні солдатів подали свої есеї, де у яскравих подробицях описували «нещастя, яких німці завдали їм особисто»⁶⁴. Їхні повідомлення наголошували один важливий момент: у 1944 р. радянські воїни не вели війну ні за Сталіна, ні за Росію – вони здійснювали свою особисту відплату ворогові, який зачепив їх усіх. Тут уже йдеться не про відгомін подій чи опосередкований стосунок до них, а про безпосередній досвід зіткнення з ворогом, якого кожен з них знав аж надто добре.

Ненависть була почуттям, що в'їлося у пори шкіри радянських солдатів, які з боями рухалися до Берліна, на власні очі спостерігаючи наслідки жорстокої німецької окупації, на власні вуха чуючи голосіння звільнених людей. Один з воїнів писав: «За сльози матері, яка виховала мене, і за сльози моїх дітей я буду нещадно [мститися] підлим фашистам. Я буду мститися доти, доки вистачить моїх сил, аж поки не залишиться жодного озброєного фріца... Завдання, яке поставив тов. Сталін перед Червоною Армією, я виконаю з честю»⁶⁵.

Гвардії старший сержант Іванов перебував у німецькому полоні 16 днів. Перед лицем неминучої смерті від фізичних знущань і голоду він втік та приєднався до свого підрозділу в 1943 р. «З того моменту [коли я повернувся до свого підрозділу] вже почалася моя помста. За страждання нашого народу, за наших закатованих громадян, за спалені міста і села...»⁶⁶.

Василь Туренко писав: «Я пройшов шлях – шлях війни від Сталінграда до Донбасу. Я бачив там, що зробили німці. Я бачив те, про що не написано в історії людства – звірства, які принесли німці»⁶⁷. Червоноармієць Костянтин Тарасаєв був членом партизанського загону поблизу Чернігова: «Декілька разів вони проводили облави на молодь. Тричі я втікав з лап фашистських варварів. Майже рік я переховувався у вогких ямах і сараях, ухиляючись від фашистів. Довідавшись, що я переховуюсь, фашистські злочинці засадили мою матір, погрожуючи, що коли я не прийду до німецького коменданта, то вони розстріляють мою матір. Фашистські загарбники мене ввіймали і під конвоем направили на важку роботу. Там я побачив, як ці двоногі тварюки знущалися з радянських військово-полонених. Я особисто сприяв втечі групи військовополонених. Таке не можна пробачити фашистським загарбникам. Вони мають відповісти за свої злочини»⁶⁸. Лікар Микола Кривенко писав: «... взимку 1944 року, коли мені довелося зникнути з дому, щоб не потрапити до рук фашистів, вони моїх малих дітей і дружину викинули з нашого помешкання на вулицю в болото, і за все це я відчуваю борг перед батьківщиною, щоб помститися фашистам»⁶⁹. «За мої рани, – зазначав сержант Ходарев, – я покладу тисячу гітлерівців»⁷⁰. «За одне око ми візьмемо чотири ока, і на кожен гітлерівський ляпас ми відповімо сотнями сильних і потужних ударів»⁷¹.

⁶⁴ Про репрезентації німців у листах солдатів Червоної армії див.: *Шерстяной Е.* Германия и немцы в письмах красноармейцев весной 1945 г. // Новая и новейшая история. – 2002. – № 2. – С. 137–151. Автор зауважив, що в листах додому радянські солдати рідко обговорювали насильство, яке вони бачили або чинили. Під час дослідження близько 300 листів від червоноармійців, написаних протягом січня – квітня 1945 р., автор не знайшов жодної згадки про радянське насильство щодо цивільного населення (зазн. праця, с. 145–146).

⁶⁵ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 116, д. 388, л. 13.

⁶⁶ Там же, л. 49.

⁶⁷ Там же, л. 56 об.

⁶⁸ Там же, л. 64–64 об.

⁶⁹ Там же, л. 77.

⁷⁰ Там же, л. 117.

⁷¹ Там же, л. 118.

⁶¹ *Sholokhov, Mikhail.* Hate. – Moscow : Foreign Languages Publishing House, 1942. – P. 15–18.

⁶² *Ibid.* – P. 16–17.

⁶³ Ілля Еренбург – військовий журналіст, який опублікував збірку своїх дописів «Війна: 1941–1945» (War: 1941–1945. – London : Macgibbon and Kee, 1964). Цитовану статтю під назвою «Убий!» вперше було опубліковано в газеті «Красная звезда» 24 липня 1942 р. Подібними почуттями сповнений його текст «Виправдання ненависті», вперше надрукований у газеті «Правда» 26 травня 1942 р.

Спілкування солдатів з радянським цивільним населенням на визволених територіях доносить до нас історії про часи німецької окупації: «Багато розповідей про звірства німців довелося мені почути від мирних мешканців на шляху нашого наступу. З особливою люттю німці знущалися над єврейським населенням»⁷². Микола Колодязний із Сумської області – один з тих, кому було наказано прибирати тіла мертвих в'язнів з німецького табору для військовополонених у Харкові. Тоді, у 1944 р., він, шістнадцятирічний юнак, писав: «Кожна людина накопичувала у своєму серці, яке стискалося від гніву і злості, ненависть до ворога»⁷³. Сержант Александр Сидоров зазначав з такою самою злістю: «Пригадую випадок в одному українському селі. Ми звільнили село. Нікого в селі не видно, пройшли через усе село і бачили лише одного пораненого сімдесятирічного діда, враженого німецькою кулею. Виявилось, німці вивезли всіх жителів села, більшість розстріляли. А старих людей, погрожуючи зброєю, змушували розмінювати місцевість. Я довго пам'ятатиму цей випадок»⁷⁴.

Окрім власного досвіду та розповідей земляків на звільнених теренах радянські вояки на фронті також переживали за долю своїх рідних, яких нещодавно звільнила Червона Армія. «Від рук німців постраждало дуже, дуже багато таких родин. І мою сім'ю не обійшло горе... моїх дідуся і бабусю, які залишилися на окупованій [німцями] території Радянської Молдавії, я вже не застав живими при визволенні мого рідного міста – їх убили німці»⁷⁵. Сержант Веніамін Нікішкін писав у більш загальному ключі: «Німці закатували і розстріляли мільйони ні в чому не винних людей. Тисячі сіл і міст було спалено. Гітлерівці чинили неможливі жахіття проти радянських людей. Наш народ ніколи цього не пробачить». Але жах, який переживав Нікішкін, був також особистим: його брата, котрий був поранений та потрапив у німецький полон, відправили у тюремний табір, де прирекли на страту в газовій камері. Тому вдалося врятуватися втечею, і він сповістив з тилового госпіталю, що залишився живим, хоч і став інвалідом.

Іван Єфрейтор писав про жорстоке вбивство свого батька і про зґвалтування сестри. «Ці сльози не минуться даремно, за них відповідь кожен гітлерівець, що побував на нашій священній землі. Я помщуся німцям за вбивство мого рідного батька»⁷⁶.

Деякі солдати писали про свою жагу помсти у поетичній формі. Гвардієць М. Н. Дементьев подав такий вірш, написаний олівцем на клаптику паперу:

ПОМСТА

Моє серце наповнене помстою,
Я хочу бити німців,
За смерть дорогого брата
Я клянусь помститися ворогу.
Так мстити, мстити нещадно.
Мстити жорстоко, мстити...⁷⁷

Червоноармієць Григорій Рєзніков писав: «Коли вони прийшли до мого рідного міста Кіровограда, фашистські варвари застрелили мого батька, матір, сестру та її дитину. Вони забрали усіх, кого знайшли вдома. Крім моїх батьків німці розстріляли понад 500 інших. Я ніколи не пробачу таке зло, [заподіяне] гітлерівцями. Коли я потраплю в Берлін – у серце

фашистського лігва – я знайду тих, хто винен у розстрілі моїх батьків і розправлюся з ними так, як кухар нарізає картоплю»⁷⁸.

Жінка-гвардієць Дзяць перебувала на війні від червня 1941 р., залишивши чотирирічного сина під опікою своєї матері, яка була комуністкою, членкою місцевої партійної організації. Їх було евакуйовано до Центральної Азії, а у квітні 1942 р. вони повернулися до рідного села Голубівка Сергіївського району Ворошиловградської області після московського контрнаступу радянських військ. Однак улітку 1942 р. село знов опинилося під німецькою владою, і жінка змушена була жити в погребі біля розбомбленого будинку та втратила близько 75 % зору через тривале перебування в темряві. Під час обшуку дому німці майже до смерті побили її дідуся, незабаром він помер. Її батько втратив усіх своїх синів та всіх небожів на війні, а з усіх онуків у нього залишився лише один. Загалом до війни її родина налічувала 13 членів, і лише четверо з них пережили війну.

Чотирирічний син Дзяць пережив усю німецьку окупацію в сараї, мовчки спостерігаючи, як декілька його друзів загинули, стікаючи кров'ю від порізів, завданих заради розваги німецькими офіцерами, що жили в будинку їхньої родини. Повернувшись до рідного села після його звільнення в 1943 р., жінка почула про все це від свого тоді вже семирічного сина. «Я ніколи не забуду, коли мій син Славик розповідав мені [про все це], і помста вирує в моїх грудях і кличе мене до відплати цим виродкам людського роду. Під час звільнення міста Бердянська... я бачила тисячі дитячих тіл біля винограднику – німці розстріляли їх, втікаючи з міста. Кров забризкала виноград, і хоча мені хотілося винограду, в мене не піднялася рука, щоб зірвати його. У селі Чорний Ворон Миколаївської області ми з бійцями ввійшли в село, коли вибили німців, і побачили спалене село та обвуглені трупи – там були старі люди, жінки і діти. Ніколи не забуду і не пробачу тварюкам отой обгорілий труп жінки, яка притискала до себе кількамісячного хлопчика. Можна описати чимало звірств, вчинених німцями на нашій землі. Тож нехай серце кожного солдата переповниться до краю лютою ненавистю, щоб у майбутніх вирішальних боях помститися за всі їхні злочини. Смерть німецьким покидькам! Вперед до перемоги, піднімо прапор перемоги над Берліном! Хай живе наш рідний та улюблений нарком т. Сталін!»⁷⁹

Керовані жагою помсти, радянські солдати чинили жажливі звірства щодо жінок у тих країнах, які були союзниками Німеччини. Окрім прагнення відплати бійці переможної Червоної армії були впевнені у своєму праві на таку поведінку, вважаючи, що перемога дозволяє їм сексуально використовувати завойованих жінок. За оцінками, близько 2 млн жінок і дівчат зазнали зґвалтувань лише у Східній Німеччині у перші місяці після початку радянської окупації⁸⁰. У більшості випадків насильство мало форму групових зґвалтувань, зазвичай при свідках – насамперед на очах у їхніх чоловіків, синів і батьків.

Звірства не обмежувалися зґвалтуваннями: насильницьке запліднення жінок було ще однією тактикою – воно мало на кілька майбутніх десятиліть наповнити німецьке суспільство арійсько-інородними напівкровками зі впізнаваними рисами слов'янського і центральноазійського походження. До того ж німецьких жінок не просто вбивали – їхні тіла були сплюндровані. Очевидці пригадували жажливі видовища оголених жіночих тіл, прибитих розпластаними до стін сараїв⁸¹.

⁷⁸ ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 116, спр. 388, арк. 105.

⁷⁹ Там же, л. 145–145 об.

⁸⁰ Biddiscombe, Perry. Dangerous Liaisons: The Anti-Fraternalization Movement in the U.S. Occupation Zones of Germany and Austria, 1945–1948 // Journal of Social History. – 2001. – Vol. 34 (3). – P. 611–647, 614; Beevor, Antony. The Fall of Berlin 1945. – New York: Viking, 2002; Merridale, Catherine. Ivan's War: Life and Death in the Red Army, 1939–1945. – New York: Metropolitan Books, 2006. – P. 283–284, 305, 309–314, 318–320; Naimark, Norman. The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949. – Cambridge, MA: Belknap Press, 1995. – P. 69–140; de Zayas, Alfred Maurice. A Terrible Revenge: The Ethnic Cleansing of the East European Germans, 1944–1950. – New York: St. Martin's Press, 1993. Про єврейських жінок, які стали жертвами зґвалтувань радянськими бійцями, див.: Friedman J. C. Speaking the Unspeakable... – P. 62–73.

⁸¹ de Zayas A. M. A Terrible Revenge... – P. 42.

⁷² ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 116, д. 388, л. 34.

⁷³ Там же, л. 121.

⁷⁴ Там же, л. 115–115 об.

⁷⁵ Там же, л. 34 об.

⁷⁶ Там же, л. 116.

⁷⁷ Там же, л. 10.

Радянські вояки особливо жорстоко розправлялися з жінками, яких підозрювали у співпраці з німцями. «Росіяни спочатку гвалтували їх, а потім ножами відтинали груди тим жінкам, які жили з німцями». Це зазвичай відбувалося після ритуальних показових припинень, коли жінкам голили голови і вели вулицями міст під глузливі вигуки та образи їхніх колишніх сусідів⁸².

У сучасній військовій справі зґвалтування під час війни як категорія насильства найчастіше розглядається не крізь призму німецьких надуживань, а радше в розрізі радянського сексуального насильства щодо німкенів та східноєвропейських «колаборанток» у 1945 р. Однак такі самі повідомлення надходили з усіх радянських територій Східної Європи, що були знов окуповані радянськими військами. Обком партії в Сааремаа (Естонія) у березні 1945 р. сповіщав: «Находить чимало повідомлень про солдатів [Червоної армії], які нападають на самотніх [естонських] жінок у сільській місцевості. Лише минулого тижня кілька солдатів зґвалтували жінку, що йшла до лікарні для пологів. Вони також завдали серйозних ушкоджень її чоловікові, в результаті чого подружжя пізніше померло у лікарні. Через значну кількість випадків пограбувань, вбивств і крадіжок, [скоєних радянськими солдатами], люди пригнічені й не наслідуються далі жити на усамітнених хуторах»⁸³.

Події в Латвії описано в мемуарах латвійки Агати Несауле «Жінка в бурштині», відзначених літературними нагородами. Авторка розповідає про свою подорож з розтерзаної війною Латвії через Німеччину до Америки. Ця розповідь дає змогу побачити жахиття радянської окупації Східної Європи у 1944–1945 рр. очима дитини.

«Після того як солдати [Червоної армії] забрали всіх чоловіків, вони продовжували шукати щось цінне. Вони наказали розкрити всі валізи і вивалити їхній вміст на підлогу. Вони перевіряли жіночий одяг і обмацували тіла жінок... Коли Гільда заплуталася в гудзиках, їй дали ляпаса і накричали. Тоді двоє солдатів почали тягнути її за перегородку... Я чула, як Гільда стогнала, тоді хрипіння, регіт і глузування солдатів. Тоді знову хрипіння. Солдати шкірилися, скупчившись біля перегородки. Гільда кілька разів скрикнула, тоді глухі звуки, і вона перестала схлипувати. Нарешті вона затихла...

Всіх інших жінок без дітей по черзі тягнули за перегородку. Вони просили, плакали, благали, молилися Богові. Нічого не допомогло. Хрипіння, регіт, глухі звуки, ляпаси, крики болю і ще хрипіння тривали»⁸⁴.

Оскільки досі всі жаскі дії відбувалися за перегородкою, семирічна Несауле відчувала неясний страх дитини, яка боїться чогось невідомого, таємничого і небезпечного. Але потім її уява змінилася на ще жахливішу реальність:

«Якийсь солдат штовхнув жінку на підлогу перед перегородкою і роздер на ній одяг. Він впав на неї, рохкаючи і занурюючись. Моя мама не давала мені на це дивитися, але було пізно. Вмить я зрозуміла все: благання жінок, хрипіння солдатів, і як вони могли парасолею вбити жінку. Я відчула жах кожної з цих жінок і дівчат»⁸⁵.

⁸² Polcz, *Alaine*. A Wartime Memoir: Hungary, 1944–1945. – Budapest, Hungary : Corvina, 1991–1998. – P. 65.

Цит. за: Pető, *Andrea*. Memory and the Narrative of Rape in Budapest and Vienna in 1945 // *Life after Death: Approaches to a Cultural and Social History of Europe During the 1940s and 1950s* / ed. by Richard Bessel and Dirk Schumann. – New York : Cambridge University Press, 2003. – P. 129–148; Mark, *James*. Remembering Rape: Divided Social Memory and the Red Army in Hungary, 1944–1945 // *Past & Present*. – 2005. – № 188. – P. 131–166.

⁸³ Цит. за: Laar, *Mart*. War in the Woods: Estonia's Struggle for Survival, 1944–1956. – Washington, DC : Compass Press, 1992. – P. 47.

⁸⁴ Nesaule, *Agate*. Woman in Amber: Healing the Trauma of War and Exile. – New York : Penguin Books, 1995. – P. 59–61.

⁸⁵ Ibid. – P. 62. Подібно до цього, полька Ванда Полтавська у мемуарах писала про групове зґвалтування її матері радянськими солдатами у Польщі в 1945 р., через що її мати наклала на себе руки. Дівчинка-сирота зазнала чимало труднощів: як біженка вона пішки попрямувала на Захід і врешті-решт кораблем дісталася до Америки (*Polowska Wanda*. And I Am Afraid of My Dreams. – London : Hodder & Stoughton, 1964).

На радянському західному пограниччі, як і в окупованій Німеччині, у перші місяці радянської окупації кожен контакт між радянськими військовими і цивільним населенням містив відчутну загрозу насильства. Кожна жінка і дівчина на цих окупованих теренах мала свій власний досвід «прозоріння», своє власне відкриття жаху, подібне до того, що пережила семирічна Агата Несауле. Такі моменти залишали незгладні сліди у місцевій колективній пам'яті та назавжди підважили легітимність радянської влади в окупованій Східній Європі⁸⁶.

Традиційно дослідники пояснювали повоєнні масові зґвалтування та гендерні надуживання браком дисципліни у Червоній армії, жагою помсти або як солдатський спосіб «випустити пару». Однак правда полягає в тому, що радянські солдати шукали будь-якої можливості відплатити за завдані німцями кривди. Червоноармійці інтуїтивно розуміли, яку силу має зґвалтування як засіб відплати за уявні чи справжні кривди через тіла німецьких жінок. Герда Лернер (Gerda Lerner) у знаковій праці про жіночу підлеглість у воєнний час влучно зауважила: «Зґвалтування місцевих жінок має подвійний вплив на підкорений народ: таким чином збезчещують жінок і водночас символічно каструють чоловіків. У патріархальних суспільствах чоловіків, які не здатні захистити сексуальну чистоту своїх дружин, сестер та дочок, вважають безславними імпотентами»⁸⁷. Звідси й схильність червоноармійців гвалтувати прилюдно, на очах у свідків: жінки та дівчата зазнавали наруги, а їхні чоловіки та сусіди безсило спостерігали за цим.

Жіночі стратегії виживання на теренах війни

В умовах повсюдних зґвалтувань і ймовірності повторного сексуального насильства деякі жінки не мали іншого виходу, ніж торгівля сексуальними послугами в обмін на захист та засоби існування. Журналістка Марта Гіллерс (Marta Hillers) протягом перших восьми тижнів радянської окупації Берліна вела особистий щоденник. Ці записи є чи не найкращим джерелом, де зафіксовано, як жінки справлялися із сексуальним насильством під час війни⁸⁸. Спочатку Гіллерс, озброєна деяким знанням російської мови з часів своїх мандрівок у 1930-х роках, була сповнена оптимізму: «Я мушу ще раз опанувати все, чого мене вчили про жінок і війну»⁸⁹. Вона намагалася бути посередницею між заляканими німцями і росіянами-переможцями. «Здається, мій страх починає поступово зникати. Виявляється, що російські чоловіки також є «просто чоловіками», тобто, можливо, вони – як і інші чоловіки – вразливі до жіночих хитрощів, тож їх можна тримати в шорах, відволікти чи позбутися»⁹⁰. Її самовпевненість виявилася більш ніж ілюзорною. Двічі зазнавши групового зґвалтування солдатами двох різних підрозділів Червоної армії упродовж першої ночі окупації її сплундрованої війною околиці, Гіллерс думала, що отримала перепочинок у руках рядового червоноармійця Петьки, який шепотів про кохання і приніс у подарунок продукти та інші дефіцитні речі. Однак коли її знову зґвалтували, а друзі та сусіди тремтіли і ховалися за зачиненими дверима, Гіллерс замкнулася у собі: «А тепер я сиджу тут, за кухонним столом. Я щойно заправила ручку і виписую, виписую, виписую усе це

⁸⁶ Поп. із: Heineman, *Elizabeth*. The Hour of the Woman: Memories of Germany's «Crisis Years» and West German National Identity // *American Historical Review*. – 1996. – Vol. 101 (2). – P. 354–395; Lazda, *Maria*. Gender and Totalitarianism: Soviet and Nazi Occupations of Latvia, 1940–1945 : Ph.D. diss. – Indiana University, 2005; Burds, *Jeffrey*. Gender and Policing in Soviet West Ukraine, 1944–1948 // *Cahiers du monde russe*. – 2001. – Vol. 42 (2/4). – P. 279–320.

⁸⁷ Lerner, *Gerda*. The Creation of Patriarchy. – New York : Oxford University Press, 1986. – P. 80.

⁸⁸ Анонімний щоденник «A Woman in Berlin: Eight Weeks in the Conquered City (A Diary)» (New York : Henry Holt, 2005). У 2003 р. німецька літературна редакторка Дженс Біскі (Jens Bisky) назвала ім'я анонімної авторки щоденника – нею виявилася німецька журналістка Марта Гіллерс (1911–2001). Цей надзвичайний щоденник викликав значні суперечки. Огляд дискусії опублікувала Констанце Джейзер (Constanze Jaiser) на сайті H-Net (рудень 2003 р.): <http://www.h-net.org/reviews/showrev.cgi?path321531072994284>.

⁸⁹ A Woman in Berlin... – P. 29.

⁹⁰ Ibid. – P. 48.

спантелечення з моєї голови і серця. Коли все це закінчиться? Що станеться з нами? Я почуваюся такою липкою, я не хочу ні до чого торкатися, особливо до власної шкіри... Моє справжнє «я» просто покидає моє тіло, моє бідне, забруднене, сплюндроване тіло. Відривається і відлітає, незаплямоване, у білосніжну безмежність. Це не може відбуватися зі мною, тож я виштовхую все це із себе»⁹¹. Однак її спроби ігнорувати реальність чи втікати від неї були марними. Зґвалтована вчетверте за 48 годин, і цього разу в особливо жорстокий і принизливий спосіб (ґвалтівник дивився на неї спідлоба, бризкаючи слиною в її відкритий рот), Гілперс прозріла: «Що це означає – зґвалтування? Коли я вперше сказала це слово вголос... у мене мурашки побігли по спині. Як я можу думати і писати про це без тремтіння, промовляти це, щоб звикнути до його звучання. Це звучить як абсолютне зло, кінець усього – але це не так»⁹². Відтак вона прийняла рішення: «До дідька все це! Я кажу це вголос. І наважуюсь. Поза сумнівом: я мушу знайти одного вовка, щоб тримав на відстані зграю. Офіцер, якомога вищого рангу, командир, генерал, все, що мені під силу»⁹³. Наснажена рішенням «щось робити, щось планувати, налаштована бути чимось більшим за просту здобич, за воєнний трофей», Гілперс вийшла на вулиці Берліна у пошуках радянського офіцера. «Здається, усі мої почуття мертві, окрім прагнення жити. Вони мене не знищать»⁹⁴. Однак це також виявилось ілюзією: спочатку в особі ласкавого лейтенанта-українця, потім російського майора з його оточенням. Сповнена ненависті до себе самої за те, «якою брудною я тепер є», Гілперс «вимкнула» себе: «Я була холодна під час цих взаємодій. Інакше не могло й бути, та й не повинно бути; оскільки я є воєнним трофеєм, я маю намір залишатися мертвою і заляккою, без почуттів»⁹⁵.

Стикаючись з постійною загрозою жорстокого і неодноразового сексуального насильства, німкені виробили різні стратегії неохочення потенційних кривдників. Багато хто перейшов жити на горішні поверхи: потенційні ґвалтівники навряд чи захотіли б підніматися сходами вище від четвертого поверху. Обмежуючи час перебування у громадських місцях, деякі жінки маскувалися під бабусь або хлопчиків. Інші робили себе непривабливими, постійно завдаючи собі ран ножем або вимащуючись сажею, багнюкою, брудом чи тваринними або людськими екскрементами. Ще хтось напихав закривавлене ганчір'я поміж ніг, вдаючи менструацію. Дехто чіплявся за своїх дітей, сподіваючись, що це відіб'є бажання у потенційних нападників⁹⁶.

«Війна всередині війни»: етнічні націоналісти-партизани і сексуальне насильство

Окрім радянського насильства надзвичайну роль відігравала помста етнічних партизанів, яка набула значних масштабів у часи безвладдя, коли німці відходили, а радянський фронт просувався далі на Захід. Неможливо пояснити описи жаских видовищ гендерного насильства, що їх залишила по собі жорстокість етнічних націоналістів. Поляк Вальдемар Лютник, який був партизаном у південно-східній Польщі, пригадував: «До жінок завжди було особливе ставлення. Зґвалтування є інстинктивним привілеєм чоловіка-завойовника, його способом опоганити й оволодіти жертвою, тож вбивство та секс є взаємопов'язаними... Оголені рештки жінок часто мали на собі сліди калічення – їхні піхви зазвичай були розчехнуті. Навіть маленькі дівчатка були порізані ножами та багнетами»⁹⁷.

91 A Woman in Berlin... – P. 61.

92 Ibid. – P. 63.

93 Ibid. – P. 64.

94 Ibid. – P. 64, 66.

95 Ibid. – P. 75.

96 Gertje Janssen W. J. Victims, Heroes, Survivors... – P. 274.

97 Lotnik, Waldemar. Nine Lives: Ethnic Conflict in the Polish-Ukrainian Borderlands. – London : Serif, 1999. – P. 66–67. Цит. за: Allen, Beverly. Rape Warfare: The Hidden Genocide in Bosnia-Herzegovina and Croatia. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1996.

Хоча сам Лютник був польським партизаном, він чітко дав зрозуміти, що такий опис можна однаково застосувати до різанини, заподіяної будь-якою зі сторін – етнічними українцями чи етнічними поляками. «У відповідь українці стерли з лиця землі ціле польське поселення, підпаливши будинки, вбиваючи мешканців, які не змогли втекти, і ґвалтуючи жінок, які потрапили до їхніх рук, незважаючи на вік. То була їхня типова поведінка на схід від річки Буг, де десятки тисяч поляків було вигнано або замордовано. Ми відплатили, напавши на ще більше українське село... і вбили жінок та дітей. Декого [з наших чоловіків] переповнювала така ненависть після втрати цілих поколінь їхніх родичів під час нападу українців, що вони записяглися брати око за око і зуб за зуб... Отаким чином протистояння наростало. Щоразу більше вбитих людей, більше спалених будинків, більше зґвалтованих жінок»⁹⁸.

З падінням німецької влади на окупованих теренах і шаленим наступом радянських військ на Берлін Центральна і Східна Європа наприкінці війни та у перші повоєнні місяці опустилася до рівня території беззаконня, де злочинність, бандитизм та етнічно забарвлена громадянська війна і далі загострювали форми та інтенсивність сексуального насильства. Надмірне насильство не було рідкістю навіть серед радянських партизанів. Майор КДБ Кирил Орлов у звіті від 24 вересня 1943 р. підсумовував свої безуспішні зусилля щодо підтримання дисципліни у партизанських загонах: «У кожному селі були випадки пиятики, мародерства та зґвалтування жінок, вбивств, підпалив садиб та сіл бандитськими групами, які, замасковані під партизанів, систематично тероризують місцеве населення і таким чином підривають [роботу] народних месників – [справжніх] партизанів». На думку Орлова, ці бандити «заликували і відштовхували селян від допомоги партизанам у їхній боротьбі»⁹⁹. Мартін Гілберт (Martin Gilbert) пише про «пошесть зґвалтувань», скоєних партизанами на території СРСР: «Озброєні групи колишніх солдатів, полонених-утікачів нападали на єврейські схованки, щоб заволодіти єврейськими жінками»¹⁰⁰. У лютому 1944 р. командир радянських партизанів Олексій Федоров повідомляв з Волині: «Кожен командир, комісар чи лейтенант мав свою [табірну] «дружину» чи коханку, з якою він спить. Чи не кожна «дружина» вагітна»¹⁰¹. Польська єврейка Бронка Х. (1925 р. н.) була однією з них. Після втечі з Варшавського гетто 18-річній Бронці вдалося пристати до групи євреїв, які ховалися в лісах східної Польщі. «Ми мусили бути в лісі. Ми втікали день і ніч, день і ніч. Ми жили з години на годину». Оскільки вона вільно говорила польською, а її зовнішність дала змогу пройти перевірку на (не)приналежність до єврейської нації, то їй вдалося уникнути насильства з боку німців і поляків. Інакше склалося з радянськими партизанами. «Російським партизанам було наплювати, що ми були євреями... Якщо ти жінка чи дівчина – вони мали тебе використати. А чоловіків відпускали». Упродовж вісімнадцяти місяців різні кривдники неодноразово ґвалтували Бронку. «Я витримала все, що може витримати жінка, молода дівчина у ті дні. Усе. Не існувало ніякого «ні». Усе було «так», і я це робила. Я мусила так чинити, бо інакше вони могли мене застрелити багато разів, убити». Бронка завагітніла у 1944 р. і народила дитину у 1945-му, після визволення. Але через 10 тижнів немовля померло з голоду. На той час Бронка вже перебувала в Курську у статусі воєнної біженки і вирішила стати повією, щоб вижити. Однак, хвороблива і виснажена, вона не приваблювала клієнтів. Незабаром її емоційні та фізичні сили було повністю вичерпано»¹⁰².

98 Lotnik W. Nine Lives... – P. 65.

99 З добірки документів: Журнов, Евгений. Архив. На оккупированных территориях // Коммерсантъ-Власть. – 2001. – № 29 (24 июля), № 31 (7 авг.).

100 Gilbert, Martin. The Holocaust: A History of the Jews of Europe during the Second World War. – New York : Henry Holt, 1985. – P. 464. Пор.: Сексуальное насилие: половая распущенность // Красные партизаны Украины, 1941-1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы / авт.-сост. : Гогун А., Кентий А. – К. : Укр. издат. союз, 2006. – С. 181; Slepian, Kenneth. Stalin's Guerrillas: Soviet Partisans in World War II. – Lawrence : University Press of Kansas, 2006. – P. 140.

101 Текст звіту опубліковано в: Красные партизаны Украины. – С. 183.

102 Інтерв'ю з Бронкою С. К., VHE interview code 29421 (English).

Німецька пропагандистська листівка, яку скидали американським і британським збройним силам на Західному фронті в Європі у 1945 р. Листівка зображає сексуальне насильство радянських вояків над жінками і дітьми, що мало на меті роз'єднати союзників

Джерело: Музей Другої світової війни, м. Нетик (Natick), США

Такі окремі історії склалися у серйозну хвилю насильницьких злочинів на відвойованих у німців радянських теренах. Беззаконня відображали узагальнені радянські статистичні дані, які показували приголомшливе зростання бандитизму на 547 % в цьому регіоні у 1940–1947 рр. За той самий період кількість збройних пограбувань і розбійних нападів збільшилась на 236 %. Таке зростання насильства відбулося головним чином безпосередньо у повоєнний період, у 1944–1947 рр.¹⁰³

3. ОКУПАЦІЯ ЧИ ЗВІЛЬНЕННЯ: ГЕРМЕНЕВТИКА ЗГВАЛТУВАННЯ ЯК СПОСОБУ ВЕДЕННЯ ВІЙНИ

Під час війни жінкам доводиться робити речі, які їм навіть не снилися у мирний час. Ми всі мусимо виживати.

*Жінка-біженка із Західної України, червень 1945 р.*¹⁰⁴

Несхожі та протилежні перспективи переможців і переможених значною мірою впливають на спосіб нашого бачення й розуміння сексуального насильства часів війни. Правда полягає в тому, що, з одного боку, гендер робив жінок і дівчат особливо вразливими до вкрай огидних форм воєнного насильства, а з іншого боку, жіноча сексуальність була певним ресурсом під час війни та у повоєнній боротьбі за виживання. Стикаючись з реальною загрозою повсюдного насильства та неминучим голодом, деякі жінки вирішували використати свою сексуальність як стратегію виживання. Отже, гендер

¹⁰³ Дані було розсекречено з неопублікованих документів Верховної Ради СРСР найвищого рівня секретності. Див.: ГАРФ, ф. Р-7523: Верховный Совет СССР, оп. 89, д. 4408: Материалы о преступности и заключениях в СССР за 1937-1956 гг., «Меморандум по статистике преступников, осужденных органами государственного правосудия за период с 1940 по июнь 1955 г.», л. 2–3, таблица на л. 10. Про хвилю кримінального насильства у повоєнній Східній Європі див.: Бурдс, Джеффри. Советская агентура: очерки истории СССР в послевоенные годы: 1944-1948. — М.: Нью-Йорк: Современная история, 2006. — С. 9–41.

¹⁰⁴ Цит. за: Lotnik W. Nine Lives... — P. 191.

надавав жінкам і дівчатам можливість для виживання, яка загалом була недоступна чоловікам та хлопцям¹⁰⁵.

Згідно з тенденційними і суб'єктивними спогадами Ната Франкеля (Nat Frankel) з 4-ї бронетанкової дивізії Паттона, типовий американський солдат, що висадився в Нормандії та протягом одинадцяти місяців з боями просувався теренами Європи до перемоги у Берліні, пізніше міг похвалитися в середньому 25 «сексуальними завоюваннями»¹⁰⁶. В американській культурі панує уявлення про вдячних європейських жінок і дівчат, які віддавалися кожному американському солдатові-переможцю по черзі. Однак власний досвід Франкеля розкриває особливу політекономію згвалтування як елемента війни: доведені до відчаю європейські (особливо німецькі) жінки, котрі не могли забезпечити себе та свої родини, продавали сексуальні послуги, щоб здобути їжу та безпеку:

«Нині в Європі повно респектабельних, дрібнобуржуазних жінок, які принаймні раз у своєму житті розсували ноги за ціну буханки хліба. Але хто їх осудить? Багато з тих, кого я бачив, були взагалі нездатні хоч трохи переконливо грати роль шльондри. Я особливо запам'ятав одну шльондру. Ми були глибоко на теренах Німеччини, і я її запитав, чи її чоловік все ще живий... Вона лише подивилася на мене. Вона не очікувала. Вона просто дивилася, просто дивилася. Секс може бути, як забурене скло»¹⁰⁷. «Можу додати, що небагато з них були повіями... Більшість жінок, з якими ми мали справу, були – всупереч поширеному образу ласих, гарячих французьких дівчат, котрі втікають від своїх татусів – власників крамничок, – то були німкені, жінки, які у більшості випадків по п'ять років не бачили своїх чоловіків чи коханців... Якщо ти порядний хлопець – ти вимагаєш багато любові й отримуєш її. Якщо ти свиня, то дівчині не пощастило, але вона все одно не може сказати «ні»¹⁰⁸.

Американським солдатам хотілося вірити, що ніхто не може встояти перед їхньою чоловічою привабливістю, але десь на межі свідомості їм не давало спокою розуміння того, що це такі згвалтування. Як визнавав сам Франкель: «Подивися на її обличчя: вона поперемінно відкриває і закриває очі, іноді в екстазі, але частіше у відчайдушній спробі збагнути цю засадничо незбагненну ситуацію. І вона пильно дивиться на тебе з ледь помітним відтінком провини в очах. Чи є ця вигнута брова знанням, яке проникає в її розум так, як ти проникаєш в її тіло, про те, що вона означає для тебе – чоловіка, чие ім'я вона не запам'ятає?»¹⁰⁹.

На основі прискіпливого аналізу документів військових трибуналів у справах про 14 тис. згвалтувань цивільних жінок, скоєних американськими солдатами у Великій Британії, Франції та Німеччині у 1942–1945 рр., кримінолог Дж. Роберт Ліллі (J. Robert Lilly) підкріплює суб'єктивні свідчення, подібні до наданих Франкелем, солідними емпіричними

¹⁰⁵ Звичайно, були винятки. Про гомосексуальні згвалтування в концтаборах див. надзвичайні свідчення Гілберта М. (Gilbert M.), VHE interview code 45926 (English), та Кеннета Р. (Kenneth R.), VHE interview code 40310 (English).

¹⁰⁶ Frankel, Nat, Smith, Larry. Patton's Best: An Informal History of the 4th Armored Division. — New York: Dutton, 1978. — P. 85; Шнайдер, Богуслав. Историческая публицистика. Неизвестная война // Вопросы истории. — 1995. — № 1. — С. 108.

¹⁰⁷ Frankel N., Smith L. Patton's Best... — P. 87–88. Зверхність американських солдатів та їхнє погане ставлення до німецьких жінок і дівчат викликали масове обурення місцевого населення. Див.: Biddiscombe P. Dangerous Liaisons...

¹⁰⁸ Frankel N., Smith L. Patton's Best... — P. 85–86.

¹⁰⁹ Ibid. — P. 85–86. Поп.: Grossmann, Atina. A Question of Silence: The Rape of German Women by Occupation Soldiers // West Germany under Construction: Politics, Society and Culture in the Adenauer Era / ed. by Robert Moeller. — Ann Arbor: University of Michigan Press, 1997. — P. 33–52; Trauma, Memory, and Motherhood: Germans and Jewish Displaced Persons in Post-Nazi Germany, 1945–1949 // Life after Death: Approaches to a Cultural and Social History of Europe during the 1940s and 1950s / ed. by Richard Bessel and Dirk Schumann. — New York: Cambridge University Press, 2003. — P. 93–127. Про радянські звіти з приводу згвалтування солдатами німецьких жінок на території американської окупаційної зони див.: Сенявский А. С., Сенявская Е. С. Историческая память о войнах XX века как область идейно-политического и психологического противостояния // Отечественная история. — 2007. — № 3. — С. 116.

доказами¹¹⁰. Ліллі підтвердив те, про що писав журнал «Time» у вересні 1945 р.: «Наше власне військо, разом із британським військом, зробило свій внесок у грабунки та зґвалтування... нас також вважають армією ґвалтівників»¹¹¹.

«Німецькі кури»: les Poules à Boches

Виживання і нагода є тими ключовими факторами, які не стільки підвищують для місцевих жінок ризик бути зґвалтованими чи вбитими на радість солдатам армій-завойовниць, скільки збільшують імовірність того, що жінки і дівчата самі пропонуватимуть себе ворожим солдатам. Вочевидь, йдеться про ієрархію іноземної військової окупації, яка передбачає явну і повсюдну загрозу насильства, та інтуїтивне усвідомлення місцевими жінками того, що ці солдати можуть безкарно взяти все, чого забажають. Але існує інший зручний конструкт популярної культури: місцеві жінки, котрі добровільно пропонують себе ворогові.

Після війни цих жінок трактували як «сексуальних колаборанток», що надавали тепло і комфорт ворогові. Не маючи на меті навішувати ярлики на таких жінок, я хочу окреслити це явище як невід'ємну частину сексуального насильства воєнного часу. Є жінки, які гинуть, опираючись зґвалтуванню, але є й інші, що приймають неминучість своєї долі та вчаться використовувати її як стратегію виживання. І саме ці жінки стали мішенями особливого виду громадських розправ у повоєнній Європі.

Нам мало що відомо про долю «сексуальних колаборанток» після Другої світової війни. У деяких частинах Європи (особливо у Франції та Бельгії) жінок, звинувачених у наданні послуг ворогові, називали «les Poules à Boches», або «німецькі кури». Їх змушували пройти через публічні ритуали приниження, такого собі карнавального висміювання за їхню «зраду» з дотриманням особливих місцевих правил та процедур. У більшості випадків жінок виганяли чи викрадали з їхніх осель та змушували проходити імпровізованим парадом, по дорозі виконуючи символічні жести колабораціонізму: салютуючи «Heil Hitler», імітуючи відповідні форми співпраці з ворогом (сексуальні чи інші), співаючи німецьких пісень — під хрипкі вигук задоволеного натовпу. Чи не повсюди таких жінок публічно ганьбили голінням їхніх голів. Цей насильницький звичай було запозичено з ритуалу відлучення від церкви звинувачених у відьомстві жінок і дівчат, що побутував у Європі в XVI–XVII ст.: «Ті, кого визнано винними у шкідливому чаклунстві, а також ті, хто підносить нічні пожертви демонам та гріховно викликає їх нечестивими молитвами... отримають 200 ударів нагайкою прилюдно; їх буде ганебно острижено, і в такому вигляді їх змусять пройти через десять сіл навколо їхнього дому, щоб їхній приклад послугував для виправлення інших»¹¹². У Франції ці обряди приниження часто переходили межу між висміюванням і жорстокістю. За оцінками історика Фабріса Віржілі (Fabrice Virgili), близько 20–25 тис. французьких жінок зазнали ритуалізованого постригу та інших форм приниження після звільнення Франції¹¹³. Залишений очевидцем опис такого параду «сексуальних колаборанток» показує типову скандальну атмосферу дійства:

¹¹⁰ Lilly, J. Robert. Taken by Force: Rape and American GIs in Europe during World War II. — New York : Palgrave Macmillan, 2007. Окрім встановлення того факту, що під час і після Другої світової війни на теренах Західної Європи цивільне населення масово зазнавало сексуальних надуживань з боку американських солдатів, Ліллі також показує, що афроамериканські солдати значно рідше за білошкірих вояків отримували серйозні покарання за сексуальне насильство.

¹¹¹ Time Magazine. — 1945. — 17 September.

¹¹² Цит. за: Dashu, Max. The Secret History of Witches (2000) [Electronic resource]. — Mode of access: http://www.suppressedhistories.net/secret_history/kings_witches.html.

¹¹³ Virgili, Fabrice. Shorn Women: Gender and Punishment in Liberation France. — New York : Berg, 2002. Біржілі додає, що багато із цих жінок або не мали взагалі жодних сексуальних стосунків з німцями, або робили це за наказом французького підпілля. Американські збройні сили зняли 8-хвилинний документальний фільм про розправи над «німецькими курами» — «Марш втраченого часу: гоління голів французьким жінкам, звинуваченим у співпраці з німцями» («March of Time Outtakes: Head Shaving of French Women Accused of Collaboration with Germans»). — United States Holocaust Memorial Museum, RG-60.4084, Tape 2732.

«Поблизу станції метро Данюб (19-й округ Парижа) натовп ішов услід за жінкою, яка була цілковито гола. Її голова була повністю поголена, а на її грудях було туш-шоу витатуйовано дві свастики. Я здригнувся від думки, що ця жінка ніколи більше не зможе роздягтися перед чоловіком, щоб не показати сорому на своєму тілі. На її спині також було витатуйовано портрет Гітлера. Знависілий натовп жбурляв у неї каміння, штовхав і ображав її»¹¹⁴.

«Поголена голова була знаком покарання-спокути», а татуювання — нагадуванням на все життя про зраду, у якій звинувачували цю жінку¹¹⁵ (див. ілюстрації на с. 304 і 305).

Та сама логіка публічного таврування існувала і в інших культурах. Наприклад, у Радянському Союзі жінки, котрі, як з'ясувалося, працювали в німецьких військових борделях, зазнавали ритуалізованих викривальних нападів: зазвичай їм голили голову, а голу шкіру намащували гарячою смолою, щоб на їхніх тілах довіку залишилися шрами як знак співпраці з ворогом під час війни¹¹⁶.

Психолог Еріка Гьорнінг (Erika Hoerning), що працювала в радянській зоні окупації Берліна, засвідчувала: німецькі жінки, котрі постраждали від зґвалтувань радянськими солдатами у 1945 р., були загалом вірні своїм чоловікам і не дорікали тим за насильство, яке вони витерпіли, натомість чоловіки не визнавали очевидного та часто звинувачували своїх скривджених і заляканих дружин у близькості з ворогом. Так само як у сучасному світі жертви зґвалтувань зазнають подвійної віктимізації, залякані радянськими збройними силами жертви зґвалтувань пізніше потерпали ще й від остракізму з боку своєї родини та громади¹¹⁷. Робітник металургійного підприємства в м. Рур пізніше згадував гострі слова афроамериканського солдата, підрозділ якого було дислоковано в Німеччині: «Німецькі солдати воювали шість років, а німецькі жінки — лише п'ять хвилин»¹¹⁸. Вважалося, що жінка «погодила-ся» бути жертвою (доказом слугував той факт, що вона залишилася живою, аби розповісти історію, а не загинула у боротьбі, рятуючи свою честь), і це вже само собою означало, що вона співпрацювала зі своїм кривдником, тому заслуговувала на зневагу, а не на співчуття.

Перрі Біддіскомб (Perry Biddiscombe) виявив, що солдати Вермахту, які поверталися з війни, часто брали участь у вуличному насильстві щодо німецьких жінок, підозрюваних у сексуальних зв'язках з ненімецькими чоловіками. Соціальна і культурна криза в Німеччині «стала особливим каталізатором пуританського гніву та обурення місцевих чоловіків, про що свідчить підвищення рівня насильства за сексуальну близькість, переважно побиття і постригу...»¹¹⁹

У Скандинавії, позаяк нацисти вважали північноєвропейців «майже арійцями», німецька окупаційна влада організувала «материнські будинки» (нім. *Lebensborn*), де піклувалися про матерів-ненімкенів та їхніх арійських нащадків. Тут, як і в усій повоєнній Європі, докладали помітних зусиль задля покарання та бойкотування

¹¹⁴ Цит. за: Virgili F. Shorn Women... — P. 137.

¹¹⁵ Ibid. — P. 9.

¹¹⁶ За свідченням автора щоденника з Ленінграда, кухарка у Бендорфі познайомилася з італійцем і зустрічалася з ним. Після війни її вимастили смолою за сексуальну колаборацію з ворогом. Див.: Skriabina (Skriabina), Elena. After Leningrad: A Diary of Survival during World War II. — New Brunswick, NJ : Transaction, 1988. — P. 15, 168.

¹¹⁷ Hoerning, Erika M. The Myth of Female Loyalty // Journal of Psychohistory. — 1988. — Vol. 16 (1). — P. 19–46. Цит. за: Tröger, Annamaria. German Women's Memories of World War II // Behind the Lines: Gender and the Two World Wars / ed. by Margaret R. Higonnet et al. — New Haven, CT : Yale University Press, 1989. — P. 285–300; Heineman, Elizabeth. The Hour of the Woman...; Stark, Meinhard. «Ich muß sagen wie es war». Deutsche Frauen des GULag. — Berlin, Germany : Metropol-Verlag, 1998.

¹¹⁸ Biddiscombe P. Dangerous Liaisons... — P. 615.

¹¹⁹ Ibid. — P. 611.

Острижена французька жінка, яка жила з німецьким офіцером, у визволеному Парижі. 1944 р.

Джерело: альбом з газетними вирізками американського солдата, Музей Другої світової війни, м. Нетик, США

нащадків солдатів-окупантів (їх називали *Wehrmachtskinder* – «діти Вермахту», «німчура» тощо) як «прихованих ворогів»¹²⁰.

Таке ж амбівалентне становище було й у «воєнних наречених». Повоєнним культурам властиве підозріле ставлення до кохання з іноземними солдатами, що виникло під час війни: місцеві жінки часто отримують ярлик сексуальних опортуністок, які перевели в готівку свою сексуальність, аби уникнути гірких труднощів воєнного часу та повоєнної окупації¹²¹.

ВИСНОВКИ. СПАДОК СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА ЧАСІВ ВІЙНИ

Сексуальне насильство було невід'ємною частиною війни по всій Європі упродовж та одразу після завершення Другої світової війни. Раса, етнічність, зруйнована солдатська мораль, етнічні конфлікти, колабораціонізм, відчай та нагода були чинниками складного нагромадження насильства, яке характеризувало воєнний досвід кожної громади¹²².

¹²⁰ Найкращим міжнародним дослідженням долі «сексуальних колаборанток» та їхніх нащадків після Другої світової війни є книга: *Ericsson, Kjersti, Simonson, Eva (eds.). Children of World War II: The Hidden Enemy Legacy.* – New York : Berg, 2005. Про дітей та нацистів під час і після війни див.: *Stargardt, Nicholas. Witnesses of War: Children's Lives under the Nazis.* – New York : Alfred A. Knopf, 2006. Про зґвалтування німецьких дітей радянськими солдатами див.: с. 316–320.

¹²¹ *Goedde, Petra. From Villains to Victims: Fraternization and the Feminization of Germany, 1945–1947 // Diplomatic History.* – 1999. – Vol. 23 (1). – P. 1–20; *Esser R. «Language No Obstacle»: War Brides in the German Press, 1945–49 // Women's History Review.* – 2003. – Vol. 12 (4). – P. 577–603; *Biddiscombe P. Dangerous Liaisons...* – P. 611–647; *Grossmann, Atina. Victims, Villains, and Survivors: Gendered Perceptions and Self-Perceptions of Jewish Displaced Persons in Occupied Postwar Germany // Journal of the History of Sexuality.* – 2002. – Vol. 11 (1/2). – P. 291–318.

¹²² Про сексуальне насильство на війні див. змістовну працю: *Wood, Elisabeth Jean. Variation in Sexual Violence during War // Politics & Society.* – 2006. – Vol. 34 (3). – P. 307–341.

Парад «сексуальних колаборанток» у визволеній Голландії

Джерело: альбом з газетними вирізками американського солдата, Музей Другої світової війни, м. Нетик, США

Особливо це стосується сексуального насильства, де несхожі й протилежні перспективи переможців і переможених значною мірою впливають на спосіб нашого бачення і розуміння сексуального насильства часів війни.

А життя жінок-жертв, які пережили сексуальне насильство упродовж Другої світової війни? Спільною рисою, що об'єднує всі дослідження життєвих траєкторій жінок після сексуального насильства, є мовчання жертв, їхнє небажання говорити. Доктор Джудіт Левіс Герман (*Judith Lewis Herman*), провідна експертка-психіатр у питанні жінок і сексуальної травми, зауважила: «Повсякденною відповіддю на звірства є витіснення їх зі свідомості... Однак звірства не дають себе поховати... Говорити про досвід [насильства] у статевому чи домашньому житті означає накликати на себе приниження, висміювання та недовіру»¹²³.

Алейн Польщ (*Alaine Polcz*), 19-річну етнічну угорку з Трансильванії, переслідували спогади про групове багаторазове зґвалтування радянськими солдатами у 1945 р. Доктор Польщ, znana угорська психологиня, мовчала про ті травматичні події понад 40 років, аж до публікації своїх шокуючих мемуарів у 1991 р. Одним з найяскравіших і найгостріших моментів у цих болісних спогадах є опис її напосідного сну:

«Я хочу розповісти сон, який з того часу переслідував мене у різних варіаціях. Я втікаю, росіяни біжать за мною. Здається, що мої ноги зроблені зі свинцю, мені важко бігти, але я мушу прискоритись, бо вони мене наздоженуть. Велике дерево з густою кроною. Я видираюся нагору і падаю назад. Вони вже поруч, я можу бачити їхні обличчя, їхні погляди. Якось я видираюся знов нагору на дерево. Я продовжую дертися, я не падаю

¹²³ *Herman, Judith. Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence – From Domestic Abuse to Political Terror.* – New York : Basic Books, 1992. – P. 4; *Joluck, Katherine. Exile and Identity: Polish Women in the Soviet Union during World War II.* – Pittsburgh, PA : University of Pittsburgh Press, 2002.

назад, але вони також вже на дереві позаду мене. Я виповзаю на гілку ще вище, якнайближче до краю. Я падаю і вдаряюся об землю. Я мчу, досягаю стіни. Я видираюся на стіну поміж канавками цеглин, досягаю верху. Мої нігті відриваються, коли росіяни стягують мене назад. Я знов біжу в дім. Я кидаюся туди й сюди всередині будинку. Я перетинаю горище, підвал, рухаюся через вікна і двері. Вони ловлять мене. Я біжу в туалет і замикаю за собою двері. Я знаю, що вони вдеруться сюди, але я маю одну-дві секунди до того. Я стою на кришці унітаза, дістаю до бака з водою, я знаю, що він важкий. Я хочу стягнути його, щоб він вдарив мене по голові та пробив мені череп. Але на той час вони вибивають двері. Тягар у мене в руках. Росіянин підходить до мене, я хочу вдарити його по голові. В цей момент я прокидаюся спітніла. Я відчуваю калатання серця в куточках очей, я задихаюся, хапаю ротом повітря.

Цей сон снівся мені багато років. Зараз він починає зникати. Але я все ще блукаю будинком і тікаю, і росіяни все ще відкривають двері та лізуть крізь вікна. Зараз, коли я це пишу, то розумію, що завжди буду побоюватися прочинених дверей – хтось може увійти крізь них і кинутися на мене, і забрати мене кудись або кинути мене на підлогу чи вдарити мене»¹²⁴.

Ми тільки нині починаємо розуміти, яким чином масове сексуальне насильство під час війни в окупованій та звільненій Європі залишило глибокі шрами у жінок, котрі стали його жертвами, а також у їхніх близьких, що стояли поруч, спостерігаючи оті страждання, і не могли нічого вдіяти¹²⁵.

Переклад з англійської Оксани Кісь

¹²⁴ Polcz A. A Wartime Memoir... – P. 137–138.

¹²⁵ Найбільш багатообіцяючими у цьому відношенні є два дослідження: одне належить медичному антропологові, котра почала вивчати «неврастенію» у пострадянській Латвії та виявила, що дуже багато латвійських жінок були жертвами воєнного та повоєнного насильства, яке неочікувано виявилось вмонтованим у глибші пласти спадку радянської та німецької окупації (*Skultans, Vieda. The Testimony of Lives: Narrative and Memory in Post-Soviet Latvia*. – New York ; London : Routledge, 1998). Про східнонімецьких жінок, що зазнали зґвалтування, див.: *Hoerning E. M. The Myth of Female Loyalty...* Класичною працею про наслідки гендерного насильства є дуже глибока і пізнавальна робота Джудіт Герман «Trauma and Recovery». Про психологію війни див.: *Förster, Alice, Beck, Birgit. Post-traumatic Stress Disorder and World War II: Can a Psychiatric Concept Help Us Understand Postwar Society? // Life after Death: Approaches to a Cultural and Social History of Europe during the 1940s and 1950s / ed. by Richard Bessel and Dirk Schumann*. – Cambridge, UK : Cambridge University Press, 2006; див. також: *Starman, Hannah. Generations of Trauma: Victimhood and the Perpetuation of Abuse in Holocaust Survivors // History and Anthropology*. – 2006. – Vol. 17 (4). – P. 327–338.

СПАДОК ВІЙНИ І ПОВОЄННІ ДОЛІ ЖІНОК

**ДОСВІД ПЕРЕСЕЛЕННЯ
1944–1946 рр.
У БІОГРАФІЧНИХ
НАРАТИВАХ
ПОЛЬСЬКИХ
І УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК**

Анна Вилеґала

**«БЫЛА Я РЯДОВОЮ
НА ВОЙНЕ,
В ПОЭЗИИ
ОСТАЛАСЬ РЯДОВОЮ»:
ПОЕТЕСА ЮЛИЯ ДРУНИНА
І СТАТУС ЖІНКИ-
ВЕТЕРАНА (1945–1986)**

Едрієн Гарріс

ЗДРАВСТВУЙ,
РОДИНА - МАТЬ!

ССР

ДОСВІД ПЕРЕСЕЛЕННЯ 1944–1946 рр. У БІОГРАФІЧНИХ НАРАТИВАХ ПОЛЬСЬКИХ І УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОК

Анна Вилег'ала

Вступ

Одним із найдраматичніших епізодів жіночого досвіду в часи Другої світової війни й після неї були депортації та примусове переселення. У мільйонному натовпі людей, змушених мігрувати й тікати, жінки після війни становили більшість – багато чоловіків загинули на фронті або з нього не повернулися, пішли до партизанів, були ув'язнені або потрапили до таборів. Вочевидь, смерть і ув'язнення також могли бути і долею жінок, однак частіше це стосувалося чоловіків. Особливо масштабні переселення відбувалися в Центральній-Східній Європі – у процесі або відразу після війни місце проживання змінило кілька-надцять мільйонів осіб¹. У цій статті я хотіла б висвітлити жіночий досвід переселення в Польщі та в Україні – двох країнах регіону, мешканці яких потрапили в жорстокі жорна історії в середині ХХ ст.

Робота спирається на матеріали кількадесяти біографічно-оповідних інтерв'ю, записаних із польками й українками, які зазнали примусового (або напівпримусового, тобто так званої репатріації²) переселення упродовж 1944–1946 рр. Польок «репатріювали» з територій південно-східних воєводств Другої Речі Посполитої до Польської Народної Республіки, українки виїхали в Україну або були депортовані в процесі кількох хвиль переселення українців до Української РСР з теренів нинішньої південної Польщі³. Інтерв'ю було записано під час місцевих досліджень у двох малих

1 Літератури на тему переселень у Центральній та Східній Європі за цей період дуже багато. Див., напр.: Ahonen P., Corni G., Kochanowski J., Schulze R., Stark T., Stelzl-Marx B. People on the Move. Forced Population Movements in Europe in the Second World War and its Aftermath. – Oxford ; New York : Berg, 2008; Redrawing Nations. Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944-1948 / Philipp Ther, Ana Siljak (eds.). – Lanham : Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2001.

2 Про суперечки, пов'язані з поняттям «репатріація» та його використанням у польському історичному і популярному дискурсі, див.: Glowacka-Grajper, Małgorzata. Społeczna i indywidualna kontynuacja pamięci ojczyzny kresowych // Pamięć utraconych ojczyzn / Ewa Nowicka i Aleksandra Bilewicz (red.). – Warszawa, 2012. – S. 155–182.

3 Про польсько-український «трансфер населення» див., напр.: Subtelny, Orest. Expulsion, Resettlement, Civil Strife: The Fate of Poland's Ukrainians, 1944-1947 // Redrawing Nations. Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944-1948 / Philipp Ther, Ana Siljak (eds.). – Lanham : Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2001. – P. 155–172; Hryciuk, Grzegorz [et al.]. Wysziedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939-1959. Atlas ziem Polski: Polacy,

спільнотах, до яких потрапили переселені жінки: у польському Кшижі (Krzyż, до війни – німецький Кройц (Остбан), Kreuz Ostbahn), де осіло багато «репатріантів» з колишніх Кресів, та в українській Жовкві, куди переїхала чимала група українців, депортованих з територій південно-східної Польщі⁴. Однак мій аналіз не є аналізом колективної пам'яті, оскільки в жодному із цих містечок переселені жінки не утворили після війни і не утворюють сьогодні ані групи в соціологічному розумінні, ані спільноти пам'яті⁵. Я аналізувати му індивідуальні наративи конкретних жінок, тобто їхні біографічний досвід і біографічну пам'ять, аби з'ясувати, як вони пережили й запам'ятали переселення та що відрізняє досвід жінок (і пам'ять про нього) від досвіду (та пам'яті, наративів) їхніх чоловіків, батьків і братів – якщо є такі відмінності⁶. Я також спробую порівняти польські й українські наративи, показати, яких видозмін вони зазнавали під впливом соціалізації та культури пам'яті (суспільної пам'яті)⁷ в Польщі та в Україні. Основним принципом поділу статті на підрозділи будуть теми, що домінують в інтерв'ю.

1. Подорож: спогади й оцінки

Жінок, які поділилися зі мною своїми історіями, об'єднує те, що зазвичай у їхніх родинах не вони приймали рішення. «Обмін населенням» між комуністичною Польщею і Українською РСР теоретично мав бути цілком добровільним – поляки й українці самі повинні були вирішити, виїжджати чи залишитися. На практиці це часто виявлялося фікцією по обидва боки кордону, однак якщо рішення приймалося, то, як правило, це робив чоловік – глава родини. У розповідях моїх співрозмовниць багато разів повторюються слова: «Тато сказав, що ми їдемо, і пішов нас записати на транспорт». Отже, жінки рідко вирішували, чи хочуть їхати, але саме на них покладалася вся відповідальність за підготовку родини до подорожі. Для жодної з моїх співрозмовниць переселення не почалося в той момент, коли вона сідала на потяг чи на підводу.

І хоча більшість із них до кінця вірила, що від'їзду вдасться уникнути, підготовку розпочинали значно раніше. Жінки дбали передусім про запаси продовольства на кількатижневу дорогу: пекли й сушили сухарі, засолювали м'ясо, робили повидло.

Żydzi, Niemcy, Ukraińcy. – Warszawa : Wydawnictwo Demart, 2008; *Кицак, Володимир*. Депортовані із Польщі українці: результати першого етапу входження в соціум та економічного пристосування у 1944–47 рр. // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Вип. 2 : Депортації 1944–1951. – Л. : Нац. академія наук України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2007.

4 Інтерв'ю проводилися між 2007 та 2010 рр. Загалом у Польщі та в Україні записано 157 інтерв'ю з респондентами різного віку. Для потреб цієї статті проаналізовано 34 наративи людей, які народилися в 1915–1944 рр. і після війни були переселені відповідно в Польщу або в Україну. Більше про самі дослідження, а також про методологічні проблеми, пов'язані з їх проведенням за кордоном іноземною мовою, див.: *Wylegala, Anna*. Przesiedlenia a pamięć. Studium społecznej (nie)pamięci na przykładzie Polski i Ukrainy. – Toruń : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika, 2014. – (Seria «Monografie» Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej).

5 Визначенням «спільноти пам'яті» послуговуємося за: *Nijkowski, Lech M.* Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym. – Warszawa, 2006.

6 Дослідження особливостей та відмінностей жіночого і чоловічого історичного досвіду та пам'яті має вже досить багату традицію як у соціологічних чи антропологічних, так і в історичних студіях. Прикладом спроби презентувати соціальну історію в гендерному вимірі є книжка за редакцією Доброхні Калви та Томаша Пудлоцького «Historia zwyczajnych kobiet i zwyczajnych mężczyzn. Dzieje społeczne w perspektywie gender» (Przemyśl, 2007). Травматичний досвід Голодомору для жінок та специфіку жіночої пам'яті про травматичні події аналізує Оксана Кісь (див.: *Кісь, Оксана*. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор [Електронний ресурс] // Україна Модерна. – Режим доступу : <http://uamoderna.com/md/216-216> [опубліковано: 22.11.2013]), а загальну рефлексію на тему репрезентації жіночої травми можна знайти у праці Вікторії Стюарт (див.: *Stewart, Victoria*. Women's Autobiography: War and Trauma. – New York, 2003).

7 Оскільки ця стаття не теоретичного характеру, для визначення колективного виміру пам'яті буде застосовано синонімічні терміни «колективна», «суспільна», «культурна пам'ять», «культура пам'яті» тощо.

«Жили ми з того, що з дому забрали. Мама ще напекла в печі булок – бо в домі не було духовки, навіть коли щось дрібне, треба було випікати у великій хлібній печі. Ну, і мама таких булок напекла, такі гарні булочки були, такий невеликий мішечок, що на дорогу буде». (Полька, 1928 р. н.)⁸

Загалом жіночі наративи характеризуються тим, що жінки частіше від чоловіків розповідають про побутові подробиці, які стосуються самої дороги: приготування їжі, добування продовольства, гігієну, – очевидно, у зв'язку з тим, що саме вони відповідали за цю сферу життя родини під час подорожі. Своєю чергою, у польських інтерв'ю на відміну від українських поширені розлогі наративи про подорож; такий опис, із певними модифікаціями, можна знайти майже в кожному повідомленні, вони відрізняються лише оповідними компетенціями автора і ступенем емоційності. В українських текстах трапляються великі описи подорожі, але їх небагато. Найчастіше саму депортацію описано в доволі банальний спосіб:

«Як проводило сі [виселення]? А во давали фірі, а в Любачеві був поїзд, і на поїзд... і фірами довозили до поїзда, і на поїзд нас надавали і їхали. Ми заїхали... Шо то з Рави, не далеко, то є трийці кольометрів. Ми заїхали, а батько вже ту був, і батько якось так вибігли, і ми тут сі остали». (Українка, 1923 р. н.)⁹

Таку лаконічність легко зрозуміти, коли взяти до уваги, що більшість українських переселенців (за винятком тих, які спочатку потрапили у Східну Україну) їхали до Жовкви кількадесят чи максимум трохи більше ніж сто кілометрів; поляки ж мали подолати кількасот, інколи навіть понад тисячу кілометрів. Хоч у повоєнних умовах навіть подорож на малу дистанцію могла тривати довго, об'єктивно більша відстань у поляків відбивається у розлогіших спогадах про подорож. Польські записи є багатшими на подробиці, розвивають більше тем.

Багатьох особливостей, що загалом регулярно з'являються в «репатріаційних» наративах, в інтерв'ю українців немає взагалі. Причин такої ситуації кілька. Передусім подорож польських «репатріантів» не тільки була довшою, а й рясніла різноманітними перипетіями і пригодами. Усвідомлення відстані відбивалося у розповіді більше, ніж в українців, як і відчуття граничної ситуації, загрози й непевності. Саме такі емоції виражені у висловлюваннях, яких зазвичай немає в оповідях українок:

«Нарешті ми мусили виїхати. І це так було – усе ми втратили, те, що ми мали, усе, нажите моїм батьком, моєю мамою. Я мала 15 років, як ми виїхали з Чорткова. <...> Сам цей момент був страшенно важкий. Усі ми плакали, і все було так... Діти не знали, чого ми плачемо, то вони також плакали. То було страшно, адже, якщо пані це розуміє, усе нажите неначебто би пані спалила, але ж навіть це гірше, бо не погоріло, адже як спалити, то немає. А це було так, що все мусила залишити, що тільки очі побачили, то все мусила залишити. То було справді страшно». (Полька, 1931 р. н.)

Додатковою розрізнявальною ознакою польських і українських наративів є створені суспільством нараційні зразки, що залежать від мови й культури, в яких вони вкорінені¹⁰. Чинником, котрий формує сьогодні наративи жінок, виселених із Кресів, – і якого не

8 Біля кожної цитати вказано національність (згідно із самовизначенням респондента) та рік народження оповідача/оповідачки. Усі фрагменти інтерв'ю, записані польською мовою, подано у дослівному перекладі українською.

9 Усі цитати з інтерв'ю, записаних українською мовою, подано в якнайдокладнішій фонетичній транскрипції, оскільки мовлення респонденток часто дуже відрізняється від літературної української мови.

10 Про формування наративів під впливом культури й суспільної комунікації на біографічну пам'ять індивіда писав, зокрема, Гаральд Вельцер, див.: *Welzer, Harald*. Communicative Memory // Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook / Astrid Erll, Ansgar Nünning (eds.). – Berlin ; New York : Walter de Gruyter, 2008. – S. 285–300; *Welzer, Harald*. Materiał, z którego zbudowane są biografie / tłum. M. Saryusz-Wolska // Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka / red. M. Saryusz-Wolska. – Warszawa : Universitas, 2009. – S. 39–58.

було в українок – є факт суспільного вироблення пам'яті про переселення, що внаслідок пом'якшення цензури відбувалося в Польщі вже починаючи з 1970-х років. Саме тоді з'явився фільм «Самі свої» («Samі swoi»), де розповідалось про перипетії долі двох «репатрійованих» родин, які ворогували між собою на «повернутих землях»¹¹, що в комедійній формі ввів до офіційного інформаційного простору наративи про переселення з Кресів. Хоч фабула зосереджувалася головно навколо життя «репатріантів» уже після приїзду на захід, важливим був сам факт зламу певного табу.

На відміну від ситуації в Україні, де ідеологія була частиною повсякденного життя до кінця 1980-х років, невелика стабілізація у Польщі дала змогу принаймні частково зняти табу на наративи «репатріантів». Тож саме завдяки цьому «звільненню емоцій» сьогодні в кшизьких наративах стають можливими гумористичні теми, в яких проявляється створювана упродовж років дистанція «переосмислення» травматичного досвіду:

«Ми їхали всі, ми спали на соломі, така вистелена, хто мав матраци, то на матрацах. Така цікавинка, такий гумор, він всюди є, гумор і сатира... [смiх] Там була така балія в нашому вагоні. З дерев'яних дощок, знаєте, такі круглі, для прання давніше [смiх]. І їхала та старша пані, а вона була така зі статками пані, колись забрано її майно, і вона збідніла. І я не забуду [смiх], вона так крізь сон щось дряпалася по цій соломі і влізла до цієї балії. І сидить у цій балії і вилізти не може [смiх]. І мурмотить до себе, але ми чуємо: «Боже, мій Боже, до чого це дійшло. Я спала в пухових перинах, а до Польщі їду у балії» [смiх]. І цілий вагон був сміху. Ну, видряпалася і їхала нормально». (Полька, 1916 р. н.)

Біографічна пам'ять формується не тільки через досвід конкретного індивіда, а й через його зв'язок з іншими соціальними акторами і саме завдяки таким чинникам, як медіа, – про це свідчить той факт, що в кількох кшизьких наративах з'являються безпосередні згадки про персонажів «Самих своїх». Щоб описати особистий досвід, оповідачі покликаються на образ, що запам'ятався з фільму; можна тільки припустити, що з часом образ із фільму набуває в їхній пам'яті статусу чогось реально пережитого.

«А тут ми приїхали до Польщі – навмання, просто ми не знали, куди. Там, де місце, куди нас направили. Три тижні ми їхали. Виїхали з дому, Казимир, згадую, то був 1946 рік, 4 березня, станція... станція... була це... станція Ошмян, бо від Ошмян недалеко. А там потім як нас возили, так возили, ну в цих худоб'ячих вагонах, очевидно. Три... три тижні ми їхали на захід. Так, як... як у фільмі Каргулі й Павляки [прізвища героїв фільму], так і ми їхали, із цими коровами». (Полька, 1922 р. н.)

Чоловічі й жіночі наративи відрізняються також наявністю в розповіді про переселення політичних тем. Чоловіки значно частіше зосереджуються на причинах того, що їх спіткало, і розглядають свою долю в контексті так званої великої історії: говорять про політичну ситуацію, про Польщу, «продану союзниками» (поляки), або Україну, «зраджену всіма» (українці), припускають, що було б, якби події розгортались інакше. Жінки розповідають радше про конкретну долю своєї родини, про особисті втрати – домівки, найближчого оточення, сусідів, детально описують приготування до подорожі та її перебіг. Однак у цій ситуації відмінності між польськими й українськими оповідями є набагато глибшими, ніж відмінності між чоловічими й жіночими наративами. Для більшості моїх українських співрозмовниць немає безпосередніх винуватців депортації. Поляки, звісно, винні опосередковано – як ті, хто зіпсував польсько-українські відносини, однак провина і відповідальність взагалі не є істотними категоріями для досвіду депортації. Для розповідей українок характерні безособові конструкції, іноді співрозмовниці – як цитована нижче жінка – не здатні підібрати відповідні поняття для опису пережитого: не знають їх або досі не усвідомили того, що сталося, настільки, щоб адекватно описати.

¹¹ Коли йдеться про конструювання і функціонування міфу «повернутих земель», завжди беру цей вираз у лапки (див.: Kowalewski, Maciej. Ziemia Odzyskana. Co dalej? // Przegląd Polityczny. – 2004. – Nr 67-68. – S. 64–65).

«...то нас переселявали. (То коли? Ще у війну?) в 45-му році. Як війна сі скінчила, то була така польська... я не знаю, як вам то сказати, то таке було, що переїжджали. (І вас змусили? Вам казали їхати?) Нас змусили. Всю родину. Багато українців сюди виїхали». (Українка, 1923 р. н.)

Формулюванням, що повторюється у багатьох записках, є цілісна конструкція «добровільно-примусове переселення», яке добре передає безпомічність пам'яті, неозброєної через соціальні рамки пам'яті (покликаючись на вже класичне поняття, введене Морісом Гальбваксом)¹².

У свою чергу, для польських наративів характерна персоналізованість провини. Усіх польських співрозмовників об'єднує переконання в тому, що винними у втраті малої батьківщини є «Совети». Інколи винуватці – це «руськіє», часом – «советськіє», іноді – «червоні» або «комуністи», однак зрозуміло, що, коли б не вони, все могло б залишитися так, як було. Для осіб, що походять з територій нинішньої України, інколи винуватцями виступають українці.

Цікаво, що навіть в інтерв'ю з дуже простими поляками, неосвіченими і родом із сільської місцевості, мені ніколи не траплялося характерне для українських записів формулювання, яке було проявом невміння вписати себе як особистість у ширший контекст переселення як великого політичного процесу. Тут вкотре помітно, яку велику перевагу дала полякам тривала багаторічна робота з пам'яттю про цей конкретний досвід, що проводиться в родині, у локальній спільноті, а потім – особливо після 1989 р. – і в публічному дискурсі. Польські співрозмовники не мають проблем зі звичайним засудженням того, що з ними відбулося, оскільки вони це вже раніше робили. Позбавлені цієї можливості, українці здаються розгубленими й безсилими щодо власного неосмисленого досвіду порівняно з поляками.

2. Після приїзду: бідність, страх, руїни

Для моїх співрозмовниць переселення означало не тільки саму подорож з усіма її незручностями. Одразу після приїзду переселені польки й українки разом зі своїми родинами мусили вповні відчувати проблему адаптації до нового місця проживання. Адаптація означала насправді багато – і першу побутову адаптацію, знаходження домівки та облаштування, і призвичаювання до нового клімату, способу життя, і появу нових сусідів, тобто побудову суспільних зв'язків, а також відновлення постміграційної самоідентичності й визнання того місця, куди переселенці потрапили, як свого нового дому¹³. Безсумнівно, першою проблемою, яку мали вирішити мої співрозмовниці після приїзду, була тяжка, поступова організація життя наново, передусім в його найбільш основному, щоденному вимірі. Багато хто згадує про труднощі пошуку будинку чи квартири, поневіряння від господарства до господарства, кількатижневе сидіння на станції в очікуванні обіцяної допомоги.

«Бо ми як приїхали, то ми мусіли... от там хата, де чотири хаті в підвір'ї, там була така без вікон, без дверей хата. Там були блощиці поміж шпарами. Бо то було гетто, вся ця вулиця в Жовкві, то було гетто, тут загороджені були жиди. Ми давай то всьо ремонтувати, вікна позбирали, якісь двері, і ми там поселилися і так жили. І тоже почали: купили корову, брали городів багато, ми всі... я ходила на роботу, після роботи ходила ще на заробітки: то помити кому, то бульбу копати, всьо... ще ходила шоби можна було щось, бо було шо купити, але грошей не було». (Українка, 1929 р. н.)

¹² Див.: Halbwachs, Maurice. Społeczne ramy pamięci / tłum. M. Król. – Warszawa: PIW, 1969.

¹³ Про постміграційну самоідентичність (на прикладі Варми і Мазурів) див.: Łukowski, Wojciech. Społeczne tworzenie ojczyzn. Studium tożsamości mieszkańców Mazur. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe «Scholar», 2002.

«Ми не мали нічого. Так ходили по сусідах. Тут сусід Р. мав коня, і мій чоловік знався на шевстві, то йому черевики полагодив, а той коня дав, то ми собі робили так помалу. А потім ми одержали корову в Юнра¹⁴, то потрібно було за неї сплачувати пізніше. Корова була тільки. А потім за якийсь час, уже я не знаю, за два роки чи рік, коня ми теж дістали в Юнрі. То вже ми мали своє, і так помалу ми господарювали». (Полька, 1921 р. н.)

Повторюється також мотив небажання мешкати в чужому домі – людям, щойно вигнаним із власних будинків, дуже часто пропонували поселитися на місці осіб, яких спіткала чи мала спіткати така сама доля. Польки говорять про те, що їхні родини не хотіли займати будинків, у яких ще мешкали німці, українки згадують, як погано почувалися в оселях, нещодавно покинутих людьми, вивезеними НКВС до Сибіру.

«То що то я мала двадцять три роки, двадцять четвертий рік я дитину вродила. І з тою дитинкою на руках отак все лишили ми і так, так поїхали ми. Ту, приїхали ми ту, до Жовкви, то ми були скільки нас на стації? На поїзній? Три тижні, і так нас гонили, туди не сюди... Поїхали ми на Доброшин. На Доброшині люди вивезли на Сибір, а лишилися такі молоді дівчата. Плакали, коло ходили, бо ми до тої хати. Я кажу «я не хочу тої хати, сльози падають». І пішли ми до Мацошина, якась там хатина була і ми разом обі із сестрою <...>. Вона єдну хатинку і я єдну хатинку. І потім то ту хатинку для нас прийшов і взяв записав, і я то-то потім ту хатинку лишила. Ну вона мала п'ятеро дітей, я двоє. Ну де ж ми там будемо...? Ми їй ту хатинку лишили, він пішов на роботу і ту нам дала... влада вже руська якусь квартиру, то ся валила, і ми з тої квартири си ту хату во збудували дерев'яну, бо ми не мали грошей!» (Українка, 1922 р. н.)

«У Кшижі, як ми приїхали сюди, була рання весна, бо ще листя на деревах не було, то ми не мали, де мешкати, бо тут у цих будинках ще мешкали німкені. То нас відправили до школи, де тепер школа <...>. Там мешкали ці репатріанти, також у кімнаті по кілька сімей, так було. Як довго ми там мешкали, але напевно, кілька тижнів, і потім тільки так кожен ходив, де міг би поселитися. А мій батько завжди думав, що то тільки так тимчасово, що він там швидко повернеться. <...> Ми завжди, як були з [сестрою] підросли, то питали батька, чому такі нетрі собі вибрав. (Інтерв'юер: Ну, бо що то за домівка для родини, тут у полі? Правда?) Так, а він завжди говорив, всюди ще німкені мешкали з дітьми, говорить, а я виганяти їх не буду». (Полька, 1940 р. н.)

З обох оповідей зрозуміло, що таке співпереживання зазвичай «не окупалося» – родинам обох жінок, напевно, краще було б відмовитися від сентиментів і прийняти запропоновані їм будинки. Однак досвід примусового переселення часто викликав своєрідне відчуття спільності долі: важливим ставало не те, хто і чому був депортований, а те, що люди втратили свою домівку¹⁵. Хоча друга респондентка повідомляє радше про відчуття батька, ніж про свої, але саме в наративах моїх польських співрозмовниць можна знайти особливо теплі, повні розуміння спогади про долю німців, виселених із Кшижа. Таке співпереживання надзвичайно характерне для повідомлень жінок – їхні чоловіки й батьки зазвичай менше опиралися проживанню в чийомусь домі.

Окрім побутових труднощів призвичаювання переселенців до нового місця проживання ускладнювалось відчуттям загрози, яке супроводжувало перший період адаптації¹⁶. Пов'я-

¹⁴ Ідеться про ЮНРА – Адміністрацію допомоги і відбудови при ООН. (Прим. ред.)

¹⁵ Про відчуття спільності долі, що виникло у Вармії та Мазурах між польськими «репатріантами» з Кресів і німецькими «вигнанцями», писав Marek Чичевський. Див.: Czyżewski, Marek. Repatrianci i wypędzeni: wzajemne uprzedzenia w relacjach biograficznych // Biografia a tożsamość narodowa / red. Marek Czyżewski, Andrzej Piotrowski i Alicja Rokuszeńska-Pawelek. – Łódź : Wydawnictwo UŁ, 1996. – S. 159–172.

¹⁶ У літературі згадується почуття небезпеки (зокрема, пов'язане з присутністю і поведінкою радянських солдатів) як один із чинників, що найбільше дестабілізували заселення «повернених земель» у перші повоєнні роки. Марчин Заремба пише, що страх пограбування також був частою емоцією у повоєнній Польщі. Найбільшої інтенсивності він сягав на «повернених землях» і в районах з високою концентрацією Червоної армії у важливих пунктах зв'язу, тобто саме в таких місцях, як Кшиж. На «повернених землях» також був поширеним взаємний страх «репатріантів» та інших груп поселенців. Див.: Zaremba, Marcin. Wielka Trwoga. Polska 1944–1947. Ludowa reakcja na kryzys. – Warszawa, 2012. – S. 157, 316, 330.

зане воно було передусім із мілітаризацією повсякденного життя та організацією суспільного простору – обидва міста одразу по війні ще контролювала Червона армія, і щодня це гостро відчувалося. Нові мешканки Кшижа і Жовкви згадують про стрільбину, бійки і скандали, вчинені червоноармійцями, але вони боялися також і інших: у Жовкві – упівців і поляків, у Кшижі – агентів таємної поліції та німців; в обох містах були бандити в широкому розумінні, а також просто інші групи поселенців – інші, ніж своя. Одна з українських співрозмовниць на запитання про українських партизанів після війни відповідає:

«Я пам'ятаю, ще там коло нас ходили. Такі шльоми натягали, в таких великих площовиках довгих. Так руки все поховали. Отам в нас сад є зара, там під лісом. Вони все з того лісу виходили. По тим нашим саді ходили. Чуть починало сі смеркати, вони вже ходили по тим саді. А ми зара вже в хаті закрити сиділисьмо і то всьо. (То як ви їх боялися?) Ну, та ми сі бояли. Бо хто його знає, що то ходє і як то всьо є...» (Українка, 1944 р. н.)

Полька із Кшижа, у свою чергу, згадує:

«Я знаю, що вночі грабували. Бо як тільки ми приїхали, то моя свекруха мала три доньки, панночки, що мешкали в кращій кімнаті <...>. Уночі...<...> вона так спить під вікном, бо тахта була, а там розчиняє вікно і влезить руський! А та в крик: «Марисо!». Не кличе чоловіка, тільки мене кличе. А я лечу! Та він утік. Я не знаю, що хотів, думав, що немає нікого, щось пограбувати...» (Полька, 1921 р. н.)

Обидва фрагменти показують, як сильно дезорганізовував нову спільноту страх, що його перманентно відчували її нові мешканці. Мої співрозмовниці згадують уночі, які проходили без сну, бо люди боялися нападу бандитів, а також, як у другому випадку, розповідають про самі напади. Страх також підсилював взаємну недовіру – необізнані поселенці побоювалися одне одного, часто не бажаючи вникати в те, хто насправді ходив вночі по їхньому саду. Уже ці перші думки про нових сусідів сигналізують про величезне взаємне упередження, яке ставало одним із найважливіших чинників, що ускладнювали, а часто унеможливлювали ефективну побудову нової спільноти. У більшості наративів потенційними ворогами спочатку є всі, хто не належить до власної групи у вузькому розумінні. У розповідях страх перед різноманітними «бандитами» супроводжується відчуттям самотності й відчуження, усвідомленням, що покладатися треба тільки на себе, і з часом, під впливом ворожості оточення, яка постійно відчувається, це може спричиняти реакцію відторгнення, свідомої відчуженості, як у цитованій нижче співрозмовниці.

«...було по-всякому. Казали же «вам сі не хотіло там робити, сюда поприїжджали». Ті тутешні були агресивно настроєні. Вони називали всяко. Не знаєте... я вам не можу сказати... тут був такий час, якраз всі католицькі церкви закривали. Всьо їх переводили на православ'я. Ті не хотіли. То всяко було. Такий народ був дуже збурений. Були оці бандери всякі. Тут... тут були краснопагончики, Армія Червона, ті що вони той... то було страшно. Але я так кажу, що ми не вникали ні в що і ми не знали ніякого того. Нічо...» (Українка, 1928 р. н.)

Варто зауважити, що хоч у період зразу після приїзду подібний страх наявний у наративах і з Кшижа, і з Жовкви, зі спогадів польок він доволі швидко зникає: після ліквідації у Кшижі радянської комендатури й переходу влади до польської цивільної адміністрації ситуація в місті стабілізувалася. Розповіді українок із Жовкви показують, що страх супроводжував їх упродовж багатьох повоєнних років, прожитих на новому місці. Це було пов'язано з кровопролитним конфліктом між Червоною армією та УПА, а також із загальною жорстокістю радянських органів влади у Західній Україні, неспівмірною з тим, що робилося в комуністичній Польщі. Як у польських, так і в українських жіночих наративах страх відчувається набагато більше, ніж у розповідях чоловіків. Чоловіки також бояться, але їхній суспільний простір на новому місці ширший, дає більшу свободу і водночас не наражає їх на ті небезпеки, що загрожують тільки жінкам, такі

як насильство. Жінки зосереджені на найближчому оточенні, часто перебувають удома з огляду на небезпеку, тому повільніше знайомляться із зовнішнім світом, почуваються загнаними в кут і страждають через невизначеність. А чоловіки, особливо молодші, які тоді були парубками, часом згадують із певним почуттям ностальгії карнавалізацію, послаблення моральних норм та своєрідне «призупинення, зависання» реальності між старим і новим світом.

Це чудово передано у фрагменті з повідомлення чоловіка, котрий приїхав до Кшижа майже двадцятирічним хлопцем на роботи із введення в дію залізничної колії. У його розповіді Кшиж одразу після визволення постає як польський «Дикий Захід», де з'являються різні зухвалі люди, впевнені у своїй правоті, а мешканці намагаються отримати із цієї ситуації якнайбільшу вигоду. Статечний, поважного віку чоловік замріяно, але при цьому дещо соромлячись, згадує сьогоднішнє «золоте літо» у Кшижі:

«Багато було кав'ярень, тільки це пізніше заснували. І зі сходу як люди приїздили, то він був, умів торгівлю вести, був такий відомий Адає. Це все, що мав, тут у куті, де бібліотека, то до Адає всі ходили. Найбільше 1945 року в Кшижі було пивних¹⁷. Було п'ять або шість. Бо то всі мародери приїздили з Варшави чи там звідки, то перше, куди приїздили... То навіть тут готель був, що могли переночувати. Там, над кінотеатром, були готельні номери. Ну, вони тут перебували добу і їхали на мародерство далі, пізніше поверталися розважатися. А тут їх Адає приймав. І тут можна було одержати все. І долари, і панночок, і їжу, і нічліг. Усе було. А таких було з п'ять або шість пивних. То пили там усі, і росіяни, і поляки». (Поляк, 1927 р. н.)

Карнавалізація реальності Кшижа моментами смішна, однак повсякденність була виснажливою. Життя у Кшижі було безперервним життям на мінному полі – у непрямому, суспільно-політичному, розумінні, а також у прямому. Місто, знищене «Советами», дуже повільно відбудовувалось, і необхідність долучення до процесу відбудови була для багатьох додатковим тягарем¹⁸. У великій кількості повідомлень повоєнна відбудова Кшижа постає як патріотичний вчинок, піднесений, такий, що вивільняє в людях найкращі почуття і цементує нову спільноту, однак наративи чоловіків і жінок тут знову значно відрізняються. Для чоловіків головним є патріотичний вимір відбудови міста, а для жінок це швидше ще один тягар.

«Якось при звичаїлися в цьому Кшижі, ця робота і то все. Оце єдина річ: вам, молоді, дуже важко зрозуміти, що ми працювали за копійки. Біля залізничного костелу – ми так його від початку називали, бо ми над ним багато працювали, ремонтували, то був протестантський костел – біля цього костелу барак був поставлений, у тому баракі, як іти до депо, там були дві пані, які нам варили суп, обіди. Про сніданок і вечерю не було й мови. Ми завжди заходили з мисками, як невільники, одержували їжу й далі до роботи. І не дивилися, що вісім годин. Там потрібно було все демонтувати». (Поляк, 1927 р. н.)

Для співрозмовника участь у відновленні міста, з яким він пов'язав долю на все життя, є відбудовчим досвідом як у контексті самоідентичності, так і у творенні зв'язку між новими мешканцями Кшижа. Таких повідомлень в інтерв'ю з чоловіками – жителями Кшижа дуже багато. Оповіді більшості (хоч і не всіх) жінок – швидше про боротьбу з матеріальними труднощами, і участь спільноти у відбудові сприймається як примус – непрямий або, як у цитованому нижче повідомленні, навіть безпосередній.

«У нас [у Кузні Желіховській поблизу Кшижа] також, у нас стільки було розбитих будинків, і потім їздили, примусово потрібно було – то такі громадські роботи називали

¹⁷ Про формування типового післявоєнного образу міста на «повернутих землях» у численних місцях, часто сумнівного походження, пише у своїй роботі про м. Губін Юлія Макаро, див.: *Makaro, Julia. Gubin – miasto graniczne. Studium socjologiczne.* – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007.

¹⁸ Добре уявлення про масштаб руйнувань дають статистичні дані, наведені в середньому для всіх «повернутих земель». Як зазначає Чеслав Осенковський, повоєнні втрати сягали 97 % рухомого складу, 70 % річкових мостів, 63 % залізничних колій, 27,5 % сільських господарств. Див.: *Osekowski, Czesław. Społeczeństwo Polski Zachodniej i Północnej w latach 1945-56.* – Zielona Góra, 1994.

«відбуття». Припустімо, день чи два на місяць їхати на роботу. Хто не має коня, якимось там вирахувано було кілька днів, розбирати цю руїну, розвалювати, цеглу чистити. На вагони, вивозили, говорили, що то на відбудову Варшави. А чи вони довели там? Я не знаю, то вже не моя справа. У будь-якому разі йшли чоловіки, жінки – ні, але мама мала коня, то також мусила йти з конем». (Полька, 1922 р. н.)

Фрази цієї співрозмовниці показують зовсім іншу перспективу – жіночу (у розумінні суспільної ролі, гендеру, а не просто біологічної статі): жінка не підводить очей, бо занадто стомлена для патріотичних піднесень. Це відрізняється від енергійних, сповнених життя, «пригодницьких» розповідей двох попередніх співрозмовників – професійно й суспільно активних чоловіків¹⁹. Однак навіть якщо брати до уваги такий досвід, вражає перевага, яку дала участь у повоєнній відбудові свого міста жителям Кшижа над жовків'янами. Пам'ять про труднощі першого періоду адаптації врівноважується для жителів Кшижа радісними спогадами про відбудову батьківщини – нової, малої, а також великої, ідеологічної, Батьківщини, для якої мали вивозити кшизький щебінь задля відновлення Варшави. Спільні дії укріплювали в нових мешканцях Кшижа відчуття згуртованості й давали силу, викликану впевненістю у собі та можливістю впливати на навколишню реальність, хоч би й лише на місцевому рівні. Нові жовків'яни були позбавлені цього досвіду. Жовква не надто постраждала під час війни, і це, безперечно, було позитивним чинником. Проте брак формульованого для нової спільноти досвіду відбудови у фізичному розумінні означав іще один втрачений шанс на утворення суспільного зв'язку. Тоді як у Кшижі у перший повоєнний період людей згуртувала надія на творення нової реальності (необов'язково в політичному вимірі), у Жовкві тоталітарний режим від самого початку прирікав людей на вимушену пасивність, яка була єдиною запорукою відносної безпеки.

3. Психологічна адаптація: про тугу й тимчасовість

У книзі «Небажані міста» (*Niechciane miasta*), одній із перших опублікованих після 1989 р. соціологічних робіт, присвячених «поверненим землям», Здіслав Мах порівнює міграцію з ритуалом переходу і згідно з класичною теорією ван Геннепа вирізняє в ній три фази: сепарації (відділення), лімінальну (граничну) і агрегації (включення)²⁰. Перший період перебування в Кшижі й Жовкві для переселених жінок є лімінальною фазою, перехідним етапом, під час якого індивід тимчасово відсторонений, не розірвав іще зв'язків зі старою реальністю і не налагодив із новою. Найважливішою емоцією, характерною для цього періоду, майже в усіх співрозмовниць є пронизливе відчуття туги. Респондентки пам'ятають, як тривалий час жили більше тим, що залишили на попередньому місці проживання, і свіжі спогади постійно затуляли їм сьогоднішня.

«[На початку] завжди снилася [домівка], ще тепер, тепер сниться, ще тепер сниться, як то було коли дитиною, як то бавилась там чи тут над річкою». (Полька, 1929 р. н.)

«(А після війни не... не скучали там за своєю землею?) Ой, та чо не скучали, пані, та скучали. Там до школи худили, там сім кляс скінчила, знаєте, всяко. І скучали». (Українка, 1922 р. н.)

Співрозмовниці, які залишили свій дім малими, згадують тугу батьків, що довго відчувалася в оселі та впливала на їхнє повсякдення. Інколи цю тугу неможливо було подолати:

¹⁹ Про відмінності у способі конструювання наративу про війну (а також про інший травматичний досвід) пише, зокрема, Єва Новицька. З її аналізу виходить, що жінки нечасто описують політичну й суспільну ситуацію, приділяючи більшу увагу нинішньому індивідуальному вимірові – відсутності прихистку, розлуці з родиною, побутовим труднощам. Див.: *Nowicka, Ewa. Wojna jako element opowieści biograficznej greckich repatriantów z Polski // Pamięć zbiorowa jako czynnik integracji i źródło konfliktów / red. A. Szociński.* – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe «Scholar», 2009. – S. 73–124.

²⁰ Див.: *Mach, Zdzisław. Niechciane miasta. Migracja i tożsamość społeczna.* – Kraków : Universitas, 1998.

«Батьки мами приїхали, то тато, мій дідусь, через два роки помер. Він з цієї туги помер. Завжди говорив, мама мені розповідала, як говорив: «Піду я так бочком, і додому». Бабуся говорить: «Вб'ють тебе!», а він говорить: «То нехай вб'ють». І він з цієї туги, серце не витримало, і помер. Тому що він був там великим хазяїном, усе мав, а тут прийшов, і нічого не має». (Українка, 1944 р. н.)

Хоча туга як така була універсальною емоцією для співрозмовниць із Кшижа й Жовкви, із ширшого контексту інтерв'ю можна зробити висновок, що де-факто вони сумували за різними речами. Польки, переселені з Кресів, говорять насамперед про тугу за рідним містом чи селом, землею, яку вважають «малою батьківщиною», а також за специфічною українною польськістю, котру не вдалося перевезти із собою на захід. «Репатрійовані» українки сумували швидше за домом, під яким розуміли власний шматок оброблюваної поколіннями землі, господарство, що разом із безпечним, знайомим сусідським оточенням об'єднувалося поняттям «родинної землі», – у їхніх оповідях, у принципі, немає елемента туги за Закерзонням як втраченими українськими окраїнами.

Іншою емоційною домінантою спогадів про адаптацію на новому місці проживання, яка ще більше підкреслює лімінальність, «призупинення» першого періоду після приїзду до Кшижа й Жовкви, є відчуття тимчасовості й мінливості. Частково воно є природним продовженням туги, що змушувала людей розраховувати на швидке повернення додому та утримувала від визнання змін, які настали в їхньому житті. Ще одним чинником, який сприяв появі цих відчуттів, була віра в те, що встановлена після війни політична реальність не остаточна, що досить малого повороту у великій політиці, і кордони знову буде змінено. Тут, однак, наявні великі відмінності між оповідями польок і українок. За одностайним твердженням польок, упродовж багатьох місяців – а часто навіть років – вони були переконані, що не залишаться у Кшижі назавжди. Більшість «репатрійованих» родин оселялися поблизу залізничної станції – щоб у разі потреби було зручно пакуватися для зворотного транспорту на схід:

«Ми не хотіли далеко їхати, адже ми повертатимемося за три місяці, за півроку». (Полька, 1930 р. н.)

«Як мама тут прийшла, оце так тимчасово все було, бо ми не вірили, що то кінець, як такі заворушення були. Ми не думали, що тут ми оселимося і будемо тут». (Полька, 1922 р. н.)

Розуміння того, що повернення не можливе, приходило поступово. У якийсь момент люди усвідомлювали, що третьою світовою війною не буде, що єдина батьківщина і єдиний дім, які вони мають, – тут, на «повернених землях», а не на Кресах. Часто це ставало переломним моментом, і переселенці нарешті розпаковували валізи, щоб назовсім обжитися на новому місці.

«Аж щойно голова зробив зібрання, і лише сказав, що тут будуть ваші будинки взамін, бо ви не маєте на що розраховувати, хто походить з-за Бугу, бо там буде... Там не буде Польщі. Польща буде тут, а там Совети. Ууу, як Совети, то ми вже зовсім не хотіли туди вертатися». (Полька, 1928 р. н.)

В українських наративах мотив тимчасовості, безумовно, відчувається значно менше. Одна зі співрозмовниць на запитання, чи не побоювалися вони повернення виселених поляків, у домі яких оселилися, відповіла зі здивуванням, що цей будинок вони одержали від сільської ради. Із цілого її висловлювання випливає глибоке переконання, що рішення влади не можна скасувати. Здається, саме це є ключем до розуміння тверджень українських співрозмовниць, таких відмінних від міркувань польок. Мешканки Жовкви після війни опинилися в умовах політичної системи, значно більш репресивної й жорстокої, ніж мешканки Кшижа. За домівкою сумували і польки, й українки, однак тільки перші плекали надію на повернення, а українки, залякані й безправні, були значно більше переконані в остаточності встановленого політичного порядку, навіть якщо не почувалися від цього

щасливими. Отже, як не парадоксально, у цьому аспекті репресивність радянської влади полегшувала адаптацію до нового місця проживання, оскільки не дозволяла мати ілюзії щодо повернення додому.

Підсумком оповіді про перший період адаптації переселенців можуть бути спогади про повоєнні візити на «стару батьківщину». Приблизно в середині п'ятдесятих років, коли політична ситуація відносно стабілізувалася, деякі переселенці з Кшижа й Жовкви вперше наважилися поїхати в рідні краї. Їхні наміри й почуття були різними: одні хотіли відвідати рідних, що лишилися, інші їхали, аби з'ясувати, чи є якісь шанси на повернення, ще дехто хотів просто побачити рідний дім. Незалежно від намірів можливість повернення додому виявлялася ілюзією, і враження від подорожі на «стару батьківщину» були прикрі. Ніщо вже не було таким, як раніше: змінилися люди, змінився простір, змінилися, зрештою, звичаї та суспільні взаємини.

«Всі мої діти тут во були мали... сестра була за поляком і нам дала візи, ми поїхали, то ми були тиждень там і всьо, подивились всьо і поїхали гет. <...> Навіть нігде не йшли, бо в сестри трошка побули, поїхали гет <...>. Ми як приїхали, то там трьох вони нижче жили, вони були українцями були, жили, вони вже помирали. І ми ще молоді були, то єден отак оглянув нас... і ми говорили «живіт», а вони по-польськи «бжух». Каже до него: «Міхал, ти такі маш бжух велькі», а він каже: «а твой бжух где?». Боже, ми... я вам кажу жи... сестра каже: «ходи, ходи до церкви», але з тої церкви зробили... по-польськи правили, то так во всьо на нас було. Отак ся дивили! Так збоку і ми вийшли з церкви, і ми зара пішли гет, гет пішли ми, бо такий якийсь, якийсь такий народ, якби ми були Бог знає які. І ми пішли гет. А я не могла, я кажу «гет, їдьми додому, гет до дітей», всьо, поїхали. І потім вже всьо, не їхали». (Українка, 1921 р. н.)

«Дуже змінилося. Там здивувалися, бо частина людей ще була та, то було 1956 року, то навіть 10 років ще не минуло від нашого виїзду. То частина людей знала й раділа, що приїхали. Частина вже була прийшлою, уже були колгоспи, то вже такий страх був. Ну то не описати, бо дитиною то й не страшно. Бо як, наприклад, ми їхали в потягу, чи на вокзалі ми були, в Мінську чи десь. То як ми йшли, бо ми гості ніби, то ми всюди могли увійти, скрізь. Зрештою, наші гроші, якимось ми мали багато цих грошей, у нас вистачало на все. А ті люди оце так без черевиків, ну, сяде в куточку і то не на вокзалі, тільки при вокзалі, і видно, що чекає на цей потяг. Такі дуже бідні були. Хліб то возили в мішечках». (Полька, 1941 р. н.)

Після кількох років реальність, яку залишили переселенці, виявилася до невпізнання чужою, а часто навіть ворожою. Інколи, окрім матеріальних дрібниць, на «старій батьківщині» не було вже нічого, що позначало б для переселенців домівку. Подорожі до рідного краю, здійснені впродовж перших кількох років після закінчення війни, переконали переселенців у тому, що зміни, які відбулися в їхньому житті, остаточні. Трансформація і неможливість нині вписати себе в спільноту «старої батьківщини» утвердили їх у переконанні, що до неї немає вороття. Цей досвід був надзвичайно важким і болючим, але необхідним для закінчення певного етапу переселення й початку нового: якщо звернутися знову до типології ван Геннепа, нарешті завершилася лімінальна фаза ритуалу, період «призупинення», і став можливим перехід до кінцевої фази – остаточної, із шансами на успіх суспільної інтеграції в новій реальності.

Висновки

У середині ХХ ст. кількості тисяч польок і українок зазнали примусового переселення. Хоч перебіг процесу «репатріації» відрізнявся залежно від регіону, місцевості, тих, хто контролював подорож, і багатьох інших чинників, усіх цих жінок об'єднує те, що вони

назавжди втратили рідний дім і мусили відбудовувати своє життя в зовсім нових умовах. Проаналізовані в цій статті інтерв'ю дають змогу стверджувати, що жіночий досвід переселення у багатьох аспектах відрізняється від чоловічого і сьогодні, після стількох років, містить інший тип наративу. Жінки рідко вирішували, чи треба їхати, коли й куди вирушати, проте найчастіше відповідали за побутові справи під час подорожі. Їхні наративи у зв'язку з цим багатші на подробиці, які стосуються повсякденного життя, але рідше торкаються політичних питань. У розповідях жінок про період одразу після приїзду на нове місце значно більше страху й дезорієнтації, у них немає дивовижних «пригодницьких» наративів, які досить часто можна знайти в інтерв'ю з чоловіками. Те саме спостерігаємо в описах повоєнної відбудови Кшижа: чоловіки сприймають її як піднесений патріотичний вчинок, жінки головно пам'ятають про тягар додаткових обов'язків. У свою чергу, жінки здаються більш співчутливими до долі інших виселенців: у Жовкві – поляків і українців, у Кшижі – німців. Універсальні емоції, однаково наявні й у жінок, і в чоловіків, – це передусім туга за домівкою.

За великої кількості спільних ознак, наративи польок і українок про переселення у багатьох аспектах значно відрізняються. Передусім це стосується ситуацій, у яких на біографічну пам'ять впливає суспільна пам'ять, культурні рамки пам'яті. Хоча жодна з моїх польських співрозмовниць не активна у формалізованому середовищі кресів'ян і не належить до організацій, що об'єднують осіб, котрі походять із давніх Кресів, але більшість із них послуговується розповідними конструкціями, джерелом яких є саме колективна пам'ять, а не їхній біографічний досвід – і так відбувається не тільки в розповіді про подорож, а й в оцінці самого переселення. Здається, що відбудова суспільних зв'язків у Кшижі проходила легше, ніж у Жовкві, однак на індивідуальному рівні адаптація самоідентичності польок була складнішою, ніж аналогічний процес в українок. Для польської колективної самоідентичності значення мав передусім особливий статус Кресів, а також ступінь репресивності повоєнної політичної системи в обох країнах. Головною сентенцією, що узагальнює цей мотив і навіть усю статтю, могла би бути цитата з інтерв'ю з однією з польок, які осіли у Кшижі:

«Однак тягне людину до рідного краю. Я би хотіла хоч перед смертю побачити, ви бачите пані, уже, напевно, я не побачу... Бо я тепер не можу далеко їхати. А мій чоловік, може, якби був зі Сходу, може, зі мною би поїхав, а оскільки він звідси, то його не тягнуло туди. Діти також призвичаїлися вже тут. <...> Тільки я так збираю, що тільки можу, щоб тільки щось залишити на згадку, щоб хоч діти знали, як і що, потім онуки. Важкі спогади. Важко забути, як людина старша, то все пам'ятає. Бо якби я мала менше років, то стільки б не пам'ятала, стільки б мені не боліло. А я ходжу, ходжу вулицями Чорткова всюди, я йду неодноразово, і так є, що здається мені, що я є у своєму домі, там, на Сході. Надто багато ми втратили. Але хоч життя вберегли. Хто знає, що було би з нами, якби ми лишилися? Що би було?» (Полька, 1931 р. н.)

Це чітко показує, що переселення могло бути досвідом, надзвичайно деструктивним на рівні самоідентичності. Переважна більшість моїх співрозмовниць відбудували своє життя на новому місці проживання, і, попри тугу за втраченим домом, вони почуваються спокійно. Проте є й ті, хто так ніколи і не змірився з утратою дому.

Авторизований переклад з польської Гелінади Грінченко і Марії Курушиної

«БЫЛА Я РЯДОВОЮ / НА ВОЙНЕ, / В ПОЭЗИИ / ОСТАЛАСЬ РЯДОВОЮ»: ПОЕТЕСА ЮЛИЯ ДРУНИНА І СТАТУС ЖІНКИ-ВЕТЕРАНА (1945–1986)

Едрієн Гарріс

«Всю жизнь / От зависти томится мне / К той девочке, / Худющей и неловкой – / К той юной санитарке, / Что с винтовкой / Шла в кирзаках пудовых / По войне»¹

У поемі Юлії Друніної «Всю жизнь» (1976) поетичний голос розмірковує над своїм життям, із заздрістю озираючись на власне молоде «я». Ледь помітна деталь: вона зводить своє колишнє «я» до гвинтівки і чобіт, які, хоч і виглядають незграбно, але дають відчуття свободи, можливість крокувати і виконувати військовий обов'язок.

Ким служить ця тендітна дівчина, не має значення – вона може бути снайперкою чи медсестрою, але гвинтівка перетворює її на озброєного вояка та привертає увагу до її військової служби. Минули роки та десятиліття, проте авторка продовжує ототожнювати себе із цією молододу дівчиною-солдатом. У поемі відчувається характерна для пізніх творів Друніної туга за минулим та змальовано автопортрет ветерана крізь часову прірву, що відділяє час написання від часу військової служби. Поетеса вважає себе голосом своїх товаришів по зброї.

Унікальний голос Друніної, який належить жінці-воїну і згодом жінці-ветерану, заповнює те, що Сюзан Конце та Беате Фізелер (Susanne Conze, Beate Fieseler) назвали «білою плямою в історії війни»². Друга світова війна³ залишалася найбільш сталою темою у творчості поетеси від часу її мобілізації у статусі фронтової медсестри і до самої смерті

¹ Друнина, Юлия. «Всю жизнь» // Избранное : в 2 т. – М. : Худож. лит., 1989. – Т. 1. – С. 547. Тут і далі усі вірші процитовані за цією збіркою, якщо не зазначено інше.

² Conze, Susanne, Fieseler, Beate. Soviet Women as Comrades-in-Arms: A Blind Spot in the History of the War // The People's War: Responses to World War II in the Soviet Union / Robert W. Thurston, Bernd Bonwetsch (eds.). – Urbana : University of Illinois Press, 2000. – P. 209–234.

³ В оригінальній англійській версії цієї статті авторка згідно з традиціями американської історіографії скрізь використовує термін «Друга світова війна» (World War II), уживаючи його навіть тоді, коли розглядає радянський культ Великої Вітчизняної війни. Авторка свідомо специфіки та ідеологічного підґрунтя у трактуванні подій Другої світової війни в СРСР, а також відмінностей у цьому питанні між радянською і західною історіографією. Зберігаємо тут авторський спосіб позначення цього явища. (Прим. пер.)

у 1991 р. Друніна писала про пам'ять, про досвід солдатів та ветеранів, про інших жінок-воєнків. У своїй поезії авторка показувала, як досвід війни вплинув на неї саму та визначив подальше життя, як вона жила і кохала: Друніна порівнювала будь-який інший власний досвід з військовою службою, що сформувала її як особистість, патріотку, письменницю і жінку.

Творчість поетеси загалом слугує призвою, крізь яку можна побачити всеохопне й постійне домінування війни в ідентичності ветерана, безвідносно до її/його гендеру. Дослідження радянської воєнної поезії, проведене Кетрін Годжсон (Katharine Hodgson), показало, що для поетів-чоловіків війна також стала визначальним досвідом⁴. Однак гендерна ідентичність Друніної практично завжди формує рамку її творів, навіть коли йдеться про теми, властиві й чоловічій поезії.

Хоча Друніна писала про ветеранів обох статей, особливо цінували її творчість саме жінки-ветерани. Чимало з них обирали фрагменти віршів поетеси як епіграфи до власних спогадів про пережите⁵. Вочевидь, поетеса була голосом свого покоління, говорячи від імені цих людей навіть тоді, коли їх змушували мовчати – від кінця війни і аж до початку 1960-х років та часів державного культу Великої Вітчизняної війни⁶. Масово мемуари ветеранів почали публікувати у 1960 р., що збіглося з переоціненням війни у радянському офіційному історичному наративі. Упродовж наступних трьох десятиліть жінки-ветерани видали десятки спогадів, висвітлюючи подробиці особистого досвіду та переслідуючи певну мету – заявити про своє місце в колективній пам'яті про війну та показати, що жінки були повноцінними бійцями.

Розповідаючи про минуле, ці жінки багато писали про своє життя після демобілізації, і жодна, за винятком пілота Раїси Аронової, не розмірковувала про своє сучасне життя⁷. Що, власне, ми можемо довідатися з творчості Юлії Друніної про життя, думки та досвід жінок-ветеранів? Яких змін зазнали описи війни у творах поетеси за кількадесят років? Як розвивалася її ідентичність? Ліза Кіршенбаум (Lisa Kirschenbaum) зауважила, що «компроміси, котрі виникають у процесі злиття особистої та офіційної пам'яті, особливо помітні, коли йдеться про гендерні аспекти пам'яті»⁸. Звідси постає питання: як поезія цієї жінки-ветерана співвідноситься з трактуванням війни у колективній про неї пам'яті, що постійно еволюціонує?

⁴ Hodgson, Katharine. Written with the Bayonet: Soviet Russian Poetry of World War Two. – Liverpool : Liverpool University Press, 1996. – P. 257–292.

⁵ Лютчиця-ветеран Галина Маркова назвала свої мемуари «Юность в огне» (М. : Моск. рабочий, 1971), покликаючись на знаменитий вірш Друніної «Качается рожь несжатая». Маркова також використала вірш Друніної як епіграф до своєї книги «Расскажи, береза... : документальные повести» (М. : Воениздат, 1983). Катерина Полуніна, також пілот, розпочинає свої спогади «Девчонки, подружки, летчицы» словами Друніної: «В семнадцать совсем уже были мы взрослые, ведь нам подрастать на войне довелось» (Полуніна, Катерина. Девчонки, подружки, летчицы. – М. : Вестник воздушного флота, 2004. – С. 3).

⁶ За визначенням Ніни Тумаркін та Лізи Кіршенбаум, див.: Tumarkin, Nina. The Living and the Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia. – New York : Basic Books, 1994. – P. 95–157; Kirschenbaum, Lisa A. The Legacy of the Siege of Leningrad, 1941–1995: Myths, Memories, and Monuments. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – P. 12–13. Хоча загальноновизнаним роком початку державного культу Великої Вітчизняної війни вважають 1965 р., коли День Перемоги набув статусу державного свята, та вже у 1960 р. Піскарьовський цвинтар у Ленінграді було названо на честь ВВВ. На цьому кладовищі знайшла останній спочинок більшість загиблих під час блокади Ленінграда та на Ленінградському фронті. На початку 1960-х було видано книги різних жанрів, присвячені війні: мемуари, елітарну літературу (Костянтин Симонов почав писати роман «Живі і мертві» у 1959 р., а Василь Биков опублікував перші воєнні оповідання у 1961 р.), а також пропагандистську літературу, розраховану на молодіжну аудиторію (наприклад, у 1960 р. побачив світ роман Вячеслава Ковалевського «Брат и сестра» про Зою та Олександра Космодем'янських).

⁷ Аронова, Раиса Ермолаевна. Ночные ведьмы. – М. : Советская Россия, 1969. Перша частина книги є спогадами Аронової про її досвід пілота, а друга – щоденником, де авторка розповідає, як через двадцять років по війні вона та її колишня посестра по зброї Руфіна Гашева здійснили мандрівку шляхом, яким колись пройшла їхня ескадрилья.

⁸ Kirschenbaum, Lisa. Gender, Memory, and National Myths: Ol'ga Berggol'ts and the Siege of Leningrad // Nationalities Papers. – 2000. – Vol. 28, No. 3. – P. 552.

У цій статті я стверджую, що творчість Друніної може слугувати особливою «лінзою», яка дає змогу побачити еволюцію ідентичностей жінок, котрі воювали, після їх демобілізації⁹. Аналіз творів поетеси за цей період показує, як внаслідок історичних обставин її ветеранський статус заступив собою її гендер як маркер основної ідентичності. Хоча під час війни Друніна представляла себе як жінку-воїна, потім, до 1980-х років, вона вже писала головню як ветеран війни. Звісно, не варто ототожнювати поетичний голос та саму поетесу, але поезія Друніної була глибоко особистою і часто автобіографічною, відбиваючи її власний життєвий досвід, що підтверджують біографи поетеси¹⁰.

Її творчість схожа на особливий тип розповіді від першої особи, де відображено еволюцію стосунків між авторкою та війною, офіційний радянський наратив, переважно чоловічий канон у літературі на воєнну тематику, а також голоси інших жінок-ветеранів. Таким чином, ця поезія стає формою автобіографії, котру можна охарактеризувати як «намагання віднайти себе»¹¹.

Значення Друніної як письменниці не викликає сумніву: у радянські часи і дедалі більше у пострадянську добу її поезія залишається популярною, твори вміщують до антологій, перевидають і цитують¹².

«Была я рядовой / На войне, / В поэзии / Осталась рядовой»¹³

Хоча Юлія Друніна відома насамперед як воєнна поетеса, її ідентичність була багатомірною. Протягом півстоліття в автобіографічних віршах вона порушувала безліч тем: кохання, материнство, російська історія, поточні події; писала про свій воєнний досвід і як учасниці війни, і як ветеранка. Юлія Друніна народилася 10 травня 1924 р. в освічений багатомовній московській родині. Ще школяркою вона почала писати вірші, і вперше їх опублікували у 1940 р. в журналі «Знамя». У 1942 р., одразу після закінчення школи, дівчина пішла на фронт як медсестра.

Друніна служила на фронті у Білорусі та Латвії, була поранена у бою та нагороджена за відвагу. Хоч вона й написала безліч віршів про повернення після перемоги, але насправді її демобілізували внаслідок поранення ще у 1944 р. Незабаром вона вступила до Інституту літератури імені Максима Горького, де зустріла свого чоловіка, поета Миколу Старшинова, і в 1946 р. народила доньку Лену. Вже 1947 р. вона стала членкою Спілки радянських письменників¹⁴, а наступного року видала першу книгу

⁹ Ніна Тумаркін вважає, що Радянський Союз в останні 25 років свого існування формував і плевав культ Другої світової війни з певною політичною метою. Однак деградація цього культу призвела до створення зашкарублої легенди та його фактичного відмирання до початку 1990-х років. Див.: Tumarkin N. The Living and the Dead... – P. 235–257 (про розвиток культу); 188–190 (висновки). Культ сягнув свого апогею за часів Брежнєва, а почав формуватися за Хрущова, коли ветеранам нарешті дозволили публікувати мемуари і в Ленінграді відкрили Піскарьовський цвинтар (1960 р.).

¹⁰ Старшинов, Николай. Планета «Юлия Друнина», или история одного самоубийства. – М. : Звонница-МГ, 1994; Соболь, Марк. Повесть о Юле // Избранное : в 2 т. / Ю.В. Друнина. – М. : Худож. лит., 1989. – Т. 1. – С. 3–12; Официальная биография [Электронный ресурс] // Юлия Друнина. Стихи о любви, о войне, о Родине : [сайт]. – Режим доступа: <http://juliadrulina.narod.ru/biography.html#top> (дата обращения: 01.03.2008).

¹¹ Benstock, Shari. Authorizing the Autobiographical // Feminisms / Robyn R. Warhol, Diane Price Herndl (eds.). – New Brunswick, NJ : Rutgers University Press, 1997. – P. 1141.

¹² Твори Друніної досі часто з'являються в антологіях, і там вона нерідко є єдиною представницею жінок-воєнок. Див.: Об огнях-пожарищах: Великая Отечественная война в стихах и песнях / сост. А. М. Турков. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2000. – С. 187–191, 323; Поэзия второй половины XX века / сост. : И. А. Ахметьев, М. Я. Шейнкер. – М. : Слово, 2002. – С. 274–278; Стихи и песни о Великой Отечественной войне / сост. Л. В. Поликовская. – М. : Мир энциклопедии «Аванта», 2007. – С. 87–97. – (Кастальский ключ); «Идет война народная...»: Стихи о Великой Отечественной войне. – М. : Дет. лит., 2010. – С. 194–197.

¹³ Друнина Ю. «Уже давно». – С. 485.

¹⁴ Членство Друніної у цій організації засвідчує, що вона була офіційною поетесою, творчість якої схвалював радянський літературний істеблішмент. Поетам-дисидентам зазвичай відмовляли у вступі до Спілки письменників.

«В солдатской шинели». Надалі Друніна опублікувала чимало поетичних збірок та була активною учасницею літературного життя в СРСР. У 1960 р., після мирного розлучення зі Старшиновим, вона вийшла заміж за режисера й актора Олексія Каплера, якого друзі родини вважали коханням усього її життя. До самої смерті у 1991 р. під час державного перевороту Друніна продовжувала писати про війну, брала активну участь у поточних подіях та у справах ветеранів. Поетеса була глибоко розчарована розвитком політичної ситуації в Радянському Союзі, вважаючи, що інтереси ветеранів зраджено, а священну пам'ять про війну сплюндровано. Саме тому 20 листопада 1991 р. вона вкоротила собі віку¹⁵.

Роль Друніної як авторки творів, що сформували чи зберегли колективну пам'ять, є унікальною. Вона стала сполучною ланкою, яка поєднувала дві групи письменниць: літераторок, котрі писали про війну (Віра Інбер, Ольга Берггольц, Анна Ахматова та Маргарита Алігер), і жінок-ветеранів, які воювали на фронті та описували свій досвід у жанрі документальної прози (Марина Чечнева і Наталія Кравцова). Щодо першої групи, то жодна із цих відомих, визнаних авторок, навіть сама Берггольц, не вважала себе солдатом. Лише Друніна була водночас і жінкою-воїном, і поетесою (а згодом – жінкою-ветераном і поетесою), яка у своїх творах задокументувала власний досвід, а не описувала події в тилу чи у блокадному Ленінграді.

У творах Юлії Друніної не знайдемо традиційного образу матері: хоч вона часто постає як співчутлива, турботлива жінка, але водночас зображає себе як активну учасницю бойових дій. Її санітарка не лише піклується про поранених і тих, хто вмирає, але також під ворожим вогнем героїчно захищає та виносить поранених з поля бою.

Дотримуючись поетичної традиції, Друніна використовувала метафори і символи, щоб донести своє бачення, а поетичний жанр давав їй змогу торкатися тем, яких не могли чи не хотіли порушувати автори документальної прози, чиї твори можна було прочитати як історичні свідчення. З майже 800 тис. радянських жінок, котрі брали участь у бойових діях під час Другої світової війни, Друніна є чи не найвідомішою поетесою¹⁶. Переважна більшість жінок – ветеранів тієї війни не писали про свою службу у війську. Інтерв'ю, зібрані Світлоною Алексієвич, засвідчили, що з різних причин багато хто з них навіть не розповідав про пережите¹⁷. А ті одиниці, котрі таки наважилися писати, пішли шляхом Надєжди Дурової, учасниці війни з Наполеоном, і публікували мемуари, хоча у воєнні часи складали вірші¹⁸. Як і інші поети, Юлія Друніна не мовчала протягом 15 років, що минули від демобілізації до 1960 р., коли ветерани почали видавати автобіографічні розповіді. Завдяки цьому факту ми можемо прочитати поезію Друніної під іншим кутом:

¹⁵ Досі Друніна не користувалася увагою критиків із країн Заходу. На думку Кетрін Годжсон, Друніна належить до канону ветеранської та жіночої воєнної поезії (*Hodgson, Katharine. The Other Veterans: Soviet Women's Poetry of World War 2 // World War II and the Soviet People / John Gordon Garrard, Carol Garrard, Stephen White (eds.). – New York : St. Martin's Press, 1993. – P. 77–97; Hodgson K. Written with the Bayonet... – P. 207, 252–253, 260, 288*). Едріен Гарріс порушує питання про значення для Друніної її гендеру та наголошує, що творчість поетеси звернена і до жінок-ветеранів, і до ширшої аудиторії, адже у цих віршах постає новий тип солдата, який поєднує протилежності – кохання і війну (*Harris, Adrienne. Iuliia Drunina: The «Blond-Braided Soldier» on the Poetic Front // Slavic and East European Journal. – 2010. – Vol. 54, No. 4. – P. 643–665*). Російські статті та огляди здебільшого мають описовий характер, а критики схильні вважати її поезію традиційно жіночою. Розглядаючи повоєнну літературну творчість Друніної крізь призму усталеної чоловічо-жіночої бінарної структури, вони обмежуються наголошенням на турботі та співпереживанні як головних аспектах її служби у війську та її поезії, таким чином, подаючи доробок поетеси як щось тривіальне.

¹⁶ *Cottam, Kazimiera J. Women in War and Resistance: Selection Biographies of Soviet Women Soldiers. – Newburyport, MA : Focus, 1998. – P. XX.*

¹⁷ *Alexyevich, Svetlana. War's Unwomanly Face / trans. by Keith Hammond and Lyudmila Lezhneva. – Moscow : Progress, 1988. – P. 8, 92, 189, 244–245; Алексеевич, Светлана. У войны – не женское лицо. – М. : Пальмира, 2004. – С. 15, 104–5, 119.* Я цитую обидва видання – і переклад 1988 р., і перше пострадянське видання, бо між ними є відмінності.

¹⁸ Обидві жінки – Марина Чечнева і Наталія Кравцова (Меклін), які були пілотами 46-ї ескадрильї нічних бомбардувальників, під час війни публікували вірші, але згодом вирішили писати мемуари та дитячу літературу.

у 1960-х роках жінки-ветерани, авторки мемуарів, усвідомили, що їхній досвід не включено до загального наративу війни¹⁹. Тодішася актуальність питання спонукала їх до написання літературних творів, і ці розповіді показували силу, досвід та безстрашність жінок. Поезія Друніної, що охоплювала п'ять десятиліть і містила як картини бойових дій, так і рефлексії про особистий досвід авторки на фронті та у мирні роки, розширює наше розуміння еволюції поглядів жінки-бійця під час та після конфлікту. Як і Берггольц, Друніна переступила межу поміж статусами офіційної й неформальної поетеси: хоч вона і писала на різні теми, що були частиною офіційного воєнного наративу, та все ж підходила до них з цілком іншого ракурсу, раз у раз намагаючись виправити хиби радянського наративу²⁰.

Схоже, що Друніна промовляла до жінок-ветеранів, бо, як і вони, вибудовувала військову жіночність: військовий однострій не зробив її мужоподібною. Вона легко перестрибувала з військових чобіт у туфлі на підборах. На думку історика Анни Крилової, участь жінок у Другій світовій війні була зумовлена не лише необхідністю, а й належністю їх до покоління, яке зростало у переконанні, що жіночий гендер і традиційно чоловіча сфера війни – хоч і полярні, але не взаємовиключні категорії²¹. Дослідниця пише: «У їхній світобудові вибір ідентичності жінки-воїна не містить внутрішньої суперечності, оскільки поняття жіночності та статус воїна не перебувають між собою в очевидному, інтуїтивному конфлікті. Жінки-добровольці, фронтовички та ветеранки ніколи ані на мить не забували про усталені – збудовані на опозиції – гендерні ідеали прийнятної для чоловіків і жінок поведінки під час війни»²².

Хоча Крилова будує свої висновки переважно на спогадах жінок-ветеранів та на пропагандистських матеріалах, її трактування того, як розуміли гендер сучасниці Друніної, можна застосувати для пояснення мінливого та часом суперечливого уявлення про гендер самої поетеси.

І в поезії воєнного часу, і в повоєнних творах Друніна конструювала нові можливості шляхом узгодження складних, гнучких гендерних ролей. Вона поєднувала традиційно чоловічі й жіночі риси та сфери в цілком несподіваний спосіб. Трактування поетесою гендеру ускладнює категоризацію її творчості: вона не кидає «феміністського» виклику есенціалістським упередженням, адже її поезія часто підтримує традиційні уявлення про жіночність. Водночас Друніна часто покликається на свою силу та визначає себе як бійця, виходячи таким чином за межі традиційної жіночності. У своїх творах поетеса поєднує участь у війні з турботливістю та потягом до чоловіків, відображає реалії власного досвіду як фронтової медсестри – озброєної рушницею, але покликаній зберігати життя.

Можливо, саме складність Друніної та її відмова обмежувати власне «я» вузько окресленим, усталеним поняттям гендеру сприяли тому, що вона стала популярною швидко і надовго. Від самого літературного дебюту поетеса представляла погляди жінок-воїнів на фронті та після демобілізації, бо їй були близькі різні форми фемінності – солдатська, материнська, сестринська, гетеросексуальна. Друніна уособлювала кожну з них і згодом стала жінкою-ветераном, письменницею, матір'ю та дружиною. З плином часу, коли чисельність тих, хто

¹⁹ *Harris, Adrienne Marie. The Myth of the Woman Warrior and World War II in Soviet Culture : Ph.D. diss. – University of Kansas, 2008. – P. 228–231; Krylova, Anna. Neither Erased Nor Remembered: Soviet Women Combatants and Cultural Strategies of Forgetting in Soviet Russia // Histories of the Aftermath: The Legacies of the Second World War in Europe / Frank Biess, Robert G. Moeller (eds.). – Oxford : Berghahn Books, 2010. – P. 98–99.*

²⁰ Детальніше про дискусію навколо творчості Берггольц див.: *Hodgson, Katharine. Voicing the Soviet Experience: The Poetry of Ol'ga Berggol'ts. – Oxford : Oxford University Press, 2003.* Обговорення впливу Берггольц на офіційну пам'ять див.: *Kirschenbaum, Liza. Gender, Memory, and National Myths: Ol'ga Berggol'ts and the Siege of Leningrad // Nationalities Papers. – 2000. – Vol. 28, No. 3. – P. 551–565.*

²¹ У цьому контексті «жіноче» співвідноситься з рисами піклувальниці, зацікавленістю сферами материнства і домогосподарства, а також зі схильністю до типово жіночого одягу – спідниць, суконь, туфель на підборах.

²² *Krylova, Anna. Soviet Women in Combat. – Cambridge : Cambridge University Press, 2010. – P. 13–14.*

не мав безпосереднього досвіду війни, перевищила кількість тих, хто її пережив, поезія Друніної демонструє нам зсув у ідентичності авторки, дедалі більше зосереджуючись на досвіді ветеранів, а не лише на долі жінки-воїна. Теми, які поетеса порушує у своїх творах, все частіше збігаються з темами, властивими чоловічій поезії. Однак навіть ці пізні вірші все ще позначені жіночими ідентичностями авторки.

«Как была ты, право, на войне?... Понимаешь, просто не могу я тебя представить в сапогах!»²³: єдиний голос посеред тиші (1945–1959)

Після війни радянський народ вирішував проблему жінок-фронтовичок у спосіб, який антрополог Шерон Макдональд (Sharon Macdonald) вважає типовим: або наголошували на фемінності, жіночності та жіночих обов'язках жінок-воєн, а їхні воєнні ролі приглушували, або представляли їх як певну «аномалію», «недожінку»²⁴. По війні держава демобілізувала жінок з війська і неофіційно почала применшувати їхнє значення як воєнних у міфології війни. Рейна Пеннінгтон (Reina Pennington) зауважує, що «у повоєнні роки навіть у художній літературі спостерігалось посилення тенденції применшувати роль жінок – учасниць війни», а Барбара Енгел (Barbara Engel) вказує на дієвість гендерних стереотипів та повоєнний наголос на пронаталізмі²⁵. У промові, виголошеній 1945 р., Михайло Калінін закликав жінок не пишатися своїми подвигами і службою²⁶. Через повоєнну недовіру радянських громадян до жінок-воєн, про що писали Кетрін Меррідейл (Catherine Merridale) та Барбара Енгел²⁷, більшість ветеранок уникала розповідей про свою службу та перемоги навіть у 1960-х роках, коли значного поширення набув культ війни. Після повернення додому багато жінок-ветеранів, зокрема й ті, котрі згодом написали мемуари, вийшли заміж та народили дітей. На фотографіях, які ілюструють статтю, опубліковану в журналі «Работница» в лютому 1954 р., Євдокія Бершанська, колишня командирка 46-ої ескадрильї нічних бомбардувальників, показана у дуже приватному просторі – у власній вітальні, в оточенні трьох дітей²⁸. Як зазначила Лін Етвуд (Lynne Attwood), кольорові світліни у провідному жіночому виданні розкривали радянські очікування щодо жінок²⁹. Такі зображення повчали, що, які б нагороди жінки не здобули під час Другої світової війни, пишатися вони мають насамперед своїми дітьми. Однак, попри заклик Калініна і власні одруження та материнство, Друніна не припинила писати про війну чи представляти себе як ветерана.

Ймовірно, спочатку жіноча стаття поетеси сприяла її спробам публікувати – прийнятні за формою – вірші про свій воєнний досвід. Хоча заголовки та кількість творів на воєнну тематику в її першій поетичній збірці «В солдатской шинели» (1948) доводять, що солдатська ідентичність була першорядною для Друніної, три основні частини цієї книги показували правильну еволюцію від поетеси-воїна до поетеси-матері: «По горячему пеплу», «Памяти однополчан» і «Дома». Після війни, у період сталінізму,

радянських письменників заохочували виходити за межі воєнної тематики³⁰. Однак у Друніної, яка по війні явно увійшла в традиційно жіночі ролі дружини та матері, виникла потреба обговорити час, проведений у солдатській шинелі. Публікацією згаданої збірки вона ніби символічно скинула оту шинель, пропонуючи іншим зробити так само. Хоча назва збірки представляє авторку як поетесу, котра пише про солдатів, зміст книги відкриває читачам жінку, яка сама воювала. Найменування збірки «Разговор с сердцем» (1955) жодним чином не пов'язує Друніну з війною, однак у самих віршах відображено складний процес узгодження гендерної ідентичності поетеси: вона зрівнює різні ролі та відповідає на запити пронаталістської культури тієї доби. До кінця 1950-х років Друніна у своїх публікаціях повстає проти суспільного тиску, спрямованого на заміщення її солдатських здобутків материнськими. Збірку «Ветер с фронта» (1958) вона сміливо починає віршем «Я люблю тебя, Армия – юность моя!», а завершує поезією «Ветер с фронта», яка дала назву всій книзі. У вірші «Я помню» (1960)³¹ Друніна використовує паралельну структуру, аби показати, що звитага у бою на фронті, романтичні стосунки з бойовим товаришем та народження доньки були для неї рівноцінним життєвим досвідом.

У період між демобілізацією і піднесенням культу війни творчість Друніної демонструє складний процес узгодження її ідентичності як радянської жінки-ветерана. Поетеса навіть більше усвідомлює свій гендер, аніж під час війни, що, ймовірно, стало наслідком панівної політики пронаталізму і масової демобілізації жінок у повоєнні роки. 1950-ті роки за рівнем доступності парамілітарних практик для жінок були консервативнішими, ніж 1930-ті. У передвоєнне десятиліття радянська влада засобами пропаганди заохочувала жінок до занять із цивільної оборони та парамілітарних видів спорту, проте не допускала до навчання у військових академіях. Така політика зумовила неоднозначне становище радянських жінок в оборонній сфері. Натомість у 1950-х роках ця неоднозначність зникла: після демобілізації діяльність жінок було обмежено сферами материнства та професійної праці, а військова служба стала суто чоловічим обов'язком³².

Деякі вірші Друніної, наприклад «Ах, детство!» (1958), показують війну як емансипаційний досвід. Тут авторка висловлює вдячність батьківщині за можливість захищати рідну землю і тимчасово звільнитися під час війни від гендерних ролей, з дитинства нав'язаних їй як жінці:

Ах, детство! Мне, как водится, хотелось
Во всем с мальчишками быть наравне.
Но папа с мамой не ценили смелость:
«Ведь ты же девочка!» – твердили мне. –
Сломаешь голову, на крыше сидя,
Бери вязанье да садись за стол».
И я слезала с крыши, ненавида
Свой женский, слабый, свой прекрасный пол.

Ах, детство! Попадало нам с тобою –
Упреки матери, молчанье отца...
Но опалил нас лица ветер боя,
Нам ветер фронта опалил сердца.
«Ведь ты же девочка!» – твердили дома,
Когда сказала я в лихом году,
Что, отвечая на призыв райкома,
На фронт солдатом рядовым иду.

²³ Друнина Ю. Два вечера. – С. 87.

²⁴ Images of Women in Peace and War: Cross-Cultural and Historical Perspectives / Sharon Macdonald, Pat Holden, Shirley Ardener (eds.). – Madison : University of Wisconsin Press, 1987. – P. 7.

²⁵ Pennington, Reina. Wings, Women & War: Soviet Airwomen in World War II Combat. – Lawrence : University Press of Kansas, 2001. – P. 155; Engel, Barbara Alpern. The Womanly Face of War: Soviet Women Remember World War II // Women and War in the Twentieth Century: Enlisted with or without Consent / Nicole Dombrowski (ed.). – Westport : Garland Publishing, 1999. – P. 149. Пронаталізм, пронаталістська політика – ідеологія та система заходів, які уряд спрямовує на забезпечення швидкого зростання чисельності населення завдяки підвищенню народжуваності. (Прим. ред.)

²⁶ Kalinin M. I. On Communist Education: Selected Speeches and Writings. – Moscow : Foreign Language Publishing House, 1953. – P. 428.

²⁷ Merridale, Catherine. Ivan's War: Life and Death in the Red Army, 1939–1945. – New York : Picador, 2006. – P. 249; Engel B. A. The Womanly Face of War. – P. 150–151.

²⁸ Работница. – 1942. – № 2. – Кольорова вкладка між с. 8 і 9.

²⁹ Attwood, Lynne. Creating the New Soviet Woman: Women's Magazines as Engineers of Female Identity. – London : Macmillan, 1999.

³⁰ Hodgson K. Written with the Bayonet... – P. 261.

³¹ Друнина Ю. «Я помню». – С. 179–180.

³² Див. ґрунтовну дискусію про жіночі ролі у повоєнний період: Bucher, Greta. Struggling to Survive: Soviet Women in the Postwar Years // Journal of Women's History. – 2000. – Vol. 12, No. 1. – С. 137–159.

С семьей меня отчизна рассудила, –
Скажи мне, память, разве не вчера
Я в дымный край окопов уходила
С мальчишками из нашего двора?
В то горькое, в то памятное лето
Никто про слабость не твердил мою...
Спасибо, Родина, за счастье это –
Быть равной сыновьям твоим в бою!³³

Багато ветеранок згодом висловлювали подібні почуття. Хоча офіційна пропаганда і схвалювала участь жінок у цивільній обороні, а публічний дискурс допомагав формувати образ жінки-воїна як альтернативну модель жіночності³⁴, впродовж 1930-х років панували традиційні гендерні уявлення³⁵, і війна лише тимчасово їх послабила. Друніна дякувала подіям, що на деякий час звільнили її від традиційних для жінки занять та очікувань. Наприкінці 1950-х, тобто незадовго до розгортання культу війни, вона пише «Ах, детство!» та подібні вірші, щоб висловити протест проти консервативної атмосфери тих років, яка відновлювала традиційні норми фемінності.

Цитата «Как была ты, право, на войне? <...> Понимаешь, просто не могу я тебя представить в сапогах!» з вірша Юлії Друніної «Два вечера» (1952), наведена на початку цього розділу, відображає певне невдоволення, яке відчували жінки-ветерани менше ніж за десятиліття по війні, усвідомивши, що їхній внесок у воєнні зусилля виявився значною мірою забутий у колективній пам'яті про Другу світову війну, а образ жінки-воїна майже повністю витіснено із суспільної свідомості³⁶. З низки поетичних творів видно, що маргіналізація жіночої військової служби з боку керівництва країни, брак визнання та зверхне ставлення чоловіків-ветеранів непокоїли Друніну. У вірші «Два вечера» Друніна знову застосовує характерний для неї хід з описом одягу, щоб показати нездатність чоловіка (і водночас цілого народу) сприймати жінку-воїна лише через сім років по завершенні війни:

Мы стояли у Москвы-реки,
Теплый ветер платьем шелестел.
Почему-то вдруг из-под руки
На меня ты странно посмотрел –
Так порою на чужих глядят.
Посмотрел и улыбнулся мне:
– Ну, какой же из тебя солдат?
Как была ты, право, на войне?
Неужель спала ты на снегу,
Автомат пристроив в головах?
Понимаешь, просто не могу
Я тебя представить в сапогах!³⁷

Лора Малві (Laura Mulvey) у праці про «погляд» стверджувала, що «у світі, де панує статеві нерівність, насолода споглядати була розділена поміж активним/чоловічим

і пасивним/жіночим. Визначальним є чоловічий погляд, який проектує свої фантазії на жіночу постать, надаючи їй відповідних форм»³⁸. Чоловічий погляд у вірші «Два вечера» спрощує ліричну героїню, зводячи жінку до її фізичного тіла, визначеного традиційними очікуваннями. Хоч після війни минуло небагато часу, залицяльник не може уявити свою кохану у військової уніформі та на полі бою. Можливо, її співрозмовник відчував незручність і сум'яття через поширені чутки про сексуальну розпущеність жінок-воєнків³⁹. У будь-якому разі він вважає, що героїні не місце у традиційно чоловічому світі війни. У відповідь на це жінка згадує про війну:

Я же вечер вспомнила другой:
Минометы били, падал снег.
И сказал мне тихо дорогой,
На тебя похожий человек:
– Вот, лежим и мерзнем на снегу,
Будто и не жили в городах...
Я тебя представить не могу
В туфлях на высоких каблуках!⁴⁰

Лірична героїня відповідає повоєнному залицяльнику словами іншого чоловіка, адже, ймовірно, чоловіча думка звучатиме для нього переконливіше. Бойовий побратим не міг уявити її у традиційно жіночому одязі, а це означає, що під час війни жінок-воєнків сприймали нормально, не вважаючи їх зайвими на фронті. Тобто Друніна та інші ветеранки, від імені яких вона пише, були здатні успішно виконувати свої солдатські обов'язки. Дзеркальні сцени демонструють спроможність жінок узгоджувати ролі воєнного та мирного періоду. Лише плин часу та повоєнне прикрашання фронтових реалій витіснили жінок з колективної пам'яті. Виклик, який лірична героїня кидає повоєнному залицяльнику, засвідчує, що Друніну обурюють прогалини у колективній пам'яті, вона виступає проти нівелювання ролі жінок у війні. Оскільки війна є традиційно чоловічою справою, то вважалося, що мало не всі чоловіки – однолітки Друніної були на фронті. Однак становище чоловіків-ветеранів суттєво відрізнялося від того, про що пише Друніна: їх також заохочували жити далі, не чіпляючись за фронтовий досвід, однак ніхто не ставив під сумнів їхнє право входити до національного наративу про Другу світову війну.

«Нет, ничто не забыто, / Нет, никто не забыт, / Даже тот, / Кто в безвестной могиле лежит»⁴¹: поетеса-ветеран і офіційний культ Другої світової війни (1960–1985)

Наприкінці 1950-х років Юлія Друніна вже тривалий час писала вірші, що оспівували різні ідентичності (матері, коханої, письменниці), однак солдатська ідентичність затінювала решту. З плином часу тематика її воєнної поезії дедалі частіше збігалася з питаннями, які порушували поети-чоловіки, але гендер все ж вирізняв спосіб бачення авторки. До запровадження культу війни вона писала переважно про жінок на війні та про поєднання ними різних ролей, тому гендеру в цих творах належало чільне місце. Молоду жінку на фронті робив особливою саме її гендер, завдяки чому вона усвідомлювала власну інакшість серед товаришів по зброї. Упродовж кількох повоєнних років у неї з'явилися нові ролі та водночас невдоволення тим, що її внесок у перемогу залишився непоміченим.

33 Друніна Ю. «Ах, детство!». – С. 143.

34 Krylova, Anna. Stalinist Identity from the Viewpoint of Gender: Rearing a Generation of Professionally Violent Women-Fighters in 1930s Stalinist Russia // Gender and History. – 2004. – Vol. 16, No. 3. – P. 626–653.

35 Engel B. A. The Womanly Face of War. – P. 147; про розбіжності між сконструйованими у публічному дискурсі жіночими ідентичностями та реаліями див. також: Chatterjee, Choi. Celebrating Women: The International Women's Day in Russia and the Soviet Union, 1910-1939. – University of Pittsburgh Press, 2002.

36 Engel B. A. The Womanly Face of War. – P. 141–142.

37 Друніна Ю. Два вечера. – С. 87.

38 Mulvey, Laura. Visual and Other Pleasures. – Bloomington ; Indianapolis : Indiana University Press, 1989. – P. 19.

39 Merrildale K. Ivan's War... – P. 249.

40 Друніна Ю. Два вечера. – С. 87.

41 Друніна Ю. «Я порою себя ощущаю связанной». – С. 600.

З часом, коли війна поступово відходила у минуле, і невпинно зростала кількість народжених після неї, у творчості Друніної стає помітно, що інакшою авторку робить уже статус ветерана, і насамперед із ним поетеса себе ототожнює.

Ніна Тумаркін (Nina Tumarkin) припустила, що Радянський Союз протягом останніх 25 років свого існування розвивав політизований культ Другої світової війни із певною політичною метою. Дослідниця доводила, що починаючи з 1960-х років «ті, хто прагнув залишити старий лад недоторканим», використовували міф про війну, щоб присоромлювати молодь та змушувати її належно поводитися⁴². Поезія Юлії Друніної, мемуари та інтерв'ю інших ветеранів засвідчують, що їхнє покоління серйозно ставилося до виховання уроки, отримані «у школі війни на фронті», та дедалі більше ототожнювала себе з поколінням фронтовиків (наприклад, у вірші «Да, я из того поколения»). Поетеса, як і інші ветерани Другої світової, жила поміж тих, хто ніколи не був на війні та не мав уявлення, наскільки живою залишалася війна в її пам'яті.

У цей період спільною проблемою, що хвилювала поетів-чоловіків, були характерні риси покоління ветеранів. Спосіб бачення Друніної як жінки-ветерана відрізнявся: її ракурс був гендерно забарвленим, ще менше узгоджуючись із культом війни. У роки панування цього культу поетеса, як і її колеги-чоловіки, часто поверталася до тем, тісно пов'язаних з війною: пам'ять, поняття священної війни, обов'язок пам'ятати полеглих, людські страждання, тріумф, вшанування пам'яті та відчуження ветеранів. Тогочасна її поезія зближується з творчістю поетів-чоловіків і демонструє складний зв'язок з офіційно встановленим культом війни. У творах Друніної державна пропаганда в різний спосіб відлунювала там, де йшлося про проблеми ветеранів. Поетеса використала певні кліше культу війни, наситивши їх військовим символізмом. Утім, як і Павло Антокольський, Семен Гудзенко, Борис Слуцкий та Євгеній Євтушенко, вона також піддавала сумніву окремі аспекти цього культу, звертаючи увагу на тих, про кого забули, чия пам'ять не було належно збережено чи вшановано. Проте, на відміну від колег-чоловіків, Друніна приділяє особливу увагу описам жінок – вояків, ветеранок та інших, яких торкнулася війна. Більше того, поетеса переглянула гендерні кліше, що дало змогу читачам глибше і складніше зрозуміти військовий досвід⁴⁴. Таким чином, Друніна вела діалог водночас і з офіційним культом війни, і з поетами-чоловіками, які ставили культ під сумнів, наприклад, у трактуванні Дня Перемоги (9 травня).

Після того, як у 1965 р. зазначене свято набуло статусу державного, офіційний радянський інститут Дня Перемоги почав проявлятися у віршах Друніної. Для неї, як і для багатьох інших ветеранів, цей день був найсвятішим. Проте Друніна писала не лише про паради, а й про те, як відзначали свято окремі ветерани, що підважувало суто публічний характер офіційних пропам'ятних заходів. Наприклад, у вірші «Касир» (1974) образ Дня Перемоги слугує для одного з ветеранів порталом для зустрічі з «молодостью фронтовой», а це у системі поетичних кодів авторки свідчить про особисту дієздатність⁴⁵. Однак зазвичай Друніна пише про те, як відзначають це свято жінки. У вірші «Званный обед» (1968) чотири ветеранки з однієї дивізії збираються у квартирі однієї з них для спільної «надломленої трапези» – «надломленої» тому, що дванадцять їхніх посестер по зброї не повернулися з фронту⁴⁶. У поезії «В самый грустный» (1970) оповідач навідує

жінку-ветерана «в самый грустный и радостный праздник в году»⁴⁷. За допомогою таких віршів Друніна вносила зміни в офіційні, помпезні державні святкування та насичувала їх особистісними смислами, властивими самим ветеранам. Більше того, у творах про жінок-ветеранів вона нагадує читачам про жіночий внесок у перемогу та про їхню військову службу.

«В шинельке, перешитой по фигуре»: зміни образу жінки-воїна у популярній культурі

Хоча Друніна інтегрувала у свою творчість багато кліше, що були частиною культу Другої світової війни, та сприяла їх закріпленню, вона також часто піддавала сумніву той культ та офіційну пам'ять, особливо стосовно жінок. Чоловіки-письменники з кола літературної еліти практично завжди наголошували на фемінних рисах та сексуальній привабливості жінок-вояків⁴⁸. Жінок зображали підлеглими, турботливими та привабливими, вони були слабшими та виконували ролі помічників військово-вслужбовців-чоловіків; назагал поетичні портрети жінок виглядали доволі спрощеними порівняно з тим, як змальовували себе ветеранки у власних розповідях. У цих поетичних текстах значущість жінок полягала не у героїчних подвигах чи смерті, а у зв'язках з персонажами чоловічої статі. У вірші «В шинельке, перешитой по фигуре» (1964) Друніна якраз і порушує питання про такі спрощені портрети жінок, відверто висміюючи абсурдність таких характеристик та вказуючи на справжні факти:

«В шинельке, перешитой по фигуре,
Она прошла сквозь фронтовые бури...» –
Читаю, и становится смешно:
В те дни фигурками блистали лишь в кино,
Да в повестях, простите, тыловых,
Да кое-где в штабах прифронтовых.
Но по-другому было на войне –
Не в третьем эшелоне, а в огне»⁴⁹.

Оскільки для Друніної шинель є символом військової служби, поетесу обурює спроба підігнати цю шинель під відірваний від реальності фіктивний образ, що сформувався у повоєнних чоловічих фантазіях та мав на меті приваблювати читачів чоловічої статі. Авторка завершує вірш описом реальних фронтових умов: «Опять окоп – солдатская постель, / А одеяло – волглая шинель. / Куда ее перешивать? Смешно! / Передний край, простите, не кино...». До 1964 р. Друніна та радянські люди вже побачили безліч прикладів жінок-вояків у «підігнаних по фігурі» одностроях. Власне, у своєму вірші поетеса висміювала мистецьку тенденцію сексуалізації жінок-вояків. Описуючи подробиці фронтових реалій такими, якими їх знала з досвіду, вона прагне виправити ті викривлення. Лірична героїня Друніної була складною та багатоликою, і підґрунтям цього образу був

42 Tumarkin N. The Living and the Dead... – P. 133.

43 Alexyevich S. War's Unwomanly Face. – P. 11.

44 Цей розділ починаю з 1960-го, а не 1965 р., коли День Перемоги став офіційним радянським святом, оскільки саме в 1960 р. жінки-ветерани почали публікувати свої мемуари, і їхні голоси приєдналися до голосу Друніної.

45 Друнина Ю. Кассир. – С. 472.

46 Друнина Ю. Званный обед. – С. 315–316.

47 Друнина Ю. «В самый грустный». – С. 371–372.

48 Симонов, Константин. Дни и ночи // Собр. соч. : в 6 т. – М. : Худож. лит., 1967. – Т. 2. – С. 7–256; Симонов, Константин. Живые и мертвые // Собр. соч. : в 6 т. – М. : Худож. лит., 1968. – Т. 4. – С. 5–488; Казакевич, Эммануил. Звезда // Собр. соч. – М. : Худож. лит., 1985. – Т. 1. – С. 26–102; Казакевич, Эммануил. Сердце друга // Собр. соч. – М. : Худож. лит., 1985. – Т. 1. – С. 161–362; фільм Олександра Іванова «Звезда» (1949); Гроссман, Василий. Жизнь и судьба. – М. : Сов. писатель, 1990; Быков, Василь. Мертвым не больно. – М. : ЭКСМО, 2005; Быков, Василь. Волчья стая // Собр. соч. : в 4 т. – М. : Молодая гвардия, 1985. – Т. 3. – С. 5–120; Быков, Василь. Его батальон // Собр. соч. : в 4 т. – М. : Молодая гвардия, 1985. – Т. 2. – С. 137–304; Быков, Василь. Пойти и не вернуться // Собр. соч. : в 4 т. – М. : Молодая гвардия, 1985. – Т. 3. – С. 207–362.

49 Друнина Ю. «В шинельке, перешитой по фигуре». – С. 258.

досвід служби у діючій армії. Поетеса не заперечувала своєї жіночності та не відкидала романтичного кохання, але для неї був неприйнятним тривіальний чоловічий погляд на жіноче тіло у підігнаному по фігурі однострої. Одна з жінок, які давали інтерв'ю Світлані Алексієвич, поділяла почуття Друніної, засвідчуючи, що й інших ветеранок ображали нереалістичні зображення їхнього воєнного досвіду⁵⁰.

Не так відкрито, але Друніна все ж переймається питанням про те, що чоловіки – письменники та режисери – постійно показують жінок слабкими радистками та безпомічними медсестрами, які потребують допомоги від персонажа-чоловіка. На противагу цьому, в її творах можна знайти безліч прикладів сильних жінок, котрі допомагають вразливим чоловікам. У вірші «До сих пор» (1966) вона пише:

До сих пор,
Едва глаза закрою,
Снова в плен берет меня
Война.
Почему-то нынче
Медсестрою
Обернулась в памяти она:
Мимо догорающего танка,
Под обстрелом,
В санитарный взвод
Русая, курносая славянка
Славянина русого ведет...»⁵¹

Раз по раз змальовує Друніна жінок-медиків, які виносять чи витягують поранених чоловіків з поля бою, що свідчить про її гордість як жінки-воїни і за свою фізичну силу, і за свій внесок у війну. Так само жінки-льотчиці зазвичай завершували мемуари переліком загальної кількості скинутих бомб та бойових вильотів.

У період культу війни творчість Друніної розвивалася у діалозі з символами і наративами, притаманними цьому культурі, та з поезією чоловіків-ветеранів. Хоч вона писала на теми, які порушували чоловіки, і навіть час від часу її ліричний герой ставав чоловіком, але здебільшого вона зберігала перспективу жінки-ветерана. Поезія Друніної засвідчує, що воєнне минуле авторки визначало її особистість протягом тривалого часу після демобілізації, незалежно від нового життєвого досвіду. У вірші «Мамаша» (1964) поетеса називає себе душею солдата, яка криється під традиційно жіночим одягом та виконує традиційно жіночу материнську роль. Незважаючи на навколишні події, хай би де вона перебувала і хоч би що робила, Друніна була і назавжди залишилася солдатом у своєму серці⁵². Наприклад, в одному з віршів 1970 р. вона писала: «только порыжевшие шинели / до сих пор зачем-то [женщины-ветераны] берегут»⁵³. Небажання жінок позбутися шинелей, які вони більше не одягали, вказує на те, що ці жінки ідентифікували себе як колишніх вояків, попри інші ролі та інші очікування. Так само у вірші 1975 р., процитованому в заголовку статті, лірична героїня заявляє: «Была я рядовой / На войне, / В поэзии / Осталась рядовой»⁵⁴. Хоча солдатське минуле не помітне у сьогоденні, воно продовжує існувати та визначати ідентичність ветерана, промовляючи у психіці жінки-ветерана на свідомому і підсвідомому рівнях.

Висновки

Юлія Друніна надзвичайно пишалася своєю військовою службою і була вдячна долі за можливість воювати на фронті. У 1970 р. вона писала:

Нет, это не заслуга,
А удача –
Стать девушке
Солдатом на войне.
Когда б сложилась жизнь моя
Иначе, –
Как в День Победы
Стыдно было б мне!..
< ...>
Нет, не заслугой
В тот зловещий год,
А высшим счастьем
Школьницы считали
Возможность умереть
За свой народ»⁵⁵.

Микола Старшинов, перший чоловік поетеси, у передмові до книги «Планета «Юлия Друнина», или история одного самоубийства» написав: «З останніх днів війни і до свого останнього дня Юлія не могла відірватися від неї, віддалитися, забути. І у віршах, навіть про красиви і кохання, раз по раз виникали у неї численні подробиці воєнних днів»⁵⁶. Після демобілізації, як і багато її посестер по зброї, Друніна опанувала усталені жіночі ролі дружини та матері, однак Друга світова війна назавжди залишилася визначальним моментом її життя. Досвід воєнної медсестри мав фундаментальний вплив на формування її особистості, затінивши материнство та всенародне визнання літературної праці. У 1966 р. Друніна наголошувала:

Но ничего прекрасней нет, поверьте
(А было всяко в жизни у меня!),
Чем защитит товарища от смерти
И вынести его из-под огня»⁵⁷.

Вона продовжувала писати про свій воєнний досвід до самої смерті.

Водночас вірші Друніної про її солдатську та ветеранську ідентичність демонструють помітну еволюцію у трактуванні гендеру. Впродовж перших двох десятиліть кар'єри, під час військової служби та у повоєнні роки, що передували культурі війни, поетеса зосереджувалася на своїй складній гендерній ідентичності. Під час війни вона була не просто солдатом, а жінкою-воїном, помітним і несподіваним Іншим на полі бою, відрізняючись від решти солдатів метафоричними косами під солдатською пілоткою. Через кілька років після демобілізації, почавши усвідомлювати, що її народ значною мірою знехтував включенням жіночого досвіду до колективної пам'яті про війну, поетеса прагне заповнити цю прогалину, пишучи з перспективи демобілізованої жінки, здатної чергувати солдатську шинель і жіночу сукню так само, як змінювати фемінні та різні інші ролі. Перша

50 Alexyevich S. War's Unwomanly Face. – P. 53.

51 Друнина Ю. «До сих пор». – С. 303.

52 Друнина Ю. Мамаша. – С. 259.

53 Друнина Ю. «Со слезами девушкам военным». – С. 373.

54 Друнина Ю. «Уже давно». – С. 485.

55 Друнина Ю. «Нет, это не заслуга», Друнина, 375.

56 Старшинов Н. Планета «Юлия Друнина»... – С. 13.

57 Друнина Ю. «Когда проходят с песней батальоны». – С. 300.

опублікована збірка поезій Друніної побудована таким чином, щоб повідомити світові: вона скинула солдатську шинель та осіла вдома, але продовжує писати вірші про своє буття як жінки-воїна і жінки-ветерана.

У роки, позначені культом війни, поезія Друніної часто містить образи та кліше, властиві офіційному дискурсові про війну. Водночас поетеса підривала панівні стереотипи та намагалася виправити недоліки і заповнити прогалини. Теми, які вона порушувала, збігалися з тематикою творчості поетів-чоловіків, однак майже завжди були подані крізь призму жіночого бачення. За припущенням Анни Крилової, дуже ймовірно, що останнім живим радянським ветераном може виявитися жінка, і, схоже, Друніна це розуміла⁵⁸. Час став тим чинником, що значною мірою зрівняв ветеранів обох статей, кількість яких зменшувалася, а культурні відмінності поміж ними і тими, хто не був на війні, збільшувалися. Наприкінці життя поетеси гендерні відмінності вже не були для неї такими значущими, як раніше. Фронтний досвід — ось те, що насправді мало значення, навіть якщо Друніна завжди свідомо служила голосом жінок, які були на війні.

Переклад з англійської Оксани Кісь

ПРО АВТОРОК І АВТОРІВ

БОС Паскаль (Paskal R. Bos) — професорка факультету германських студій, співробітниця Центру жіночих та гендерних досліджень Гуманітарного коледжу Університету штату Техас, м. Остін, США.

БУРДС Джеффри (Jeffrey Burds) — професор історії Північно-Східного університету, м. Бостон, США.

ВИЛЕґАЛА Анна (Anna Wylegala) — д-р філософії, соціологиня, доцентка Інституту філософії та соціології Польської академії наук, м. Варшава, Польща.

ГАВРИШКО Марта — канд. істор. наук, молодша наукова співробітниця відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, наукова співробітниця Центру досліджень визвольного руху, м. Львів, Україна.

ГАРРІС Едрієн (Adrienne M. Harris) — д-р філософії, доцентка кафедри сучасних іноземних мов відділення німецької та російської мов Університету округу Бейлор, м. Веко, штат Техас, США.

ГІНДА Володимир — канд. істор. наук, аналітик служби новин «5 каналу», м. Київ, Україна.

ГРІНЧЕНКО Гелінада — д-р істор. наук, професорка кафедри українознавства філософського факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, голова Української асоціації усної історії, м. Харків, Україна.

КІСЬ Оксана — канд. істор. наук, старша наукова співробітниця, докторантка відділу соціальної антропології Інституту народознавства НАН України, голова Української асоціації дослідниць жіночої історії, м. Львів, Україна.

КОБЧЕНКО Катерина — канд. істор. наук, старша наукова співробітниця Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, членка Української асоціації дослідниць жіночої історії, м. Київ, Україна.

МЕЛЕНЧУК Марія — магістр історії Саскачеванського університету (м. Саскатун, Канада), Україна — Канада.

МЮЛЬХОЙЗЕР Регіна (Regina Mühlhäuser) — д-р філософії, історик, наукова співробітниця Гамбурзької фундації з підтримки досліджень та культури, контактна особа робочої групи «Війна і гендер» у Гамбурзькому інституті соціальних досліджень, м. Гамбург, Німеччина.

НІКІТИНА-ден БЕСТЕН Ольга — канд. психол. наук, незалежна дослідниця, Росія — Франція.

ПАСТУШЕНКО Тетяна — канд. істор. наук, старша наукова співробітниця відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, членка Української асоціації усної історії, м. Київ.

ПЕТО Андреа (Andrea Pető) — д-р габілітований, експертка з гендерних та соціальних студій, доцентка кафедри гендерних студій Центральноєвропейського університету, м. Будапешт, Угорщина.

ПЕТРЕНКО Олена — доцентка та аспірантка кафедри східноєвропейської історії Рурського університету (м. Бохум, Німеччина), членка Української асоціації дослідниць жіночої історії, Україна — Німеччина.

ПОДОЛЬСЬКИЙ Анатолій — канд. істор. наук, директор Українського центру вивчення історії Голокосту, м. Київ, Україна.

РЕБРОВА Ірина — канд. істор. наук, магістр соціології, доцентка кафедри історії, політології та зв'язків із громадськістю Кубанського державного університету технологій (м. Краснодар, Росія), докторантка Центру досліджень антисемітизму при Берлінському технічному університеті, Росія — Німеччина.

РОЖДЕСТВЕНСЬКА Олена — д-р соціол. наук, професорка Національного дослідницького університету «Вища школа економіки», провідна фахівчиня Інституту соціології РАН, м. Москва, Росія.

СЕМЕНОВА Вікторія — д-р соціол. наук, головна фахівчиня Інституту соціології РАН, м. Москва, Росія.

СТЯЖКІНА Олена — д-р істор. наук, професорка кафедри історії слов'ян Донецького національного університету (м. Вінниця), членка Української асоціації дослідниць жіночої історії, Донецьк — Київ, Україна.

ШАЙДЕ Кармен (Carmen Scheide) — д-р філософії, історик, виконавча директорка Центру управління та культури Університету м. Санкт-Галлен, гостьова доцентка Університету м. Констанц, Швейцарія — Німеччина.

ШТРЕБЕЛЬ Бернхард (Bernhard Strebel) — д-р філософії, історик, науковий співробітник Гамбурзької фундації з підтримки досліджень та культури, м. Гамбург, Німеччина.

Наукове видання

**ЖІНКИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ
У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ:
ГЕНДЕРНА СПЕЦИФІКА ДОСВІДУ
В ЧАСИ ЕКСТРЕМАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА**

Збірник наукових праць

Упорядниці:

ГРІНЧЕНКО Гелінада Геннадіївна,
КОБЧЕНКО Катерина Аркадіївна,
КІСЬ Оксана Романівна

Дизайн та верстка Ольги Ващевської

Формат 70х100/16.

Друк офсетний. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 27,2. Обл.-вид. арк. 24,5.

Тираж 800 пр.

Видавництво ТОВ «АРТ КНИГА»

03067, м. Київ, вул. Виборзька, 84, тел.: (067) 990 77 40

Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців

ДК № 4727 від 30.05.2014

Віддруковано в ТОВ «АРТ КНИГА»